Gazi M. Kemal

K. Atatürk

NUTUK

Gazi Mustafa Kemal Tarafından

Cümhuriyet Halk Fırkasının 15 - 20 Teşrinievel 1927 tarihleri arasında toplanan İkinci Büyük Kongresinde söylenmiştir.

Cilt: II
1920 - 1927

DEVLET MATBAASI, İSTANBUL, 1934

NUTUK

II

Muhterem Efendiler;

Şimdiye kadar, vukubulan maruzatım, şahsan ve Heyeti Temsiliye namına, temas ettiğim vakayi ve hadisatın izahına matuf idi. Bundan soraki beyanatım, Türkiye Büyük Millet Meclisinin küşadından ve alelûsul hükûmet teşekkül ettikten bugüne kadar, vukua gelmiş olan hadisat ve inkılâbata şamil olacaktır. Bu beyanatım, esasen herkesçe vazıhan malûm olan veyahut sühuletle malûm olması mümkün bulunan vakayi safhalarına aittir. Filhakika, Meclisin zabıtnamelerinde, vekâletlerin dosyalarında, matbuat kolleksiyonlarında, bu vakayi ve hadisatın vesaikı mazbut ve mahfuz bulunmaktadır. Binaenaleyh, ben, bütün bu vakayiin yalnız istikameti umumiyesini işaret ve tespit etmekle iktifa edeceğim. Maksadım, inkılâbımızın tetkikında, tarihe medarı sühulet olmaktır. Bütün bu vakayi ve hadisatın cereyanında, Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Hükûmeti Reisi, Başkumandan ve Reisicümhur sıfatlarını haiz bulunmuş olmaktan ziyade, teşkilâtımızın reisi umumisi sıfatile bu vazifeyi ifaya kendimi mecbur addederim.

Türk Milletinin takip etmesi lâzımgelen siyasî prensip: Millî siyaset

Efendiler, Meclisin küşat olunduğu ilk günlerde; Meclise, içinde bulunduğumuz vaziyet ve şeraiti izah ve takip ve tatbikını muvafık mütalea ettiğim noktai nazarlarımı arzettim. Bu noktai nazarların başlıcası, Türkiyenin, Türk milletinin takip etmesi lâzımgelen siyasî prensipe müteallik idi.

Malûmdur ki, Osmanlılar devrinde, muhtelif mesleki siyasiler takip olunmuştu ve olunuyordu. Ben, bu siyasî mesleklerin hiçbirinin, yeni Türkiye teşekkülü siyasisinin mesleki olamıyacağına kani olmuştum. Bunu, Meclise anlatmağa çalıştım. Bu

nokta üzerinde, bilâhare de çalışmağa devam olunmuştur. Bu hususa dair, evel ve âhir, vukubulmuş olan beyanatımın esas noktalarını, burada hep beraber hatırlamağı faydalı bulurum.

Efendiler, bilirsiniz ki, hayat demek, mücadele, musademe demektir. Hayatta muvaffakıyet, mutlaka mücadelede muvaffakıyetle mümkündür. Bu da, manen ve maddeten kuvvete, kudrete istinat eder bir keyfiyettir. Bir de; insanların meşgul olduğu bütün mesail, maruz kaldığı bilcümle mehalik, istihsal ettiği muvaffakıyetler, maşerî, umumî bir mücadelenin dalgaları içinden tevellüt edegelmiştir. Akvamı şarkıyenin, akvamı garbiyeye taarruz ve hücumu, tarihin bellibaşlı bir safhasıdır. Akvamı şarkıye meyanında, Türk unsurunun başta ve en kavi olduğu malûmdur. Filhakika Türkler, kablelislâm ve badelislâm, Avrupa içerisine girmişler, taarruzlar, istilâlar yapmışlardır. Garba taarruz eden ve istilâlarını İspanyada Fransa hudutlarına kadar temdit eden Araplar da vardır. Fakat, Efendiler, her taarruza karşı, daima, mukabil taarruz düşünmek lâzımdır. Mukabil taarruz ihtimalini düşünmeden ve ona karşı emniyete şayan tedbir bulmadan hareket edenlerin akıbeti, mağlûp ve münhezim olmaktır, münkariz olmaktır.

Garbın, Araplara mukabil taarruzu, Endülüste acı ve şayanı ibret bir felâketi tarihiye ile başladı. Fakat, orada bitmedi. Takip, Afrika şimalinde devam etti.

Attilânın, Fransa ve Garbî Roma topraklarına kadar teşmil edilmiş olan imparatorluğunu hatırladıktan sora, Selçuk Devleti enkazı üzerinde teşekkül eden Osmanlı Devletinin, İstanbulda Şarkî Roma İmparatorluğunun taç ve tahtına sahip olduğu devirlere ircaı nazar edelim. Osmanlı tacdarları içinde, Almanyayı, Garbî Romayı zaptü istilâ ederek muazzam bir imparatorluk kurmak teşebbüsünde bulunmuş olan vardı. Yine, bu hükümdarlardan biri, bütün islâm âlemini bir noktaya raptederek sevk ve idare etmeği düşündü. Bu emelin sevkıyle Suriyeyi, Mısırı zaptetti. Halife unvanını takındı. Diğer bir sultan da, hem Avrupayı zaptetmek, hem âlemi islâmı hükmü ve idaresi altına almak gayesini takip etti. Garbın mütemadi mukabil taarruzu, islâm âleminin hoşnutsuzluğu ve isyanı ve böyle cihangirane tasavvurlar ve emellerin ayni hudut içine aldığı muhtelif unsurların ademi imtizaçları, binnetice emsali gibi Osmanlı İmparatorluğunu da, tarihin sinesine tevdi etti.

Efendiler, haricî siyasetin, en çok alâkadar olduğu ve istinat ettiği husus, devletin dahilî teşkilâtıdır. Haricî siyaset, dahilî teşkilâtla mütenasip olmak lâzımdır. Garpta ve şarkta başka, başka tabayi ve harse ve emele malik mütehalif unsurları cemeden bir devletin dahilî teşkilâtı, elbette asılsız ve çürük olur. O halde haricî siyaseti de esaslı ve metîn olamaz. Böyle bir devletin teşkilâtı dahiliyesi, bilhassa millî olmaktan uzak olduğu gibi, mesleki siyasisi de millî olamaz. Buna nazaran, Osmanlı Devletinin siyaseti millî değil, fakat, şahsî, gayrivazıh ve gayrimüstakar idi.

Muhtelif milletleri, müşterek ve umumî bir unvan altında cemetmek ve bu muhtelif unsur kütlelerini ayni hukuk ve şerait altında bulundurarak kavi bir devlet tesis etmek parlak ve cazip bir noktai nazarı siyasidir. Fakat aldatıcıdır. Hatta, hiçbir hudut tanımayarak, dünyada mevcut bütün Türkleri dahi bir devlet halinde birleştirmek, gayrikabili istihsal bir hedeftir. Bu, asırların ve asırlarca yaşamakta olan insanların çok acı, çok kanlı hadisat ile meydana koyduğu bir hakikattir.

Pan islâmizm.. pan turanizm siyasetinin muvaffak olduğuna ve dünyayı sahai tatbik yapabildiğine tarihte tesadüf edilememektedir. Irk farkı gözetmeksizin, bütün beşeriyete şamil, cihangirane devlet teşkili hırslarının netayici de tarihte mazbuttur. Müstevli olmak hevesleri, mevzuubahsimizin haricindedir. İnsanlara her türlü hissiyat ve revabıtı mahsusalarını unutturup, onları uhuvvet ve müsavatı tamme dairesinde birleştirerek, insanî bir devlet kurmak nazariyesi de kendine mahsus şeraite maliktir.

Bizim vuzuh ve kabiliyeti tatbikıye gördüğümüz mesleki siyasî, *millî siyaset* tir. Dünyanın bugünkü umumî şeraiti ve asırların dimağlarda ve karakterlerde temerküz ettirdiği hakikatler karşısında hayalperest olmak kadar büyük hata olamaz. Tarihin ifadesi budur, ilmin, aklın, mantığın ifadesi böyledir.

Milletimizin, kavi, mes'ut ve müstakir yaşayabilmesi için, devletin tamamen millî bir siyaset takip etmesi ve bu siyasetin, teşkilâtı dahiliyemize tamamen mutabık ve müstenit olması lâzımdır. Millî siyaset dediğim zaman, kastettiğim mana ve medlûl, şudur: Hududu milliyemiz dahilinde, her şeyden evel kendi kuvvetimize müsteniden muhafazai mevcudiyet ederek millet ve memleketin hakikî saadet ve umranına çalışmak.. Alelıtlak tulü emeller peşinde milleti işgal ve ızrar etmemek.. Medenî cihan-

dan, medenî ve insanî muameleye ve mütekabil dostluğa intizar etmektir.

Hükûmet teşkili

Efendiler, Meclise teklif ettiğim mühim bir husus ta, hükûmet teşkili meselesidi. Bu meselenin ve buna dair teklifte bulunmanın, o devir için nekadar nazik olduğunu takdir buyurursunuz.

Hakikat, Osmanlı saltanatının ve hilâfetin münkariz ve mülga olduğunu düşünerek yeni esaslara müstenit, yeni bir devlet kurmaktan ibaret idi. Fakat vaziyeti olduğu gibi telâffuz etmek, maksadın büsbütün zıyaını mucip olabilirdi. Çünkü efkâr ve temayülâtı umumiye, henüz padişah ve halifenin mazur mevkiinde bulunduğu merkezinde idi. Hatta Mecliste, ilk anda makamı hilâfet ve saltanatla irtibat ve hükûmeti merkeziye ile itilâf aramak cereyanı baş göstermişti.

İstanbul şeraitinin halife ve padişah ile, ne alenî ve ne de hususî ve mahrem temasa müsait olmadığını izaha çalıştım. Böyle bir temasla ne anlamak istediğimizi sordum ve «milletin; istiklâl ve tamamiyeti mülkiyenin temini için çalışmakta olduğunu haber vermek için ise, buna hacet yoktur. Çünkü padişah, halife olan zatın da bundan başka bir şey düşünmesine ve arzu etmesine imkân var mıdır? Bunun aksini ağzından işitsem inanmam, mutlaka bunun icbar ve tazyik altında söyletildiğini kabul ederim» dedim. Aleyhimizde çıkarılmış olan fetvanın sania ve hükûmeti merkeziye evamir ve tebligatının muhtacı tefsir olduğunu söyliyerek, bazı zayıf kalpli ve zayıf muhakemeli insanların saik olmak istedikleri teenniye lüzum görmediğimizi izah ettim.

Hakimiyeti Milliye esasına müstenit Halk Hükûmeti: Cümhuriyet

Arzetmek istiyorum ki, hükûmet teşkili hakkında teklif dermeyan etmeden evel, hissiyat ve telâkkiyatı derpiş etmek zarureti vardı. Bu zarurete tâbi olmakla beraber maksadı mahfuz bulunduran teklifimi bir takrir halinde takdim ettim. Kısa bir münakaşa ile ve bazı itirazlara rağmen kabul olundu.

Bu takriri, bugün gözden geçirecek olursak, orada esaslı umdelerin tespit ve ifade edilmiş olduğunu görürüz.

Bu umdeleri, müsaade buyurursanız, burada tebarüz ettirerek sayacağım:

1) Hükûmet teşkili zaruridir.

2) Muvakkat kaydile bir hükûmet reisi tanımak veya bir padişah kaymakamı ihdas etmek kabili tecviz değildir.

3) Mecliste mütekâsif iradei milliyeyi, bilfiil mukadderatı vatana vazıılyet tanımak umdei esasiyedir. Türkiye Büyük Millet Meclisinin fevkında bir kuvvet mevcut değildir.

4) Türkiye Büyük Millet Meclisi teşriî ve icraî salâhiyetleri camidir.

Meclisten tefrik ve tevkil edilecek bir heyet umuru hükûmeti rü'yet eder. Meclis reisi, bu heyetin de reisidir.

Hatıra: Padişah ve halife, cebir ve ikrahtan azade olduğu zaman, Meclisin tanzim edeceği esasatı kanuniye dairesinde vaziyetini ahzeder.

Efendiler, bu esaslara müstenit olan bir hükûmetin mahiyeti, sühuletle anlaşılabilir. Böyle bir hükûmet, **hakimiyeti milliye esasına müstenit halk hükûmetidir. Cümhuriyettir.**

Böyle bir hükûmetin teşekkülünde esas, vahdeti kuva nazariyesidir. Zaman geçtikçe, bu esasların şamil olduğu manalar anlaşılmağa başladı. İşte o zaman münakaşalar ve vakıalar teakup etti.

Muhterem Efendiler, alenî ve hafi celselerde bir, iki gün devam eden izahat ve beyanatımdan ve işaret ettiğim esasları ihtiva eden teklifi dermeyan eyledikten sora, Meclisi Âli, beni riyasete intihap etmekle hakkımda umumî itimadını izhar eyledi.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, Reisliğine beni seçti

Burada, ufak bir noktayı da izah etmeliyim:

Hatırlarsınız ki, hâsıl olmağa başlayan vahdeti milliyeyi, milletin galeyan ve intibahı neticesine atfetmekten ziyade şahsî teşebbüs semeresi telâkki ediyorlardı. Bu meyanda benim teşebbüsten menedilmemi mühim görüyorlardı.. beni millete, hükûmete reddü tel'in ettirmekten fayda memul ediyorlardı. Yapılan propagandada, ben reddü tel'in olunduğum takdirde, millet ve devlet aleyhinde hiçbir harekette bulunulmayacak.. bütün fenalığın müsebbibi benim şahsımdır. Bir adam için, bir milletin birçok mehaliki göze aldırması makul değildir tarzında idi. Hükûmet ve düşmanlar, benim şahsımı, millete karşı bir silâh gibi kullanıyordu, binaenaleyh, 24 Nisan 1920 günü hafi bir celsede, Meclise bu ciheti izah ettim. Riyaset intihabımda, bunun da bir mahzur olarak nazarı dikkate alınmasını ve yalnız millet ve memleketin selâmeti düşünülerek rey ve kararlarımın isabetle verilmesini rica ettim.

İcra Vekilleri Heyeti teşkili

Efendiler, Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin intihabına dair 2 Mayıs 1920 tarihli kanun ile Erkânıharbiyei Umumiye işleri de dahil olmak üzere Büyük Millet Meclisinde, 11 vekilden mürekkep bir «İcra Vekilleri Heyeti» vücuda geldi.

Görülüyor ki, Meclisin tarihi küşadı olan 23 Nisandanberi bir hafta kadar zaman geçmiş bulunuyor. Bu müddet zarfında, bittabi memleket ve millet işleri ve bilhassa menfi cereyan ve faaliyete karşı tedbir almak hususu bir an bile tevakkuf edemezdi ve etmemiştir. Yalnız, İcra Vekilleri intihabına dair olan kanun çıktığı zaman Meclisçe vekâlete intihap olunan zevattan bazıları daha evel filen vazifeye başlamışlar ve bana muavenet ediyorlardı. Bu meyanda İsmet Paşa Hazretleri de, Erkânıharbiyei Umumiye umurunu deruhde etmiş bulunuyordu.

Efendiler, bu münasebetle bir noktayı kaydetmeğe lüzum görüyorum: O günlerde, mevcut arkadaşların ne suretle tavziflerinin münasip olacağı düşünülürken, Erkânıharbiyei Umumiye Riyaseti için İsmet Paşayı tercih etmiştim. Ankarada bulunan Refet Paşa, beni sureti hususiyede görerek istizahatta bulundu. Anlamak istediği; Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetinin en büyük askerî makam olup olmadığı noktası idi. Benden, mevzuubahs makamın en büyük makamı askerî olduğu ve ondan daha büyük makamın Millet Meclisi olacağı cevabını alınca buna itiraz etti. İsmet Paşanın, Başkumandanlık demek olan bu vaziyetine razı olamıyacağını söyledi. Vazifenin çok mühim ve nazik olduğunu ve benim bütün arkadaşlar hakkındaki vukufuma ve bitaraflığıma emniyet etmek muvafık olacağını söyledim. Kendisinin böyle bir iddiada bulunması münasip olmadığını da ilâve ettim.

Efendiler, bilâhare Garp Cephesi Karargâhında görüştüğüm Fuat Paşa da, İsmet Paşanın Erkânıharbiyei Umumiye Reisliğine sureti kat'iyede muarız oldu. Fuat Paşayı da, halin en muvafık icabı olan tarzı hallin kabulündeki zarurete iknaa çalıştım. Refet ve Fuat Paşaların kendilerine mahsus bazı mülâhazalarına ilâve ettikleri itiraz şu idi: Kendileri daha evel Anadoluda benimle teşriki mesai etmişler ve fakat İsmet Paşa bilâhare iltihak etmiş. Halbuki bundan evelki beyanatımda sıra ve münasebet düştüğü için arzetmiştim ki, İsmet Paşa, benim İstanbuldan hareketimden evel benimle teşriki mesai etmişti. Bilâhare Anadoluya gelip beraber

çalışmıştı. Fakat, Fevzi Paşa Hazretlerinin Harbiye Nezaretine gelmesi üzerine mütaleatı mühimmeye binaen vazifei mahsusa ile tekrar İstanbula gönderilmişti. Binaenaleyh, ittihadı efkâr ve müşareketi ef'alde kıdem mevzuubahs olamazdı.

Erkânıharbiyei Umumiye vazifesinin ilk defa İsmet Paşaya tevcihinde isabetsizlik olsaydı, bu hususta Fevzi Paşa Hazretlerinin de beni ikaz etmeleri vatanî bir vazife hükmünde idi. Halbuki müşarileyh, bilâkis bu tarzı tavzifi pek münasip bulmuş ve kendileri teklif olunan Müdafaai Milliye Vekâletini pek samimî bir hisle derhal kabul buyurmuştur. İsmet Paşanın, gerek Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetinde ve gerek bilâhare bilfiil Cephe Kumandanlığında gösterdiği liyakat ve fartı gayret kendisine tevcihi vazifede isabetimi filen ispat etmiş bulunduğu için millete karşı, orduya karşı ve tarihe karşı tamamen müsterihim.

Hıyaneti Vataniye Kanunu ve İstiklâl mahkemeleri teşkili

Efendiler, Meclis, 29 Nisan 1920 tarihinde Hıyaneti Vataniye Kanununu ve müteakıp aylarda İstiklâl Mehakimi Kanunlarını da vazetmekle inkılâbın icabatı tabiiyesine tevessül eylemiş oldu.

Efendiler, İstanbulun işgalini müteakıp başlayan birtakım menfi cereyanlara, vak'alara, isyanlara temas etmiştik. Bunlar, seri bir surette memleketin her tarafında tezahür ve tevali etti.

İstanbulda Damat Ferit Paşa, derhal yeniden mevkii iktidara getirildi. Damat Ferit Paşa Kabinesi ve İstanbulda bütün menfi ve hain teşekkülâtın vücuda getirdiği blok ve bu blokun Anadolu dahilindeki tekmil isyan teşkilâtı ve bilcümle düşmanlar ve Yunan ordusu, müştereken aleyhimize faaliyete geçtiler. Bu müşterek tecavüz politikasının talimatı da, padişah ve halifenin, düşman tayyareleri de dahil olduğu halde, her türlü vasıtalarla memlekete yağdırdığı «huruç alessultan» fetvası idi.

Bu umumî, mütenevvi ve hainane savletlere karşı, biz de, daha Meclis açılmadan evel, Afyon Karahisarında, Eskişehirde ve bütün hat boyunda bulunan ecnebi kıtaatını Anadoludan çıkarmakla Geyve, Lefke, Cerablus köprülerini tahrip etmekle ve Meclis içtima eder etmez Anadolu ulemayı kiramının fetvasını almakla mukabil tedabire geçtik.

Dahilî isyanlar

Efendiler, 1919 senesi içinde, teşebbüsatı milliyemiz aleyhine başlayan dahilî isyanlar, süratle memleketin her tarafına sirayet etti.

Bandırma, Gönen, Susığırlık, Kirmasti, Karacabey, Biga ve havalisinde; İzmit, Adapazarı, Düzce, Hendek, Bolu, Gerede, Nallıhan, Beypazarı havalisinde; Bozkırda; Konya, Ilgın, Kadınhan, Karaman, Çivril, Seydişehir, Beyşehir, Koçhisar havalisinde; Yozgat, Yenihan, Boğazlıyan, Zile, Erbaa, Çorum havalisinde; Umraniye, Refahiye, Zara, Hafik havalisinde; Viranşehir havalisinde alevlenen şuriş ateşleri, bütün memleketi yakıyor, hıyanet, cehalet, kin ve taassup dumanları, bütün vatan semasını kesif karanlıklar içinde bırakıyordu. İsyan dalgaları, Ankarada karargâhımızın duvarlarına kadar çarptı. Karargâhımızla şehir arasındaki telefon ve telgraf hatlarını kesmeğe kadar varan akurane kastler karşısında kaldık. Garbî Anadolunun, İzmirden sora, yeniden mühim mıntakaları da, Yunan ordusunun taarruzlarile çiğnenmeğe başlandı.

Şayanı dikkattir ki, sekiz ay evel, millet Heyeti Temsiliye etrafında toplanarak, Damat Ferit hükûmetile münasebet ve muhaberatını kat'etmiş iken, Ali Galip teşebbüsü gibi münferit vak'alardan başka böyle umumî kıyam olmamış idi. Bu seferki müstevli ve umumî kıyamlar, sekiz ay zarfında, memleket içinde çok hazırlık yapıldığını gösteriyordu. Damat Feridi takip eden hükûmetlerle millî şuurun muhafaza ve tarsinine matuf mücadelâtımızın, nekadar haklı sebeplere müstenit olduğu acı bir surette bir daha anlaşılmış oluyordu. Millî mücadeleye kuvvet vermek için, cephelerle ve ordu ile iştigal etmekte, İstanbuldaki hükûmetlerin gösterdiği diğer nevi ihmallerin, acı netayici de ayrıca görülecektir.

Anzavur isyanları, Düzce isyanı

Efendiler, evvelâ, dahilî isyanlar hakkında sarih bir fikir edinmek için müsaade buyurursanız bu isyan harekâtına bilmünasebe temas ettikçe, temas olunan safhaları hulâsaten arzedeyim:

21 Eylûl 1919 senesinde Balıkesir şimal mıntakasında başlayan birinci Anzavur isyanı; 16 Şubat 1920 de yine ayni mıntakada ikinci defa olarak vukubuldu. Bu iki isyan, kıtaatı askeriyemiz ve millî müfrezelerimizle bastırıldı. 13 Nisan 1920 tarihlerinde Bolu, Düzce havalisi de isyan etti. Bu isyan, 19 Nisan 1920 tarihinde Beypazarına kadar sirayet etti. Bu esnada Anzavur, 11 Mayıs 1920 tarihlerinde top ve mitralyözlerle mücehhez beş yüz kişilik bir kuvvetle, üçüncü defa olarak Adapazarı ve Geyve havalisinde zayıf bir millî müfrezemize taarruz etmek suretile meydana çıktı. Anzavur, gönderdiğimiz millî müfrezelerimize,

nizamiye kıtaatımıza mütemadiyen saldırdı. 20 Mayıs 1920 tarihinde Geyve Boğazı civarında mağlûp ve firara mecbur edildi.

Düzce havalisindeki isyan hâdisesi mühim idi. Abaza ve Çerkezlerden mürekkep dört bin kişilik bir cemmi gafir, Düzceyi basarak hapishaneleri tahliye ettiler ve musademe ile oradaki süvari müfrezemizin silâhlarını aldılar. Hükûmet memurlarile zabitanı hapsettiler.

Her taraftan, asiler üzerine kuvvet sevkettik. Bu meyanda, Geyvede bulunan Yirmi Dördüncü Fırka da, Kumandanı Kaymakam Mahmut Bey başta olduğu halde Düzceye hareket etti. Mahmut Bey, Meclisin açıldığı gün yani 23 Nisan 1920 de Hendekten Düzceye geçerken, Hendek te isyan etti. Adapazarı da asiler tarafından elde edildi. Mahmut Bey, 25 Nisan 1920 de Hendek - Düzce yolu üzerinde asiler tarafından iğfal edilerek pusuya düşürülmüş ve ilk ateşte şehit edilmiştir. Erkânıharbi Sami Bey, yaveri ve daha birkaç zabit te ayni zamanda şehit düştüler. Bunun üzerine, Yirmi Dördüncü Fırka muharebe edemeksizin kâmilen asiler tarafından esir edildi. Tekmil tüfekleri, topları alındı. Ağırlıkları yağma edildi. Bu esnada, İstanbuldan İzmit Mutasarrıfı Çerkez İbrahim Adapazarına geldi. Ahaliye selâmı şahaneyi tebliğ etti ve yüz elli lira maaşla gönüllü kaydine başladı. Toplanan asi kuvvetler, bütün o havaliye hâkim olduktan sora Geyve Boğazındaki kuvvetlerimize taarruza başladılar.

Bizim, bu isyan sahasına tevcih ettiğimiz kuvvetler şunlardı:

1 — Salihli ve Balıkesir Kuvayi Milliyesinden müteşekkil Çerkez Etem Bey müfrezesi;

2 — İki tabur nizamiye, dört cebel topu ve beş makinalı tüfek ve üç yüz efe süvarisinden mürekkep Binbaşı Nazım Bey müfrezesi;

3 — İki tabur piyade, sekiz makinalı tüfek, iki sahra ve iki cebel topundan mürekkep Kaymakam Arif Bey müfrezesi;

4 — Üç yüz kişilik millî kuvvet ve iki makinalı ve iki bomba topundan ibaret Binbaşı İbrahim Bey müfrezesi (Çolak İbrahim Bey).

Kumandan olarak ta Ali Fuat Paşa Geyve Boğazı civarından Adapazarı istikametinde ve Refet Paşa da Ankaradan Beypazarı tarikıyle Bolu istikametinde memur edildiler.

Efendiler, İzmitte de Süleyman Şefik Paşa kumandasında, hilâfet ordusu unvanını taşıyan bir hain kuvvet tahaşşüt ediyordu. Hilâfet ordusu

Bunun bir kısmı kuvveti de, Bolu civarlarında Erkânıharp Binbaşısı Hayri Bey kumandasında asileri takviye etmişti. Bu kuvvetle beraber İstanbuldan gönderilmiş birçok zabitan da vardı.

Hilâfet ordusunun, Süleyman Şefik Paşadan sora, bellibaşlı kumandanları Süvari Mirlivası Suphi Paşa ve Topçu Kaymakamlarından Senai Beydi. İstanbulda da sureti mahsusada teşkil edilmiş bir erkânıharbiye heyeti vardı. Bu heyetin bellibaşlı rüesası da, Erkânıharp Miralayı Refik ve Erkânıharp Kaymakamı Hayrettin Beylerdi.

Suphi Paşa hakkında küçük bir hatıramı nakledeyim: Suphi Paşayı Selânikten tanırdım. Ben kolağası, o daha o zaman mirliva ve süvari fırkası kumandanı idi. Aradaki rütbe farkına rağmen çok samimî arkadaşlığımız vardı. İlânı meşrutiyette, ilk defa İştip havalisinde Cumalı namında bir yerde süvari manevraları yaptırmıştı. Diğer bazı erkânıharpler meyanında beni de tatbikat ve manevrada bulunmak üzere davet etmişti. Kendisi Almanyada tahsil görmüş, çok mahir bir binici idi. Fakat san'ati askeriyeyi anlamış bir kumandan değildi. Manevranın hitamında, ben, salâhiyetim ve rütbem müsait olmadığı halde, Paşayı, umum zabitan muvacehesinde acı bir tarzda tenkit etmiştim ve müteakıben «Cumalı Ordugâhı» isminde küçük bir eser de yazmıştım. Suphi Paşa, gerek alenî tenkidatımdan ve gerek intişar eden bu eserimden pek meyus oldu. Kendi itirafı veçhile kuvvei maneviyesi kırıldı. Fakat, şahsan bana gücenmedi. Arkadaşlığımız temadi etti. İşte hilâfet ordusuna buldukları kumandan bu Suphi Paşadır. Paşa, bilâhare Ankaraya geldi. Seyahate çıkıyordum. İstasiyonda çok kalabalık içinde biribirimize tesadüf ettik. Kendisine ilk sualim şu oldu: «Paşam, niçin hilâfet ordusu kumandanlığını kabul ettin?» Suphi Paşa bir an tereddüt etmeksizin: «Size mağlûp olmak için.» cevabını verdi.

Bu cevabile, anlatmak istiyordu ki, bu vazifeyi bililtizam kabul etmişti. Suphi Paşa böyle bir histe bulunabilir. Fakat hakikatte kumandayı deruhde ettiği zaman kuvvetleri zaten mağlûp edilmiş bulunuyordu.

Bolu, Düzce, Adapazarı ve İzmit havalisindeki bu isyan, bu defa 4 Haziran 1920 tarihine kadar üç aydan fazla devam etti. Fakat bundan sora, 29 Temmuzda tekrar bir isyan oldu. Bundan sora dahi, bu havalide tamamen sakin kalınmış değildir. Maamafih, usat, binnetice, kâmilen münhezim edilmiş ve rüesası, Türki-

ye Büyük Millet Meclisinin kanunlarına tevdi olunmuştur. Hilâfet ordusunun, Bolu civarında bulunan kısmı da münhezim edildi. Kumandanı Binbaşı Hayri ve zabitleri Yüzbaşı Ali, Mülâzimievel Şerefettin, Mülâzimievel Hayrettin, Makinalı Tüfek Zabiti Mehmet Hayri, Tabur Kâtibi Hasan Lûtfi, Cerrah İbrahim Etem Efendiler diğer rüesayı usat gibi muamele gördüler. Hilâfet ordusu da, İzmitten İstanbula firara mecbur edildi.

Yenihan, Yozgat ve Boğazlıyan isyanları

Efendiler, memleketin şimaligarbî mıntakasında asilerle uğraşırken, memleketin ortasında Yenihan, Yozgat ve Boğazlıyan havalisinde de isyan başlıyor. Bu isyan hareketleri de şayanı tezkârdır.

14 Mayıs 1920 tarihinde Postacı Nâzım ve Çerkez Kara Mustafa namında birtakım adamlar, otuz, kırk kişi ile Yenihana tâbi Kaman karyesinde isyan ettiler. Bu hareket, mütezayit bir şiddetle tevessü etti. Asiler, 27/28 Mayıs 1920 gecesi Çamlıbelde bulunan bir müfrezemizi basarak esir ettiler. 28 Mayıs 1920 de diğer bir kısım usat ta Tokat civarında yürüyüş halinde bulunan bir taburumuza hücum ederek dağıttılar ve kısmen esir ettiler. Cür'etlerini arttıran asiler, 6/7 Haziran 1920 gecesi Zileyi işgal ettiler. Oralardaki askerlerimiz Zile kalesine çekilerek müdafaa ettiler. Askerin erzak ve cepanesi tükendikten üç gün sora usata teslim oldular. Usat 23/24 Haziran 1920 de de Boğazlıyana baskın yaptılar. Orada bulunan bir müfrezemizi dağıttılar. Amasyada bulunan Beşinci Kafkas Fırkası, başında Cemil Cahit Bey olduğu halde, usat aleyhine tahrik edildi. Ayıntap mıntakasında bulunan Kılıç Ali Bey de, bir millî müfreze ile bu havaliye celbedildi. Erzurumdan Ankaraya gelmekte olan bir Erzurum millî müfrezesi de, o havalide terkolundu. 1920 senesi Temmuzunun evasıtına kadar, bu usatın takip ve tenkili ile uğraşıldı. Yenihan isyanı, Orta Anadolunun diğer yerlerindeki erbabı fesadı da harekete getirdi. Çapanoğullarından Celâl, Edip, Salih, Halit Beyler; Aynacıoğulları ve Deli Ömer çeteleri gibi birtakım eşkıyayı başlarına toplayarak 13 Haziranda Yozgat civarında Köhne nahiye merkezini işgal etmek suretile isyan ettiler ve 14 Haziranda da Yozgat şehrini işgal ederek büyük bir mıntakaya hâkim oldular. Merkezi Sıvasta olan Üçüncü Kolordu kuvvetleri ve o mıntakada bıraktığımız millî kuvvetler gayrikâfi geldi. Eskişehirden Etem Bey müfrezesi ve Bolu havalisinden İbrahim Bey müfrezesi de Yozgat mıntakasına sevkolundular.

Yozgat ve havalisinde usat tenkil olunduktan sora, oraya gönderilen müfrezelere, diğer mıntakalarda vazife verildi. Fakat bu havalide umumiyetle sükûn teessüs edemedi.

7 Eylûl 1920 de Küçük Ağa, Deli Hacı, Aynacıoğulları denilen birtakım serseriler, Zile civarlarında; Kara Nâzım, Çopur Yusuf namında birtakım adamlar da, Erbaa cihetlerinde tekrar faaliyete geçtiler. Bunlardan Aynacıoğulları üç yüz atlı kadar kuvvet toplayabilmişlerdi. Bu vaziyet üzerine İkinci Kuvvei Seyyare namını alan İbrahim Bey müfrezesi, tekrar, bulunduğu Eskişehir mıntakasından Yozgada vararak mahallî millî müfrezeler ve jandarma kuvvetlerile müştereken Maden, Alaca, Karamağara, Mecidözü mıntakalarında, muhtelif gruplar halinde, icrayı mefsedet ve şekavet eden asileri takip ve tenkil etti. İbrahim Bey, asilerin tenkiline ancak üç aydan fazla bir zamanda muvaffak olabildi.

Cenup hudutlarımızda olan hadiseler

Efendiler, bu tarihlerde cenup mıntakalarımızda da bizi ciddî bir surette meşgul eden mühim isyanlar vukua geldi:

Milli Aşireti rüesası Mahmut, İsmail, Halil, Bahur, Abdürrahman Beyler, cenupta düşmanlarla gizli temas ve irtibat tesis ettikten sora, Siirtten, Dersim havalisine kadar, tekmil aşairin reisi sıfatını takınarak o havaliye tahakküm ve riyaset daiyesine kalkıştılar.

Fransızlar, 1920 senesi Haziranının bidayetinde, Urfayı ikinci defa zaptetmek maksadile, hareket ettikleri zaman Milli Aşireti de Siverek istikametinde ilerledi. Buna karşı, o havalide bulunan Beşinci Fırkamız memur edildi. Bu Fırka, o havalideki millî kuvvetlerimizle de takviye olundu. 19 Haziran 1920 tarihinde, kıtaatımızın takibi altında cenubuşarkî istikametinde düşman mıntakasına firara mecbur edildi. Bu aşiret, bir müddet düşman mıntakasında hazırlandıktan sora, 24 Ağustos 1920 de üç bin atlı ve develi ve bin kadar piyadeden ibaret bir kuvvetle tekrar arazimize geçti. Viranşehir civarına geldi. Asiler, istiman etmek maksadile geldiklerini söyliyerek mahallî kumandanlarımızı iğfal ve tedbir almakta ihmale sevkettiler. Bu sırada, o civarda müteferrik bulunan müfrezelerimize hücum ederek, onları mağlûp ve 26 Ağustos 1920 de Viranşehri işgal ettiler. Muhabere ve irtibatımıza mâni olmak üzere de, o mıntakadaki tekmil telgraf hatlarını kestiler.

Ancak, on beş gün sora, Beşinci Fırkanın Siverek, Urfa, Resülâyn ve Diyarbekirde bulunan kıtaattan gönderilen aksam ve sadık aşiret kuvvetleri, asileri mağlûp edebilmişlerdir. Takip olunan Milli Aşireti tekrar cenuba, çöle firar eyledi.

Efendiler, cenupta Milli Aşireti isyanını itfaya çalışırken, Afyon Karahisar mıntakasında Çopur Musa namında bir adam da, başına topladığı kuvvetle askerleri firara teşvik ve millete askere gitmemeği telkin ediyor. Çopur Musa 21 Haziran 1920 tarihinde Çivrili bastı. Gönderilen kuvvetler karşısında firar ve Yunan ordusuna iltihak etti.

Konya isyanı

Efendiler, Çopur Musa hâdisesine takaddüm eden bir fesat hareketi de Konyada oldu. 5 Mayıs 1920 tarihinde, Konyada bir fesat cemiyeti keşfolundu. Bu cemiyete mensup olanların ileri gelenleri tevkife başlandı. Bir gün sora, tevkif edilmekte bulunan bu ileri gelenler, halkı da ifsat ederek Konya içinde müsellâh bir içtimaa teşebbüs ettiler. Bir kısım ahali de müsellâhan hariçten gelerek hep beraber isyan ettiler. Konyada bulunan kumandan, malik olduğu kuvvetlerle cesurane hareket ederek usatı dağıtmağa ve önayak olanları tevkif ve takibe muvaffak oldu.

Harp cephelerinin vaziyeti

Efendiler, Meclisin açıldığı ilk günlerde, muhtelif cephelerin ne halde olduklarını da hep beraber bir defa daha tahattur edelim:

1) İzmir Yunan cephesi:

Malûmu âlinizdir ki, Yunanlılar İzmire çıktıkları zaman, orada, On Yedinci Kolordu Kumandanı olarak, karargâhile bizzat Nadir Paşa bulunuyordu. Kuvvet olarak, Kaymakam Hurrem Bey kumandasında Elli Altıncı Fırkanın iki alayı vardı. Bu kuvvet, bilhassa, Kolordu Kumandanının emrile, mukavemet ettirilmeksizin, büyük hakaretler altında, Yunanlılara teslim edilmiştir. Bu fırkanın bir alayı (172 nci Alay) Ayvalıkta bulunuyordu. Kumandanı Kaymakam Ali Bey idi (Afyon Karahisar Meb'usu Miralay Ali Beydir).

Yunan ordusu dairei işgalini tevsi ederken, Ayvalığa da asker çıkardı. Ali Bey, bu Yunan kuvvetine karşı, 28 Mayıs 1919 da muharebeye girişti. Bu tarihe kadar, Yunan kıtaatı hiçbir tarafta ateşle mukabele görmemişti. Bilâkis, bazı şehir ve kasabalar ahalisi, tethiş edilmiş, hükûmeti merkeziyenin emirlerine tevfikan, rüesayi memurin başta olmak üzere, Yunan kıtaatını heyeti mahsusalarla istikbal eylemişlerdi. Ali Beyin, Ayvalık mıntakasında muharebe cephesi teşkil etmesi üzerine, tedricen Somada, Akhisarda, Salihlide millî cepheler teşekküle başlamıştı.

5 Haziran 1919 senesi bidayetinden itibaren, Miralay Kâzım Bey (Meclis Reisi Kâzım Paşa Hazretleri), Balıkesirdeki Altmış Birinci Fırkanın kumandasını, vekâleten deruhde eylemişti. Muahharen Ayvalık, Soma, Akhisar aksamından mürekkep Şimal Cephesi Kumandanlığını ifa eylemişti. Fuat Paşanın, Garp Cephesi Kumandanlığına tayinini müteakıp Kâzım Beye, Şimal Kolordusu Kumandanlığı makam ve salâhiyeti verildi. Aydın havalisinde, İzmirin işgalini müteakıp, asker ve ahaliden bazı vatanperveran, Yunanlılara karşı müdafaa ve ahaliyi teşvik ve müsellâh

millî teşkilât tesis etmek için çalışıyorlardı. Bu meyanda, İzmirden tebdili nam ve kıyafet ederek o havaliye gitmiş olan Celâl Beyin (İzmir Meb'usu Celâl Beydir), gayret ve fedakârlığı şayanı tezkârdır. 15/16 Haziran 1919 gecesi, Ali Beyin Ayvalıktan gönderdiği kuvvetler, Bergamadaki Yunan kuvayi işgaliyesini bir baskınla bertaraf etmişlerdi. Bu baskına, Balıkesir ve Bandırmadan gönderilen kuvvetler de, kısmen iştirak etmişti. Bu vak'a üzerine, Yunanlılar, müteferrik ve zayıf müfrezelerini geri çekip toplamak lüzumunu hissettiler. Bu meyanda Nazilliyi de tahliye eylediler. Bu sebeple, Aydında da hazırlıkta bulunurken, etraftan toplanan ahali kuvvetleri bunları tazyika başladı. Yunanlılarla ahali beyninde şiddetli bir musademe vukubuldu. Neticede, Yunanlılar, Aydını da tahliye edip çekildiler.

Bu suretle, 1919 senesi Haziran evasıtında, Aydın cephesi de teşekkül etti. Bu mıntakada bulunan Elli Yedinci Fırkanın Kumandanı Miralay Mehmet Şefik Bey ve Fırka Topçu Kumandanı Binbaşı Hakkı Bey, Alay Kumandanlarından Binbaşı Hacı Şükrü Bey ve millî kuvvetlerin başında Yürük Ali Efe, Demirci Mehmet Efe vardı. Binnetice, Demirci Mehmet Efe, vaziyete hâkim olarak Aydın Cephesi Kumandanlığını şahsında takarrür ettirdi, bilmünasebe arzetmiştim ki, bilâhare oraya gönderdiğim Miralay Refet Bey (Refet Paşa) dahi, Demirci Mehmet Efenin kumandanlığını kabul eylemiştir.

Efendiler, İzmirin muhtelif cephelerinde teessüs eden ve tedricen zabitan ve kıtaatı askeriye ile takviyeye çalışılan, millî cephelerin iaşeleri, esaslı olarak doğrudan doğruya o manatık ahalisi tarafından temin olunuyordu. Bunun için de, geri mıntakalarda, millî teşkilât yapılmıştı. Bu vazifenin, ahaliden hükûmete intikali, Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin teşekkülünden sora temin olunabilmiştir.

2) Cenup Fransız cephesi:

a) Doğrudan doğruya Adana mıntakasında, Fransız kıtaatına karşı, Mersin, Tarsus, Islahiye mıntakalarında ve Silifke havalisinde millî kuvvetler teşekkül etmiş ve çok cesurane faaliyete geçmişlerdi. Şarkî Adana mıntakasında, Tufan Bey unvanile hareket eden Yüzbaşı Osman Beyin kahramanlıkları kayde şayandır. Millî müfrezeler; Mersin, Tarsus, Adana şehirlerinin methallerine kadar tesisi hakimiyet ettiler. Pozantide Fransızları muhasara ve ricate mecbur ettiler.

b) Maraşta, Ayıntapta, Urfada ciddî muharebat ve musademat oldu. Neticede işgal kuvvetleri, buralardan çekilmeğe mecbur edildiler. Bu muvaffakıyetlerin ihrazında başlıca amil olan Kılıç Ali ve Ali Saip Beylerin isimlerini yadetmeği vazife addederim.

Fransız işgal mıntakalarında ve cephelerinde millî kuvvetler, hergün daha esaslı bir surette taazzuv ediyorlardı. Millî kuvvetler, nizamiye kıtaatile de takviye olunmağa başlanmıştı. İşgal kuvvetleri, her taraftan sıkı ve şedit bir surette tazyik ediliyordu.

Efendiler, bu vaziyet üzerine Fransızlar, Mayıs 1920 iptidalarından itibaren bizimle temas ve müzakere aradılar. Evvelâ; Ankaraya İstanbuldan bir binbaşı ile bir sivil geldi. Bu zevat İstanbuldan evvelâ Beruta gitmişler; Sabık Van Meb'usu Haydar Bey bunlara delâlet ediyordu. Bu mülâkat ve mükâlematımızdan esaslı bir netice çıkmadı. Fakat, mayıs nihayetlerine doğru, Suriye Fevkalâde Komiseri namına hareket eden Müsyü *Düke* namında bir zatın riyasetinde, bir Fransız heyeti Ankaraya geldi. Bu heyetle yirmi günlük bir mütareke yaptık. Bu muvakkat tatili muhasamat ile, biz, Adana mıntakasının tahliyesine bir mukaddeme ihzarını istihdaf ediyorduk.

Efendiler, bu Fransız heyetile yaptığım yirmi günlük mütareke, Büyük Millet Meclisinde bazılarının itirazatına uğradı. Halbuki, benim, bu mütarekeyi kabul etmekle temin etmek istediğim noktalar şunlardı:

Evvelâ, Adana mıntaka ve cephelerinde bulunan ve kısmen askerle de takviye olunan millî kuvvetleri, sükûnetle tanzim ve tensik etmek istiyordum. Millî kuvvetlerin bu fasılai musadematta dağılmaları ihtimalini de nazarı dikkate alarak terki muhasamat tebliğini de, bazı tedabirle beraber emrettim. Bundan başka, Efendiler; mühim addettiğim siyasî bir faydayı da istihsal etmek istiyordum. Büyük Millet Meclisi ve Hükûmeti, henüz İtilâf Devletlerince bittabi tasdik edilmemişti. Bilâkis, memleket ve milletin mukadderatına müteallik mesailde, İstanbulda Ferit Paşa hükûmetile münasebet ve muamelede bulunmakta idiler. Bu itibarla, Fransızların İstanbul hükûmetini bir tarafa bırakıp Ankarada bizimle müzakerede bulunmaları ve herhangi bir meselede itilâf eylemeleri, o gün için temini mühim siyasî bir nokta idi. Bu mütareke müzakeresinde, hududu milliyemiz dahilinde olup Fransızlar tarafından tahtı işgalde bulunan menatıkın, kâmilen tah-

liyesini vazıh ve kat'î olarak dermeyan ettim. Fransız murahhasları, bu hususta salâhiyet almak üzere Parise gitmek mecburiyetini ileri sürdüler. Yirmi günlük mütareke, nevama daha esaslı bir itilâf yapmak için salâhiyet istihsaline zaman bırakmak gibi telâkki edildi. Efendiler, bu müzakere ve mükâlemelerimizden bende hâsıl olan intıba, Fransızların Adana ve havalisini tahliye edecekleri merkezinde idi. Bu mütalea ve kanaatimi, Meclise ifade etmiştim. Gerçi Fransızlar, mütareke müddeti hitam bulmadan Zonguldağı işgal etmek suretile itilâfın yalnız Adana mıntakasına ait olduğunu göstermek istemişlerse de, biz, bu hareketi mütarekenin feshini mucip addettik. Fransızlarla anlaşmamız bir müddet teahhur etti.

Muhterem Efendiler,

9 Mayıs 1920 günü Mecliste hafi celse halinde izahat verirken ve Fransız memurları ve heyetleri tarafından temas ve irtibat arandığını beyan ederken, meb'uslardan biri, (hatıramda yanılmıyorsam Çorum Meb'usu merhum Fuat Bey) birkaç gündenberi gûya İstanbul, bizim ile anlaşmak istiyormuş, bu hususta malûmat verir misiniz? diye bir sual tevcih etti.

İstanbul Ankara ile temas arıyor ve bu teması Nurettin Paşa temine çalışıyor

Filhakika, o tarihten dört beş gün evel, İstanbulda, *Leon* isminde birisi Çanakkale üzerinden bizi aramıştı. Ankarayı bulduktan ve bizim burada bulunduğumuzu anladıktan sora dediler ki, «söyliyeceğimiz şeyler gayet mühimdir. Onun için muhabereyi geceye talik edelim. Ordu merkezleri de aradan çekilsinler.» O gece görüşmediler. Fakat, bir iki gece sora tekrar aradılar. Bu defa karşımıza çıkan muhataptan, İzmir Valii Sabıkı Nurettin Paşa imzasile bir telgraf verildi. Bu telgrafname muhteviyatı şöyle idi: «Ben, iki arkadaşımla beraber, İstanbulun sizinle anlaşmasına tavassut etmeği menafii vataniyeden addederim. Buradaki hükûmet ve İngilizler buna muvafakat ettiler. Sizin de cevabı muvafakatinize intizar ederiz.» Nurettin Paşa, telgrafını Heyeti Temsiliye Riyasetine tevcih ediyordu. Türkiye Büyük Millet Meclisinin ve Hükûmetinin teşekkül ve icrayi faaliyete başladığından ve Büyük Millet Meclisinin mevcudiyet ve meşruiyetini teyit eden Hıyaneti Vataniye Kanunundan bihaber görünüyordu. Nurettin Paşanın telgrafını, Müdafaai Milliye Vekili bulunan Fevzi Paşa Hazretlerine havale ettim. Müşarileyh, Nurettin Paşaya cevap verdi. Bu cevabında dedi ki, «Telgrafınızı Heyeti Temsiliye Riyasetine keşide etmekle henüz vaziyeti hakikiyeye

ıttıla peyda edememiş olduğunuz anlaşılıyor.» ve vaziyeti izah ettikten sora «İstanbulda hangi makam, Ankarada hangi makamla görüşmek istiyor.» dedi. Bu telgrafa imzasız gelen cevapta «telgrafnameyi yazan zevat şimdi burada değildir. Bunu bıraktılar, gittiler, yarın saat onda size malûmat veririz.» deniliyordu. Bundan sora, Nurettin Paşa, ikinci defa olarak yine müracaat etti. Bu defa, «telgraf muhaberatile anlaşmak imkânı olmadığından tarafınızdan sahibi salâhiyet bir heyeti İstanbula gönderin, görüşelim ve anlaşalım» diyordu.

Efendiler, biz de cevaben dedik ki «pek doğrudur, hakikaten telgrafla anlaşmak mümkün değildir, fakat siz Mudanyaya geliniz ve ne vakit gelebileceğinizi de bildiriniz. Bizim tarafımızdan da orada sahibi salâhiyet zevat hazır bulunur. Bursaya da icap eden talimat verildi.» Ondan sora, bir daha müracaat vaki olmadı. Hoca Müfit Efendi (Kırşehir), «Acaba hakikaten Nurettin Paşa mı idi» diye sordu. Ben de, «Evet! hakikaten Nurettin Paşa» cevabını verdim.

Efendiler, Nurettin Paşa vasıtasile, İstanbulun vukubulan bu müracaatinin, Anzavurun Balıkesir mıntakasında mağlûp edildiği ve Boluda muvaffakıyet istihsaline başlandığı günlere tesadüf ettiğini de kayit ve işaret etmeliyim.

Nurettin Paşa Ankarada

Efendiler, Nurettin Paşadan bir daha telgraf almadık. Fakat, kendisi, Diyarbekirli Kâzım Paşa ile beraber, 1920 senesi Haziranı evasıtında Ankaraya geldi. Bizimle teşriki mesai etmeden evel bazı meseleler hakkında noktai nazarımızı anlamak istediğini dermeyan etti. Bu noktalar şunlardı:

Birincisi, makamı hilâfet ve saltanata karşı tasavvur ve noktai nazarımız;

İkincisi, bolşeviklik hakkındaki noktai nazarımız;

Üçüncüsü, İtilâf Devletlerine karşı, bilhassa İngilizlere karşı dahi, muharebeye karar verip vermediğimiz meselesi idi.

Mülâkat, Ziraat Mektebindeki karargâhımızın bir odasında gece vaki oldu. Bu mülâkatta, Nurettin Paşa ile beraber gelen Kâzım Paşadan başka, Fevzi ve İsmet Paşalar da hazır bulunuyorlardı. Nurettin Paşa, birinci, ikinci suallere aldığı cevapları pek tatminkâr bulmadı. Fakat bilhassa üçüncü sualin cevabı, uzun ve hararetli münakaşatı intaç etti. Çünkü biz demiştik ki, maksadımız, hududu milliyemiz dahilinde tamamiyeti mülkiyemi-

zi ve milletin istiklâli tammını temin etmektir. Buna mâni olmak üzere karşımıza çıkacak olan kuvvet, kim ve ne olursa olsun, behemehal çarpışırız ve muvaffak oluruz. Bu husustaki karar ve kanaatimiz, kat'îdir. İşte Nurettin Paşa, bir türlü buna kani ve razı olamıyordu. Nihayet kendisine dedik ki, bu müdavelei efkârı kabul etmekle yeni kanaat ve kararlar almak mevzuubahs değildir. Sen, bugüne kadar milletin tebellür etmiş, tahakkuk etmiş kanaatlerine tâbi olacaksın! Ondan sora, kendisine verebileceğimiz münasip bir vazife mevzuubahs edildi. Kendisinin, Konya valisi vazifei mülkiyesi ve Konya Havalisi Kumandanı unvanile Yunan cephesinin cenubundaki mıntakanın kumandanı olmasını tensip ettik. Asıl garp cephesi için, kumandan olarak Ali Fuat Paşayı, 18 Haziran 1920 de memur eyledik.

Efendiler, o günlerde, Yunan cephesinde düşmanın bazı hazırlıkları mahsus olduğundan cephede hassasiyet ziyadeleşti. Bu münasebetle, Nurettin Paşanın memuriyetini intaç ve kendisini mahalli memuriyetine izam edemeden müstacelen garp cephesine hareketim icap etti. Nurettin Paşanın tavzifi muamelesinin ikmalini, Erkânıharbiyei Umumiye Reisi bulunan İsmet Paşaya terkettim. Filhakika düşman, bütün cephe üzerinde taarruza geçmişti. Bizim kıtaatımız çekiliyorlardı. Nurettin Paşa, cephedeki gayrimüsait vaziyeti anlayınca İsmet Paşaya vazife kabul edebilmek için birtakım şartların, hükûmetçe tahtı karara alınması lüzumundan bahsetmiş; o şartlara göre, hükûmet memleketin idaresinde ve mühim mesailde esaslı ve kat'î karar almadan evel Nurettin Paşanın mütalea ve muvafakatini istihsale mecbur olacaktır. Çünkü, Büyük Millet Meclisi Hükûmetini teşkil edenler Tevfik Paşa ve emsali gibi sinni kemalde mücerrep zevat olmayıp genç birtakım kimseler imiş, İsmet Paşa, şayanı istiğrap bulduğu bu zihniyet ve teklifi, derakap şifre ile bana bildirdi. Ben de Nurettin Paşanın kendisine vazife teklif ettiğim zaman söylemediği bu mütaleayı, vaziyeti umumiyenin buhran kespetmesi üzerine ortaya atmasını manidar buldum ve İsmet Paşaya verdiğim cevapta kendisine vazife verilmemesini emrettim. Nurettin Paşanın, Yunan taarruzu başladıktan iki gün sora bana gönderdiği bir tezkeresi muhteviyatını şayanı dikkat bulmuştum. Arzu buyurursanız, bu tezkereyi aynen heyeti aliyenize okuyayım:

Ankara İstasiyonu, 24 Haziran 1920

Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine

Efendim Hazretleri;

Tayin edilmiş olduğum kumandanlıktan ve vilâyetten sureti infisalimi ve keyfiyeti azlin tarzı tebliğini hakaret telâkki ettim. Bir recülü devlet tarafından dermeyan edilen vatanî bir fikir ve mütaleanın münakaşasına değil, hatta istimaına bile rağbet ve tenezzül edilememesini ve alâkadar Büyük Millet Meclisinin ve heyeti icraiyesinin istihsali âsarına kadar bile intizar ve tahammül edilmiyerek veyahut belki buna lüzum görülmiyerek iki veya üç zat gibi azayi mahdudenin fikir ve arzularile bu yolda muamelât icrasında beis görülmemesini ve binaenalâzalik memleketin, eğer yanılmıyorsam, bu zihniyetle sevk ve idaresini, millet ve vatan için mucibi tehlike ahvalden görmekte bulunduğumun arzına müsaadei riyasetpenahilerini rica ederim.

Şeraiti hazıra ile, vazife kabulünü mahzurdan salim ve teşriki mesaiyi faydalı göremediğim için, memleketim olan Bursada ikamet etmek üzere ilk tren ile Ankaradan avdet olunacağını berayi malûmat ve makamı vedada arzeylerim Efendim Hazretleri.

Nurettin İbrahim

Efendiler, benim bu tezkereye verdiğim cevap ta, aynen şu idi:

25 Haziran 1920

Mirliva Nurettin Paşaya

24 Haziran 1920 tezkerei valâları cevabıdır:

Bahis buyurulan kumandanlık ve vilâyet vezaifi, henüz Müdafaai Milliye ve Dahiliye Vekâletlerince resmen zatı âlilerine tevdi ve tebliğ edilmemişti. Binaenaleyh, ne tayininiz ne infisaliniz vaki değildir. Yalnız, zatı âlinize vazife tevdii tasavvur ve bu hususta rey ve muvafakatiniz istimzaç edilmiş idi. Keyfiyeti tayin henüz takarrür ettirilmemiş olduğu bir sırada, Erkânıharbiyei Umumiye vesatatile ıttıla hâsıl olan efkâr ve kanaatinizdeki tereddütleriniz üzerine, Heyeti Vekilece tayininizden sarfınazar edilmesi karargir oldu. Böyle bir kararı tespit için zan buyurduğunuz gibi Büyük Millet Meclisinin heyeti umumiyesine arzı keyfiyet, kavanini mevcude ve mevzua icabatından değildir. Bursaya azimet ve orada ikametiniz meselesine gelince; müntesip bulunduğunuz mesleki askerî dolayısile bu bapta Müdafaai Milliye Vekâleti Celilesine alelûsul müracaat buyurmanız lüzumu tebliğ olunur Efendim.

Büyük Millet Meclisi Reisi

Mustafa Kemal

Nurettin Paşa Bursaya değil, fakat Taşköprüye gitmiş ve uzun müddet orada kalmıştır. Bundan sora da kendisine, tekrar birkaç vaziyette temas edeceğiz. O vaziyetleri de sırasında lüzumu derecede izah edeceğim.

Efendiler, teşekkül eden Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin, mesaili hariciye hakkında ilk verdiği karar, Moskovaya bir heyet izamı olmuştur. Heyet, Hariciye Vekili Bekir Sami Beyin riyasetinde idi. İktisat Vekili Yusuf Kemal Bey aza bulunuyordu. 11 Mayıs 1920 de Ankaradan hareket eden heyetin esas vazifesi, Rusya ile irtibat tesis etmekti. Rusyanın, hükûmetimizle aktedeceği muahedenin bazı esasatı, 24 Ağustos 1920 de parafe edilmiş olmakla beraber, vaziyetin icabı olarak itilâf mümkün olamayan bazı noktalardan dolayı teahhur etmiştir. Moskova Muahedesi namile yadolunan vesikai düveliyenin imzası, ancak 16 Mart 1921 de mümkün olabilmiştir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin haricî meseleler hakkında ilk verdiği karar: Moskovaya bir heyet izamı

Muhterem Efendiler, memleket dahilinde yer yer zuhûr eden dahilî isyanları takip etmekte gecikmiyen ilk umumî Yunan taarruzu, nazarımızı tekrar garba tevcih ettirecektir.

Yunanlılar, 22 Haziran 1920 de Milen hattından umumî taarruza geçtiler. Kuvvetleri altı fırkaya baliğ olmuş bulunuyordu. Üç fırka ile iki koldan Akhisar - Soma istikametinde; iki fırka ile Salihli istikametinde; bir fırka ile de Aydın cephesinden taarruz ettiler. Düşmanın şimal kolu, 30 Haziran 1920 de, Balıkesire girdi ve süvarileri 2 Temmuz 1920 de Kirmasti ve Karacabeyi işgal etti. Bu düşman karşısında bulunan Altmış Bir ve Elli Altıncı Fırkalarımız, Uluabat köprüsünü tahrip ederek Bursa istikametine çekildi. Düşman, takibe devam ederek Bursayı da işgal etti ve ileri hatlarını Dimboz - Aksu hattına kadar sürdü. Bunun karşısındaki kuvvetlerimiz fazla sarsıldı. Eskişehre kadar çekildi. Bu harekât esnasında İngilizler, 25 Haziran 1920 Mudanyaya ve 2 Temmuz 1920 de de, Bandırmaya birer müfreze çıkardılar.

İlk umumî Yunan taarruzu

Salihli istikametinde şarka ilerliyen iki Yunan fırkası da, 24 Haziranda Alaşehre girdi. Ve bilâhare ilerliyerek 29 Ağustosta Uşakı zaptetti ve Dumlupınar sırtları elimizde kalmak üzere bu mıntakaya kadar ilerledi. Bu düşman karşısında bulunan Yirmi Üçüncü Fırka ve millî kuvvetlerimiz, çok zayiata ve zâfa uğradı!... Aydından ilerliyen bir Yunan kolu da, Nazilliye kadar geldi.

Bu harekât esnasında, fırkalarımızın kadro halinde ve mühimmatsız oldukları ve takviyelerine de henüz imkân olmadığı malûmunuzdur.

Efendiler, bizzat Eskişehre ve oradan ileri mıntakalara gittim. Gerek orada ve gerek diğer menatıkta bulunan kuvvetlerimizin tensik ve tanzimini emrettim. Yeniden, düşman karşısında, muntazam kumandaya tâbi cepheler tesisini temin eyledim.

Yunan taarruzu karşısında millî cephelerin bozulması üzerine Mecliste şiddetli tariz ve tenkitler

Efendiler, Yunan taarruzu ve millî cephelerin bozulması, Mecliste büyük buhranı ve şiddetli tarizat ve tenkidatı mucip oldu.

Büyük Millet Meclisinin 13 Temmuz 1920 günü, 41 inci içtimaında, taksirat ve idaresizliklerinden dolayı Bursa Kumandanı Bekir Sami ve Valisi Hâcim Muhittin Beylerin ve Alaşehir Kumandanı Âşir Beyin ne için bir divana tevdi edilmediklerinden dolayı Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetinden ve Dahiliye Vekâletinden istizah takrirleri okundu.

Bu takrir sahibi, Afyon Karahisar Meb'usu Mehmet Şükrü Beydi. Sinop Meb'usu Hakkı Hami Beyin de, serian tecziye hususundaki ısrarı «bravo» seslerile karşılanıyordu. Sahibi takrir olan Mehmet Şükrü Beyin; «biz mes'ul edildiğini görmek istiyoruz» feryadı üzerine istizah kabul ediliyor. İstizah günü olarak tespit edilen 14 Ağustos 1920 de, Erkânıharbiyei Umumiye Reisi cevap verdi. Fakat bir türlü kanaat ve sükûnet hâsıl olmuyordu. Karahisar Meb'usu Şükrü Bey «anket» istiyor. Diğer bir hatip, bazı zabitan ve kumandanların tecziyeleri tabiî olduğundan bahsederek müteaddit misaller tadat ediyor, diğer bir hatip, asker ricat ederken bir kumandanın otuz altı deve eşya götürmüş olduğunu söylüyor, başka bir hatip te, Yunan ordusunun kısa bir zaman zarfında Akhisardan Marmara sahillerine varıncıya kadar, bütün şehirler ve köyleri yıldırım süratile istilâ eylediğinden bahsederek, Bursa felâketi dolayısile uğramış olduğumuz müthiş ziyan, cihan nazarında Anadoluda müdafaa denilen şeyin bir göz korkuluğu olduğuna umumî bir zehap uyandırmıştır diyor ve mutantan hezimetin mes'ullerinin tecziyesini talep ediyordu.

Efendiler, uzun ve hararetli devam eden münakaşata, benim de karışmam icap etti. Vaki olan elîm vaziyette, Meclisin teessür ve alâkasını takdir ettikten sora, efkârı ve hissiyatı tatmin maksadile beyanat ve izahatta bulundum. Benim sözlerime karşı da vukubulan ufaktefek tarizlere cevap verdikten sora, izahatı umumiye kâfi görüldü.

Efendiler, tafsilâtını zabıt ceridelerinde mütalea buyurduğunuz bu hararetli müzakereden evel, 26 Temmuz 1920 günü de hafi bir celsede, buna mümasil bir müzakere cereyan etmişti. Orada da, uzun izahatta bulunmağa mecbur olmuştum. Çünkü, teessür ve teellüm neticesi olarak yapılmakta olan tenkitlerde ve tekliflerde, bu mağlûbiyetin esbap ve avamili hakikiyesi, sanki unutulmuş gibi idi. Bütün felâketin müsebbibi olmak üzere, daha teşekkül ve deruhdei mes'uliyet edeli iki ay olmayan Heyeti Vekileyi mes'ul etmek istihdaf olunuyordu. Bir seneyi mütecaviz bir zamandanberi, Yunan ordusunun İzmir mıntakasında yerleşmiş ve mütemadiyen hazırlanmakta bulunmuş olduğu ve buna mukabil İstanbul hükûmetlerinin ordumuzu mütemadiyen meflûç edecek esbap ihzarile meşgul olduğu ve milletin kendiliğinden teşkil edebildiği millî kuvvetleri inhilâl ve imha ettirmeğe sai olmaktan başka bir şey yapmadığı asla düşünülmüyordu. Eğer, bu bir sene zarfında Yunan kuvvetleri karşısında, az, çok bir vaziyet vücuda getirilmiş idi ise bunun da, beş on fedakârın kendiliğinden vukubulmuş olan azim ve gayretleri mahsulü olduğunu nazarı insafa almak istemiyorlardı. Harekâtı askeriyeyi, vaziyeti hakikiyeye vâkıf olarak ve icabatı askeriye nazarı dikkatte tutularak mütalea ve tetkik eden yoktu. Söylenilen sözler, ya hissi hamiyet galeyanile veyahut zâfı kalp eseri olarak feryadü figan halinde dermeyan ediliyordu. Söz söyliyenler içinde, ender olmakla beraber, akidei milliye ve merbutiyeti vataniyesi meşkûk olanlar dahi vardı.

Bu mevzuubahs ettiğimiz celsei hafiyede, uzun beyanatım meyanında bilhassa demiştim ki: «Felâket başa gelmeden evel, onun esbabı mania ve müdafaası düşünülmek lâzımdır. Geldikten sora teellümün faydası yoktur. Yunan taarruzu vaki olmadan evel, vukuu, kuvvetli ihtimal dahilinde idi. Eğer, buna mâni esbap ve tedabir ittihaz edilememiş ise, bunun mes'uliyeti, Türkiye Büyük Millet Meclisine ve onun Hükûmetine ait olamaz. Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin mevkii mes'uliyete geldiğindenberi almağa başladığı tedbirler, bir sene evelindenberi İstanbul hükûmetleri tarafından, bütün milletle beraber ve ciddiyetle alınmağa başlanmak lâzımdı. Bazı kuvvetlerin cepheden alınıp dahilî isyanların bastırılmasına memur edilmesi, Yunan kuvvetleri karşısında bulundurulmasındaki faydadan daha mühim ve zarurî idi ve el'an da öyledir. Gerçi Bursada terki zarurî olan bir fırka, Adapazarı isyan mıntakasına sevkolunan iki fırka, Hendekte inhilâl eden bir fırka, yani dört fırka; Zile, Yenihan mın-

takasında usatla uğraşan bir fırka ve bütün bu nizamiye kuvvetlerine muavenet eden millî müfrezeler, cephede bulundurulabilseydiler, ihtimal düşman taarruzu bu derece terakki edemezdi. Fakat, memleketin sükûneti, milletin emeli halâsı noktasında, vahdet ve tesanüdü temin olunmadıkça, haricî bir düşmanın payi istilâsını durdurmağa çalışmak ne kabildir ve ne de bundan esaslı bir fayda ve netice memuldür. Ancak, memleket ve milletçe, dediğim vaziyet muhafaza edilirse, düşmanın herhangi bir zamandaki muvaffakıyeti ve bunun neticesi olarak fazla arazi işgali, muvakkat olmak mahiyetinden kurtulamaz. Vahdette ve emelde azim ve ısrar eden millet, mağrur ve mütecaviz her düşmanı, evel ve âhir gurur ve tecavüzünde nadim kılabilir. Onun için, dahilî isyanları bastırmak, Yunan taarruzunu tevkif etmekten elbette daha mühimdir. Zaten, cepheden dahilî isyanlara karşı kuvvet tefrik edilmemiş olsaydı dahi, neticenin başka türlü olabileceğini farzetmek müşküldür. Meselâ; düşman, şimal cephesine üç fırka ile tecavüz etti. Bizim orada, cephe ile mütenasip kuvvetimiz yoktu. Filân noktada, filân derede, filân köydeki kuvvetimiz veya oradaki zabit veya kumandanımız, düşmanın geçmesine müsaade etmeseydi, bu felâket başımıza gelmezdi tarzında feryat etmekte mana yoktur. Tarihte yarılmamış ve yarılmayan cephe yoktur. Bahusus, mevzuubahs olan cephe, tahsis olunan kuvvetle tamamen mütenasip dar bir cephe olmayıp ta böyle yüzlerce kilometre imtidadında bulunursa, bu cephenin şurasında ve burasında bulunan zayıf bir kuvvetin, ilânihaye müdafaasını kabul etmek bütün tasavvurat ve muhakematı hataya sevkeder. Cepheler delinebilir, buna karşı tedbir, delinen kısmı derhal kapamaktan ibarettir. Bu ise, cephe üzerindeki kuvvetlerden maada, geride, ihtiyatta, kuvvetli kademeler bulundurmakla mümkündür. Halbuki, Yunan ordusu karşısındaki millî cephemiz bu vaziyet ve bu kuvvette mi idi? Bütün Garbî Anadolu vilâyetlerimiz, Ankara ve havalisi dahil olduğu halde, daha doğrusu bütün memlekette, kuvvet denilecek bir cüzütam bırakılmış mı idi?

Ciddî teşkilâtı askeriye yapabilmek için ve bunda imkânı muvaffakıyet temin edebilmek için, zaman şarttır

Muharebe hatlarına mücavir köyler ahalisinin yapabileceği müdafaadan, hayalî neticelere intizar etmek makul olamaz. Memleketin bütün kuvvet menabiinden istifade şerait ve salâhiyetine malik olduktan sora dahi, ciddî teşkilâtı askeriye yapabilmek için ve bunda imkânı muvaffakıyet temin edebilmek için, zaman, şarttır. Bursada Bekir Sami Beyin emrine tevdi edilen kuvvetin esası, İzmirde tüfek attırılmaksızın Yunanlılara teslim edilen ve Yunan

gemilerile Mudanyaya çıkarılan iki alay kadrosu değil midi? Bu kuvvetin tebdili maneviyeti için İstanbul hükûmetleri herhangi bir tedbir almışlar mıydı? İstanbul hükûmetleri değil midi ki, Balıkesirde, müdafaaya çalışan kuvvetlerimizin Yunan taarruzundan evel, Anzavuru arkalarına saldırdı. Yine İstanbul hükûmeti ve halife ve padişah değil midi ki, Yunan cephesinde kullanılacak nispeten kuvvetli bir fırkayı, Yirmi Dördüncü Fırkayı Hendek - Düzce yolunda hilâfet ordusu ve usat grupları tarafından ızlâl ederek dağıtmış ve kumandanlarını şehit ettirmişti.

Mukadderatı memleket mes'uliyetini yeni deruhde etmiş olan Heyeti Vekile, bu tarihteki şeraite göre seferberlik yapabilmeği acaba düşünebilir midi? Memleketin adeta baştanbaşa halifenin fetvası hükmünü infaza sevk ve icbar olunduğu bir sırada, milleti askere davet etmek caiz ve mümkün görülebilir midi? Bundan başka, bütün milleti silâh altına davet etmeden evel, silâh miktarını ve mevcut silâhı, hali faaliyette tutabilmek için cepane ve para miktarları, membaları düşünülmek zarurî değil midi? Vaziyeti muhakeme ederken ve tedbir düşünürken, acı olsa da hakikati görmekten bir an farîğ olmamak lâzımdır. Kendimizi ve biribirimizi aldatmak için lüzum ve mecburiyet yoktur. Biz, vaziyetin ve cephelerin ihtiyacatından gafil değiliz. Her taraftan, namıma namütenahi telgraflar gelmektedir: «Kuvayi muntazamai muazzama sevkediniz»; «şu kadar cepane gönderiniz», «bunlar gelmezse burada mağlûp oluruz» denilmekte ve tehlike ve ateş içinde bulunmaktan mütehassıl heyecan sevkıyle acı lisanla izahı hal edilmektedir. Bizim vazifemiz ve vaziyetimiz, onların teessür ve heyecanına iştirak ederek umumun kuvvei maneviyesini kırmak değildir, bilâkis onlara metanet ve sebat ve ümit verecek tarzda hareket etmektir.

Bundan sora, elbette, vaziyetler değişecek ve bütün memleket ve millete cidden ümit ve emniyet bahşedecek tedbirler tatbik olunacaktır. Artık, buna mâni kalmamıştır. Heyeti İcraiye, bir kısım tevellütlüleri silâh altına da celbedebilecektir.»

*
* *

Muhterem Efendiler,

Bazı müphem mesailin kolaylıkla izahına medar olacağını zannettiğim için heyeti aliyenize, bir «Yeşilordu» dan bahsedeceğim: Yeşilordu

Türkiye Büyük Millet Meclisinin ve Hükûmetinin teessüsünden sora Ankarada, «Yeşilordu» namı altında, bir cemiyet teşekkül etti. Bu cemiyetin, ilk müessisleri, pek yakın ve malûm arkadaşlardı. Maksadı teşkili izah için, dahilî isyanları ve bu isyanlara karşı gönderilen nizamiye kuvvetlerinin ve millî müfrezelerin gösterdikleri bazı vaziyet ve manzaraları tahattur etmek icap eder. Usat, nizamiye efradına, halifenin fetvasından, padişahın askerliği affettiğinden, Ankaradaki hükûmetin gayrimeşruiyetinden bahsederek onları sühuletle iğfal ettikleri mükerreren görüldü. Filhakika, birçok yerlerde, bazı nizamiye efradı, usatla musademe etmeksizin, bilâkis silâhlarını bırakarak köylerine, memleketlerine savuşuyorlardı. Millî müfrezelerin inkılâp maksadını daha sühuletle anladıkları ve usatın iğfalâtına kapılmadıkları anlaşılmıştı. Bu sebeple Osmanlı ordusunun bekayası denilebilecek olan o tarihlerdeki yorgun ve bezgin ve yeni inkılâp mefkûresine göre yetiştirilmemiş kıtaat ile inkılâbı başarmak hususundaki müşkülât, mahsus bir derecede idi. Orduyu, yeni zihniyete göre, şuurlu bir hale getirmek, o günlerin şeraiti içinde pek müşkül olacağı zehabı vardı. Binaenaleyh evsafı matlubeyi haiz, şuurlu kimselerden güzide ve inkılâp için şayanı istinat teşkilât yapmak fikri, bazı zevatta hâkim olmağa başladı. Yekdiğerini velyeden ve kanlı ve mühlik vaziyetler arzeden dahilî ihtilâlât karşısında, bu arzettiğim fikir ve temayül kuvvetlendi. Nihayet, bazı zevat, böyle bir teşkil vücuda getirmek üzere filen teşebbüs aldılar. Ben, bir taraftan ordumuzu ihya ve takviye esbabına tevessül ederken, teşekkül etmiş bulunan millî müfrezelerden de, her türlü mahzurlarına rağmen, heryerde bizzarur azamî istifadeye çalışmakta idim. Fakat ciddî inzıbat ve bilâkaydüşart ve bilâtereddüt itaat talep eden ciddî vezaifi askeriyenin, ancak muntazam ordu ile kabili ifa olduğu hakikatini unutmağa elbette mahal yoktu. Millî müfrezelerden istifade, zaman kazanmak maksadına müstenit olabilirdi. Şüphesiz istihdamları zarurî olan millî müfrezelerin, güzide ve şuurlu kimselerden terkip edilebilmesi şayanı arzu idi.

Yeşilordu teşkilâtının ilk müteşebbisleri meyanında bulunan yakın arkadaşlar, mahza bana yardım maksadile ve beni ayrıca yormamak fikrile, kendileri teşebbüs alarak, faaliyette bulunmağı münasip görmüşler. Bana, yalnız, nafi bir iş yapacaklarını söyliyerek, basit bir tarzda bu teşebbüslerinden bahsetmişlerdi. Ben, cidden çok meşgul olduğum için, arkadaşların bu teşebbüslerile uzunca bir zaman alâkadar olamadım. Yeşilordu teş-

kilâtı, nevama hafi bir teşkilât mahiyetinde teessüs ve oldukça tevessü etmiş. Kâtibi Umumisi Hakkı Behiç Bey ve Ankaradaki heyeti idaresi, ciddî ve esaslı faaliyet sarfetmişler. Matbu nizamnameleri ve muvazzaf memurları her tarafa gönderilmiş. Yalnız, bir noktayı da işaret etmeliyim ki, Yeşilordu teşkilâtile iştigal edenler, işin benim malûmat ve muvafakatim ve arzum dahilinde olduğunu söylediklerinden, her tarafta, benim namıma teşkilâtı tevsi ve takviyeye çalışanlar çoğalmış. Tatbik edilmekte olan teşkilât, sadece millî müfrezeler vücuda getirmek gibi mahdut bir sahadan çıkmış, çok umumî bir gayeye teveccüh eylemiş.

Teşkilâtın müessisleri meyanına, meb'us bulunan Çerkez Reşit Bey ve Ankara üzerinden Yozgada gidip gelirken olacak, Çerkez Etem ve biraderi Tevfik Beyler dahil olmuşlar. Bundan başka, Etem ve Tevfik Bey müfrezelerinin tekmil efradı, Yeşilordunun adeta esasını teşkil eylemişler.

Çerkez Etem Bey ve kardeşlerinin ilk defa şayanı dikkat görülmeğe başlanan bazı tavır ve muameleleri

Efendiler, bu mukaddemeden sora, Çerkez Etem Bey ve kardeşlerinin, ilk defa şayanı dikkat görülmeğe başlanan bazı tavır ve muameleleri hakkında heyeti aliyenizi tenvir etmek isterim.

Çerkez Etem Bey, millî bir müfreze ile evvelâ Anzavur takibinde ve badehu Düzce isyanında, muvaffakıyetli bazı hizmetler ifa etmiş olduğu cihetle Yozgada gitmek üzere Ankaraya celbolunduğu zaman, hemen herkes tarafından iltifat ve takdirat gördü. Kendisini mubalâğalı bir tarzda methü sitayiş edenler de şüphesiz bulunmuştur. Etem Bey ve kardeşlerinin, bilâhare gösterdikleri vaziyetten, gördükleri muamelei takdirkâraneden mağrur oldukları ve hatta bazı hayalâta kapıldıkları anlaşılıyor. Etem Bey ve kardeşlerinden Tevfik Bey, Yozgat isyanını teskinle Yozgatta meşgul olduğu sırada, kendine yakın, uzak nekadar askerî ve millî kumandanlarımız varsa bunların rütbe ve mevkilerine ehemmiyet vermeksizin hepsine birer birer muhakkirane ve mütecavizane muamelede bulunmakta hiçbir beis görmemeğe başladı. Ekserisi Etem Beyin şahsını, mahiyet ve kıymetini tanımayan kumandanlar, memleketin ateş içinde bulunduğunu ve Etem Beyin mubalâğalı bir tarzda işittikleri hizmetini düşünerek mümkün olduğu kadar kendisile fazla muarazada bulunmaktan tevakki etmişlerdi. Bundan cür'et alan Etem ve kardeşi Tevfik Beyler, Türk ordusunda değerli hiçbir zabit ve kumandan bulunmadığına ve kendileri herkesin fevkınde birer kahraman bulunduklarına zahip olmuşlar ve bu zehaplarını açıktan açığa, biperva herkese söyle-

mekten içtinap etmemeğe başlamışlardı. Doğrudan doğruya valilere ve herkese emirler veriyorlar ve emirlerinin ademi icrası halinde idam edileceği tehdidini de ilâve ediyorlardı. Etem Bey Ankara ve Ankaradaki hükûmet üzerinde dahi ikaı nüfuz tecrübesinde bulunmuştur. Gûya Yozgat isyanı, Yozgadın tâbi bulunduğu Ankara valisinin suiidaresinden neş'et etmiş, binaenaleyh diğer isyan müsebbipleri hakkında tatbik ettiği cezayı, ki o ceza salben idam idi, Ankara Valisi hakkında da bizzat mahalli vak'ada tatbik etmeğe karar vermişti. Yozgada izamını talep ettiği Ankara Valisi, teşebbüsatı milliyede fevkalâde hizmet ve fedakârlık göstermiş ve göstermekte bulunan Yahya Galip Bey idi. Yahya Galip Beyin, bilhassa bizce, hizmeti takdir olunmuş ve vücudu pek lüzumlu ve nafi bir zat olduğu malûm idi. İşte böyle bir zatı, kendi eline, idam sehpasına vermeğe bizi mecbur etmekle en büyük nüfuz ve tesiri ihraz edebileceğini düşünmüştü. Bittabi Yahya Galip Beyi veremezdik ve vermedik. Etem ve kardeşleri bu mesele üzerinde fazla ısrar gösteremediler. Fakat, Yozgatta, bilhassa meb'uslara; «Ankaraya avdetimde Büyük Millet Meclisi Reisini Meclis önünde asacağım.» yollu tefevvühatı mesmu olmuştur. «Yozgat Meb'usu Süleyman Sırrı Bey de bu tefevvühatı işitenlerdendir.» Biz, bütün malûmat ve istihbaratımıza rağmen, bu «kardeşleri» daima şayanı istifade bir halde bulundurmak cihetini tercih ettik. Bu sebeple, kendilerini idare ettik. Yozgattan sora Ankara üzerinden Kütahya havalisine gönderdik. Bu meseleye tekrar avdet etmek üzere asıl mevzuubahsimiz olan Yeşilorduya nakli kelâm edeceğim.

Arzetmiştim ki, heryerde, Yeşilordu teşkilâtını, benim namıma yapıyorlardı. Şahsan tanıdığım zevattan biri, Erzurumlu Nâzım Nazmi Beyin, memur bulunduğu Malatyadan gönderdiği bir mektupta; Yeşilordu teşkilâtının mucibi memnuniyetim olabilecek tarzda tevsia çalışıldığı bildiriliyordu. Bu haberden müteyakkız olarak, bu hafi cemiyet hakkında tetkikatta bulundum. Bu cemiyetin, muzır bir şekil ve mahiyet aldığına kani oldum. Derakap lâğvı cihetini düşündüm. Tanıdığım arkadaşları tenvir ettim. Noktai nazarımı söyledim, icabını yaptılar. Fakat, Kâtibi Umumî olan Hakkı Behiç Bey, cemiyetin lâğvı hakkındaki teklifimin gayrikabili is'af ve tatbik olduğunu söyledi. Ben, lâğvettiririm, dedim. Bunun da gayrikabil olduğunu ve çünkü vaziyetin tahminden daha büyük ve daha kavi olduğunu ve bu cemiyeti tesis edenlerin nihayete kadar, maksatlarından ayrılmayacaklarına dair

yekdiğerlerine söz vermiş olduklarını, bir vaz'ı mahsus ile ifade etti. Vakayi gösterdi ki, biz bu hafi cemiyetin men'i faaliyetine çalıştığımız halde tamamen muvaffak olamadık. Cemiyet rüesasının bir kısmı ki, Reşit, Etem, Tevfik biraderler başta bulunuyorlardı; faaliyetlerine, ve bu defa bittabi, tamamen menfi ve aleyhtarane bir tarzda, devam eylemişlerdir. Eskişehirde çıkarttıkları «Yeni Dünya» gazetesi ile de, fikir ve maksatlarını mütecavizane bir surette neşrettiriyorlardı.

Celâlettin Arif, Hüseyin Avni Beylerin Erzuruma gidişi ve oradan ortaya attıkları meseleler

Muhterem Efendiler, takibini düşündüğüm sıraya göre, heyeti aliyenizi biraz şark cephemizle meşgul edeceğim. Fakat, temas edeceğim vaziyete takaddüm eden bir safha vardır ki, evvelâ onu izah etmek lâzımgeliyor.

Birinci Büyük Millet Meclisinde Reisisani olan Erzurum Meb'usu Celâlettin Arif Bey 15 Ağustos 1920 tarihli bir takrirle, Meclisten iki ay müddetle mezuniyet aldı. Dermeyan ettiği mazeret, taabı dimağî neticesi duçar olduğu daimî başağrısı idi. Ayni zamanda, çoktanberi görmediği dairei intihabiyesini de teftiş eylemek arzu ediyordu.

Celâlettin Arif Bey, Erzurum Meb'uslarından Hüseyin Avni Beyin, kendisine refakat ettirilmesini, hususî olarak benden rica etti. Hüseyin Avni Beyin, Meclisten mezuniyet talep edebilmesi için sarih bir mazereti yoktu. Kendisini, ben, hususî bir vazifeyi haiz olarak gönderecektim. Bu hususu, 18 Ağustos 1920 de Meclisten rica ettim. Tasvip olundu.

Celâlettin Arif ve Hüseyin Avni Beylerin, Erzuruma muvasalatlarını müteakıp, Celâlettin Arif Beyden 10 ve 15/16 ve 16 Eylûl 1920 tarihlerinde üç şifre telgraf aldım. Bu telgrafnamelere göre; Erzurum ahalisinde hassasiyet ve galeyan varmış.. fakat, Celâlettin Arif Beyin Ankaradan Erzuruma hareketinden haberdar olunca halk intizar vaziyetini almış.. galeyan esbabı da, ordu ambarlarına ve tüfek ve cepane zıyaına ve süt tevziine müteallik imiş..

Celâlettin Arif Bey, bazı memurların tebdil ve tecziyesi gibi icraatta sürat talep ediyordu. Mevzuubahs memurların tebdil ve tecziyesinde, Erzurum vali vekâletinde bulunan Miralay Kâzım Bey (İzmir Valisi Kâzım Paşa) başta bulunuyordu. Celâlettin Arif Bey, ahali ile müzakerede bulunarak, Adana Valii Sabıkı Nâzım Beyin, Erzurum valiliğine memur edilmesinin takarrür ettirilmiş olduğundan ve Trabzon tarikıyle tebligat yapmaların-

dan ve Nâzım Beyin muvasalatına kadar halkın ârayı umumiyesine müracaatle bir vekil intihabından bahsettikten sora, verilecek cevabı muvafakatle halkın mütezayit galeyanı acilen teskin edilemezse, tahassul edecek netayicin vahametinden tehaşi edilmekte olduğunu bildiriyordu. Sonuncu telgrafnamesinde, «mesele, Ankara, şikâyeti nazarı itibara almadığından, Ankaradan itimadın zail olması suretine inkılâp edebilecektir.» denilmekte idi.

Efendiler, şarktaki kolordumuzda dehşetli fenalık ve suiistimalât varmış.. fenalık derecesi okadar tevessü etmiş ki, halkın hamiyetine dokunmuş.. müthiş galeyanını mucip olmuş.. Fakat, bu kadar umumî ve gayrikabili teskin galeyanı Erzurumda; ne vali vekili, ne kolordu kumandanı anlamış!. Böyle bir galeyanın, hiçbir vazifedar, hiçbir alâkadar farikı olamamış, hükûmeti haberdar eden hiçbir kimse bulunmamış.. Maamafih halk, Celâlettin Arif Beyin taabı dimağîden dolayı mezun, Hüseyin Avni Beyin de benim tarafımdan memur olarak Erzuruma hareketlerinden haberdar olduklarından, hassasiyet ve galeyanlarını zaptetmişler.. Meb'us beylerin muvasalatlarile beraber izhar ediyorlar..

Doğrusu Efendiler; ben, bu malûmata asla inanamadım. Celâlettin Arif ve Hüseyin Avni Beylerin birer suretle Ankaradan Erzuruma temin ettikleri seyahatlerini manidar buldum ve hayret ettim. Bilhassa, halkın ârayi umumiyesile vali tayini teklifinin; hukuk profesörlüğü etmiş, kanunşinas tanınmış, Meclisi Meb'usan Riyasetinden, Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaseti Saniyesine gelmiş, Celâlettin Arif Beyden vukubulduğunu görmek hayretimi tezyit etti.

Erzurumda, Büyük Millet Meclisi Reisisanisine, 16/17 Eylûl 1920 tarihinde «telgrafnamelerinin Heyeti Vekilede okunduğunu ve bu bapta Cephe Kumandanlığile muhabere edilmekte olduğunu» bildirdim. Şark Cephesi Kumandanlığına da, Celâlettin Arif Beyin iş'aratını hulâsa ettikten sora malûmat ve mütaleasını sordum.

Celâlettin Arif Beyin vâsi mikyasta Vilâyatı Şarkıye Valiliği teklif ediliyor

Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Kara Bekir Paşanın da, 14 Eylûl 1920 de benim telgrafımdan evel yazılmış bir şifre telgrafını, 19 Eylûlde aldım. Bu telgrafnamede, «Celâlettin Arif Beyin, Lâzistan, Trabzon, Erzurum, Erzincan, Van, Bayazıt vilâyetlerini ve Meclisi Âlice tensip buyurulacak diğer menatıkı ihtiva etmek üzere vilâyatı şarkıye valiliğine tayin buyurulmasını arz ve teklif eylerim.» denildikten sora, şu mütaleat ilâve olunu-

yordu: «Bu teklifin tasvip ve icrası halinde askerî ve mülkî her iki vazifenin lâyık olduğu ehemmiyet ve dikkatle yapılacağı faydasından başka, hini hacette, umuru mühimmeyi müzakere ve icabı seriini ifa için millet vekili olarak bir zat daha bulunmuş olur. Maruzatı salifenin Büyük Millet Meclisince lâyık olduğu ehemmiyetle nazarı dikkate alınarak kabul ve tasvip buyurulacağını ümit ve bu hususta zatı samilerinin delâlet ve himmetlerini istirham eylerim. Keyfiyet, hututu esasiyesi itibarile, Celâlettin Arif Beyefendi ile görüşülmüş ve müşarileyhçe de muvafıkı hal bulunmuş ise de bu baptaki kararın Millet Meclisinin tensip ve muvafakatine menut olduğu tabiîdir.»

Efendiler, ordunun suiistimalinden, ahalinin galeyanından, Erzuruma ârayi umumiye ile vali intihabından ve serian cevabı muvafık verilmezse Ankaraya ademi itimat hâsıl olacağından bahseden Celâlettin Arif Bey, ordunun kumandanile görüşüyor ve kendisinin vâsi mikyasta vilâyatı şarkıye valiliğini teklif ettiriyor. Ordu Kumandanı da Celâlettin Arif Beyin, binnetice kendi aleyhinde olan şikâyatından bihaber görünüyor. Vaziyeti, maksadı mahsusla tertip olunmuş bir oyun ve ayni zamanda bir gaflet manzarası iraesinden hâli telâkki etmek müşkül idi.

Kâzım Kara Bekir Paşanın, 16/17 Eylûl tarihli telgrafıma 18 Eylûlde verdiği cevapta: «Celâlettin Arif Beyin iş'aratı, birkaç zatın, Vali Vekili Miralay Kâzım Beyi, mahza Erzurumdan uzaklaştırmak için yaptıkları dedikoduya müstenittir. Halkın galeyanı ve ârayi umumiye ile vali intihabı hususları, maatteessüf Celâlettin Arif Beyin yanlış bir istikameti tutmalarından başka bir şey olduğunu zannetmiyorum. Küçüklerinin, büyüklerinin, bütün şarkın pek ziyade hürmet ve emniyetini kazanan bendenize, mevzuubahs şikâyetlerin yapılmaması, iş çevirmek istiyenlerin muvaffak olamıyacaklarını bilmeleri neticesidir.....

Celâlettin Arif Bey, Miralay Kâzım Beyin, Vilâyet Vekâletinden ve Kolordu Kumandanlığı Vekâletinden infikâk ettirilerek Erzurumdan uzaklaştırılmasını bendenize teklif etti. Vilâyet vekâletinden alınması, Dahiliye Vekâletinden emrolunmasile ve vilâyet vekâletinin bizzat kendileri tarafından, yani Celâlettin Arif Bey tarafından, deruhde edilmesile mümkün olabileceğini bildirdim.

Celâlettin Arif Bey kendi kendine Erzurum Vali Vekili oluyor

Celâlettin Arif Beyin, Erzurumdaki gayriresmî vaziyetinin nüfuzunu kırabileceğini zannederim. Derhal Erzurum Vali Vekâletini deruhde buyurması, başladıkları işin sükûnetle ve muvaffakıyetle hitama erdirilmesi için, elzemdir. Bilâhare tasvip buyurulursa, vilâyatı şarkıye müfettişliğine veya valiliğine tayin buyurulur. Her halde bahis buyurdukları galeyan ve hassasiyetin, kendi teşrifleri üzerine intizar vaziyetine geçtiğini kabul etmiyorum. Böyle bir sözün kemali ehemmiyetle kabul edildiğini gören zatın cür'etkâr ifadeleri diye telâkki ediyorum...»

Kâzım Kara Bekir Paşanın, 14 ve 18 Eylûl tarihli telgraflarına, 20 Eylûlde verdiğim cevapta «Büyük Millet Meclisi Azalığile memuriyet bir zat uhdesinde içtima edemiyeceği» hakkındaki 5 Eylûl 1920 tarihli kanunun maddei mahsusasını aynen yazdıktan sora, «Celâlettin Arif Beyin Erzurum Valiliğine tayini gayrimümkündür. Meb'usluktan istifa eylediği takdirde, vilâyeti mezkûreye tayini Heyeti Vekileye teklif olunabilir.» dedim.

Halbuki, Efendiler; Kâzım Kara Bekir Paşanın, son telgraf tarihi olan 18 Eylûl günü bizim, 20 Eylûlde bildirdiğimiz kanunun hükmüne münafi olan vaziyet, Erzurumda alınmış imiş...

Bu mugayiri kanun hareketten, ayni zamanda yeni Türkiyenin Adliye Vekili bulunan Celâlettin Arif Beyin, 18 Eylûlde yazılıp 21 Eylûlde aldığım telgrafnamesile haberdar edildim. Kendi kendine Erzurum Vali Vekili olan, Adliye Vekilinin telgrafı aynen şudur:

Erzurum, 18 Eylûl 1920

Ankarada Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Kâzım Paşa Hazretlerine şeref mevrut telgrafnamei Samileri üzerine, müşarileyh ile mesaili maruza hakkında mufassalan görüştük. Paşa, ahvalin vahametini anlamak istemiyorlar ve maiyetinde bulunan zevat, her veçhile himaye oluyor. Efkârı umumiyedeki galeyanın bir an evel teskini için esliha ve mühimmat ve levazımı saire ile kilisede mervi suiistimalâtı ciddî bir surette tahkik ve mütecasirlerini pençei kanuna teslim edebilmek için, ammenin mazharı hürmeti olan 9 uncu Fırka Kumandanı Halit Beyin memur buyurulmasını istirham eylerim. Ordu hesabatının teftişi de lâzımgeldiğinden vesaiti seria ile bir maliye müfettişinin izamı menutu reyi Devletleridir. Kâzım Paşadan şimdi aldığım bir tezkerede evvelce vilâyet vekâletinden bilâkaydüşart çekilmeğe karar veren Miralay Kâzım Bey, tebdili fikir ederek vekâleti bendenize veya Dahiliye Vekâletinden tayin olunacak bir vekile devredeceğini batezkere beyan etmiş ve mumaileyhin devamı vekâleti de, mahzurlu ve muhataralı görülmüş olduğundan şu bir iki gün zarfında ahvalin nezaketi ve memlekette muhtemel olan hercümerce meydan verilmemek üzere bizzarure

dahiliyeden gelecek emre intizaren bizzat vekâleti kabul mecburiyetinde kaldım. Erzurum ahalisince, vekâleti arzu olunan rüfekadan Hüseyin Avni Beye tevdii vekâlet buyurulması müsterhamdır. Dermeyan eylediğim işbu tekâlif sayesinde, efkârı umumiye teskin olunabileceğinden icrayi icabı reyi Devletlerine menuttur.

Adliye Vekili
Celâlettin Arif

Efendiler, Büyük Millet Meclisi Reisisanisi ve Adliye Vekili Celâlettin Arif Beyin bu tarzı hareket ve iş'aratı, bizim için anlaşılmaz bir muamma halini aldı. Vaziyet çok mühim ve nazik idi. Bu ehemmiyet ve nezaketin sebebi bence, Celâlettin Arif Beyin ve beraber hareket ettiği rüfekasının, teminini tahayyül ettikleri muzmerrat ve bu maksatla aldıkları tavır veyahut yaptıklarını zannettikleri emrivaki değildi. Hayatının mühim bir kısmını muharebe meydanlarında geçirmiş, ihtilâller ve inkılâplar içinde puyan olagelmiş insanlar için, bu gibi ufaktefek zuhuratın mukabil tedabirini bulup tatbik etmekte, vehim ve teenni edileceğini zannedenlerin aldanacaklarına şüphe yoktur.

Şark cephesinde Ermenistana taarruz kararı verdiğimiz sırada

Filhakika, vaziyet çok mühim ve çok nazik idi, çünkü, o günlerde şark cephesinde Ermenistana artık taarruza karar vermiştik. Bunun için hazırlanmakta ve tedabir almakta idik. Şark Cephesi Kumandanına da icap eden evamir ve talimat verilmişti. Şarka, ileri tevcih edilen ordunun arkasında, hükûmetin Adliye Vekili, gûya o ordunun hırsızlığını, mensuplarının suiistimal erbabından bulunduklarını meydana çıkarmak için, vilâyet vali vekili sıfatını gayrikanunî iktisap etmeği çare ve yegâne tedbir buluyor.

Erzurumdan, cephede karargâhına gitmiş bulunan cephe kumandanı, nihayet 22 Eylûl tarihinde diyor ki:

Celâlettin Arif Beyefendinin Vilâyatı Şarkıye Valii Umumiliğine tayini hakkında, Zatı Devletlerine mukaddema vaki olan teklifim bendenize ihsas edilmiş ve tarafımdan samimî telâkki olunmuş bir fikrin neticesi idi. Erzurum hakkında, Celâlettin Arif Beyin, teşebbüsat ve müracaati ile hakikat inkişaf etmiş bulunduğundan, müşarileyhin Valii Umumiliğe tayinindeki teklifimden bittabi sarfınazar eylediğim maruzdur. Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Kara Bekir.

Celâlettin Arif Beyin ültimatomu

Erzurum Vilâyeti Vekâletini deruhde eden Büyük Millet Meclisi Reisisanisinden de ayni tarihli, yani 22 Eylûl 1920 tarihli bir telgraf aldım. Bu telgrafta deniliyordu ki: «Esliha ve mü-

himmat ve erzak ve emvali metrukede vukubulan suiistimalât ve gayrikanunî ve namahdut tekâlif ahzi, kanunsuz tahakküm ve tecebbür, halkın hissiyatını büsbütün rencide etmiş.. Erzurumun emniyetsiz ve ümitsiz bir vaziyete düşerek artık kendi ellerile idare edilmeleri lüzumunu, yegâne çarei necat ve halâs addeylemiş olduğu bir zamanda buraya geldik. Kara Bekir Paşanın da hareketi, menafii memlekete tevafuk etmedi. Bu sebeple, alenen yapılan fenalıklara, hemen nihayet vermek ve müsebbiplerini tecziye etmek lüzumunda ahali müttefikan ısrar etti. Emniyetbahş tedabirin acilen ittihazı talebi ve vilâyet vekâletini bizzat kabul etmekliğim, paşa da dahil olduğu halde ahali tarafından istirham olundu. Vekâleti Hüseyin Avni Beye tevdi lüzumunu yazmıştım. Memleketin kendilerinden addederek emniyet gösterdikleri Meb'us Hüseyin Avni Beyin yirmi dört saate kadar tebliği memuriyeti.. Celâlettin Arif» *(Ves. 258)*.

Muhterem Efendiler; halkın kendi elile kendini idare etmesi prensipini ortaya koyan bizdik. Fakat, bundan, her vilâyetin veya her mıntakanın, ayrı ayrı birer idare teşkil etmesini, asla kastetmedik. Maksadımızı, Büyük Millet Meclisinin ilk günlerinde sarih ifade ettik.

Meclisin de kabul ettiği maksat ve gayemiz, iradei milliyenin yegâne tecelligâhı olan Millet Meclisinin, umum vatanın mukadderatına vâzıulyet olduğu suretinde ifade olundu.

Bu Meclisin rüesasından biri ve Heyeti İcraiyede Vekili, hem de Adliye Vekili olan zatın, orduda veya herhangi bir yerde kanuna mugayir bir hareketi meydana çıkartmak ve müsebbiplerini pençei kanuna tevdi etmek için tevessül edeceği tedbir birtakım sebükmağzana uyarak çok yakından tanıdığım cidden vatanperver Erzurum hemşerilerimin asla muvafakat edemiyecekleri isyankâr bir vaziyet almak mı olacaktı?

Hüseyin Avni Beyin 24 saate kadar vali vekâletine tayinini talep ediyor. Bu ültimatomun manası var mıydı?

Celâlettin Arif Bey, bu teklifini, Kâzım Kara Bekir Paşaya da yapmış.. Kâzım Kara Bekir Paşa, ona demiş ki: «Hüseyin Avni Bey, ihtiyat mülâzimi olarak sahnelerde zabitanı eğlendiren.. hiçbir memuriyette bulunmamış vasat bir adamdır. Bunu vali vekili yapmak hükûmeti oyuncak yapmak istemek olur.»

Efendiler, Celâlettin Arif Beyin ültimatomuna verdiğim cevap aynen şu idi:

Şifre
Tehir edilemez
Numara
388

Ankara, 23/9/1920

Erzurumda Adliye Vekili Celâlettin Arif Beyefendiye

C: 22/9/1920 şifreye: İlk telgrafnamenizi ehemmiyetle nazarı dikkate almış ve bu hususta Şark cephesi Kumandanlığı ile muhabere edilmekte olduğunu yazmıştım. Müşarileyh kumandanlıkça icabı ahavalin yapılacağı pek tabiî idi. Buna rağmen, tevali eden gayrikanunî ve gayrimusip teklifat ve teşebbüsatınız Heyeti Vekilece mucibi istiğrap olmuştur. Dahiliye ve Müdafaai Milliye Vekâletlerince makamatı aidesine tebligatı lâzimede bulunulmuştur. Zatı âlilerinin, Heyeti Vekilenin lüzum gördüğü izahatı vermek ve icap ederse Meclis huzurunda da izahatta bulunmak üzere Ankaraya hemen avdetiniz lâzımdır.

Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal

Efendiler, Kâzım Kara Bekir Paşa, 22 Eylûl 1920 tarihli bir şifresinde, şu malûmatı veriyordu:

Şimdi anlıyorum ki, Celâlettin Arif Bey, daha Ankarada iken, müşarileyh ile bazı külâh kapmak istiyenler, güzel bir program yapmışlardır. Meselâ, Hüseyin Avni Bey, Erzurum valisi olacak.. Celâlettin Arif Bey, şark vilâyetlerinin valii umumisi olacak..

Celâlettin Arif Bey ya oyuncak olarak oynatılıyor veyahut daha karar vermedim, pek zekidir, kendi bir iş yapmak istiyor. Çünkü, Halit Beyi bendenize teklif etmeden yazması ve Hüseyin Avni Bey hakkındaki ısrarı, başka mana ifade etmiyor. Halit Beyin Miralay Kâzım Beyle arası pek iyi olmadığından, Kâzım Bey aleyhine kendisine bir karar verdirilebilir. Hüseyin Avni Bey de vali namı altında güzel bir oyuncak olur. Hüseyin Avni Beyin vali vekâletine inhasını işitenler meyus oluyorlar ve iğreniyorlar. Hulâsaten arzedeyim ki, Erzurum Meb'usu Necati Beyin biraderi olup ahiren Maarif Müdürlüğüne tayin olunan Mithat Bey, Bolşevikliği, memleketin iş beceremiyenlerin mevki kapması tarzında telâkki ettiğini zannediyor. Bu zat, menfaatperest olduğundan ekseriyet tarafından pek sevilmez. Halk hükûmeti meselesinde, bendenizi müsait bulamadığından Celâlettin Arif ve Hüseyin Avni Beylerle muhabere ederek işin daha evelden tertip ve tasvip edildiğini zannediyorum.

Efendiler, Celâlettin Arif Beyi Ankaraya davet eden 23 Eylûl tarihli telgrafnamem, 24 Eylûl tarihli şedidülmeal bir telgrafname ile karşılandı. Bu telgrafname Meclis Riyaseti Makamına hitaben yazılmış idi. «Heyeti Vekilede ve Büyük Millet Meclisinde kıraat olunacaktır.» ihtarını da ihtiva ediyordu. Benim telgrafımdaki iki kelimeyi, gayrikanunî ve gayrimusip kelimelerini alarak, Celâlettin Arif Bey Erzurumdaki teşebbüs ve tekliflerini bi-

rer birer bu iki kelime ile tartıyordu. Bu mu gayrikanunidir? bu mu gayrimusiptir? diyerek kendini müdafaa ediyordu. Yaptığı işlerin ne olduğu bilmünasebe verilen malûmattan anlaşıldığı için hangisinin gayrikanunî olmadığını ve hangisinin gayrimusip bulunmadığını, takdir etmek güç olmayacaktır. Celâlettin Arif Bey, «gayrikanunî ve gayrimusip teklifin benden sudur eylemiyeceğine Heyeti Vekilenin kail olmasını beklerdim.» dedikten sora, «aranızda müddeayatımı takdir edecek arkadaşlarım mevcut olacağına kaniim.» ifadesile, kendisini takdir edebilmenin kendisinin eşi, arkadaşı olmak mahiyetinde bulunmakla ancak mümkün olabileceği hakikatini ityan ediyordu. Celâlettin Arif Bey, dairei intihabiyesini teftiş etmeksizin, Ankaraya «muavedet» edemiyeceğini de bildiriyordu.

Kahraman Erzurum ahalisinin bana açtığı ağuşu samimiyeti suiistimal edebileceğine asla ihtimal veremedim

Efendiler, ben de İstanbula avdet edemiyeceğimi İstanbul hükûmetine Erzurumdan bildirmiştim. Eğer, mahalli davet ve sahibi davet ayni olsaydı, insanın, adeta, garip bir nazire yapılmakta olduğuna hükmedeceği gelebilirdi. Fakat, şerait, büsbütün başka olduğuna göre, İstanbulun davetine karşı bana ağuşu vefa ve fedakârisini açmış olan kahraman Erzurum ahalisinin, bu ağuşu samimiyeti suiistimal edebileceğine asla ihtimal vermedim.

Hatta, Efendiler; 28 Eylûl 1920 tarihinde Erzurum ahali murahhasları namile memurin ve ahaliden elli imza ile aldığım telgrafname dahi, bu kanaatimi ihlâl etmedi. Gerçi telgraf, çok dürüşt ve isyankâr idi. Fakat, imzaların kısmı küllisi, Celâlettin Arif Beyin vali vekilliği ettiği vilâyet memurlarının idi. Bilhassa istinaf azasından olup Celâlettin Arif Bey tarafından polis müdiriyeti vekâletine tayin edilen zatın imzası bu telgrafnamenin, nasıl çirkin bir zihniyetin mahsulü olabileceğine medarı hüküm addedilemez midi? Bu telgrafnamenin, Maarif Müdürü Mithat Beyin evinde toplanan birtakım kimseler tarafından tertip edildiğini anlamak hususu gecikmedi.

Efendiler, Celâlettin Arif Bey, tekliflerini bir taraftan, Erzurum Heyeti Merkeziye Reisi Tevfik imzasile «Celâlettin Arif Beyefendinin vaki iş'arı veçhile muamele ifasını kat'iyetle talep ederiz.» diye teyit ettirirken bir taraftan da, gûya, Ankara ile şifreli muhaberelerle birtakım işler yapılmak ve teşebbüsün ne tesir yaptığı anlaşılmak isteniyordu.

Erzurum, 21/22, 9/1920

Ankara Maarif Vekâletine

Erzurum Meb'usu Necati Beye:

Mümkünse, Sıhhiye Müdiriyetine Merkez Tabibi Doktor Salim Beyin tayinine himmet olunması muvafıktır. Bundan evelki inhaların ciddiyetten âri bulunduğu, tahsisatımızı mutlaka alarak Ziraat Bankasından havale veriniz. Meclise yazılmıştır. (Hüseyin Avni)

Maarif Müdürü
Mithat

Ve badehu:

Erzurum, 22/9/1920

Maarif Vekâletine

Rıza Nur Beyefendiye:

Şimdiye kadar yazdığım mesailden ne netice hâsıl oldu. Heyeti Vekilede bu mesele hakkında ne cereyan eyledi? Lûtfen beni malûmattar etmenizi rica ile gözlerinizden öperim. (Celâlettin Arif)

Maarif Müdürü
Mithat

Ve badehu:

Gayet müstaceldir. Erzurum, 25/9/1920

Ankarada Maarif Vekâletine

Rıza Nur ve Necati Beyler okuyacaktır:

Ermenileri tedip maksadile Haziranda seferberlik ilân olunarak üç yüz beşe kadar tahtı silâha davet olunmuş dokuz bini muharip ve on üç bini gayrimuharip ki cem'an yekûn yirmi iki bin askerle zabitan ailesi iaşeleri hemen Erzurum vilâyeti ahalisine tahmil olunarak şu zamanda tekâlifi harbiye suretile bir buçuk milyon liralık erzak ve mevaşi ve vesaiti nakliye alınmıştır. Halk, maksadın ulviyetini takdir etmesine mebni bu kadar fedakârlık ettikten sora *Çiçerin* in malûm mektubu hareketi askeriyeyi akim bırakması ve Ermenilerin bundan cesaret alarak ahalii islâmiyeye mezalim yaparken ordunun Ermeni ve Bolşevik ittifakını ileri sürerek cesaretsizlik göstermesi ve Kızıllar ile matlûp derecede anlaşılamaması ve bunlarla beraber Celâlettin Arif Beyin yazdığı suiistimallere meydan verilmesi pek fena tesir yaparak halkı kıyam ve dinsizliğe sevketmiştir. Şark ahvalini idare edebilmek kudreti, Kâzım Paşada olmadığı cihetle buranın ahvali siyasiye ve askeriyesini Ermenilere mukabele edecek kiyasette iyi idare edebilecek muktedir ve ayni zamanda

salâhiyeti fevkalâdeyi haiz bir heyetin vücudu elzemdir. Şimdiye kadar kıymettar zamanlar Ankarada dosyası mevcut manasız muhaberat ile geçmiş, belki de birçok fırsatlar kaybolmuştur. Diğer taraftan Erzurumun mevsim itibarile müşkül zamanları geldi. Ordunun muhafazası zarurî olup halbuki elbise ve iaşe hususunda pek ziyade zaruret çekilmektedir. Memurini askeriye ve mülkiye dört aydanberi maaş almamakta ve masarifatı askeriye için yeni tekâlifte bulunmağı tasavvur ediyorlarsa da ahalinin kudretini bilmiyorlar. Kat'iyyen müsait değildir. Hükûmeti merkeziye pek bigâne ve civar elviye, bahusus Harput vilâyeti bütün lâkayt, hiç alâka göstermemektedir. Bu gibi muamelât hakkında hükûmetten, icap ederse, namıma Meclisinizden de istizahta bulununuz ve ordunun ihtiyacatını oraca kat'iyyen temin ederek sora geliniz. Vilâyatı şarkıye hakkındaki ajansa çok inanmadım. İmza. Hüseyin Avni

Maarif Müdürü
Mithat

Görülüyor ki, Celâlettin Arif Beyin, Heyeti Vekile arasında müddeayatını takdir edeceğini zannettiği ve makamımın şifresinden istifadeye kıyam eylediği zat ta, kendisinin mahremi olmak istememiş ve Meclis Riyasetini haberdar eylemiştir.

Efendiler, kırk elli kişinin, bütün Erzurum ahalisi namına telgraf çekmek suretile oynanmak istenen oyunun, yine Erzurum ahalisi tarafından, halkın Büyük Millet Meclisi Hükûmetine sadakat ve fedakârlık hissiyatile meşbu olduğuna dair gelen telgrafla mahiyeti anlaşıldı.

Celâlettin Arif Bey, Ermenistan seferinde en nihayet Büyük Millet Meclisi Ordusunun muzaffer olduğunu gözlerile gördükten sora, yani avdet tebligatını aldığından kırk yedi gün sora Erzurumdan harekete karar mecburiyetine kani olmuştu. Maahaza hareketini şu telgrafla Meclise tepşir ettiriyordu:

Erzurum, 27 Teşrinisani 1920

Büyük Millet Meclisi Riyasetine

Büyük Millet Meclisi Reisi Sanisi ve Umuru Adliye Vekili Muhterem Meb'usumuz Celâlettin Arif Beyefendi, Meb'usumuz Hüseyin Avni Beyle dünkü gün şitanın şiddetine rağmen Erzurum ahalisinin büyük ve parlak merasimi teşyiiyesi ile Ankaraya müteveccihen hareket ettiklerini arz ve bu vesile ile Meclise karşı olan lâyezal hürmetlerimizi takdim eyleriz.

Müdafaai Hukuk Heyeti Merkeziye Reisi
Tevfik

Hüseyin Avni, Celâlettin Arif Beylerin Erzurumdan avdetten sora, Meclisteki vaz'ı muhalefetleri ve Kâzım Kara Bekir Paşaya taarruz ve hücumlarile Meclisi çok işgal ettikleri görülmüştür.

Muhterem Efendiler, şark hudutlarımızda müstacel olan işimiz; Celâlettin Arif Beyin, Erzurumun inkılâp tarihinde bıraktığı eserini daha fazla mütalea ve tetkika müsait değildir. Arzu buyurursanız ayni günlerde şark hududumuzdaki ciddî iştigale gelelim:

Şark cephemizde Ermenilerle harp başlıyor

Malûmu âlinizdir ki, Mondros Mütarekesindenberi, Ermeniler, gerek Ermenistan dahilinde, gerek hududa mücavir mahallerde, Türkleri kütle halinde katilden bir an fariğ olmuyorlardı. 1920 senesi sonbaharında Ermeni mezalimi tahammülsuz bir hale geldi. Ermenistan seferine karar verdik. 9 Haziran 1920 tarihinde şark mıntakasında muvakkat seferberlik ilân ettik. On Beşinci Kolordu Kumandanı Kâzım Kara Bekir Paşayı Şark Cephesi Kumandanı yaptık. 1920 Haziranında, Ermeniler, Oltuda teşekkül eden Türk idarei mahalliyesine karşı hareketle, o havaliyi istilâ etti. Hariciye Vekâletimiz tarafından, Ermenilere 7 Temmuz 1920 de bir ültimatom verildi. Ermeniler ayni tarzı hareketlerine devam ettiler. Nihayet seferberlikten 3.5: 4 ay kadar sora, Kötek, Bardiz mıntakalarında toplanan kuvvetlerimize, Ermenilerin taarruzile harekâtı harbiyeye başlandı.

Ermeniler, 24 Eylûl 1920 sabahı Bardiz cephesinden baskın tarzında yaptıkları umumî bir taarruzla muvaffak oldular. Efendiler; bu hoşa gitmiyen malûmata ait şark cephesinin raporunu okurken, Ermenilerin taarruzları günü olan 24 Eylûlde yazılmış Celâlettin Arif Beyin de malûm ültimatomunu alıyordum *(Ves. 259)*. Ermeniler tardolundular. Ordumuz, 28 Eylûl sabahı ileri harekete geçti. Ayni günde, Erzurumun elli imzası da Ankaraya taarruza geçiyor. Ne suitesadüf!.. Sanki, bu Efendiler, Ermenilerle aleyhimizde harekete sözleşmiş gibi..!

Ordu, 29 Eylûlde Sarıkamışa dahil oldu. 30 Eylûlde Merdenek işgal olundu. Fakat, bazı esbap ve mülâhazata binaen 28 Teşrinievel 1920 tarihine kadar, bir ay, Sarıkamış - Lâloğlu, hattında kaldı.

Bu esbaptan birinin de, Erzurumda bulunan Celâlettin Arif Bey ve rüfekasının ihdas eyledikleri vaziyet olduğunu tahmin buyurursunuz. Filhakika, Kâzım Kara Bekir Paşanın 29 Eylûl 1920 tarihinde Sarıkamıştan keşide edilen telgrafında «30 Eylûlde cepheyi gezip tespit ettikten sora Erzuruma giderek orada cereyan eden meselenin neticelendirileceği maruzdur.» deniliyordu.

Kâzım Kara Bekir Paşa, 30 Eylûl 1920 tarihinde, Sarıkamıştan Celâlettin Arif Beye de yazdığı bir şifrede, «Erzurum ahalisi namına kırk elli imza ile çekilen açık telgraf, haricî düşmanların milyonlar sarfile temin edemiyeceği bir vesikadır. Zatı vak'adan daha mühim ve mühlik olan işbu açık telgrafı haricî düşman tehlike ve tehdidinden daha tahripkâr ve netayici vahimesini cephe vaziyetinden mühim gördüğümden yarın Erzuruma geleceğimi arzeylerim.» diyordu.

Celâlettin Arif Bey, 5/6 Teşrinievel 1920 tarihli telgrafile, bilhassa «vatanperver ordu dahilinde kıymetli ve halkın itimadına mazhar olmuş pek çok zabitan ve ümera mevcut olduğundan suiistimal şikâyetleri bittabi ordunun kuvayi mukavime ve intizam esasına tesir yapacak kadar büyümemiştir.» malûmatını veriyordu.

Ordularımızın ümera ve zabitanı hakkında malûm olan bir hakikat

Senelerce, vatanın muhtelif harp sahnelerinde kumanda ettiğim ordularımızın ümera ve zabitanı hakkında zaten malûmum olan bir hakikati 180 inci defa olsa da işitmiş olmaktan elbette çok mahzuz olmuştum.

Efendiler; muharebe meydanında, emre intizar eden Şark Ordumuz, 28 Teşrinievel 1920 günü Kars üzerine harekete başladı. Düşman mukavemet etmeksizin Karsı terketti. 30 Teşrinievelde tarafımızdan işgal olundu. 7 Teşrinisani tarihinde kıtaatımız, Arpa çayına kadar olan mıntakayı ve Gümrüyü işgal etti.

Ermeniler, 6 Teşrinisanide tatili muhasamat ve sulh için müracaat etmişlerdi. Biz de mütareke mevaddını, Hariciye Vekâleti vasıtasile 8 Teşrinisanide Ermeni ordusuna bildirdik. 26 Teşrinisanide başlayan müzakeratı sulhiye 2 Kânunuevelde hitam buldu ve 2/3 Kânunuevel gecesi Gümrü Muahedesi imza olundu.

Hükûmeti Milliyenin aktettiği ilk muahede: Gümrü Muahedesi

Efendiler, Gümrü Muahedesi hükûmeti milliyenin aktettiği ilk muahededir. Bu muahede ile düşmanlarımızın hayalhanesinde kendisine ta Harşit vadisine kadar olan Türk ülkeleri bahşedilmiş olan Ermenistan, Osmanlı Devletinin 1877 Seferile kaybetmiş olduğu yerleri bize, hükûmeti milliyeye terkederek dava haricine çıkarılmıştır. Şarkta, vaziyetlerde mühim tebeddül olması yüzünden, bu muahede yerine, bilâhare aktolunan 16 Mart 1921 tarihli Moskova ve 13 Teşrinievel 1921 tarihli Kars Muahedeleri kaim olmuştur.

Efendiler, umumî mıntaka itibarile, temas halinde bulunduğumuz Gürcüstan ile cari muamele ve münasebet hakkında da kısa bir malûmat vereyim.

1920 senesi Temmuzunda, Batum, İngilizler tarafından tahliye edilince Gürcüler hemen işgal ettiler. Bu keyfiyet Brestlitovsk ve Trabzon Muahedelerine muhalif olduğundan, 25 Temmuz 1920 de tarafımızdan protesto edilmişti.

8 Şubat 1921 de Ankarada itimatnamesini takdim etmiş olan Gürcü sefirile de, Türkiye - Gürcüstan Muahedesi için müzakere başlamıştı. Nihayet 23 Şubat 1921 de verdiğimiz kat'î bir ültimatom üzerine Ardahan, Artvin ve Batumun tarafımızdan işgaline muvafakat olundu. Batumun işgali bu tarihten on beş gün sora vaki olmuştur. İşbu yerlerde, Türkiyeye iltihakını sabırsızlıkla bekliyen halkın alkışları içinde işgal keyfiyeti vaki oldu.

Bilâhare, Moskova Muahedesi mucibince Batum tahliye ve fakat işgal eylemiş olduğumuz aksamı sairenin ana vatana merbutiyeti teyit olundu.

*
* *

Trakyadaki vaziyet

Efendiler, içinde bulunduğumuz tarihlerde Trakya vaziyetine de hep beraber göz gezdirelim:

Şarkî Trakyada, Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti, Trakya - Paşaeli Heyeti Merkeziyesi bir kongre yaptı ve bu kongre, Trakyanın idaresini, Trakya - Paşaeli Heyeti Merkeziyesine tevdi etti. Trakyada Kolordu Kumandanı bulunan Cafer Tayyar Bey (Cafer Tayyar Paşa) bu heyeti merkeziyeye dahil olmakla beraber Edirne Meb'usu olarak ta Meclisimize aza intihap olunmuştu. Trakya Heyeti Merkeziyesine ve Kolordu Kumandanına verdiğimiz talimat, Trakya taliinin bütün memleketin tali ve mukadderatile birlikte hallolunabileceği esasına müstenit idi. Harekâtı askeriye noktai nazarından da verdiğimiz direktif şu idi:

Faik kuvvetlerin taarruzuna maruz kalınırsa nihayete kadar mukavemet edilecek ve Trakya kâmilen zaptü işgal edilse dahi, teklif olunacak herhangi bir tarzı hal, münferiden kabul olunmıyacaktır. Zaten Trakyadaki kumandanın da, kararının böyle olduğu ifade edilmekte idi. Fakat son zamanlarda, Kumandan Cafer Tayyar Bey ecnebilerin verdiği teminat üzerine vukubulan davete icabetle İstanbula gitmiş, bizi ancak avdetinde keyfiyetten

haberdar etmişti. Anlaşıldığına göre Şarkî Trakyanın yalnız başına muhafazai mevcudiyet edemiyeceğinden Garbî Trakya ile birleşerek bir ecnebi idaresi sayesinde yaşayabileceği tarzında fikirler telkin olunmuş.. her halde kuvvei maneviyeyi kıracak bir takım propagandalar yapılmış...

Cafer Tayyar Bey İstanbulda iken Fırka Kumandanlarından Muhittin Bey, İstanbuldan, Kolordu Kumandanlığına tayin edilmiş.. Cafer Tayyar Beyin Trakyaya avdetine müsaade olunmuş. Cafer Tayyar Bey, İstanbul muhitatile temastan sora, Muhittin Bey teklif ettiği halde, artık Kolordunun kumandanlığını deruhde etmemiş, Muhittin Beyin üzerinde bırakmış. Bu suretle, Trakya talii, İstanbul mehafili siyasiyesinin verdiği tesire terkolunmuş..

Efendiler, Büyük Millet Meclisi açıldığı zaman Trakyada Birinci Kolordunun vaz'ulceyşi şöyle idi:

Kolordu Karargâhı Edirnede;

Altmışıncı Fırka: Keşan, Edirne, Uzunköprü havalisinde;

Elli Beşinci Fırka: Tekirdağ mıntakasında;

Kırk Dokuzuncu Fırka: Kırkkilise mıntakasında.

Yunan ordusu, Anadoluda, garp cephesinde yaptığı umumî taarruzda muvaffak olduktan sora 20 Temmuz 1920 tarihinde Tekirdağına bir fırka çıkardı. Tekirdağ mıntakasında çok dağınık bir halde bulunan Elli Beşinci Fırka toplanmağa vakit bulamadan Yunan fırkası, Edirne istikametinde yürümeğe başladı.

Garbî Trakyadan, Merici geçerek, taarruz etmek istiyen Yunan kuvvetleri; o mıntakadaki Altmışıncı Fırkaya kumanda eden Cemil Beyin (Dahiliye Vekili Cemil Beydir) ve 15 Hazirandan itibaren kuvvetlerile Edirneye gelmiş bulunan ve Edirne - Karaağaç istasiyonu arasında ciddî muharebeler vermiş olan Şükrü Naili Beyin (Şükrü Naili Paşa) dikkat ve mukavemeti sayesinde tevkif ve tespit olundu.

Edirne istikametinde, serbestçe ilerlemekte bulunan düşman fırkasına karşı, bütün Birinci Kolordu kuvvetlerini toplayıp tedbir alacak kumandanın... Kolordu Kumandanı Muhittin Beyin, ne yaptığını bilmiyorum. Yalnız istihsal ettiğim malûmata nazaran, Cafer Tayyar Bey, kendi kuvvetlerine temas edemeksizin Havza civarında atla dolaşırken düşman tarafından esir edilmiştir. Ondan sora sevku idareden mahrum, Birinci Kolordumuz, kâmilen inhilâl etti. Kıtaatının bir kısmı esir oldu ve bir kısmı da Bulgaristana iltica etti. Netice olarak, Trakya, kâmilen Yunanlıların eline geçti. Maatteessüf Birinci Kolordu Kumandanından, milletin talep ve intizar ettiği basiret, dikkat ve fedakârlığın tecellisine şahit olamadık.

Trakyadaki kolordumuzun icabatı askeriyeyi ve vatanperverlik namusunu yapamamasının yegâne mes'ulü Cafer Tayyar Paşadır

Efendiler, Trakyanın hususî ve müşkül vaziyet ve şerait içinde bulunduğuna şüphe yoktu. Fakat bu hususiyet ve müşkülât, hiçbir vakit Trakyadaki Kolordunun icabatı askeriyeyi ve vatanperverlik namusunu ifa etmesine mâni olamazdı. Eğer, bu, yapılamamış ise millet, tarih nazarında bundan, yegâne mes'ul, Cafer Tayyar Paşadır. Tarihte bütün bir vatanı, çok faik düşman kuvvetleri karşısında, son kabzai türabına kadar karış, karış kahramanca ve namuskârane müdafaa etmiş ve yine muhafazai mevcudiyet eyliyebilmiş ordular görülmüştür. **Türk ordusu, o cevherde bir ordudur. Yeter ki ona kumanda edenler, kumanda edebilmek evsafını haiz bulunsun!**

Efendiler, kumandanlar, askerlik vazife ve icabatını düşünürken ve tatbik ederken, dimağını mülâhazatı siyasiye tahtı tesirinde bulundurmaktan tevakki eylemelidirler. Siyasî cihetin icabatını düşünen başka vazifedarlar olduğunu unutmamalıdırlar.

Kumandanlar, tahtı emrine verilen millet evlâdını, memleket vesaitini, düşmana, ölüme tevcih ederken, yegâne düşüneceği nokta; milletin kendisinden beklediği vatanî vazifeyi ateşle, süngü ile ve ölümle ifa ve intaç etmektir. Askerî vazife, ancak, bu zihniyet ve kanaatle ifa olunabilir. Lâfla, politika ile, düşman mevaidi iğfalkâranesine kulak vermekle, askerlik vazifesi yapılamaz. Kumandanlık vazife ve mes'uliyetini yüklenecek kadar omuzlarında ve bilhassa dimağında kuvvet bulunmayanların feci akıbetlerle karşılaşması gayrikabili içtinaptır.

Efendiler, bir kumandanın esareti de mazur görülebilir. O zaman ki, vazife ve icabatı askeriyeyi ifa ve tatbikte elindeki kuvveti sonuna kadar, son süngü ve son nefese kadar kullandık-

tan sora kanımı akıtmak fırsatını bulamaksızın düşman eline düşerse...

Efendiler, bütün ordusu faik hasım ordusu karşısında mağlûp ve kendiliğinden ricat ederken, kılıcını çekip tek başına atını, düşman başkumandanının çadırına saldırarak ölüm arayan, Türk kumandanları görülmüştür.

Bir Türk kumandanının, ordusunu kullanmaksızın, herhangi bir suitesadüf ve suitali neticesi dahi olsa, düşmana esir düşmesini biz mazur görsek te, tarih, bunu asla affetmez ve affetmemelidir. Türk inkılâp tarihinin ensali atiyeye hitap ve ihtarı işte budur..

*
* *

İkinci Konya isyanı

Muhterem Efendiler, Anadolu ortasında ika olunan dahilî isyanların Yunan ordusu karşısında bulunan kuvvetlerimiz ve tertibatımız üzerinde yaptığı suitesirat, düşmanlarca memul netayici vermedi. Müdafaa kuvvetlerimiz üzerinde doğrudan doğruya müessir olarak, cephemizi yıkmağa matuf harekâtla beraber, cepheye yakın mıntakalarda da ahaliyi kıyam ettirmek, düşmanların ehemmiyet verdikleri bir mesele idi. İstanbul, bu hususta, ötedenberi çalışmakta idi. Zeynelâbidin partisinin Konya ve havalisinde vukuuna vasıta olduğu isyankâr harekât, nihayet 1920 senesi Teşrinievveli bidayetinde zuhûr etti.

Delibaş namında, bir şaki beş yüz kadar asker firarisini başına topladı. 2/3 Teşrinievel 1920 gecesi Çumrayı bastı. 3 Teşrinievel sabahı da Konyayı işgal ve hükûmete vazıyet etti. Konya Valisi bulunan Haydar Bey ve Kumandan Avni Bey (Meb'us Avni Paşadır) Konyada mevcut cüz'î miktarda asker ve jandarma ile Alâettin tepesinde usata karşı şayanı tezkâr bir kahramanlıkla müdafaada bulundular. Fakat usatın kesretine ve her taraftan muhacematına karşı usat eline düştüler.

Ayni günlerde Beyşehri ve Akşehir kazalarında da, berayi vazife dolaşan askerî heyetlerimiz oralardaki usat tarafından ifayi vazifeden menolundu. Ilgın kazasının Çekil karyesi civarında toplanan üç yüz kadar usat ta, nasihat için giden heyete ateş etti. Konya cenubunda Karaman kazasında da, asiler tecemmüa başladı. Sultaniye, asiler eline düştü.

Efendiler, bu isyan hareketlerine karşı, Afyon Karahisardan ve Kütahyadan sevkettiğimiz Derviş Bey (Kolordu Kumandanı Derviş Paşadır) kumandasındaki kuvvetler Konya şimalinde, Meydan İstasiyonu civarında usatla temas etti. Ankaradan da, bir süvari alayı ve bir cebel topu ile o zaman Dahiliye Vekili bulunan Refet Bey kumandasında sevkolunan kuvvet, Meydan İstasiyonundan ilerliyen Derviş Bey kuvvetile birleşti. Adana cephesinden de bir kuvvet Karamana tevcih olundu.

Konya üzerine hareket eden kuvvetler, usat ile birkaç musademeden sora 6 Teşrinievel 1920 de Konyayı usattan kurtardı. Oradan kaçan usat, Koçhisar, Akseki ve Bozkır ve Manavgat istikametlerine gittiler.

Diğer bir kısım usat ta Afyon Karahisarla Konya arasında, Kadınhan ve Ilgını işgal ettiler. Bu mıntakaya da Garp Cephesinden Kaymakam Osman Bey kumandasında bir kuvvet gönderildi. Osman Bey müfrezesi Ilgın, Kadınhan, Çekil ve Yalvacı tedip etti. Cenuptan gelen kuvvetimiz Karamanı kurtardı.

İsyan mıntakasında, usatı tenkile muvaffak olan kuvvetlerimiz, Bozkır, Seydişehri ve Beyşehrini de usattan tathir etti. Her tarafta, usat döküntüleri kısmen bize dehalet ettiler, kısmen de Antalya ve Mersin istikametlerine firar ettiler. Delibaş, Mersin mıntakasında Fransızlara iltica etti.

Muhterem Efendiler; Yeşilordu teşkilâtından bahsederken, izah etmiştim ki, kuvvet teşkilinde mütehalif iki noktai nazar musademeye başlamıştı. Bizim takip ettiğimiz; muntazam ordu teşkili fikrine muarız olarak, «milis» diyebileceğimiz bir nevi teşkilât fikrine, umumî bir cereyan vermeğe çalışılıyordu. Reşit, Etem ve Tevfik biraderler, Kütahya civarında, Kuvayi Seyyare namı altında ellerinde bulunan kuvvete istinaden, bu cereyanın başında ve hararetli bir surette çalışıyorlardı.

«Ordudan faide yoktur» sözleri ve Garp Cephesi Kumandanının taarruz teklifi

Garp Cephesinde, orduda ve halk arasında ve hatta Mecliste, bu cereyan etrafında yapılan propaganda, o kadar kuvvetli ve müessir bir hale geldi ki, «ordudan fayda yoktur, inhilâl etsin! Hepimiz Kuvayi Milliye olalım!» sözleri.. her tarafta kulakları doldurmağa başladı.

Garp Cephesi kıtaatı meyanında, Kuvayi Milliye halinde, bir mıntaka ve bir cepheye malik bulunan Etem Bey müfrezesinin efradı, adeta, müstesna ve efradı askeriyeye müreccah, imtiyazlı görülmeğe, şayanı gıpta telâkki edilmeğe başlandı. Etem Bey ve

kardeşleri de, herkes üzerinde, bir nevi nüfuz ve hakimiyet tesisine başladılar...

İşte, bu sıralarda idi ki, Garp Cephesi Kumandanı, Erkânıharbiyei Umumiye riyasetine, Etem ve Tevfik biraderlerin tesirile olduğu zannolunan, bir teklifte bulundu: «Yunan ordusunun Gedis civarında bulunan münferit bir fırkasına taarruz etmek!..»

Garp Cephesi Kumandanı, düşman kuvvetlerinin uzun bir cephe üzerinde müteferrik bulunduğunu ve Gedis civarındaki kuvvetinin zayıf ve münferit bir halde bırakıldığını mütalea ederken düşman kuvvei maneviyesinin düşkün olduğunu da kabul ediyordu.

O tarihlerde, Yunan ordusu, üç fırka ile Bursa mıntakasında; bir fırka ile Aydın havalisinde ve bir fırka ile Uşakta ve bir fırka ile Gediste bulunuyordu.

Gedis taarruzu

Garp Cephesi Kumandanı iki piyade fırkası ve Etem Bey Kuvayi Seyyaresini Gedisteki Yunan fırkasına tevcih edebilecekti. Bu hareketten parlak bir netice almağı kuvvetle memul ediyordu.

Erkânıharbiyei Umumiye Riyaseti, Garp Cephesi Kumandanlığının bu teklifini kabul etmedi. Çünkü, düşman ordusu bizim ordumuzdan heyeti umumiyesile kuvvetli idi. Biz, henüz, ordumuzu teşkil ve tensik etmiş bir halde bulunmuyorduk. Cepanemiz miktarı da şayanı teenni idi. Düşman aleyhine, Gediste, bütün cephe kuvvetlerimize müracaat ederek nisbeten faik bir kuvvet cemetmek ve seri bir muvaffakıyet ihraz eylemk belki mümkün olabilirdi. Fakat, kuvvetimiz ve hazırlığımız, böyle bir muvaffakıyeti, umumî ve neticeli bir muvaffakıyete isale müsait değildi. O halde, bütün işe yarayan kuvvetlerimizi, mevziî ve muvakkat bir muvaffakıyet istihsalinde kullanmış ve yıpratmış olacaktık. Bu takdirde düşman, umum kuvvetleri ile mukabil taarruza geçerse, her tarafta mağlûbiyet muhakkak olurdu. Binaenaleyh cephenin ve hükûmetin şimdilik asıl vazifesini, ordu teşkilâtını tevsi ve tezyit ederek cepheyi takviyeye inhisar ettirmek lâzımgeliyordu. Memleketin hayat ve memat meselesini teşkil eden Garp Cephesinde, husussî ve mahdut mülâhazalara kapılmak caiz görülmüyordu.

Erkânıharbiyei Umumiye Reisi, bu Gedis taarruzunun ademi icrasında ısrar etti. Garp Cephesi Kumandanlığile, muhabere ile anlaşamadı. Bizzat Ankaradan, Eskişehirde Garp Cephesi Karar-

gâhına gitti. Erkânıharbiyei Umumiye Reisi İsmet Paşa ile Garp Cephesi Kumandanı Ali Fuat Paşanın bu mülâkatları neticesinde Ali Fuat Paşa, vaziyeti mahallinde bir daha tetkikten sora karar vermek üzere, hareketi tehir eylemişti.

Fakat, birkaç gün sora, Cephe Kumandanlığının vukubulan iş'arından, taarruza karar verildiği anlaşılmıştır.

Efendiler; o günlerde, bu taarruz lehinde, her tarafta ve Mecliste, müthiş bir propaganda cereyan ediyordu.

«Düşman Gediste münferittir. Biz, onu orada mahvederiz. Parlak bir vaziyet hâsıl olur. Zaten Yunan ordusu kaçmağa müheyyadır.» sözlerile, Gedis taarruzu lüzumu, adeta umumî bir kanaat haline getirilmek isteniyordu.

Nihayet Garp Cephesi Kumandanı Altmış Bir ve On Birinci Fırkalar ve Kuvvei Seyyare ile 24 Teşrinievel 1920 de Gedisteki düşmana taarruz etti.

Efendiler, dalgalı ve inzıbatsız ve emrü kumandasız bazı harekâttan sora, malûmunuz olduğu veçhile, Gediste mağlûp olduk.

Yunan ordusu bu harekete cevap olmak üzere, 25 Teşrinievel 1920 günü Bursa cephesinden taarruza geçti. Yenişehri, İnegölü işgal etti. Uşaktan Dumlupınar sırtları ilerisinde bulunan kıtaatımıza taarruz etti. Kıtaatımız, Dumlupınar sırtlarına kadar çekildi.

Bu suretle Efendiler; cephenin her tarafında, yeniden umumî bir mağlûbiyete duçar olduk.

Garp Cephesi Kumandanının, taarruza başladığından dört gün sora Heyeti Vekilede şu telgrafı okundu:

Çavdarhisar, 27/28, 10/1920

Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetine

1 — Kıtaatın muharebe zayiatını süratle telâfi ihtiyacındayız. Gedis muharebesi, üç yüz muharip mevcudun bir taburun vezaifi harbiyesine kâfi gelmediğini gösterdiğinden tabur mevcutlarını dörder yüz muharibe iblağ mecburiyetindeyiz. Muharebatı malûme dolayısile tekmil depo kıtaatı dahi cepheye sürüldüğünden muallem, müsellâh ve mücehhez bin ikmal efradının serian, bilhassa Ankaradaki kıtaattan, bu muvafık değilse en yakın bir mahalden, sürati itasını.

2 — Harekât ve muharebat, giydirilebilen efradın dahi elbiselerini ayakkabılarını parçalamış, dündenberi kar yağan dağlarda asker çıplak ve yalınayak kalmıştır. (Cephe Kumandanlığı Vekâlet) i emrinde hiçbir şey olmadığından bilhassa kaput, ayakkabı, pamuklu, elbise, yelek, kuşak hulâsa, tesiratı havaiyeden muhafaza

için ne verilmek lâzımsa on beş bin hesabile sürati irsalini ehemmiyetle arz ve rica ederim.

3 — Müdafaai Milliye Vekâletine, Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetine ve berayi malûmat Cephe Vekâletine yazılmıştır.

Garp Cephesi Kumandanı
Ali Fuat

Efendiler, Garp Cephesi Kumandanı Ali Fuat Paşanın, henüz Gedis muharebesinin cereyan etmekte bulunduğu bir sırada okuduğumuz, bu telgrafnamesindeki muhteviyat, bilhassa ihtisas olunan mana ve zihniyetin pek ziyade şayanı dikkat görülmesi tabiîdir zannederim. Askerin hali, kuvvetimizin miktarı, hazırlığımızın derecesi, bütün memlekette her noktai nazardan muhtaç olduğumuz menabiin kudret ve kabiliyeti bittabi bu telgraf tarihinden üç gün evel Garp Cephesi Kumandanlığınca malûm bulunuyordu. Her şey tamam olup ta Gedis muharebesinin müddeti cereyanı olan üç beş gün zarfında mı mahvolmuştu? Malûm olan bütün hakayika rağmen Garp Cephesi, Erkânıharbiyei Umumiye tarafından mı taarruza icbar edilmişti?

Mevzuubahs telgrafname, Heyeti Vekilede okunduktan sora zirine şu mütalea yazılmıştı:

Heyeti Vekilede mütalea olundu. Serdolunan esbap ve vakayi gayrimakul bulundu. Muaveneti lâzime yapılacağı tabiidir. Alay 3 ten tasavvur olunan kuvvetin izamı yapılacaktır. İsmet

Çerkez Etem ve kardeşlerinin çıkardığı dedikodular

Efendiler, her muvaffakıyetsizliğin sonunda, birtakım dedikoduların meydan almasına intizar olunmalıdır. Gedis muharebesinden sora da, vaziyeti umumiye feci bir manzara arzedince, her tarafta kılükal ve haklı ve haksız tenkidat başladı.

Bazıları ve bilhassa Kuvayi Seyyareciler, Etem ve kardeşleri, bütün taksiratı cephe kumandanına ve nizamiye fırkalarına atfen kendilerinin müşkül vaziyette bırakılmış olduklarını propaganda ettiriyorlar ve ordu kumandanı, hatalarını kapatmak için bize atfı kusur ediyor diyorlardı.

Ordu dahi Kuvayi Seyyarenin hiçbir iş yapmadığını ve yapmağa muktedir olmadığını ve muharebede verilen emirlere itaat etmediğini, daima tehlikeden uzak bulunduğunu iddia ve ispat ediyordu.

Efendiler, tekrar bıraktığım noktadan, izahata devam etmek üzere küçük bir vak'ayı burada zikretmeme müsaadenizi rica edeceğim. Malûmdur ki, Büyük Millet Meclisinin hini teessüsünde vazolunan esasata göre, Heyeti İcraiye namı verilen hükûmetin azası, doğrudan doğruya ve ayrı ayrı Meclis tarafından intihap olunuyordu. Bu usul, 4 Teşrinisani 1920 tarihine kadar tatbik olundu. Bu baptaki kanun, ancak bu tarihte, «İcra Vekilleri, Büyük Millet Meclisi Reisinin, Meclis azalarından göstereceği namzetler meyanından, ekseriyeti mutlaka ile intihap olunur» suretinde tadil olundu.

İşte, arzetmek istediğim husus, vekillerin intihabına ait kanunun tadilini müstelzim sebeplerden biridir.

Mecliste görülen aykırı temayüller ve Nâzım Beyin Dahiliye Vekilliğine intihabı karşısında ihtiyar ettiğim hareket

Efendiler; 4 Eylûl 1920 tarihinde Tokat Meb'usu bulunan Nâzım Bey, 89 reye karşı 98 rey ile Meclisçe Dahiliye Vekâletine intihap olundu. Nâzım Bey, dakika fevtetmeksizin büyük istical ile Vekâlet Makamına gidip ifayı vazifeye başladı. Badehu, Heyeti İcraiye Reisi de bulunmam hasebile beni ziyarete geldi.

Ben, Nâzım Beyi, kabul etmedim. Meclisi Âlinin, mazharı itimat ve intihabı olan bir vekili kabul etmemekle, ihtiyar ettiğim muamelenin mahiyet ve nezaketini elbette takdir ediyordum. Fakat, memleketin büyük menfaati, beni bu yolda harekete mecbur tutuyordu. Bittabi, hareketimin sebebini izah ve ispat edeceğimden ve izah edeceğim noktanın Meclisi Âlice de mühim görüleceğinden emin idim.

Efendiler, Meclis azaları meyanından, aykırı birtakım prensiplere temayül gösterenler zuhûra başlamıştı. Bunlardan biri olmak üzere, Nâzım Bey ve rüfekası en çok nazarı dikkatimi celbeylemişti. Nâzım Beyin, daha Sıvas Kongresi esnalarında, kendisinden aldığım safsatalarla mali bazı mektuplarile ne zihniyet ve mahiyette olabileceğini anlamıştım. Nâzım Bey, meb'us olarak Ankaraya geldikten sora, hergün yeni yeni siyasî faaliyetler gösteriyordu. Teşekküle başlayan her hizbi siyasî ile temas fırsatını kaçırmıyordu.

Nâzım Bey, bizzat ve bilvasıta ecnebi mehafilinden bazılarile temas yolunu bulmuş ve teşvik ve muavenete de mazhariyetini temin etmişti.

Bu zatın, Halk İştirakiyun Fırkası diye, gayriciddî, sırf cerri menfaat maksadile bir fırka teşkili teşebbüsü ve onun başında

gayrimillî faaliyet sevdasında bulunduğu, mutlaka mesmuunuz olmuştur.

Bu zatın, ecnebi mehafiline, casusluk ettiğine de asla şüphe etmiyordum. Nitekim, bilâhare İstiklâl Mahkemesi birçok hakayikı meydana koymuştu.

İşte, Efendiler, bu Nâzım Bey, bizzat ve arkadaşları vasıtasile yaptığı mütemadi propaganda sayesinde ve bize muhalefete hazırlananların, menafii âliyei milleti unutarak yardımlarile, Dahiliye Vekâletine geçirilmişti. Bu suretle Nâzım Bey, hükûmetin, bütün dahilî idaresi makinasının başında, memleket ve millete değil, fakat, paralı uşağı olduğu kimselerin arzusuna en büyük hizmeti ifa edebilecek vaziyete gelebilmişti.

Bittabi, Efendiler; buna asla razı olamazdım. Onun için Dahiliye Vekili Nâzım Beyi kabul etmedim ve istifaya mecbur ettim. Lüzum görüldüğü zaman dahi, Mecliste, celsei hafiyede malûmat ve mütaleatımı açıkça söyledim.

Millet Vekillerini intihap ederken çok dikkatli ve kıskanç olmalıdır

Muhterem Efendiler, pek güzel bilirsiniz ki, sultanlarla, halifelerle idare olunmuş ve olunan memleketlerde vatan için, millet için en büyük tehlike, sultanların ve halifelerin düşmanlar tarafından satınalınmalarıdır. Bu, ekseriya sühuletle kabili temin olmuştur. Meclislerle idare olunan memleketlerde de, en mühlik cihet, bazı meb'usların ecnebi namü hesabına çalınmış ve satınalınmış olmalarıdır. Millet Meclislerine kadar, dahil olmak yolunu bulabilen vatansızlara tesadüf etmek müstebat olmayacağına tarihin, bu baptaki misallerile hükmetmek zarurîdir. Bunun için millet, vekillerini intihap ederken, çok dikkatli ve kıskanç olmalıdır. Milletin hatadan sıyaneti için yegâne salim çare, efkâr ve ef'alile milletin itimadına mazhar olmuş, siyasî bir fırkanın intihapta millete delâlet etmesidir. Alelûmum efradı milletin, namzetliklerini ortaya atan her şahıs hakkında medarı hükmolacak mevsuk malûmata ve musip reye malik bulunacağını kabul etmek, nazarî olarak farzolunsa bile, bunun mahzı hakikat olmadığı, tecrübelerin tecrübelerile gayrikabili inkâr bir bedahet olmuştur.

*
* *

Efendiler, bıraktığımız noktaya, yani Garp Cephesine avdet ediyorum. Gedis muharebesinden ve onun maddî ve manevî can

sıkıcı neticelerinden sora, Fuat Paşanın cephe üzerindeki kumandanlık tesir ve nüfuzu sarsılmış gibi görülüyordu. Kendisini kumandadan çekmeği zarurî addetmeğe başladım. Tam bu sırada idi ki, Fuat Paşa Ankaraya gelip görüşmek hususunu 5 Teşrinisani 1920 tarihli şifre ile istizan etti. 6 Teşrinisanide Ankaraya gelmesi münasip olacağını cevaben bildirdim. Fuat Paşa, aleyhindeki dedikodu ve Kuvayi Seyyare mevcudiyetinin ordu inzıbatsızlığı üzerindeki suitesiratı, okadar mahsus olmağa başlamıştı ki, 7 Teşrinisani tarihinde Ali Fuat Paşaya en seri bir surette Ankaraya gelmesini emretmeği lüzumlu gördüm.

Efendiler, artık Ali Fuat Paşanın Garp Cephesine kumanda edemiyeceğine kani olmuştum. O günlerde Moskovaya da bir sefaret heyeti göndermek lüzumu karşısında bulunuyorduk. O halde, Fuat Paşa sefiri kebir olarak Moskovaya gidebilirdi. Garp Cephesi de çok ciddî ve dikkatli mesai talep ettiğinden bu cephe kumandanlığını da zaten harekâtı umumiyei askeriye ile iştigal etmekte bulunan Erkânıharbiyei Umumiye Reisi İsmet Paşaya zamimeten tevdi etmek en seri ve muvafık bir tedbir olacaktı. Bir cihetten de gerek dahilî isyan ve itaatsizliklere karşı ve gerek harekâtı harbiye noktai nazarından kuvvetli süvari teşkilâtına ihtiyaç, bariz idi. Mahza bu teşkilâtı vücuda getirmek için de Dahiliye Vekili bulunan Refet Beye (Refet Paşa) zamimeten bu vazifeyi vererek kendisini Konya ve havalisine göndermeği münasip mütalea ediyordum. Çünkü Refet Paşa, muhtelif zamanlarda muhtelif sebeplerle Konyaya, Denizliye gitmiş, Garp Cephesinin cenup kısmile alâkadar olmuş ve o kısımla münasebettar mıntakaları tanımış bulunuyordu. O halde meseleyi şu suretle halledebilirdim: Cepheyi ikiye ayırmak; mühim aksamı ihtiva eden sahayı, Garp Cephesi tesmiye ederek, İsmet Paşanın kumandasına tevdi etmek; cenup kısmını da, Konya havalisine göndereceğim Refet Paşaya vermek ve her iki cepheyi doğrudan doğruya Erkânıharbiyei Umumiye Riyaseti makamına raptetmek....

Ali Fuat Paşanın Moskova Sefiri Kebirliğine tayini ve cephenin ikiye ayrılması kararı

Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetine de Müdafaai Milliye Vekili bulunan Fevzi Paşa vekâlet edebilirdi. Fuat Paşa zamanında, cepheden Sıvasa kadar mümtet yerde, geri mıntakası vardı. Fuat Paşa bu mıntakayı idare edebilmek için de bir «Cephe Kumandanlığı Vekâleti» makamı ihdasına mecbur olmuştu. Bunun gayritabiî ve gayriamelî olduğu meydanda idi. Binaenaleyh, yeni tertipte bu geri mıntakasını da kısmen menzil sahası olarak cep-

heye bıraktıktan sora Müdafaai Milliye Vekâletine raptetmek tabiî idi. İsmet Paşanın bir zaman için Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetinden infisal etmemesi ordunun tensik ve ihzarında temini sürat için faydalı görüldüğü gibi Refet Beyin de Dahiliye Vekâleti sıfatını muvakkaten muhafaza etmesi bilhassa mıntakası dahilinde temini asayiş ve ahaliden hayvan ve malzeme toplamak suretile, vücuda getirmeğe mecbur olduğu süvari teşkilâtını bir an evel taazzuv ettirmek için lüzumlu idi.

Süratle muntazam ordu ve büyük süvari kütlesi vücuda getirmek ve gayrimuntazam teşkilât fikrini ve siyasetini yıkmak kararı

Efendiler, 8 Teşrinisani 1920 de, Fuat Paşa, Ankaraya geldi. İstikbal için bizzat istasiyonda bulunuyordum. Paşayı omzunda bir filinta olduğu halde Kuvayi Milliye kıyafetinde gördüm. Garp Cephesi Kumandanını bu kıyafete rağbet ettiren fikir ve zihniyet cereyanının bütün Garp Cephesi üzerinde ne derece ileri bir tesir yapmış olduğunu anlamak için artık tereddüde mahal kalmamıştı. Onun için Fuat Paşaya kısa bir mütaleadan sora, yeni alabileceği vazifeyi söyledim. Maalmemnuniye kabul etti. Ayni günün gecesi İsmet ve Refet Paşaları davet ederek yeni vaziyet ve vazifelerini kararlaştırdık. Kendilerine verdiğim kat'î direktif: «süratle muntazam ordu ve büyük süvari kütlesi vücuda getirmekten» ibaret idi. Bu suretle 1920 senesi Teşrinisanisinin sekizinci günü «gayrimuntazam teşkilât fikrini ve siyasetini yıkmak kararı» fiil ve tatbik sahasına vazedilmiş oldu.

Muhterem Efendiler; burada, bir an tevakkuf ederek nazarlarımızı İstanbula tevcih edelim. Damat Ferit Paşa hükûmetinin, her nevi düşmanlarla müşterek olan «silâh ile netice almak plânı», tatbikatta muvaffak olamamıştı. Dahilî isyanlara mukabele ve mukavemet ettik. Yunan taarruzu en nihayet bir hatta tevakkuf etti. Yunanlıların ondan soraki hareketleri de mahdut sahalara munhasır kaldı. Dahilî isyanlara ve Yunan cephesine karşı, mukabil ve ciddî tedbirler almakta olduğumuz görülüyordu. Dahilden ve hariçten gelen müsellâh muhacematın, bilhassa Ankaradaki hükûmeti milliyeyi sarsamıyacağı anlaşılıyordu. Binaenaleyh, İstanbulun, müsellâhan tecavüz politikası iflâs etmiş bulunuyordu. Bunu değiştirmek, yeniden, zahiren itilâf politikasına geçmek suretile, dahilden inhilâl ettirmek politikasının daha faydalı olacağına kanaat getirdiklerine hükmolunabilirdi. Tıpkı, 1919 Eylûlünde Damat Ferit Paşanın birinci çekilmesinden sora, Ali Rıza Paşa Kabinesinin gelmesile olduğu gibi, zahiren bize mülâyim zannolunan bir politika ile, dahilden bizi inhilâl ettirmek teşebbüsü tecdit olunacaktı.

Zahiren bize mülâyim zannolunan bir politika ile, dahilden bizi inhilâl ettirmek teşebbüsü

Bundan soraki mücadelâtımızda, İstanbul vasıtasile, dahilî ve haricî teşebbüsler ve zâfa ilka edecek telkinler ile, Yunan ordusile olduğu kadar, fakat anlaşılması ve anlatılması daha güç şerait içinde, dahilî ifsadata karşı uğraştığımız görülecektir.

İstanbulda, Tevfik Paşa mevkii iktidara getirildi. Dahiliye Nazırı olarak Ahmet İzzet ve Bahriye Nazırı olarak Salih Paşalar kabinede bulunuyordu. Tevfik Paşa Kabinesi, derhal bizimle temas ve münasebet aradı. Bu vazifeyi, başlıca Ahmet İzzet Paşa deruhde etti, saray erkânıharbiyesinde bulunan bir zabit, Ahmet İzzet Paşa tarafından bazı notlar ile Ankaraya gönderildi. Bu notlarda, eskisine nispetle daha müsait şeraitle, meselâ hakimiyeti osmaniye dahilinde İzmirde Yunanlılar tarafından bir idarei hususiye kabul edilmek gibi şartlarla, bir sulh akti ümidinde bulundukları ve her şeyden evel İstanbul hükûmetile, bir itilâf temininin mühim olduğu bildiriliyordu.

Ahmet İzzet Paşanın ve dahil olduğu kabinenin, Türkiye Büyük Millet Meclisinin ve Hükûmetinin mahiyet ve salâhiyetinden haberdar olmadıkları, hâlâ İstanbulda bir hükûmet yapmak ve o vasıta ile mukadderatı millet ve memleket mesailini halletmek hususlarını düşündükleri görülüyordu.

Ahmet İzzet Paşayı ve Tevfik Paşa Kabinesini, vaziyetten haberdar etmek ve tamamile tenvir eylemek maksadile, icap eden malûmat ve mütaleatı mufassalan yazdırıp Ankaraya gelen memuru mahsusla, 8 Teşrinisani 1920 tarihinde İnebolu istikametinde yola çıkardık.

12 Teşrinisani 1920 günü, Zonguldaktan Yüzbaşı Kemal imzalı kısa bir telgraf aldım. Bunda, şifreli bir telgrafı keşide etmek üzere İstanbuldan hareket ettirildim, deniliyordu. Mevzuubahs şifreli telgraf, Dahiliye Nazırı İzzet Paşa imzalıydı. İstanbulda 9 Teşrinievel 1920 tarihinde yazılmıştı.

İstanbulda iktidar mevküne getirilen Tevfik Paşa Kabinesi Ankara ile temas imkânı arıyor

Bu telgrafnamede, İstanbul ile Zonguldak arasında Fransız telsizile muhabereye Fransız mümessilinin muvafakati alındığından bahsolunduktan sora, «hükûmet ile bir itilâf esası kabul olundu mu? kabul olundıysa, nerede telâki mümkün ve oraya hangi tarikle gelmek münasip olacağı» sorulmakta idi.

İstanbul Posta ve Telgraf Müdiri Umumisi Orhan Şemsettin imzalı 11 Teşrinisani 1920 tarihli bir emir de, Kastamonu Posta ve Telgraf Başmüdiriyetine vürut ediyordu. Bu emir Ereğli Müdiriyetine gönderilen gayriresmî bir mektubun zarfından çıkıyordu. Emir aynen şudur:

Madde 1 — Anadolu ile payitaht arasında telgraf muhaberatının bir an evel tesisi mültezemdir.

Madde 2 — Bu maksadın temini zımnında bir taraftan Sapanca ile Geyve arasındaki hattı kebir üzerinde kabili tamir olan tellerin süratle ıslahı ve diğer cihetten de mühim ameliyat ve inşaata ihtiyaç gösteren İzmit, Kandıra, İncili meyanesinin inşa ve tamirine başlanılması muvafık görülmektedir.

Madde 3 — Tamiratı mephuseyi icraya memur olan İstanbul Fen Müfettişi Bekir Bey maiyetinde bir başçavuş ve miktarı kâfi çavuşla İzmite müteheyyii harekettir.

Madde 4 — Dahiliye Nezareti Celilesinin vesikasını hâmil olan memurini mumaileyhimin hasbelicap herhangi tarafta ameliyata lüzum gördüklerinde haklarında muzaheret ve muaveneti lâzime ifası cihetinin tarafı behiyelerinden makamı aidile bilmuhabere temini himemi kâragâhilerinden muntazardır. 11 Teşrinisani 1920.

Bu telgraf üzerine, icap edenlere verdiğimiz emir, İstanbul ile temastan tevakki ve telgraf hatlarını tamir behanesile gelen olursa tevkifi lüzumuna dairdi.

Efendiler, İzzet Paşanın bilvasıta gönderdiği şifre telgrafnamesine cevap vermeği, memuru mahsusla gönderdiğimiz notların tarafından mütalea edilmiş olduğu haberine talik ediyordum. İzzet Paşanın, tarafımızdan verilen malûmata muttali olduktan sora da, fikrinde sebat edip etmemekte olduğunu anlamak istiyordum. Bu husus anlaşıldıktan sora, İzzet Paşaya aradaki vasıtalarla şu cevabı verdim:

Zatı devletleri ve Salih Paşa Hazretlerinin de dahil bulunmaları muktazi olan heyetle en sehil ve seri olarak Bilecikte telâki mümkündür. İstanbuldan ya Sapancaya kadar şimendifer ve oradan otomobille veyahut bahren Bursaya ve yine oradan otomobille Bileciğe teşrif buyurulabilir. Mephus istikametler üzerinde şimdiden icap edenlere tebligat yapılmıştır. Kânunuevelin ikisine kadar Bilecikte bulunacak veçhile seyahatin tanzim buyurulmasını ve İstanbuldan yevm ve tarikı hareketin şimdiye kadar kullanılan vasıta ile Zonguldağa iş'ar buyurulmasını rica ederim. Seyahatin mümkün olduğu kadar dağdağasız icrası hatıra kabîlinden arzolunur. 25/26 Teşrinisani 1920.

Efendiler, İstanbulda, 23/24 Teşrinisani 1920 tarihinde yazılıp İstanbula muvasalat etmiş olan memuru mahsusun imzasile İneboluya gönderilen ve oradan 27 Teşrinisanide Ankaraya çekilen bir telgrafnamede, şu malûmat veriliyordu:

«Bugün 23/11/1920 de İzzet Paşa nezdinde bulunduğum esnada, hariciye nazırı, vaziyeti ahirei siyasiye hakkında atideki beyanatta bulunmuştur:

Yeni gelen İngiliz sefiri, Ermenistan, Gürcistan ve bir zaman sora İzmir mesaili mühimmesinde Hükûmeti Osmaniye lehine bir sureti hallin temin edileceğini söylemiş, bu müsait vaziyetten istifade ederek memleketin temini atisine sarfı makderet edilerek bu fırsat kaybedilmemelidir. Şayet Ankara, zaman kazanmak arzusunda ise bile, bir temas hâsıl ederek mukarreratı atiye müştereken temin edilmelidir. dedikten sora şu satırlar ilâve olunuyor:

Beyanata ilâveten İzzet Paşanın, kendisine tarafımızdan gönderilen hulâsada (şimdiye kadar olan mücadelâtın bugün bahş ve temin etmekte olduğu müsaadelerden istifade vazifemizdir) cümlesine istinaden; eğer Anadolu, gönderilecek heyeti kabul etmezse, şahsan benimle temas ederek maksadımızı şahsan kararlaştırmalıyız. Buna da muvafakat etmedikleri takdirde, mevzuubahs cümledeki fikirden feragat anlaşılacağından artık kabinede bulunmıyarak istifa edeceğini ve arzu edersek İstanbulu nazarı dikkate almıyarak kendisinin de Anadoluya geleceğini söylemiş.

Efendiler, ayni telgrafnamede, İstanbul matbuatında İzzet Paşaya atfen şu beyanatın da intişar ettiği münderiçti:

Hükûmetin Anadoluya bir memuru mahsus izamından maksadı Ankaradakilerle bir temas hâsıl olup olmıyacağını anlamak içindi. Avdet eden memur, bu temasın temin edilebileceğini anlattı ve muhaberat ta temin edildi. Tabiatile icabının icrasına tevessül edeceğiz.

Bu tarzı beyanatın, Anadolunun noktai nazarına muvafık olamıyacağı ve tekzibi lâzımgeldiği mütaleasına karşı buna kabine muvafakat etmemiş, maahaza İzzet Paşa, Tercümanı Hakikat gazetesile şu beyanatta da bulunmuş:

Menafii âliyei memleket, şimdilik bu meselede matbuatın ihtiyarı sükût etmesini âmirdir. Binaenaleyh bir iki gün daha beyanatta bulunmakta mazurum.

Efendiler, Tevfik Paşa, Ahmet İzzet Paşa, Salih Paşa, zamanın büyük adamları gibi tanınmışlardı. Millet bunları âkıl, müdebbir, durendiş biliyordu. Bu sebeple, Damat Ferit Paşa çekilip te yerine ileri gelenleri bu zevattan ibaret bir kabine mevkii iktidara gelince, herkeste türlü türlü ümitler uyandı. Tevfik Paşa Kabinesi ilk anda Ankara ile temas ve münasebet arayınca, efkârı umumiyede hüsnü niyetine hükmolunmamak için sebep tasavvur olunamadı. Herkes, Tevfik Paşa Kabinesinin mevkii iktidara gelmesini fali hayır addetti. Bu kabinenin, memleket ve milletin azamî menafiini temin çare ve vasıtalarını bulmadan hükûmete gelmiş olmalarını kabul etmek ve ettirmek cidden müşkül idi. Bahusus, kendileri de İstanbul mehafilinde ve matbuatta kullandıkları tarzı lisanla umumun telâkkisini teyit edecek vaziyet almış bulunuyorlardı.

Bilecik mülâkatı kararlaşıyor

Biz, hakikati vaziyetin, umumun zan ve telâkkisi gibi olmadığına tamamen kani bulunuyorduk. Fakat, İstanbulun, çarei halâs için vukubulan itilâf ve mülâkat tekliflerini efkârı umumiyeyi tatmine medar olacak şeraiti ihzar etmeden reddetmeği muvafık bulmadık. Onun için, bilhassa İzzet ve Salih Paşaların dahil bulunacağı bir heyetle Bilecikte mülâkatı tensip ettik. Bu zevatla görüştükten sora, ammenin bütün zan ve telâkkisinin esassız olduğunun anlaşılacağına şüphem yok idi. Bir de, herne olursa olsun, efkârı umumiyece, işaret ettiğim evsafta tanınmış bu zevatın, İstanbulda hükûmet teşkil etmesinin maksadı millî için nekadar muzır olduğu meydanda idi. Binaenaleyh, mülâkattan sora da, kendilerinin avdetine müsaade etmemek lüzumu bence tabiî idi. İşte, bu mülâhazata binaen, İzzet Paşa heyetile Bilecikte mülâkat kararlaştırıldı. Mülâkat, 2 Kânunuevelde değil, fakat 5 Kânunuevelde vukubuldu.

Efendiler, bu mülâkata intizar ederken, o güne kadar cephede ve Ankarada cereyan eden hadisatı hulâsaten arzedeyim:

Efendiler, hatırlarsınız ki, İzzet Paşanın memuru mahsusunun İnebolu üzerinden İstanbula hareket ettirildiği 8 Teşrinisani 1920 günü, Fuat Paşanın Moskova Sefareti, İsmet ve Refet Pa-

şaların da Garp Cephesine memuriyetleri takarrür ettirilmişti. İsmet Paşa, ertesi gün cepheye hareket etti. 10 Teşrinisanide vazifeye başladı.

O zamanlar Etem Beyin yakın arkadaşı bulunan bir zatın, 13 Teşrinisani 1920 tarihli, Eskişehirden bir şifre telgrafını aldım. Bu telgrafta deniliyordu ki:

Etem Beyin, Fuat Paşa Hazretleri refakatinde Rusyaya gideceği şayiası cephe muhitinde ve geride bulunan ahali tarafından bir suifikre hamledilmektedir. Bu gibi zevatın muhitinizden uzaklaştırılması, Zatı Devletlerinin diktatörlük ilân edeceğiniz zehabını tevlit etmiştir.....

Efendiler, filhakika Etem ve biraderlerinin Türkiyeden uzaklaşmaları, Türkiyenin ve kendilerinin menfaat ve selâmeti noktai nazarından muvafık idi. Bu sebeple, Fuat Paşaya, arzu ederlerse, bunları da beraber alıp münasip surette tavzif edebileceğini söylemiştim. Etem Beyin arkadaşı tarafından yazılan bu telgrafname müfadının, yalnız arkadaşının mütaleası ve hakikate mutabık olduğu elbette kabul edilemezdi. Çünkü, ne cephenin ve ne de ahalinin, Etem Beyin Rusyaya gönderilip gönderilmiyeceği meselesile alâkası yok idi. Bahusus ben, diktatör olmak istiyorum; fakat Etem ve emsali mânidir, onun için bu gibileri uzaklaştırıyorum, zehabından bahsolunması büsbütün calibi nazarı dikkatim oldu.

Etem ve Tevfik kardeşlerin muhalefete geçmesi

İsmet Paşanın cephede faaliyete başlamasını müteakıp, Etem Bey, rahatsızlığını dermeyan ederek Ankaraya geldi ve burada uzun müddet oturdu. Gaybubetinde kardeşi Yüzbaşı Tevfik Bey, Etem Beye vekâleten Kuvvei Seyyarenin başında kumandan bulunuyordu.

Vaziyeti lüzumu gibi tenvir edebilmek için, bir silsilei vakayiin bazı esas noktalarını işaret etmek münasip olur. Kuvvei Seyyare Kumandanlığı, Karacaşehirde, kendine merbut olmak üzere gizlice Karakeçili namında bir müfreze teşkil etmişti. Bundan, Garp Cephesi Kumandanlığının malûmatı yoktu. Bu müfrezenin mevcudiyeti, 17 Teşrinisani 1920 de tesadüfen öğrenildi. Cephe Kumandanlığının, bu müfrezenin mevcudiyeti hakkında malûmat talebi ve kıt'anın teftişe arzedilmesi emri, Etem Bey tarafından is'af olunmadı. Cephe Kumandanlığının, umuru mülkiyeye, geri hidemata müdahale etmemeleri hakkında verilen emri umumiye mugayir olarak, Kuvvei Seyyare Kumandanlığı, bilâkis Kütahya havalisinde, her şeyde gösterdiği müdahale ve örfî harekâtını tezyit eyledi.

Cephe Kumandanı, Etem Bey Kuvvei Seyyaresinin, diğer kuvvei seyyarelerden tefrikı için «Birinci Kuvvei Seyyare» namile yadedilmesini emrettiği halde, Etem Bey ve kardeşi bunu nazarı dikkate almak şöyle dursun, bu emre rağmen kendi kendine «Umum Kuvayi Seyyare ve Kütahya Havalisi Kumandanı» suretinde bir kumanda vaziyeti ihdas eyledi.

Görülüyor ki, Etem Bey ve kardeşi, tahtı emirlerindeki kıtaatı teftiş ettirmiyorlar ve haiz olmadıkları salâhiyet ve unvanları kendi kendilerine takınıyorlardı.

«Umum Kuvayi Seyyare Kumandan Vekili Tevfik» imzasile 21 Teşrinisani 1920 de, Cephe Kumandanlığına gelen bir raporda, «on üçüncü düşman fırkasının Emîrfakıhlı, İlyasbey, Çardak, Umurbey üzerinden gelmekte olduğu» ve «kendi mıntakasında bulunan Gördeslilerin düşman askerini davet ettikleri» ne dair malûmat vardı. Halbuki, hakikatte, ne düşman fırkası ilerliyordu ve ne de Türk ahalinin düşmanı daveti vakidi. Bu malûmatın, makasıdı mahsusa ile verildiği anlaşılacaktır. İslâm ahalinin, düşmanı daveti, yalnız bir sebeple izah olunabilirdi ki, o da tarafımızdan zulmü taaddiye uğrayacaklarına zahip olmalarıdır. İşte Cephe Kumandanı, vaziyeti bu noktadan mütalea ederek verdiği emri umumide demişti ki:

Muharebenin buhranı esnasındaki tehevvürlerin tesirlerile, tedabiri örfiye ittihaz etmeğe kat'iyyen mâni olmak lâzımdır. Hıyaneti, ne derece muhakkak olursa olsun, hiçbir köy kat'iyyen yakılmıyacak, ahaliden hiçbir kimse, hiçbir müfreze tarafından, hiçbir cürüm ile idam olunmıyacaktır. Casuslukları ve sair ihanetleri tebeyyün etmiş adamların, tahtelhıfz İstiklâl Mehakimine izamları icap eder.

Umum Kuvayi Seyyare Kumandan Vekili Tevfik Bey bu emre de itiraz etti.

Efendiler, düşman, kuvvetlerini toplu bulundurmak maksadile aldığı tertibat yüzünden, Kuvvei Seyyare Kumandanlığı mıntakasında bazı yerleri tahliye etmişti. Buralarda, hükûmeti mülkiye teessüs edinciye kadar ahalinin emniyetle idaresi için, teşkilâtı acile ittihazına lüzum vardı. Bu sebeple, jandarma hizmetinde bulunmuş efrattan ve hüsnü hal erbabından seçilerek yüz elli mevcudunda bir sahra jandarma bölüğü teşkil ve Simav ve Havalisi Kumandanlığı namı altında bir makam ihdas edildi. Bu makam, tahdit olunan mıntaka dahilinde, inzıbatı dahilî işlerine bakacaktı. Kaymakam İbrahim Bey namında bir zatın memur edildiği bu makama, idare ve inzıbat itibarile, bu havalideki ahzi asker şuabatı da merbut olacaktı. Kıtaatı nizamiye veya seyyare

kumandanları yalnız harekâtı askeriyeden mes'ul olacaklardı. Bu havali kumandanlığı teşkili münasebetile o civar ahalisine, Cephe Kumandanlığı tarafından yazılan beyannamede: «Sizin her türlü dertlerinizi dinlemek, adilâne bir idare tesis etmek vazifesile Simavda bir Havali Kumandanlığı teşkil ediyorum.» cümlesi vardı. Bu cümleyi; Kuvayi Seyyare Kumandanlığı tarafından suitefsire uğrayacağını göreceğiniz için, bilhassa kaydediyorum.

Düşmandan tahlis edilen bu kazalar halkı, tarihi tahlisten itibaren, iki mah müddetle hizmeti askeriyeden muaf tutulmuşlardı. Umum Kuvayi Seyyare Kumandan Vekili Tevfik Bey, birtakım esbap ve mütalea ile bu Havali Kumandanlığına da itiraz etti.

Tevfik Bey, 23 Teşrinisani 1920 tarihli bir raporunda: «Bir düşman fırkasının taarruzu üzerine, kuvvetlerini Günan köyü şimalindeki sırtlara çektiğini» bildiriyor ve «sol cenahımda bulunan Cümbürdü istikametini temin ediniz.» diyor.

Düşmanın ciddî bir taarruzu olmamıştır. Kuvayi Seyyare Kumandanlığının maksadının, kıtaatı nizamiyeyi cepheye sürdürüp, kendi kuvvetlerini geride toplamak olduğu anlaşılmıştı. Cephe Kumandanı İsmet Paşa, Tevfik Beyin verdiği malûmatı ciddî telâkki ederek, icap edenlere icabı gibi emirler vermiş olmakla beraber kendisinden de, «taarruz eden düşmanın tahminen kaç top kullanmakta olduğunu» ve «Kuruköyden cadde boyunca Çamköye doğru bir düşman hareketi vukubulmuş mudur» diye sordu ve Cümbürdü vadisinin İslâm köyüne doğru temininin, Cenup Cephesine ait olduğunu da bildirdi.

Tevfik Bey, 24 Teşrinisani 1920 tarihinde Cephe Kumandanlığına yazdığı telgrafta, birtakım tarizkâr sözlerden sora, «bendeniz, şimal ve cenup cephelerinin her ikisi de ayni hükûmetin emrinde olduğunu zannediyorum. Mademki değildir, idaresizlik yüzünden, beyhude, burada, evlâdı vatanı kırdıramıyacağım. Yirmi dört saate kadar sol cenahımız, kuvvetli bir surette temin edilmediği halde Kuvayi Seyyareyi .... Efendi köprüsü civarına çekeceğim. Bu hususta mes'uliyetin kime ait olduğunu hükûmet bulsun Efendim.» diyordu. Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa, Kuvayi Seyyare Kumandanına cevap verdi ve dedi ki: «On İkinci Kolordu, sol cenahımızdan kırk kilometre uzaktadır. Bundan maada, gerek çekilmiş olan düşmanı kat'î taarruzla ve zorla yerinden atmak vazifesi kıtaatımıza verilmemiştir. Binaenaleyh Kuvayi Seyyare, düşmanı takip eden müstakil bir süvari fırkası vaziyetindedir. Düşmanın, faik kuvvetle taarruzlarına karşı yalnız başına

ittihazı tedabir eder ve düşman, mevzií ve ciddî bir hareket yaptıkça buna karşı kat'î muharebeden içtinap eyler. Bu vazifeler, süvari fırkalarına verilir. Cenup Cephesinde, kuvvetli süvari olmadığından sizin cephenizi süvari hattile temdide imkân yoktur. Kuvvei Seyyare ile Cenup Cephesinin cenahı haricîden, mütekabilen yalnız temas ve irtibatı muhafaza etmesi mümkün ve lâzımdır. Hulâsa, cephemiz iyi idare edilmektedir ilâ...»

Efendiler, Garp Cephesi Kumandanlığı, bittabi ordusunun bütçesini tanzim etmek istiyordu. Bu maksatla, 22/23 Teşrinisani 1920 de umum cephe kıtaatından muntazam bir kuvvei umumiye talep edildi. Cephe kıtaatından kâmilen cevap geldi. Kuvayi Seyyare, talep olunan kuvvei umumiyeyi göndermedi. Bu hususta cepheden vukubulan istizaha gelen cevapta, Tevfik Bey diyordu ki: «Kuvayi Seyyare ne bir fırka, ne de bir kuvvei muntazama haline ifrağ edilemez.... Bu serserilerin başına ne bir zabit, ne de hesap memuru koymak mümkün olmamakla beraber kabul ettirilmesi imkânı da yoktur. Çünkü zabit gördüler mi, Azrail görmüşçesine isyan ediyorlar. Bizim müfrezelerimiz; Pehlivan Ağa, Ahmet Onbaşı, Sarı Mehmet, Halil Efe, Topal İsmail gibi adamlar tarafından idare edilmektedir. Ve bölük eminleri de yazdığını okuyamaz ve okuduğunu yazamaz adamlardan müteşekkildir ve sen yapamıyorsun diye bunların tebdili imkânı da yoktur. Kuvayi Seyyarenin şimdiye kadar olduğu gibi gelişigüzel idare edilmesi zarurîdir...... Esasen Kuvvei Seyyareyi zaptü rapt ve intizama koymak değil, bu fikrin meydan almakta olduğunu hissettiği anda inhilâl eder. Rica ederim, bu yazdığım şeyleri bir şeye hamletmeyiniz...»

Tevfik, cephe kumandanını tanımıyor

Efendiler, tam bu günlerde, düşmanın, Bursa cephesi ilerisinde, İznik civarlarında bir faaliyeti hissolundu. Cephe Kumandanı, bizzat oraya giderek yakından ittihazı tedabire mecbur idi. Onun için 28 Teşrinisani 1920 tarihinde, Kuvayi Seyyare Kumandan Vekili Tevfik Beye cevap verirken: «bugün Bileciğe gidiyorum. Avdette zatı âlilerile nerede şifahen görüşmek kabil olur.» sualini sormuştu. Cephe Kumandanına cevap verilmemişti. Cephe Kumandanı, İznik vaziyetine karşı tedabir ve tertibat ile meşgul bulunduğu sırada, Kuvvei Seyyare Kumandanlığından muharebe raporları vürut etmemeğe başlamış.. sebebi sorulmuş:

Raporlar vakti lâzımında Ankarada Büyük Millet Meclisi Riyasetine yazılmıştır. İmza: Yüzbaşı Tahsin telgrafı alınmış.

Efendiler, bir cephe kumandanı için, cephesinin bir kısmında cereyan eden hadisattan malûmat alamamak nekadar müşkül bir haldir. Böyle müphemiyet içinde kalmak bütün cephenin idaresini yanlış yola sevkedebilir. Gayrikabili tamir mehalike sebep olabilir. Cephe Kumandanı İsmet Paşa, keyfiyeti Ankarada bulunan Kuvayi Seyyare Kumandanı Etem Beye 29 Teşrinisani 1920 tarihinde yazarak raporlar için vekilinin ikaz edilmesini bildiriyor.

İsmet Paşa, 29 Teşrinisani 1920 de, bize de şu telgrafı gönderdi:

Ankarada Büyük Millet Meclisi Riyasetine
Ankarada Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetine

1 — Kuvayi Seyyare Kumandanlığı, 27/11/1920 akşamındanberi Cephe Kumandanlığına rapor vermemektedir.

2 — Bugün Etem Beyden, vekilini ikaz etmesini rica ettim. İstirdat olunan arazide idarei mülkiye için ihdas olunan Simav ve Havalisi Kumandanlığı sebebile Tevfik Beyin müteessir olduğundan bâhis Etem Beyden bugün bir telgraf almış ve cevap vermiş idim. Vaziyette şayanı dikkat bir fevkalâdelik var ise de fazla malûmatım yoktur. Oraca mevcut malûmatın iş'arını istirham ederim.

Efendiler, Garp Cephesi Kumandanlığile Kuvayi Seyyare Kumandanlığı arasında cari muhaberata ve hâdis olan vaziyete nasıl temas ve ıttıla hâsıl ettiğimi müsaade buyurursanız izah edeyim:

Kuvayi Seyyare Kumandan Vekili Tevfik Bey tarafından İsmet Paşaya yazılan, firarî ve casusların İstiklâl Mahkemesine verilmesine itirazı mutazammın ve Kuvvei Seyyarenin sol cenahı yirmi dört saate kadar On İkinci Kolorduca temin edilmiyecek olursa kuvvetini Efendi köprüsüne çekeceği hakkındaki telgrafnameleri, bana Ankarada bulunan Etem Bey verdi. Ben, bittabi bu telgrafları manidar buldum. Kuvvei Seyyarenin vaziyetinde ittihazı tedabiri müstelzim şayanı dikkat bir hal gördüm. Onun için, İsmet Paşaya, bu telgraflara Etem Bey vasıtasile muttali olduğumu bildirdiğim 25 Teşrinisani 1920 tarihli telgrafnamemde, «Tevfik Beyin ehemmiyet verdiğim bu müracaatine karşı ne tarzda cevap verildiğinin ve ne gibi tedabir ittihaz buyurulduğunun bu gece iş'arını rica ederim» demiştim.

İsmet Paşa, cereyan eden muhabereyi aynen bildirdi.

Efendiler, bir taraftan da, 28 Teşrinisani 1920 tarihinden itibaren, Kuvayi Seyyarenin sabah ve akşam raporları, Umum Kuvayi Seyyare Kumandan Vekili Mehmet Tevfik imzasile doğrudan doğruya bana bildirilmeğe başlandı. Tevfik Beye şu şifre telgrafı yazdım:

Ankara, 29/30 Teşrinisani 1920

Birinci Kuvvei Seyyare Kumandan Vekili Tevfik Beyefendiye

İki üç gündenberi doğrudan doğruya tarafı âcizaneme göndermekte olduğunuz raporların son maddesinde, Garp Cephesi Ordu Kumandanlığına verilmiş olduğunun mukayyet bulunmadığı nazarı dikkatimi celbetti. Bir sehiv midir, yoksa bir sebebe mi müstenittir? Bu bapta itayi malûmat buyurulmasını rica ederim.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal

Bu telgrafıma Tevfik Beyden cevap almadım. Fakat, Ankarada bulunan Etem Beyden merhum Hayati Beye şöyle bir tezkere gönderildi:

30/11/1920

Hayati Bey Kardeşime

Tevfik Beyle İsmet Beyefendi arasındaki suitefehhümün esbabile bu hususta her ikisile vaki muhaberatımızı aynen takdim ediyorum. Lûtfen Paşa Hazretlerine kıraat ve iraesile yanlış telâkkiye meydan verilmemesini rica ederim Efendim.

Kuvayi Seyyare ve Kütahya Havalisi Kumandanı
Etem

Efendiler, bu tezkereye melfuf muhaberatta şayanı dikkat olan noktalar şunlardı; Tevfik Bey kardeşine diyor ki: «Simav ve Havalisi Kumandanlığına kat'iyyen ihtiyaç yoktur. Bu havali kumandanının Eskişehre avdeti için şimdi emir verdim.» Tevfik Bey, İsmet Paşanın halka hitaben beyannamesini de, şu suretle tefsir ediyordu:

Bu beyanname, mevakide bizim adaletsiz, emniyetsiz, namussuzcasına hareket ettiğimizi ilân ediyor....... Kuvayi Seyyare, bunu kat'iyyen kabul etmez. Bu nikat halledilinciye kadar, Kuvayi Seyyare Garp Cephesi Kumandanlığını tanımıyacaktır.

Bunun üzerine, Etem Beyin; İsmet Paşaya yazdığı telgrafta, biraderinin teessüründen bahsettikten sora bu icraatın avdetine tehirini rica ediyor. Biraderine de, Garp Cephesi Kumandanlığına yazdığından ve itidal ve nezaketle hareket ve mukabele etmenin lüzumundan bahsediyor. Tevfik Bey 28 Teşrinisani 1920 de Etem Beye yazdığı cevabî telgrafında:

Namusumuzla oynayan Garp Cephesi Kumandanını bundan böyle âmir tanımıyacağımı ve Simava gönderdiği kumandanına bugün maiyetile Eskişehire avdet etmesi için emir verdiğimi .... yazmıştım. Dedikten sora «bu hususta başka şey düşünemem ve düşünebilmek imkânı da yoktur Efendim» diyordu.

Tevfik Beyin, biraderine olan ayni tarihli diğer bir telgrafnamesinde de:

«........Cüz'i bir şey hissedersem bu yeni ihdas edilen kumandanlığın heyeti mecmuasını mahfuzen Garp Ordusuna iade edeceğim. Garp Ordusu Kumandanı İsmet Beyin bu cephe kumandanlığını idare edemiyeceğini anlıyorum» denilmekte idi.

Efendiler, bundan sora, Kuvayi Seyyarenin muharebe raporları Ankarada Etem Beye geliyor ve Etem Bey tarafından Garp Cephesine gönderiliyormuş.

Bundan başka, Kuvvei Seyyare Kumandanlığı, Garp Cephesi muhaberatına sansör koymuş. Telgraf ve telefon hututunun Kuvvei Seyyare Kumandanlığının muhaberatile meşgul olduğundan bahsile cephe ile muhaberat sureti aleniye ve resmiyede menedilmiş. Ayni zamanda, Kuvvei Seyyarenin, Eskişehir civarına tecavüzatta bulunacağı işaa edilmişti.

Etem, Tevfik kardeşler ve kendilerinin hemfikri olan bazı arkadaşlarının hükûmeti milliyeye isyanı

Muhterem Efendiler, bu vaziyeti hep beraber mütalea etmeğe medar olacak kadar malûmat arzettiğimi ümit ederim. Sühuletle anlaşılmakta idi ki, Etem, Tevfik kardeşler ve kendilerinin hemfikri olan bazı arkadaşları, hükûmeti milliyeye karşı isyana karar vermişlerdi. Bu kararlarının tatbikına, cephede, Tevfik Bey vesile ararken ve kuvvetlerini cepheyi terkederek toplarken, Ankarada Etem Bey ve meb'us olan kardeşi Reşit Bey ve daha birtakımları siyaseten çalışıyorlardı. İsyan plânında muvaffak olabilmek için, her şeyden evel buna mâni tasavvur olunan Garp Cephesindeki ordunun başındaki kumandanı, itibar ve makamından düşürerek, orduya hâkim olmak elzem idi. Ondan sora da, Meclis efkârı umumiyesini tamamen kendi lehlerine çevirerek kumandan veya vekil veya hükûmet ıskatında mazharı sühulet olmak mühim idi. İşte bu maksatlarla çalışmakta olduklarına bizde şüphe kalmamıştı. Etem Beyin, İsmet Paşaya ve kardeşi Tevfik Beye yazdığı telgraflarda kullandığı mülâyim ve nazikâne bazı kelimelerin, henüz zaman kazanmak maksadına matuf olduğuna ve meseleyi İsmet Paşa ile Tevfik Bey arasında suitefehhümden mütevellit bir teessürden, en nihayet Tevfik Beyin asabiyetine mağlûp olarak fazla hareketinden ibaret gösterip, kendilerinin gayet muti ve mütevazı olduklarını bir zaman için daha göstermeğe çalıştıklarına hükmetmemek mümkün değildi. Biz de, vaziyeti olduğu gibi ciddî telâkki ettik. Siyasî ve askerî tedbirlerimizi ona göre tatbika başladık.

Efendiler, arzetmeliyim ki, her noktai nazardan gerek cephede ve gerek Ankarada icap eden tedbirleri aldırmıştım. Etem ve kardeşlerinin isyanından asla çekinmiyordum. İsyanları halinde, tedip ve tecziye olunabileceklerine şüphem yoktu. Onun için gayet serin ve geniş hareket ediyordum. Mümkün olduğu kadar kendilerini nasihatle dairei edep ve itaate getirmeğe çalışmağı, bunda muvaffak olamadığım takdirde, efkârı umumiyede daha ziyade vuzuh peyda edecek olan ef'al ve harekâtı mütecavizanelerinin icabını yapmağı tercih ediyordum. Bu mütaleaya binaen Ankarada bulunan Etem ve Reşit Beyleri ve bazı zevatı beraber alarak bizzat Eskişehre gitmeğe ve orada İsmet Paşa ile de birleşerek vicahen konuşmağa ve anlaşmağa, 2/3 Kânunuevel 1920 tarihinde karar verdim. Etem Beyin bu seyahatte bana refakatten içtinap edeceğini tahmin ediyordum. Halbuki, behemehal Etem Beyi beraber alıp götürmek bence lüzumlu idi. Bunun için arzusu olsun olmasın, Etem Beyi beraber götürmek veyahut ısrarı halinde ona göre muamelede bulunmak üzere icap eden tedabiri de emretmiştim.

Filhakika, ertesi günü, Etem Bey hastalığından bahsederek beraber seyahat edemiyeceğini bildirdi. Doktor Adnan Bey de Etem Beyin rahatsızlığının seyahate mâni olduğunu söyledi, ısrar ettim. Nihayet, 3 Kânunuevel 1920 akşamı bir treni mahsusla Eskişehre hareket ettik. Etem ve biraderi Reşit Beylerden maada beraber bulunan arkadaşlardan başlıcaları şunlardı:

Kâzım Paşa, Celâl Bey, Kılıç Ali Bey, Eyüp Sabri Bey, Hakkı Behiç Bey, Hacı Şükrü Bey.

4 Kânunuevel 1920 sabahı erkenden henüz ben uykuda iken tren Eskişehre vâsıl oldu. Daha evel İsmet Paşanın henüz Bilecikte bulunduğu anlaşılmış olduğundan Eskişehirde durmayıp Bilecik istasiyonuna gitmeğe karar vermiştik. Eskişehirde uyandığım zaman, trenin niçin durup hareketine devam etmediğini sordum. Yaverlerim, arkadaşların sabah kahvaltısı yapmak üzere istasiyonun karşısındaki lokantaya gittiklerini ve şimdi gelmek üzere bulunduklarını söyledi. Çabuk gelmeleri için haber gönderilmesini ihtar ettim. Birkaç dakika sora, hazırız denildi. Bütün Arkadaşlar geldi mi? dedim. Bunun üzerine yapılan tahkikten anlaşıldı ki, herkes hazırdır ama Etem Bey bir arkadaşile beraber ortada yoktur. Derhal Etem Beyin firar ettirildiğine hükmettim. Fakat bu hükmü kimseye söylemedim. Yalnız o halde, dedim, Etem

Bey olmaksızın bizim Bileciğe gitmemizde bir fayda yoktur. İsmet Paşayı da buraya davet ederiz.

İsmet Paşa da, telgraf başında, hususî muhavereden sora Eskişehre hareket etti. Daha evel yalnız ve hususî görüşmemiz lüzumlu olduğundan ben de, bir iki istasiyon ileri giderek, buluştuk. Beraber 4 Kânunuevel 1920 akşamı Eskişehire geldik. Orada bekliyen arkadaşlarla hep beraber bir lokantada yemek yedik. Etem Bey hazır değildi. Nerede olduğunu biraderinden sordum. Rahatsızdır, yatıyor dedi. O gece İsmet Paşa karargâhında Kâzım Paşa, Celâl Bey, Hakkı Behiç Bey hazır olduğu halde Reşit ve Etem Beylerle konuşacaktık. Onun için Reşit Bey, Etem Beyin hasta olduğunu söylerken görüşmek üzere karargâha gelebileceğini de ilâve etmişti. Yemekten sora karargâha gittik, fakat, Etem Bey gelmemişti. Reşit Beye ne vakit geleceğini sordum. Verdiği cevap şu idi: Etem Bey bu dakikada kuvvetlerinin başındadır!

Bu habere rağmen, sakin bulunmağı ve görüşmeği tercih ettik.

Şu noktayı da izah etmeliyim ki, ben, Eskişehre bir sıfatı resmiye ile gitmemiştim. Bazı arkadaşların da huzurile İsmet Paşa ile olan mülâkat ve müzakeratımızı bitaraf bir arkadaş sıfatile yaptığımı söylemiştim. İsmet Paşa, vaziyeti, cereyan eden muhaberatı, Kuvayi Seyyare Kumandan Vekili sıfatile Tevfik Beyin aldığı vaz'ı serkeşaneyi izah etti. Reşit Bey, kardeşleri ve kendi namına cevap veriyordu. Reşit Bey, gayet dürüşt ve mütecavizane konuşmağa başladı. Kardeşlerinin birer kahraman olduklarını, hiç kimsenin tahtı emrine girmiyeceklerini ve bunu böylece kabul etmeğe herkesin mecbur olduğunu biperva söylüyor ve ordu, zaptü rapt, kumanda, hükûmet mefhumlarına ve bunların icabatına dair serdedilen mütaleata kulak dahi vermiyordu. Onun üzerine, ben, dedim ki: «Bu dakikaya kadar sizinle eski bir arkadaşınız sıfatile ve sizin lehinizde bir neticeye destres olmak hissi samimanesile görüşüyordum. Bu dakikadan itibaren arkadaşlık ve hususiyete ait vaziyetim hitam bulmuştur. Şimdi karşınızda, Türkiye Büyük Millet Meclisinin ve Hükûmetinin Reisi bulunmaktadır. Reisi Devlet sıfatile Garp Cephesi Kumandanına halin icabını tatbikte salâhiyetini kullanmasını emrediyorum.» Derakap İsmet Paşa da dedi ki: «Maiyetimde bulunan kumandanlardan herhangi biri bana itaatsizlik etmiş olabilir. Ben, onu terbiye ve tedibe muktedirim.

Bu hususta henüz kimseye karşı aczimi itiraf etmiş ve hiç kimsenin bana ait olan bu vazifenin teshili ifasına delâletini rica etmiş değilim. Ben vaziyetin icabını yaparım.»

Tarafımdan ve İsmet Paşa tarafından alınan bu ciddî vaziyet üzerine avazı çıktığı kadar bağırırcasına konuşan Reşit Bey, derhal ilticakârane bir vaziyet aldı ve ileri gitmekte acele edilmemesini ve kendisi kardeşlerinin yanına giderse bir çarei tesviye bulabileceğini beyan etti. Bundan bir netice çıkmayacağı, maksadın kardeşlerini tenvir ve zaman kazanmak olduğu meydanda idi. Buna rağmen, Reşit Beyin bu teklifini kabul ettik. Ertesi günü İsmet Paşanın hazırlatacağı bir treni mahsusla Kütahyada kardeşlerinin yanına gitmesine muvafakat olundu. Kâzım Paşanın da Reşit Beyle beraber gitmesi münasip görüldü. Hareket ettiler.

Bilecik mülâkatı

Muhterem Efendiler; müsaadenizle bu hikâyeyi şimdilik burada bırakacağım. Ayni günde, yani 5 Kânunuevel 1920 de Bilecik istasiyonunda bekliyen Ahmet İzzet Paşa heyetine temas edeceğim.

Hatırınızdadır ki, İzzet Paşanın talep ve teklifi üzerine, kendilerile Bilecikte mülâkat takarrür etmişti. Heyet, ayın dördündenberi beni Bilecik istasiyonunda bekliyordu. Heyet, İzzet, Salih Paşalarla Süferadan Cevat, Ziraat Nazırı Hüseyin Kâzım, Hukuk Müşaviri Münür Beyler ve Hoca Fatin Efendiden mürekkep idi. Bilecik istasiyon binasının bir odasında birleştik. İsmet Paşa da beraberdi. Mülâkat, şu tarzda cereyan etti: Ben, ilk söz olarak, «Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Hükûmeti Reisi» diyerek kendimi takdim ettikten sora, «Kimlerle müşerref oluyorum» sualini tevcih ettim. Salih Paşa, benim maksadıma intikal edemiyerek kendisinin Bahriye ve İzzet Paşanın Dahiliye Nazırı olduğunu izaha kalkışırken ben, derakap İstanbulda bir hükûmet ve kendilerini o hükûmetin ricali olarak tanımadığımı ve eğer İstanbulda bir hükûmetin nazırları olarak görüşmek istiyorlarsa kendilerile görüşmekte mazur olduğumu beyan ettim. Ondan sora, sıfat ve salâhiyet mevzuubahs edilmiyerek müdavelei efkâr etmek tensip edildi.

Mükâlemenin bazı safhalarına Ankaradan beraber gelen bazı meb'us arkadaşları da iştirak ettirdim. Birkaç saat cereyan eden mükâlemeden, gelen zevatın esaslı hiçbir malûmat ve kanaatleri olmadığı anlaşıldı. Nihayet, İstanbula avdetlerine müsaade etmiyeceğimi ve birlikte Ankaraya gideceğimizi tebliğ ettim.

Zaten intizar etmekte bulunan trenle hareket olundu. 6 Kânunuevel 1920 de Ankaraya geldik. İstanbul heyetini, arzuları hilâfına tevkif etmiştim. Fakat, bunu ilân etmeği faydalı bulmadım. Çünkü, İzzet ve Salih Paşalardan ve diğer zevattan hükûmeti milliye umurunda istifadeyi düşünerek haysiyetlerini mahfuz bulundurmak istedim. Bu maksatla, Ankaraya gelir gelmez matbuata tevdi ettiğim resmî ajans tebliğinde, mevzuubahs zevatın, Büyük Millet Meclisi Hükûmetile temas etmek vesilesile İstanbuldan çıktıklarını ve memleketin hayrü selâmetine daha müsmir ve müessir bir surette çalışmak üzere iltihak eylediklerini ilân ettirdim.

İzzet ve Salih Paşalar Ankarada

Efendiler, biz, İzzet Paşa heyetile Bilecik - Ankara yolu üzerinde bulunduğumuz 5/6 Kânunuevel 1920 tarihinde Reşit Beyden, Kütahyaya vardığından ve ertesi günü Tevfik Beyle mülâkat edeceğinden, Etem Beyin de oraya muvasalatından bâhis ve fakat henüz müspet bir mana ifade etmiyen telgraf aldım. Dört gün sora da Reşit Beyin avdet ederken Eskişehirden gönderdiği 9 Kânunuevel tarihli bir telgrafnamede; «Tevfik ile olan mesele, hüsnü neticeye raptedilmiştir.» denildikten sora, «lâkin tanımak ve tanıtmak istediğimiz zevatın basit ve zamana lâyık düşünememeleri veyahut düşünemediklerine bin bir işaret konmuştur.» ibaresi okunmakta idi. Reşit Bey tarafından Eskişehirde Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşaya da, meselenin hal ve muhaberenin temin edildiği ve Simav Havalisi Kumandanlığının iade olunabileceği söylenmiş idi. 9 Kânunuevel 1920 de Etem Beyden de aldığım bir şifre telgrafnamede; meselenin İsmet Paşa tarafından bililtizam ve nabemevsim ihdas edilmiş olduğu anlatılmak isteniyordu. O zaman seryaverim bulunan Salih Beyin de, gûya almakta olduğu tedabir ve tertibattan aynen haberdar edildikleri zikrediliyordu. Benim evhama sevkedildiğimi delâilile istihbar ettiğini yazıyordu. Ondan sora, birtakım tatminkâr cümlelerle, Kuvayi Seyyareye mensup olup Madenden berayi iltihak avdet eden ve Erkânıharbiyei Umumiyenin emrile Cenup Cephesine sevkedilen bir müfrezesinin, kendine iltihakını ve Kuvayi Seyyarenin Fuat Paşa zamanında seyyar jandarma teşkilâtı mucibince bütçeye dahil edildiğinden bahsile fazla para temin etmek istediği görülüyordu.

Benim üç gün sora buna verdiğim tatminkâr cevapta; «son günlerin tecelliyatı filiyesi, beni tevehhüme değil, fakat tereddüde sevkettiğini itiraf ederim» dedikten başka «... vaziyeti umumi-

yemizin ahenk ve intizamını ihlâlde hiç kimseye müsamaha» eylememesini yazdım.

Etem ve kardeşleri zaman kazanmak için bizi iğfale çalışıyorlardı

Hakikatte mesele hallolunmamıştı. Vereceğim izahattan anlaşılacaktır ki, Etem Bey ve kardeşleri, zaman kazanmak için bizi iğfale çalışıyorlardı. Maksatları, mümkün olabildiği kadar yeniden kuvvet celp ve cemetmek ve Düzcede bulunan Sarı Efe kuvvetlerini ve Lefkede bulunan Gök Bayrak taburunu kendine iltihak ettirmek ve Demirci Mehmet Efenin de kendisile beraber isyanını temin etmek, bir taraftan da cephe kumandanlarını ıskat ve ordu zabitanının ve efradının kendilerine mukabele etmemeleri için propagandaya fırsat bulmak istiyorlardı. Filhakika, Simav ve Havalisi Kumandanı, Simava gitmek üzere Kütahyadan geçerken, Etem ve Tevfik Beyler tarafından celbolunarak kendi emirleri altında ve gösterecekleri mahalde istihdam edilmek üzere Kütahyada kalması emrolunmuştur. Bu emirlerinin teyidi lüzumunu da 10 Kânunuevel 1920 de Cephe Kumandanlığından temenni etmişlerdir. Görülüyor ki, her şey hallolundu, denildiği halde mebdedeki ademi itaat, aynen muhafaza edilmekte idi.

Etem Bey, Konya, Ankara, Haymana dahil, her tarafa ellerinde hususî şifreler bulunan, irtibat zabiti unvanile, birtakım memurlar göndererek yeniden silâh ve hayvan tedarikine başladı. Bunlara verdikleri vazife ve hükûmet memurlarına yaptıkları tebliğler hakkında bir fikir edinmek üzere meselâ; 7 Kânunuevel 1920 de Ankara şimalinde Kalecik kaymakamına yazdığı tezkereyi aynen okuyayım:

Kütahya, 7 Kânunuevel 1920

Kalecik kazası Kaymakamı Canibi Valâsına

Kuvayi Seyyare müfreze kumandanlarından olup zirde künyesi muharrer İsmail Ağa kazayı valâları dahilinde Kuvayi Seyyareye mensup olup mezun ve gayrimezun mücahidin ile yeniden silâh ve hayvan tedarikile, iltihak edecek vatanperverleri alıp getirmek vazifesile memuren Kaleciğe izam kılınmıştır. Kendisine her türlü teshilât ve muavenatı lâzimei vataniyenin ifasını rica eylerim Efendim.

Umum Kuvayi Seyyare ve Kütahya Havalisi Kumandanı
Etem

Garp Cephesi Kumandanı, Kuvayi Seyyare Kumandanlığından mevcut cepane miktarını ve son Gördes muharebesinde ne miktar topçu cepanesi sarfedildiğini sorması üzerine, Kuvayi

Seyyare Kumandan Vekili Tevfik imzasile 11 Kânunuevel 1920 de, «... Bu yazışmızdan bize emniyet etmediğinizi anlıyorum. Cepane ne yenir, ne içilir, ancak düşmana atılır. Bu emniyet meselesi varidi hatır ise, cepane göndermiyebilirsiniz.» tarzında cevap verilmekte idi.

Efendiler, burada ufak bir noktaya dikkatinizi celbedeyim. Görüyorsunuz ki, Etem Bey, cephede ve kuvvetinin başında olduğu halde Tevfik Bey yine vekil sıfatile muhabere ve muamelede bulunuyor. Ayni kuvvet üzerinde, ayni salâhiyette iki kumandan...

Cephe Kumandanı, 13 tarihinde sorulan sual ve alınan cevap suretlerini berayi malûmat bana göndermişti. Hükûmetçe, miftahı olmayan şifreler ve hususî şifreler istimali umumiyetle menedilmişti. Halbuki, Etem Beyin hususî memurları ve meb'uslardan bazı arkadaşları, bu memnuiyete riayet etmeksizin, şifre muhaberatına devam etmekte idiler. Bittabi bunlara mümanaat edildi. Bunun üzerine, Etem Bey, İsmet Paşaya 13/14 Kânunuevel 1920 tarihli bir müracaatile «bazı ihtiyacat ve saire hakkında Ankara ve Eskişehir Kuvayi Seyyare irtibat zabitlerine verilen telgrafların tevkif edilmekte olduğu anlaşılmıştır. Muhaberatımızın menedilmesi veya müşkülâta uğratılması suretile vaki muamelenin lûtfen izalesini rica ederim» diyordu. Halbuki, irtibat zabitlerinin açık muhabereleri menedilmemişti. Menedilen hususî, şifre muhaberesi idi. Bilhassa Etem Beyin bahsettiği Ankara ve Eskişehirdeki zabitlerin hiçbir muhabereleri menedilmiş ve bu zabitler tarafından Etem Beye şikâyet vaki olmuş değildi. O günlerde Eskişehirde keşide ettirilmiyen bir hususî şifre vardı. Fakat o, kumandan ve meb'us diye imza atan Etem Beyin bir arkadaşının şifresi idi. Onun için İsmet Paşa, Etem Beye verdiği cevapta, bu husustaki muhbirin kim olduğunun iş'arını talep etmişti.

Çerkez Etem hükûmetin kanunlarını tanımıyor

Efendiler, başlıbaşına nazarı dikkati calip bir muameleyi de burada zikredeyim. Bu tarihlerde Kütahyada Mutasarrıf Vekili Kadı Ahmet Asım Efendi namında bir zat bulunuyordu. Kütahyada Mevki Kumandanı unvanile Etem Bey tarafından tayin edilmiş, Abdullah Bey namında da biri vardı. Bu kumandan, firarî efradı askeriye ailelerinden bazılarını tehcir edilmek üzere Kütahya Mutasarrıf Vekili Ahmet Asım Efendiye gönderir. Mutasarrıf vekili, tehcir muamelâtının kanunu ahir mucibince, İstiklâl Mahkemesine aidiyetinden bahisle evrakı kumandanlığa iade eder. Bunun üzerine, mevki kumandanı, mutasarrıf vekilini,

gece vakti, makamına celbettirmeğe kalkar. Mutasarrıf vekili, gece meşgul olduğundan sabahleyin mülâkat edebileceğini bildirir. Kumandanın gönderdiği neferler, mutasarrıf vekilinin ikametgâhının harem kapısını kırmak suretile cebren hanesine girerek kemali hakaretle kendisini alırlar ve götürürler. İsticvap ettikten sora, ayni gece, kuvvei müsellâha ile on dört saat mesafede bulunan Kuvvei Seyyare Kumandanlığının huzuruna götürürler. Ondan sora da Kütahyadan ihraç ve teb'it ederler. Kadı olmak ve mutasarrıf vekili bulunmak hasebile, muhtelif vekâletlerin büyük bir memuru olan bir zatın duçar olduğu tecavüz ve muamele, bittabi doğrudan doğruya hükûmete tevcih olunmuş bulunuyordu. Bu vak'a üzerine Mecliste, hükûmetten istizah yapıldı. Ait olduğu vekâletler, Cephe Kumandanlığından vak'a mütecasirlerinin Divanı Harbe sevklerini talep ettiler. Cephe Kumandanının, Kuvayi Seyyare Kumandanlığından tahkikat icra ve neticenin iş'arına dair yazılan telgrafına, 19 Kânunuevel 1920 de Umum Kuvayi Seyyare ve Kütahya Havalisi Kumandan Vekili Mehmet Tevfik imzalı gelen cevapta: «Abdullah Bey herne yapmış ise tarafımdan verilen emri kat'î üzerine yapmış ve yapmağa mecbur idi. Bu meselenin esbabı mucibesi icap eden vekâletlere arzedilmişti.... Mumaileyhin avdetine emri kat'î verildiği tarafı âlinizden bildiriliyor. Avdet ettiği halde... behemehal idam edeceğim...» deniliyordu.

Efendiler, vükelâyı milletin emrile vazifesine iade edilmek istenilen bir memurun, idam edileceğinin bildirilmesi, elbette ahkâmı esasiye ve kanuniye ile kabili telif değildi. 13 Kânunuevel 1920 günü Etem Bey, Ankarada biraderi Reşit Beyle makina başında açık telgraflarla uzun uzadıya görüştü. Bu muhaberatın hulâsası şu idi: «Etem Bey, meseleyi behemehal Mecliste mevzuubahs ettiriniz. Sarı Efe denilen Edibin müfrezesile beraber Gök Bayrak taburuna iltihakı için haber gönderiniz. Meclis vasıtasile kumandanları çektiriniz. Meclis vasıtasile olamadığı takdirde bunu idareten hemen temin ediniz» diyor ve «patlatacağı bombaları ta İngilizlerin işiteceğini ve bunun patlamasının pek yakın olduğunu» söylüyor. Reşit Beyin verdiği cevaplar meyanında da, nazarı dikkati calip şunlar vardı: «Kuvvei Seyyarenin düşmana karşı müdafaa etmemesini, bunu fırkalara bırakmasını ve Ediple bizzat muhabere etmesini, buna mümanaat edildiği takdirde Cephe Kumandanile tekrar alâkayı kesmesini» söylüyordu.

Reşit Bey, bu muhaberatı olduğu gibi bana gönderdi. Kendisi yanıma gelmedi. Zaten Eskişehirden Kütahyaya gidip avdet ettikten sora yanıma gelmemişti. Kendisini nezdime celbettirdim. Ne istediklerini sordum.. «Cephe kumandanlarını tebdil ediniz» dedi. «Yerine koyacak adamlarımız yoktur» dedim. «Beni tayin ediniz, ben daha iyi yaparım» dedi. «Cephe kumandanlarını tebdil etmek mühim bir meseledir. Vaziyeti umumiyemizi duçarı zâf eder. Böyle bir teklifi kabul etmek kolay ve muvafık değildir.» cevabını verdim.

Ayni günde, yani 13 Kânunuevel 1920 de Etem Beye de yazdığım bir telgrafta; Reşit Beyle makina başındaki muhaberatını okuduğumu söyledikten sora, meselenin Mecliste resmen mevzuubahs ve müzakere olması muvafık olmadığını, Edibin yerinden oynatılmasının caiz bulunmadığını bildirdim. Ayni tarihte, Etem Bey verdiği cevapta; meselenin ciddî olduğunu söyliyerek kumandanlar aleyhinde sözler sarfediyordu.

Efendiler, Etem ve kardeşleri cephede bulunan kumandanları beğenmiyorlar ve onlara itaat etmiyorlar. Vekâletleri ve hükûmeti tanımıyorlar. Yalnız gûya bana itaat ediyorlar ve Meclisi de, kendi arzularına göre harekete geçireceklerini ümit ediyorlar. Bana ve Meclise mümaşatkâr görünerek kemali faaliyetle hazırlıklarının ikmaline çalışıyorlardı. Etem Bey, 18/19 Kânunuevel tarihli bir telgrafile de, yine Edibin müfrezesile kendisine iltihak ettirilmesini benden rica ediyordu. Talebini haklı göstermek için de diyordu ki:

Anadolu harekât ve tedibatı zamanında hasbelvaz'iye Biga havalisinde terkettiğim ve bilâhare Düzceye muvakkaten sevkedilen Birinci Kuvvei Seyyareye mensup Edip Beyin, müfrezenin kısmı küllisinin İzmir ve havalisi gönüllülerinden olan 250 süvari, 200 piyade, bir cebel takımı, iki makineli tüfek, 30 kişilik karargâh süvari efradından mürekkep müfrezemizin, İzmir hududuna takarrübümüz dolayısile kendilerinden daha fazla istifade edileceği tabiî bulunmakla beraber mütemadiyen de müracaat vaki olmakta bulunduğundan ve elyevm o havalide asayiş ve sairenin de şayanı emniyet bir raddede olduğu Edip Bey tarafından da iş'ar edildiğinden münasip diğer bir kıt'a ile, mıntakai mezkûre teslim alınarak, mumaileyh Edip Beyin müfrezesi vesaiti harbiyesile, Kuvayi Seyyareye iltihakının lâzımgelen makamata emrü havalesini rica eylerim.

Efendiler, bu telgrafnamede serdolunan mütaleata, en tecrübesiz ve en basit muhakemeli birinin dahi kani olması kabul olunabilir mi? Kütahyada bulunan bir zat İzmir hududuna takarrüpten, bana, bahsediyor. Düzce ve havalisinde vaziyetin şayanı

emniyet olduğunu benden daha iyi istihbar ediyor. Edip Bey müfrezesinin kuvvetini, teferruatile tadat ettikten sora bu müfrezenin vesaiti harbiyesile beraber iltihakı ricasını kabili is'af telâkki edeceğimi zannediyor.

Bu telgraf üzerine, 19 Kânunuevel 1920 de, hususî olarak bizzat Düzcede Müfreze Kumandanı Edip Beye, Etem Beyin talebinden ve kendisinin bunu arzu ettiği bildirildiğinden bahsederek ve fakat müfrezesinin o havalide vücuduna ihtiyacı kat'î bulunduğunu da zikrederek yazdım.

Edip, 19/20 Kânunuevel 1920 de verdiği cevapta, müfrezesinin o mıntakada kalmasının zarurî olduğunu bildirdi. Buna, müfrezesinin; Kuvvei Seyyare mürettebatı misillû ayni tahsisatla emri istihdamlarının temini istirhamını ilâve etmek fırsatını da kaçırmamıştı.

Efendiler, Etem ve arkadaşları, Ankara kurbünde Haymanada da ayrıca bir kuvvet cem'ine teşebbüs ettiler. Sirkat maddesinden Ankarada mevkuf iken bilâhare tahliye olunan Van mültecilerinden Musa Beyzade Abbas namında biri, elinde vesika olduğu halde beş on kişi ile Haymana havalisinde efrat toplamağa başladı. Bu adam, 19 Kânunuevelde derdest edilebilmiş ve Ankara İstiklâl Mahkemesine tevdi edilmişti. Bunu derdest etmek ve avenesini dağıtmak için hususî ve seri tertibat almak lâzımgeldi. Bu maksatla, Haymanaya gönderilen hususî bir kuvvet, elyevm meb'us bulunan Recep Zühtü Bey kumandasında sevkolunmuştu. Recep Zühtü Bey, Abbası üç refikıyle derdest ettikten sora mühim bir hücuma maruz kalacağını kaviyen melhuz gördüğünden, mevkufları, yolunu tebdil ederek Polatlı üzerinden trenle Ankaraya getirmeğe mecbur olmuştu.

Demirci Efe de harekete geçiyor

Efendiler, Demirci Efe, Etem Beyle muhabereden sora bir vaziyeti mahsusa aldı. Bu, hissolunur olunmaz, Cenup Cephesinde bulunan Refet Bey süvarileri, derhal üzerine tevcih edildi. 15/16 Kânunuevel 1920 de Dinar civarında İğdecik köyünde bir gece baskınla Efenin kuvvetleri dağıtılmış... kendisi beş on kişile firar etmiş. Efe, çok sora iltica ederek mazharı affolmuştur.

Efendiler, Reşit Bey, 20/21 Kânunuevel gecesi evinde dört kişiyi, ordu zabitan ve bilhassa efradını, Kuvvei Seyyare ile bir musademe halinde ızlâle memur ediyordu. Bu dört kişi şunlardı: Yeni Dünya gazetesinde Hayri, Arif Orucun Hemşirezadesi Nizamettin, Müşür Fuat Paşazade Hidayet ve refikı Şükrü Beyler...

Bunlar, 21 Kânunuevelde trenle Eskişehre hareket ettiler. Beraberlerinde Etem Beyin kâtibi olan birisi de vardı. Bunların içinden biri, trenin hareketinden evel hafi bir surette istasiyondaki ikametgâhıma gelip, bana keyfiyeti bildirdi. Bu zat, propagandayı tertip ve idareye memur imiş. Reisleri Hidayet Bey imiş. Para sarfı salâhiyeti de onda imiş. Muhbir olan, yalnız olarak Kütahyaya gidecek, Etem Beyden talimat aldıktan sora Eskişehre dönecekti. Diğerleri Eskişehirde bekliyeceklerdi.

Ben, bu zata; «Biz Etem Bey ve kardeşleri hakkında muhabbetkârız. Onlar, beyhude telâşa düşüyorlar. Bu teşebbüslerinden müteessir oldum. Fakat Etem Beyin orduyu ifsat için vereceği talimatı bilmek isterim.» dedim ve arkadaşlarile beraber kendilerini hareketlerinde serbest bıraktım.

Eskişehirde İsmet Paşaya, Afyon Karahisarında Fahrettin Paşaya malûmat verdim ve bu adamların takip olunmaları lüzumunu bildirdim.

Muhbir, ihbaratında sadık olduğunu bilâhare filiyat ile ispat etmiştir.

Efendiler, Kâzım Paşa, Reşit Beyle beraber Kütahyada Etem ve Tevfik Beylerle mülâkat ve mükâlematta bulunduğu zaman, Etem Beyin ifadelerinden calibi dikkat noktaları bana şu suretle hulâsa etmişti:

1 — Ankaradaki hükûmet, istihsali gayeye müstait ve muktedir değildir. Bu hükûmete karşı miskin davranmamız gayricaizdir.

2 — Filî teşebbüsümüzün mahiyetini, suitefsir edeceklerdir. Fakat neticede muvaffak olursam, herkes bana hak verecektir.

3 — Refet Beyle aramızda izzetinefis meselesi olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, Refet Beyin izzetinefsini tercih ve bizimkini kesrediyor. Her halde Refet Beyi, önüme katarak Ankaraya kadar kovalamak isterim, ölürsem de bu takipte öleyim.

4 — Biz, çoktan bu işi yapardık. Fakat Reşidin, Ankarada Mecliste vaziyeti, bizi iğfal etmiştir. Meclisin ne ehemmiyet ve mahiyeti vardır.

Reşit orduyu ızlâle teşebbüs ediyor

Kâzım Paşa, bu mütaleatı dinledikten sora, Türkiyenin Garp Cephesinden başka şarkta, cenupta, merkezde dahi orduları vardır; bu orduların başında ve içinde büyük kıymette ve kudrette kumandanlar ve zabitler vardır, bütün bunlarla beraber bir

millet vardır; diyerek kendilerini sakin ve mutedil bir vaziyete ircaa çalışmıştı.

Efendiler, Reşit Bey, Mecliste hararetli telkinat ve teşebbüsatta bulunuyordu. Bir gün, Mecliste, kırk elli kadar meb'us toplanmış, bunlar; cephe hakkında bazı şüpheler varmış, Heyeti Vekileyi davet ederek, bunu, anlamak istiyormuş. Bolu Meb'usu bulunan merhum Yusuf İzzet Paşa, bu vaziyeti ve içtima eden meb'usların arzusunu bir mektupla bana bildirdi. Ben, hali içtimada bulunan Heyeti Vekile nezdinde bulunuyordum. Heyeti Vekile; bu suretle içtima eden meb'usların herhangi bir meseleyi istizah için hükûmeti davet etmesi usule muvafık değildir, kabul edemeyiz, dedi. Ben, bu kararı, yine Yusuf İzzet Paşa vasıtasile tebliğ etmekle beraber şahsî mütaleam olarak ilâve ettim ki: «Siz meb'ussunuz, ben de reisinizim. Herhangi bir mesele hakkında benimle görüşmek isterseniz maalmemnuniye kabul ederim.» Benim cevabımı, Yusuf İzzet Paşa, hali içtimada bulunanlara tebliğ ettiği vakit, Reşit Bey ayağa kalkarak:

«Efendiler! bu cevap göğsünüzü kapayın! demektir. Malûmu âlinizdir ki, askerlerin göğüslerinin kapalı bulunması zaptü rapt icabıdır.»

Reşit Beyin, reis bizi askerî inzıbat altına almak istiyor, demek istediği anlaşılıyor.

Mevzuubahs içtimaı tertip eden, bittabi Reşit Bey ve bazı arkadaşları idi.

Reşit Bey, Ankarada bulunan İzzet Paşa heyetile de yaptığı temas ve mükâlemelere iptina ettirerek; paşaların İzmiri, İstanbulu kurtararak sulh yapılabileceğini söylemek üzere geldikleri halde, tevkif edildikleri noktası üzerinde, bir cereyan da uyandırmıştı.

22 Kânunuevel 1920 günü, Reşit Beyi ve vekillerden ve meb'uslardan on beş kadar arkadaşı hükûmetteki daireye davet ettim. Bu arkadaşlar meyanında, Celâl Bey, Kâzım Paşa, Eyip Sabri Bey, Adnan Bey, Vehbi Bey, Hasan Fehmi Bey, İhsan Bey, Kılıç Ali Bey, Yusuf İzzet ve Emîr Paşalar vardı. Fevzi Paşa Hazretleri de hazır bulundu. Bu heyete; mevzuubahs meselenin bütün silsilei cereyanını, icap eden vesaikı da irae suretile, açık bir tarzda izah ettim. Reşit Bey, söylediklerimin hiçbirini inkâr etmedi. Düşman tecavüzatına karşı yegâne kuvvetin, Etem Beyin kuvveti olduğunu ve bizim teşkil ettiğimiz fırkaların çil yavrusu gibi dağı-

lacaklarını beyan ederek her halde Etem Bey kuvvetinin tezyit ve takviyesine ihtiyaç olduğunu bildirdi. Cevaben dedim ki: «Etem Beyin şahsan tahtı tesirinde olarak kullanabileceği kuvvetin azamî miktarı bin iki yüz, iki bin kişiden ibaret olabilir. Bu tezyit olunursa, inzıbatsızlıktan dağılıp sebebi felâket olur. Her halde, mukadderatı memleketin, şahsa merbut kuvvetlere değil, ancak Büyük Millet Meclisinin kavaninine tâbi kıtaatı muntazamaya tevdi edilmesi lâzımdır. Kuvayi Seyyare, muayyen bir kadro dahilinde verilen evamire tamamen itaat ve inkıyat eylemek şartile istifadeli olabilir.»

Reşit Bey, serdolunan hakayikı teslim eder gibi bir vazı aldı. Bunun üzerine, son bir teşebbüs olmak üzere, Reşit Beyin bazı arkadaşlarla beraber kardeşlerinin yanına gidip icrayi nesayih eylemesi kabul edildi.

Bundan sora, halli mesele için şimdiye kadar yaptığım şahsî teşebbüsata da hitam vereceğimi, heyete beyan ettim. Heyet; Kuvvei Seyyareye, hükûmetin son ve kat'î metalibi olmak üzere şu hususatı tebliğ edecekti:

1 — Kuvvei Seyyare, diğer kıtaat misillû emir ve kumandaya tamamen tebaiyet ve kanun haricinde her türlü taşkınlıklardan tevakki edecektir.

2 — Kuvvei Seyyare, tezyidi kuvvet için kendiliğinden hiçbir yerde, hiçbir suretle adam toplamıyacak ve bu maksatla gönderdiği adamların faaliyetine derhal hitam verecektir. Efrat ihtiyacı, kıtaatı saire misillû, vaki olacak müracaat üzerine cephe kumandanlığınca temin edilecektir.

3 — Kuvvei Seyyare, firarilerini derdest ettirmek için doğrudan doğruya adamlar tayin ve izam etmiyecek, firarileri, diğer kıtaatın olduğu gibi cephe kumandanlığınca takip ve derdest ettirilecektir.

4 — Kuvvei Seyyare mensubininin ailelerine bakmak üzere bazı yerlerde bulundurduğu irtibat zabitlerinin şahısları, hükûmetçe malûm olacak ve bu irtibat zabitleri yedinde bulunacak şifrenin bir sureti de bize tevdi edilecektir.

Çerkez Eteme bir nasihat heyeti gönderiliyor

Bu şerait ifa olunduğu takdirde, Kuvvei Seyyare, şimdiye kadar olduğu gibi muayyen bir kadro dahilinde yine vazifesine devam edecektir. Reşit Beyle beraber Celâl, Kılıç Ali, Eyip Sabri, Vehbi Beyler 23 Kânunuevel zevalinde Ankaradan hareket ve 24 Kânunuevel badezzeval saat 4 45 te Kütahyaya muvasalat ettiler.

Efendiler, Etem, Tevfik Beylerin Cephe Kumandanının malûmat ve tensibi olmaksızın mıntakalarında bulunan nizamiye

kıtaatını cepheye tevzi ederek, Kuvvei Seyyarenin sebükbar efradını Gediste ve Pehlivan Ağa müfrezesini, Kütahyada cemetmiş olduğunu istihbar ettim. Bunun üzerine 25/26 Kânunuevel 1920 de, Kütahyada Celâl Bey ve rüfekasına yazdığım açık bir telgrafta; «Bu tarzı hareketten maksat ve mananın ne olduğunu kat'iyyen bilmek isterim. Bu baptaki kanaatinizin iş'arına makina başında intizar ederim» dedim. Bu telgrafın suretini, İsmet, Refet ve Fahrettin Paşalara şifre ile bildirerek nazarı dikkatlerini celbettim. Heyet, müşterek imza ile şu kısa cevabı verdi: «Müsterih olunuz, suitefehhümü mucip hiçbir maksat yoktur. Tevfik Bey yarın gelecek, hep birlikte görüşeceğiz. Neticeyi bertafsil arzederiz.» Ben, bu cevaptan, giden arkadaşların ya vaziyetten haberdar edilmiyerek iğfal edilmekte olduklarına veyahut tevkif olunup arzu edildiği gibi yazı yazmağa mecbur edildiklerine hükmettim. Onun için, vaziyeti hakikiyeyi anlamamış ve kısa telgraflarile verdikleri teminata kani olmuş görünmek istedim. Bu sebeple, Tevfik Beyle dahi mülâkatlarından sora, memleket ve milletin menafii azamisini temin edecek esasat üzerinde ittifak edeceklerine şüphem olmadığını.. bana vâsıl olan haberleri dedikodu addederek hükûmetçe hiçbir tedbir ittihazına lüzum olmadığı kanaatimi arz ve ifhama muvaffak olacağımı, ancak samimiyeti muhil ahvalin bir an evel zail olmuş bulunduğu haberine intizar ettiğimi, beni rencide kalp etmemelerini cevaben yazdım.

Heyetin, 26/27 Kânunuevel 1920 de, müşterek imza ile keşide ettikleri mufassal ve açık bir telgrafnamede, mühim noktalar şunlardı:

1 — Emniyet tertibatı alındığına şüphe yoktur. Vaziyetleri tamamen tedafüidir. Kendilerine karşı tahşit ve ikame edilen kuvvetler ve nev icat karakollar mevazii asliyesine çekildiği takdirde, bu harekâttan da sarfınazar edeceklerdir.

2 — Hasmane harekete maruz kalmadıkça, memleketin selâmeti atiyesi için ve şahsı devletlerine karşı perverde eyledikleri muhalesete binaen, her türlü fili hareketten içtinap edeceklerini en büyük yeminlerle temin eylemişlerdir.

3 — Kuvayi Seyyarenin, Konya ve Alacada bulunan efradile, Konyadan Mülâzım Sadrettin Efendi kumandasile gelmekte iken, Fahrettin Paşa tarafından tevkif edilen seksen neferin ve Kuvayi Seyyare Müfreze Kumandanlarından Kürt İsmail Ağanın, Kalecikten akrabasından cihada iştirak etmek üzere esnanı askeriye haricindeki kimselerden toplananların iltihaklarına mümanaat edilmemesi;

4 — Kuvayi Seyyareye para verilmesi için Kütahya mutasarrıflığına emir verilmesi;

5 — Emniyet ve itimadın filen tesis ve idamesi için Fahrettin ve Refet Beylerin cepheden uzaklaştırılmaları.

Bu noktalardan çıkan mana nedir Efendiler!? Oraya giden arkadaşlarımızın kâffesinin bu manayı idrak edemiyeceklerine ihtimal verilebilir midi? Binaenaleyh biraz evel işaret ettiğim gibi Kütahyaya giden heyet, filhakika tevkif edilmişti. Kendilerine bu yazılan şeyler, dikte ettiriliyordu. Bunun böyle olacağını, heyet gitmeden evel, biliyordum. Bu sebeple idi ki, Reşit Bey, Kâzım Paşayı beraber götürmek için ısrar ettiği halde esnayi müzakerede bittesadüf solumda oturan Kâzım Paşaya gitmemesi lâzımgeldiğini ihsas etmiştim. Çünkü Kâzım Paşayı muvakkaten değil ilânihaye tevkif ederek, imzasını kullanmaktan çok istifade edebilirlerdi.

Ayni gece kendilerine şu cevabı verdim: «Telgrafnamenizi yarın Heyeti Vekileye arzedeceğim.» Ayni zamanda, 26/27 gecesi Eskişehirde Garp Cephesi Kumandanı İsmet Beyefendiye de, şu şifre telgrafı yazdım:

Kütahyaya giden heyetin mufassal telgrafnamesini aynen atiye dercediyorum. Bunun esas noktalarını hulâsa ederek, makina başında Refet ve Fahrettin Beylere bildirmenizi rica ederim. Heyete makina başında verdiğim cevap ta; «telgrafnamenizi, yarın Heyeti Vekileye arzedeceğimden» ibarettir. Yarın, Heyeti Vekile kararile heyete, vazifelerinin hitam bulduğunu ve serian Ankaraya avdetlerini tebliğ edeceğim. Ondan sora, meseleyi bütün teferruatile Meclise izah etmek fikrindeyim.

Kuvvei Seyyareye karşı, İsmet ve Refet Bey kuvvetlerinin, bulundukları yerlerde toplu ve müteyakkız olmalarını ve ittihaz edilmiş bulunan umumî tedabire daha çok ehemmiyet ve dikkat atfedilmesini rica ederim. Filî harekete her halde onlar başlamadan, şimdilik başlanmaması taraftarıyım.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal

Efendiler, ertesi günü Garp ve Cenup Cephesine şu telgraf verildi:

Şifre 27/12/1920

Garp Cephesi Erkânıharbiye Birinci Şube Müdiriyetine

Cenup Cephesi Erkânıharbiye Birinci Şube Müdiriyetine

Refet ve İsmet Beyefendilere mahsustur. Kütahyaya giden heyetin gönderdiği mufassal telgraf, Heyeti Vekilede mütalea edilerek atideki mukarrerat ittihaz olundu:* Bu mukarrerat, bu akşam açık telgrafla Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesinden doğruca Kütahyaya tebliğ edilecek ve heyetin vazifesine hitam verilecektir. Buna nazaran icap eden tedabirin ittihazı ve mütaleatınızın iş'arı mercudur. (Erkânıharbiyei Umumiye Reisi Vekili Fevzi)

Harekât Şubesi Müdürü
Salih

27 Kânunuevel 1920

Kararname

Vatanın selâmet ve halâsı hakikisi için ordularda vahdeti fikriye ve itaatı mutlakanın vücup ve lüzumunu her şeyden akdem addeden Heyeti Vekile, Büyük Millet Meclisi azasından Celâl, Reşit, Eyüp Sabri, Vehbi ve Kılıç Ali Beylerin Kütahyadan 26/27 Kânunuevel 1920 tarihli telgrafnamesini ve bu mesele etrafında cereyan eden ahval ve hadisatı mütalea ve müzakereden sora mukarreratı atiyeyi ittihaz etmiştir:

1 — Birinci Kuvvei Seyyare, diğer bütün kıtaatı askeriye gibi bilâ kaydü şart Büyük Millet Meclisinin kavaninine ve nizamat ve evamiri hükûmete tebaiyet ve itaatla mükellef ve zaptü raptı askerî ile mukayyettir.

2 — Birinci Kuvvei Seyyare kumandanlığının, vezaif ve hususatı askeriyeden dolayı bilcümle teklifat ve mütaleatı, ancak tahtı emrinde bulunduğu kumandanlığa ve mezkûr kumandanlık vasıtasile icap eden makamata iblâğ olunur.

3 — Hususatı mezkûre ile iştigal Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetine aittir.

Mustafa Kemal

Dahiliye Vekili	Hariciye Vekili	Müdafaai Milliye Vekili	Şer'iye Vekili
Doktor Adnan	*Ahmet Muhtar*	*Fevzi*	*Fehmi*

Maliye Vekili	Erkânıharbiyei Umumiye Riyaseti Vekili
Ferit	*Fevzi*

Kütahyada Büyük Millet Meclisi Azasından Celâl, Reşit, Eyüp Sabri, Vehbi ve Kılıç Ali Beylerin, 26/27 Kânunuevel 1920 tarihli mufassal telgrafnamelerine, 27 Kânunuevelde cevap verdim. Bunda; Heyeti Vekile kararını aynen tebliğ ettim ve dedim ki: «Buna nazaran zatı âlilerinizden rica ettiğim vazifei hususiye hitam bulmuş olmakla avdet buyurmanız mercudur.»

28 Kânunuevel 1920 de heyetten aldığım bir telgrafname aynen şu idi:

Kütahya, 28/12/1920

Ankarada Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine

Heyeti Vekile kararını muhtevi emirnamelerini akşam tebellûğ ettik. Esasen her birerlerimiz, selâmeti memleket ve millet için emrinize kemali samimiyetle inkıyat ederek buraya geldik. Eskişehrin ve buranın hal ve tavrını gördük, muhtelifünfih olan meseleyi kemali bitarafî ve hakkaniyet ile tetkik ve tahkik ettik. Müzakerenin cereyanını ve safahatını olduğu gibi arz ve samimî kanaatlerimize istinaden meselenin hal noktasını anladığımız gibi yazdık. Maruzatımıza nazaran Heyeti Vekile-

nin mübellâğ kararının neyi ifade ettiğini anlayamadık. Bilâkis vatanın selâmet ve saadetine matuf olan maruzatımızın hüsnü telâkki edilmediğini gördük. Meselenin daha ziyade imtidadına tahammülü olmadığına itimat buyurmalarını istirham ederiz.

Kılıç Ali *Vehbi* *Eyüp Sabri* *Reşit* *Celâl*

Bu telgrafa şu cevabı verdim:

Şifre makina başında Ankara, 28/12/1920

Kütahyada Büyük Millet Meclisi Azasından Celâl,
Reşit, Eyüp Sabri, Vehbi ve Kılıç Ali Beylere

C: 28/12/1920 şifreye: Selâmeti memleket ve millet için hakkı âcizanemdeki samimiyetinize cidden müteşekkirim. Mevzuubahs mesele hakkında azimeti âlilerinizden evel, bütün vesaiki irae etmek suretile verdiğim izahat neticesinde, meseleyi resmen hükûmete intikal ettirirken, zatı âlilerinizin münasip olan sureti hareketi oradaki arkadaşlara izah ve ifham buyurmak üzere seyahat külfetinde bulunmanızı rica etmiştim. Meselenin hal noktası diye telgrafnamenizde işaret buyurduğunuz nokta, zaten burada dahi mevzuubahs olmuş idi. Hükûmetin tedabir ve tertibatı umumiyesi, herhangi bir tarafın imlâsile olamıyacağını arzetmiştim. Heyeti Vekile kararı, zaten lâzimürriaye olan tabiî ve malûm hususatı resmen ve kat'iyyen bir defa daha ifade eder. İş'aratı aliyeleri, hiçbir suretle suitelâkki edilmiş değildir. Ancak, burada dahi arzeylediğim veçhile, benim bir buçuk aydanberidir şahsî ve hususî delâlet ve teşebbüsatımla ve kemali samimiyetle vukubulmuş olan iştigalimin, maatteessüf takdir edilmemiş olduğunu görüyorum ve bittabi meselenin hal ve takibini mes'ul ve alâkadar olan makamata terketmiş bulunuyorum.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal

Efendiler, Kütahyadaki heyetin, Mecliste vaziyeti izah ederek kendilerine daha nafi olabileceklerine Etem ve kardeşlerini ikna suretile ellerinden kurtulabildikleri anlaşılmıştır. Bittabi Reşit Bey orada kalmıştı.

Efendiler, Kütahyaya, Heyeti Vekile kararını ve heyetin avdeti lüzumunu tebliği müteakıp cephe kumandanlarına da asi Etem ve kardeşleri aleyhine harekâtı filiyeye geçmelerini emrettim.

Asi Etem ve kardeşleri aleyhine harekâtı filiyeye geçilmesini emrettim.

Efendiler, harekâtı askeriyeyi, çapulculuktan ve devlet teşkil ve idaresini, şunun bunun masum çocuklarını fidyei necat dilenmek için dağlara kaldırmak haydutluğundan ibaret zanneden,

şarlatanlıklarile, yaygaralarile bütün bir Türk vatanını iz'aç ve Türk milletinin Büyük Meclisini kendilerile işgal eden hayasız, hadnaşinas, küstah ve herhangi bir düşmanın boğaztokluğuna casusluğunu, uşaklığını yapacak kadar pest ve erzel tıynette bulunan bu kardeşleri, ellerindeki azamî kuvvet ve istinat ettikleri düşmanlar da dahil olduğu halde, tedip ve tenkil etmek suretile, inkılâp tarihimizde, bir ibreti müessire misali kaydetmek, zarurî görüldü. Onun için şu tertibatı almıştık:

Bursada bulunan Yunan kuvvetlerine karşı, bir piyade fırkası terkolunarak, iki piyade fırkası ve bir süvari livası, Eskişehrin garbıcenubisinde ve Kütahya istikameti umumiyesinde tahşit edilmişti. Uşakta bulunan Yunan kuvvetlerine karşı da, yalnız bir tabur cephede terkolunarak, iki piyade fırkası ve yedi süvari alayı, Dumlupınar civarında ve kezalik Kütahya istikameti umumiyesinde tahşit edilmişti.

Kuvvetlerimiz, hareket emrini alır almaz, derhal Kütahyada bulunan asi Etem kuvvetleri üzerine yürüyüşe geçtiler. 29 Kânunuevel 1920 günü Kütahyayı işgal ettiler. Üç gün sora da garp ve cenup cephelerinden hareket eden bütün kuvvetlerimiz, Kütahyanın 30, 40 kilometre ilerisinde ve Gedis istikameti umumiyesinde bir hatta birleştiler. Asi Etem, kuvvetlerini hiçbir yerde tevkif ve mukavemet ettirmeğe cesaret edemeden Gedis üzerine çekilmişti.

Efendiler, Türkiye Büyük Millet Meclisinin şuurlu ordusu kendisini ve Büyük Millet Meclisi ve Hükûmetini istisgar edecek kadar beyinsizlik ve gururu eblehane gösteren bu asilere, lâyık oldukları sillei tedibi vurmak için, zaptolunmaz bir hiddet ve şiddetle hareket ediyorlardı. Nefes alamaksızın firar eden asi Etem, Dersaadette sadareti uzmaya diye şu telgrafı veriyordu:

Ankarada tevkif edilen rüfekayi muhteremenizin İstanbula iade edilmeleri için Ankara Meclis Riyasetine keşide ettiğim protestoname berveçhizir maruzdur. Şimdiki halde Millet Meclisinin kararile taarruza maruz bulunuyorum. Kuvvetim müdafaaya hatta taarruza bile kâfi olmakla beraber cephe ve cenahım Yunanlılarla temasta bulunduğundan ve sureti hareket hakkında Yunan kumandanlığile itilâf edilmiş ise de muvafakati devletlerinin inzımamı her cihetten lâzım görülmekle icrayi icabı ve muhaberat ve emri devletlerinin vusulünün temini için, Gedis telgraf hattının tamir ve ıslahı maruzdur ferman.

Sabık Umum Kuvvei Seyyare ve Kütahya Havalisi Kumandanı
ve elyevm Umum Kuvayi Milliye Kumandanı

Etem

Efendiler, bu telgrafnamede münderiç, protestoname denilen bir hezeyanname, hakikaten Meclis Riyasetine çekilmiş ve bir celsei hafiyede Meclise okunmuştu. Bunda kullanılan elfaz ve tabirat, o kadar galiz ve o kadar biedebanedir ki, bir defa okunduktan sora, tekrar aynen okunmasına ve istimaına tahammül edilememişti. Bu kadar adi bir hezeyannameyi, huzurunuzda da arzetmeğe lüzum görmüyorum. Bu hezeyanname ile meb'usların şahıslarına hakaret, Meclisi Millinin meşruiyetine tecavüz edilerek, İzzet Paşa heyetinin İstanbula harekette serbest bırakılması talep olunuyordu.

Efendiler, kuvvetlerimiz Kütahyaya girerken, ben de, Mecliste bazı meb'uslar tarafından istizaha çekilmiş bulunuyordum. Asi Eteme karşı hareket, ona taarruz, onu takip etmemize itirazlar ediliyordu. Fuat Paşanın Etem ve kardeşini hüsnü idare edebildiğinden, değiştirilmemesi muvafık olurmuş. Bütün ihtilâfata sebebiyet veren, yeni tayin ettiğim kumandanların tecrübesizlikleri ve hale mutabık tavır ve tarzı harekette bulunmamaları imiş.. Orduda ciddiyet ve intizam aramak zamanı mı imiş, ya Allah muhafaza etsin, Etem Bey orduyu dağıtırsa ne yapacakmışım? Bu kadar mühim bir hâdiseye kim ve nasıl karar vermiş? Böyle bir karar Meclis haberdar edilmeksizin nasıl alınırmış gibi birçok sualler ve tenkitlerden sora, her halde Etem Bey ve kardeşleri, vurulmamalıdır, talepleri serdolundu. 29 Kânunuevel gününün bütün celselerini ve 30 Kânunuevel gününün birkaç hafi celsesini izahat vermekle geçirdim. Vaziyetin bütün safahatını vesaikıyle, delâilile, hakayikıyle izaha çalıştım. Bütün bu izahatıma rağmen, münakaşa bir türlü hitam bulmuyordu. Her şeyden sarfı nazar, yalnız Meclisin meşruiyetine tecavüzü mutazammın telgrafname, sahiplerini Hıyaneti Vataniye Kanununa çarptırmağa kâfi iken, bu asilerin aylardanberi irtikâp edegelmekte oldukları isyankâr vaziyetleri ve hükûmeti milliyeyi yıkmak, kendi akıllarınca başka nevi bir hükûmet teşkil etmek fikirlerini, tatbika yeltenmeleri nazarı dikkate alınmak istenmiyor, bilâkis tenkilden, tecziyeden, tahlisine çalışılmak isteniyor gibi idi. Bunun kısaca sebebini izah edeyim. Efendiler; meb'uslardan bazıları, vaziyetin şahsî ve hissî iğbirarlardan tevellüt ettiğine, zahip olmuşlardı. Filhakika bu vadide, namütenahi propaganda yapılmış ve efkârı umumiye ızlâl edilmek istenmişti. Yine kuvvetli ve mubalâğalı telkinlerden, Etem kuvvetlerinin çok ve mağlûp edilmesi müşkül olduğu zannında bulunarak, ordu ile musademesi halinde, ordunun çil

yavrusu gibi dağılacağını ve o zaman, hakikaten vaziyetin feci olabileceğini tasavvur ediyorlar ve böyle bir musademei filiyeye mâni olmağı muvafık mütalea ediyorlardı.

Efendiler, bu mütalealarıı musip görüp ona göre hareket etmenin neticesi, emirberlikten gelen ve esasen daha yüksek bir kabiliyeti fikriyeye malik bulunmayan Etemin, koskoca Türk vatanında diktatörlüğünü kabul ve tasdika müncer olacağını anlamamak kabil mi idi?

Meclisin heyecan ve tereddüdünü izale edecek, tatminkâr bir surette idarei kelâm ederek, hafi celseler müzakeratını, netayici filiyeye intizaren kapattık.

Etem ve kardeşleri, kuvvetleri ile beraber düşman saflarında lâyık oldukları vaziyeti aldılar

Efendiler, Etem kuvvetlerini takip eden kıtaatımız, 5 Kânunusani 1921 günü Gedisi işgal ederek, o civarda toplandılar. Etem ve kardeşleri de, kuvvetlerile beraber düşman saflarında lâyık oldukları vaziyeti aldılar. Artık, Etem vak'ası kalmamıştı. Ordumuzun içinde bulunan düşman, tardedilerek, cephesine irca edilmişti. Bundan sora, yalnız bir düşman cephesini ve hareketini müşahede edeceğiz. Filhakika, bir gün sora, 6 Kânunusani 1921 umum Yunan ordusu, bütün cephe üzerinde her noktadan taarruza geçti.

Efendiler, bugünkü vaziyeti askeriyeyi basit bir şekilde izah için şöyle diyeceğim:

Birinci İnönü Zaferi

İznikten, Gedis üzerinden Uşağa bir hat tasavvur ediniz, bu hattın Gedisin şimalinde kalan parçası, iki yüz kilometredir. Gedisten Uşağa olan parçası da, otuz kilometre kadardır. Düşman, üç fırka ile bu hattın şimal ucundan Eskişehir üzerine hareket etti. Bizim Gediste bulunan mühim kuvvetlerimiz, Eskişehir üzerinden bu düşman fırkalarını karşılamağa mecbur idi. Karşıladı; mağlûp etti. İnkılâbımız tarihine, Birinci İnönü Zaferini kaydetti.

Cenup Cephesine ait olan kuvvetler, eski yerlerine, Dumlupınara iade edildiler. Kütahyada yalnız Altmış Birinci Fırka, iki alay kadar kuvvetile İzzettin Bey (Ordu Müfettişi İzzettin Paşadır) kumandasında terkedilmişti.

Efendiler, 8 Kânunusani 1921 cumartesi günü Meclisin alenî celsesinde, vaziyeti izah ediyordum. Artık herkes hakikati görmüş ve anlamıştı. Etem ve kardeşleri lehinde mülâyim hareket mütaleasında bulunanlar, bu defa aleyhlerinde pek coşkun idiler. Ben

beyanatta bulunurken Etem, Tevfik ve Reşit Beylerin diyerek konuştuğuma itiraz olundu. Yükselen bir sada «Paşa Hazretleri, artık Bey demeyiniz. Hain deyiniz!» ihtarında bulundu. «Etem ve Tevfik hainleri diyeceğim, fakat henüz Büyük Millet Meclisi azası sıfatını taşıyan Reşit Bey hakkında da ayni şeyi kullanmak mecburiyetindeyim. Heyeti aliyenize hürmeten bunu telâffuz edemem. Evvelâ Reşit Beyin azalıktan ıskatına rey vermenizi rica ederim» dedim.

Düşmanlarla teşriki mesai eden Saruhan Meb'usu Reşit Beyin meb'usluktan ihracı kararı

Reis — «Menafii millet ve memleket aleyhine istimali silâh ederek düşmanlarla teşriki mesai eden Saruhan Meb'usu Reşit Beyin meb'usluktan ihracını kabul buyuranlar el kaldırsın!» dedi. Eller kalktı, kabul olundu.

Etem ve kardeşleri canlarını Refet Paşaya medyundurlar

Yunan ordusunun icra ettiği bu taarruzda, Etem ve kardeşleri de, kendilerine düşen vazifeyi ifadan geridurmadılar. Tekrar Kütahyaya teveccüh ederek, orada bulunan zayıf fırkamıza taarruza başladılar. İzzettin Paşanın metîn karakteri ve vakıfane kumandası ve maiyetindeki Türk zabit ve neferlerinin yüksek kahramanlıkları, Etem ve kardeşlerile saldıran hain kuvvetleri mağlûp ve ricate mecbur etti. Eğer, şahısları da dahil olduğu halde kâmilen imha edilmekten kurtulabilmişlerse bunu da hiç sevmedikleri Refet Paşaya medyun bulunduklarını söylemeliyim. Bu noktayı izah edivereyim:

Refet Paşa, iki süvari fırkasile, Dumlupınarın on kilometre kadar şarkında Küçükköyde bulunuyordu. Kütahyada bulunan Altmış Birinci Fırkaya, garptan taarruz eden Etem kuvvetlerini, seri bir surette mağlûp ve imha etmek üzere hareketi emrolundu. Refet Paşa süvarilerile Etem kuvvetlerinin yan ve arkasına gidecekti. Bulunduğu mevkiden şimale, Kütahyaya bakılacak olursa, bu vazifenin tabiî bir yürüyüşle ve pek müessir bir surette yapılabileceği meydanda idi. Halbuki Refet Paşa, icap eden yere gitmemiş, bunun aksi tarafına, Kütahyanın garbında değil, şarkında, Alayunda gitmiş. Süvari kuvvetleri, 12 Kânunusani 1921 zevaline doğru Alayunt mıntakasına vâsıl oldu.

Refet Paşa, İzzettin Paşa ile görüşmek üzere Kütahyaya gitti. İzzettin Paşa, süvari fırkalarının Kütahya cenubundan Yellice dağı garbından, tamamen süvariden ibaret olan, Etem kuvvetlerinin gerilerine sevkedilmesini teklif etmiş.

Refet Paşa, tarafeynin muharebe vaziyeti hakkında tam bir malûmatı olmadığını ileri sürerek, böyle bir harekete yanaşmamış.. Refet Paşa, İzzettin Paşa kuvvetlerinin, şarka, Porsuk suyu gerisine çekilmesi halinde, süvarilerile Kütahya ovasından usatın yan ve gerilerine taarruzu düşünüyormuş. Atlı usat hayvanlarından inmiş, piyade fırkamız karşısında yaya cenk yaptığı en zayıf vaziyetinde üzerine yürümekte tereddüt gösteren kumandan, piyade fırkamız mağlûben ricat ederken atları üzerinde bulunacak, kuvvei maneviyeleri yükselmiş usatın, hangi yanına ve nasıl taarruz etmeği düşündüğü, hakikaten her asker için düşünülecek bir meseledir. Böyle şey olamaz! Bu düşman süvarisi, ricate mecbur ettiği piyadeyi bırakıp, Refet Paşa süvarileri üzerine atılmıyacak mıydı?

Efendiler, muharebe meydanına, top ve tüfek sadasına gelen bir kuvvet, bir tek tüfek, muharebe eden kendine mensup kuvvetin mağlûbiyetine intizar etmek ve ondan sora iş görebileceği zannında bulunmak, yalnız asker olanların değil, en sade görüşlü insanların bile, makul bulacağı bir fikir değildir. Vazife ve fedakârlık, muharebe eden kısmın mağlûp olmadan, çekilmeden, muvaffakıyetini temine çalışmakla ifa olunur.

Arkadaşı muharebe ederken ve muavenete muhtaç iken, seyirci kalmış kumandanlar arkadaşının mağlûbiyetine şahit olabilirlerse de, tarihin bîaman tenkidinden, takbihinden asla kurtulamazlar.

İzzettin Paşa, 11 Kânunusani 1921 zevalinden 13 Kânunusani geceyarısına kadar cereyan eden şiddetli ve buhranlı muharebeler esnasında, süvari gruplarının da taarruza iştiraki zamanının geldiği hakkında Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetine de maruzatta bulunmuştu. Refet Paşa, Cenup Cephesinden celbettiği Sekizinci Fırka yetişebildiği takdirde, 14 Kânunusanide taarruza geçmek niyetinde olduğunu, kıtaatına bildiriyordu. İzzettin Paşa, 11, 12, 13 Kânunusani günlerinde yalnız başına düşmanla muharebe ettikten sora, akşam grup zamanı, yaptığı bir mukabil taarruzla usatı mağlûp ve firara mecbur etti. Refet Paşa, muharebeye seyirci kalmak suretile büyük bir fırsat kaçırdı ve Etemin ve kuvvetlerinin ricatine müsait vaziyet bıraktı. 14 üncü günü tahtı emrinde bulunan bütün süvari kuvvetlerini Süvari Fırka Kumandanlarından Derviş Beyin (Kolordu Kumandanı Derviş Paşadır), tahtı emrine vererek onu; Etemin takibine memur etti.

Derviş Paşa; Afşarda, bilhassa Gediste Etem kuvvetlerinin gerilerine doğru, geceleri de yürümek suretile tevcih ettiği müthiş darbelerle Etem, Tevfik, Reşit kardeşleri sersem etti. Kuvvetlerinin toplanmasına zaman bırakmadı. Derviş Bey, Etem ve kardeşlerini 14 Kânunusaniden 22 Kânunusaniye kadar, dokuz gün nefes aldırmaksızın mütemadiyen takip etmiştir. Neticede, bütün Etem kuvvetleri esir edilmiş, yalnız Etem, Tevfik ve Reşit kardeşler yeni vazife almak üzere, düşman ordugâhına firar edebilmişlerdir.

İzzet ve Salih Paşalar Ankaradan memnun görünmüyor, ille payitahta gitmek istiyorlardı

Muhterem Efendiler, Ankarada bulunan İstanbul misafirlerimize bir, bir buçuk aylık müddeti müsaferetleri esnasında çok şeyler göstermek fırsatlarına malik olduğumuzu zannediyorum. Asi Etem ve kardeşlerinin kuvvetleri ortadan kaldırıldı. Yunanlıları, üç günde İnönünde mağlûp ettik. Büyük Millet Meclisinin müsterih ve memnun olacağı yeni bir devir açıldı. Fakat, İzzet ve Salih Paşalar bunların hiçbirinden memnun görünmüyorlar, daüssılaya müptelâ olmuş gibi, ille payitahta gitmek istiyorlardı. İstanbuldaki arkadaşlarının da çok merak etmekte oldukları anlaşılıyordu.

Ankaraya muvasalatlarından on gün sora, Fransız telsiz telgrafile Zonguldağa bir telgraf gelmişti. Telgraf şudur:

16 Kânunuevel 1921

Zonguldak mutasarrıflığı vasıtasile Devletlû İzzet Paşa Hazretlerine

Tarafı samii fahimanelerinden henüz bir iş'ar vaki olmadığından heyeti celilenin muvasalatı haberine intizar edilmekte olduğu.

Mustafa Arif

İki gün sora Adapazarı üzerinden de şu telgraf geldi:

Dahiliye Nazırı İzzet Paşa Hazretlerine

Tarafı samii fahimanelerinden bir iş'ar vaki olmadığından muvasalatı aliyeleri haberine intizar edilmekte olduğuna dair birkaç gün evel Zonguldak tarikıyle yazılan telgrafname cevabının bir an evel imba buyurulması mercudur.

Dahiliye Nazırı Vekili
Mustafa Arif

Tevfik Paşa Kabinesi namına, Ziya Paşanın İneboluya gönderdiği bir memuru mahsus, 10/11 Kânunusani 1921 de uzun bir şifre ile birtakım malûmat veriyordu.

İzzet Paşa heyetinin, Anadoluya iltihakı haberi İstanbulca teeyyüt etmiş.. Kabine, İzzet Paşadan malûmat talep ediyormuş.. Ziya Paşa, Safa, Mustafa Arif ve Raşit Beyler de demişler ki: «Menfaati memleket, heyetin Anadoluda kalmasını müstelzim ise, buna bir şey denilmez. Bu takdirde, kabinenin sukut edeceği muhakkaktır. Ancak, bu halde, biz de bu vatanın evlâtlarıyız. Hiç olmazsa bizleri de vaziyetten haberdar etsinler.. bizi tenvir etsinler, biz de ona göre hareket edelim..»

Ziya Paşa, Paristen, Ahmet Rıza Beyden aldığı bir mektup muhteviyatından ve İstanbulda mevsuk bir membadan elde ettiği bir malûmattan da bahsettiriyordu.

Ahmet Rıza Bey diyormuş ki, eğer Kuvayi Milliyenin kudreti askeriyesi müsait ise, İzmir meselesi, iyi hazırlanmış bir hücumla emrivaki suretile halledilmeli imiş.. aldığı malûmat bunu teyit ediyormuş. Kıral Kostantini tutacaklarmış..

Ziya Paşanın hususî malûmatı da, son konferanstan evel Yunanlıların takviye olunarak büyük bir taarruz icra ettirileceğine dair idi.

Damat Ferit Paşa, hummalı faaliyete başlamış.. Balta limanında müteaddit kabine listeleri tanzim edilmeğe başlanmış..

İneboluya gelmiş olan memuru mahsus vasıtasile Ziya Paşaya ve rüfekasına iblâğ ettirdiğim cevapta: «Verdikleri malûmata teşekkürden sora, İzzet ve Salih Paşalar, maksadı müşterekimizin icabı kat'îsi olarak Ankarada kalmışlardır.» dedim. Kendilerinin İstanbulda hâkim vaziyette kalmaları caiz ise de, sukut etmeden evel cümlesinin, şimdiden hazır bulunduracakları emin ve seri bir vasıta ile, hemen Anadoluya gelmelerinin menafii âliyei vataniye icabından olduğunu ve bu suretle ifa edecekleri hizmet ve fedakârlığın nezdi millette pek meşkûr olacağını yazdım.

Memuru mahsusun, İstanbula avdetini müteakıp, İneboluya gönderdiği ve oradan 19 Kânunusani 1921 de çekilen şifrede; Ziya Paşa ve rüfekasının noktai nazarını dairesinde harekete karar verdikleri bildirilmişti.

Efendiler, bu tarihten bir hafta kadar sora, Kocaeli Kumandanlığından şöyle bir telgraf aldım:

Sadrazam Tevfik Paşa benimle temas arıyor

Geyve istasiyonu, 26/1/1921

Büyük Millet Meclisi Riyasetine

Memeleketin menafii âliyesine müteallik bir meselei mühimme hakkında Sadrazam Paşanın Zatı Devletlerile makina başında görüşmek istedikleri İstanbul telgraf müdiri umumisinin 26/1/1921 ve saat 16 30 sora işaretli telgrafile bildirilmektedir. Bu baptaki iradeleri arz ve istizan olunur.

Kocaeli Kumandanlığına ayni günde makina başında verdiğim cevapta dedim ki:

İstanbul, Geyve ile doğrudan doğruya nasıl muhabere edebilir? İstanbulda Tevfik Paşa ile veya herhangi birile, muhabere ve münsebette bulunabilmekliğim, Heyeti Vekilenin ve belki Meclisin kararına vabeste olduğundan, bu hususta şimdiden bir şey diyemem. Tevfik Paşa ile telgraf memurunun dahi, açıktan açığa muhaberede bulunması, İstanbula karşı olan vaziyetimizin hariçteki telâkkiyatını teşviş edeceğinden gayricaizdir. Ancak Tevfik Paşanın, benim şahsıma değil, fakat Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetine bir müracaati varsa, bu müracaatin kabulü tabiîdir. Bu hususun gayriresmî ve ayni vasıta ile kendisine isalinde beis yoktur.

İstanbuldan Adapazarına telgraf ve oradan Geyveye ciheti askeriyenin nezareti altında telefon hattı mevcut idi. Tevfik Paşanın benimle kapalı olarak görüşmek istemesi üzerine, İstanbul teli Ankaraya raptettirildi.

Tevfik Paşadan açık olarak şu telgrafı aldım:

İstanbul, 27/1/1921

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

25 Kânunusani tarihinde Pariste in'ikat eden meclis tarafından müttehaz mukarrerat mucibince şark meselesinin hallini müzakere etmek üzere 21 Şubat Londrada Düveli Müttefika murahhaslarile Osmanlı ve Yunan Hükûmetleri murahhaslarından mürekkep bir konferans içtimaa davet olunacaktır. Mevcut muahedede, hadisat dolayısile zarurî görülecek tadilât icra edilecektir. Hükûmeti seniyeye gönderilecek davet, Mustafa Kemal Paşanın veyahut mezuniyeti lâzimeyi haiz murahhasların Osmanlı heyeti murahhasası meyanında bulunmaları meşruttur. İşbu mukarrerat, Düveli Müttefikanın İstanbul mümessilleri tarafından tebliğ edildi. Tayin buyuracağınız murahhaslar, buradan intihap edeceğimiz zevatla birleşerek azimet eylemek üzere karar ve cevabınıza intizar ediyorum. Zamanın nezaketine binaen bu gibi

bazı tebligatı mühimme için hattın açık bulundurulmasını rica ederim. Makina başında hemen cevap vermek mümkün ise telgraf başında intizar etmekteyim Efendim. Bir de şifre var Efendim.

Tevfik

Şifre mahlûlü de şu idi:

Dersaadet, 27 Kânunusani 1921
Saat: 8 Sora

Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Londra Konferansında kuvvetli idarei kelâm etmek için Yunanlıların bir kolorduyu İzmire sevketmekte ve Trakyadaki kuvvetlerini de Anadoluya tahrik eylemede olduğu ve on güne kadar bir hareketi taarruziyeye başlıyacakları mevsukan istihbar edilmiştir.

Tevfik

Tevfik Paşaya verdiğim resmî ve hususî cevaplar

Efendiler, Tevfik Paşaya verdiğim cevabî telgraf, şu idi:

Tel: Ankara, 28/1/1921

Dersaadette Tevfik Paşa Hazretlerine

C: 27/1/1921. İradei milliyeye müsteniden Türkiyenin mukadderatına vazıulyet olan yegâne meşru ve müstakil kuvvei hâkime, Ankarada müstemirren münakit, Türkiye Büyük Millet Meclisidir. Türkiyeye müteallik bilcümle mesailin halline memur ve her türlü münasebatı hariciyede muhatap, ancak işbu Meclisin heyeti hükûmetidir. İstanbulda herhangi bir heyetin minküllilvücuh bir vaz'ı meşru ve hukukisi yoktur. Binaenaleyh, böyle bir heyetin kendine hükûmet namını vermiş olması, milletin hukuku hakimiyetine sarahaten mugayir ve bu nam altında memleket ve milletin hayatına ait mesailde harice karşı kendini muhatap göstermesi nakabili tecvizdir. Heyetinize teveccüh eden vatanî ve vicdanî vazife derhal hakikat ve vaziyete iktıfa ederek millet ve memleket namına meşru, muhatap hükûmetin, Ankarada olduğunu kabul ve ilân etmektir. Millet ve memleketimiz namına salâhiyeti meşruaya sahip hükûmetin Ankarada olduğu Düveli İtilâfiyece takdir edildiği şüphesiz bulunduğu halde, düveli mezkûrenin bu noktai nazarını alenen izharda teahhur etmeleri İstanbulda mütevassıt bir heyetin mevcudiyeti kendileri için istifadeli olabileceğini zannetmelerinden neş'et etmektedir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti sulh ve müsalemeti kemali ciddiyet ve samimiyetle arzu ettiğini ve yalnız hukuku milliyesinin tanınmasını talepten ibaret olan şeraitini mükerreren ilân ve işbu hukukun tasdikı halinde, teklif olunacak müzakeratı kabule amade olduğunu beyan eylemiştir. Düveli İtilâfiye, Londrada aktedecekleri konferansta, şark meselesini adlü hak dairesinde halletmeğe karar vermişlerse, davetlerini Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetine doğrudan doğruya tevcih etmelidirler. Şeraiti anife dairesinde vukubulacak davetin Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti tarafından hüsnü kabul edileceğini tekrar beyan ederiz.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal

Saat: Dakika
30 evel

Bunu müteakıp ta resen ve hususî olarak ta şu telgrafı yazdım:

Tel Ankara, 28 Kânunusani 1921

İstanbulda Tevfik Paşa Hazretlerine

Zatı samileri gibi bütün bir ömür bu millet ve memlekete bilâfasıla meşkûr hizmetlerde bulunmuş bir recülü muhtereme, bütün hidematı sabıkanızı tetviç ve ikmal edecek müstesna ve tarihî bir fırsat zuhûr ettiğine kaniiz. Biz, vahdeti tamme üzere hareket etmek istiyoruz. Bilvasıta med'uv olduğumuz konferansta memleketi ayrı ayrı temsil edecek iki heyetin nekadar mehaziri dai olduğunu tamamile takdir buyurduğunuza eminiz.

Milletin, sırf hukuku hakimiyetini muhafaza daiyesile sarfettiği emekler, akıttığı hesapsız kanlar dahilî ve haricî birçok müşkülâta karşı gösterdiği sebat ve mukavemet, bugün karşısında bulunduğumuz müsait yeni vaziyeti ihdas etti. Bir taraftan da, hadisatı âlem, sebat ve mukavemetin hedefi aslisi olan istiklâli tammımızı teyit edecek surette inkişaf etmekte devam ediyor. Bizi esaret ve izmihlâle mahkûm etmek istemiş olan hükûmetler muvacehesinde, hukuku milliyemizi müdafaa ederken.... Maddî ve manevî bütün kuvayi memleketin müttehiden hareket etmesi elzemdir. Bunun için zatı şahanenin iradei milliyeye memlekette yegâne tecelligâh olan Türkiye Büyük Millet Meclisini tanıdığını resmen ilân etmesi artık icap etmiştir. Bu suretle İstanbulun memlekete mütevali zararlar ika ettiği tecaribi meş'ume ile sabit olan ve ancak ecnebiler lehine idame edilen gayritabiî vaziyetine bir nihayet vermek müyesser olur. Düveli Mütelife mümessilleri tarafından vaki olan tebligat gösteriyor ki, İstanbuldan hareket edecek bir heyeti murahhasanın Londra Konferansına iştirak edebilmesi ancak onun, Ankara Hükûmeti tarafından salâhiyeti tamme ile terhis edilmiş mümessilleri ihtiva etmesile meşruttur. Bu suretle İtilâf Devletleri, Türkiye namına, sulh müzakeratına girecek murahhasların, ancak, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti tarafından gönderilebileceğini kâfi bir vuzuh ile itiraf etmiş oluyorlar. Filen ve hukukan memlekette yegâne hükûmeti meşrua olan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin vaz'ü ilân ettiği esasatı kabul ve bu esasatın düşmanlarımız tarafından tasdikını teshil için, bize iltihak suretile vaziyetinizi tashih ve tespit buyurmanızı tarih ve millet muvacehesinde deruhde etmiş olduğumuz vazife ve salâhiyetle teklif ederiz. Bu suretle mücadelemizi bir neticei mes'udeye eriştirmek hususu tesri edilmiş olur. Müttehiden hareket ve amali milliyeyi azamî kuvvetle müdafaa etmek fikrile vaki olan bu teklifatı samimanemiz, kabul ve infaz buyurulmadığı takdirde, calisi makamı saltanat ve hilâfet olan zatı şahanenin vaziyeti mütezelzil olmak tehlikesinden bihakkın korkulur ve biz, iradei milliyenin bahşetmiş olduğu filî ve hukukî bütün salâhiyetleri haiz bir hükûmet sıfatile, şimdiden kayit ve işaret ederiz ki, bundan tevellüt edecek mes'uliyet nakabili tahmin olan bütün avakıbile doğrudan doğruya zatı şaha-

neye aittir. Zatı samilerinin bu vaziyet karşısında vicdanî ve tarihî vazifenizi tamamile ifa ve netayicini tarafımıza kat'î ve sarih olarak iş'ar buyurmanıza intizar ediyoruz. Bu vesile ile ihtiramatı mahsusamızın kabulünü rica ederiz Efendim.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal

Muhterem Efendiler, zaten manen ve maddeten hükmü kalmamış ve fakat muhafazai mevcudiyeti çok muzır olan İstanbul hükûmetini, bertaraf etmek mühimdi. Buna, başlıca mâni olanların başında, padişah ve halife, bulunuyordu. Binaenaleyh, bu makama, Türkiye Büyük Millet Meclisini ve Hükûmetini tanıtmak, vaziyetin vuzuh peyda etmesi için bittabi ilk teşebbüs olmak lâzımgelirdi. Zaten elimizde ve temasımızda olmayan bu makama, henüz başka bir muamele tatbikına imkânı maddî de yoktu. Binaenaleyh Tevfik Paşaya ayni günde şu üçüncü telgrafı da yazdım:

Ankara, 28 Kânunusani 1921

Dersaadette Tevfik Paşa Hazretlerine

Resmî ve hususî telgrafnamemizdeki mütaleat ve teklifatımızı berveçhiati hulâsaten tekrar ve icabatının sürati ifasile neticesinin iş'arını rica ederiz:

1 — Zatı şahane Türkiye Büyük Millet Meclisini tanıdığını kısa bir hattı humayun ile ilân buyuracaklardır. Bu hattı humayun makamı hilâfet ve saltanatın masuniyetini esas olarak kabul etmiş olan Türkiye Büyük Millet Meclisini şekil ve mahiyet ve salâhiyeti hazırasile kabul buyurduklarını ihtiva edecektir. Tafsilât ve teferruatı sairenin ilâvesi, şimdilik mucibi teşevvüş olabilir.

2 — Birinci madde hükmü infaz olunduğu takdirde ailevî olan dahilî vaziyetimizin tanzimi berveçhiati olabilir:

Zatı şahane kemafissabık Dersaadette ikamet buyururlar. Sahibi salâhiyet ve mes'uliyet olup her türlü tecavüzden masun ve her türlü şeraiti istiklâli cami olan Türkiye Büyük Millet Meclisi ve hükûmet şimdilik Ankarada bulunur. Bittabi İstanbulda artık kabine namı altında bir heyet kalmaz. Ancak, İstanbulun vaziyeti mahsusası ilcasile nezdi şahanede Büyük Millet Meclisinden vazife ve salâhiyeti haiz bir heyet bulundurulur.

3 — İstanbul şehir ve havalisi umuru idaresinin sureti tanzimi badehu teemmül ve tatbik olunur.

4 — Şeraiti mezkûrenin kabul ve tatbikıyle beraber, Büyük Millet Meclisince musaddak bütçemizde, esasen mevcut tahsisatı seniye ve hanedanı saltanat tahsisatile beraber, bilûmum memurini lâzime ve sair ashabı maaşın muhassasatlarını itaya muktazi mebaliğ hükûmetçe temin ve tediye edilecektir. Kudreti maliyemiz bu hususu mütekeffildir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal

Tevfik Paşanın bu uzunca telgrafımıza gece verdiği cevap çok kısa oldu, Tevfik Paşanın cevabı şu idi:

Tel 28/29, 1/1921

Telgrafnameleri aldım. Yarın heyeti toplıyarak saat altıda arzı malûmat ederim Efendim.

Tevfik Paşa, heyetini toplamış, cevap verdi. Bunu da aynen arzedeceğim.

Tevfik Paşa ve rüfekası, Anadoluyu İstanbul hükûmetine rapta çalışıyor

Dersaadet, 29/1/1921

Ankarada Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

28 Kânunusani 1921 tarihli üç kıt'a telgrafnamelerine cevaptır:

Hükûmeti hazıra, İstanbul ve Anadolunun ittihadı hususundaki menafii ötedenberi takdir eylediğinden bu maksatla iş başına gelmiş ve şimdiye kadar bu uğurda sarfı mesai eylemiştir.

Milletin hukuku hakimiyetini muhafaza daiyesile sarfettiğiniz emeklerin ve verdiğiniz kurbanların karşısında bulunduğumuz vaziyeti müsaideyi ihdas eylediğine, küllî tesiri olduğuna kaniiz. Binaberin bir faidei milliye temin edecek teklifatınızı kabule hazırız. Bu cihetle iş'aratınız hakkındaki noktai nazarımızı berveçhiati izah eyliyorum:

Konferansa bilvasıta davet edilmeniz tabiîdir. Çünkü Hükûmatı Mütelifenin mümessilleri buradadır. Binaenaleyh İstanbulda bulunan ve sizinle teşriki mesaiye çalışan bir hükûmet vasıtasile ifayi tebligat, pek tabiî görülmelidir. Şimdiye kadar Anadoluyu tanımağa bile lüzum görmiyen Avrupa hükûmatının, bilhassa Anadolu murahhaslarının konferansta vücudunu şart ittihaz eylemeleri mucibi memnuniyettir. Bu cihetle, bir şekil meselesi tasavvurile bu tahavvülü mes'uttan istifade etmemek, millete karşı deruhde buyurduğunuz vazife ile asla tevafuk etmez. Zaten beynimizde ittihat eylediğimiz ilân edildikten sora murahhaslarımız ayrı gayrı değil, yekvücut demek olur. Esasatı müttehaze dairesinde idarei kelâm edeceklerine nazaran bu bapta bir mahzur tasavvur edilemez. Binaberin devlet ve millete karşı mükellef olduğumuz vazife, bu anı tarihide bize uzatılan elden istifade edilmesini kat'iyyen âmirdir. Bundan istinkâf, Yunan müddeayatının müdafisiz kalmasını ve memleketimizin daha nekadar müddet mesaibi harbiyeye sahne olmasını mucip olacağı teemmül buyurulmalıdır. Esasen metalibimizi konferans huzurunda dermeyan eylemek ve hakkımızı Avrupada işaa etmek, bilfarz konferans neticesiz bile kalmış olsa, mucibi mazarrat değildir. Zatı Âlileri ve rüfekanızın hamiyeti vataniyeleri bu fırsatı fevt ettirmemeğe kâfildir. Şimdiye kadar sabık kabineler tarafından ittihaz edilmiş ve her iki taraf için fena netice vermiş olan mukarrerat, refedilmek tabiî bulunduğundan ayrılık ve gayrılık kalmamıştır. Ancak İstanbulun tahtı işgalde bulunmasına binaen burasının kuvvei icraiyeden hâli kalması idarei hükûmetin kâmilen ve tamamen Düveli İtilâfiye eline geçmesini ve binaberin

muahedede münderiç İstanbul hakkındaki kuyudun mevkii tatbika konulmasına sebebiyet verilmiş olacağı gibi muharip bulunduğumuz Yunan askerinin şimdiki halde İstanbul ve havalisinde mevcudiyeti dahi, bu teklifatı gayrikabili icra bir hale koymuştur. Heyetimizce muhafazai makam fikrinin bu mütaleatta varit olmadığını temine bile lüzum görmem. Esasen bugün en ziyade müstacelen halli icap eden mesele, vakti takarrüp etmekte bulunan konferansa delegelerimizi yetiştirmekten ibaret olduğundan ve biz konferansta ispatı vücut eylemediğimiz halde Yunanlılar iştirak ederek konferansta hükmü gıyabiye duçar ve binaberin davamızı kaybetmek muhatarasında kalacağımızdan bu bapta tarafımızdan mes'uliyet kabul edilemiyeceğini beyan ve konferansta vakti merhunundan evel bulunmak mucibi menafi olacağına binaen murahhaslarınızın serian buraya izamını rica ederim.

Sadrazam

Tevfik

Muhterem Efendiler, Tevfik Paşa ve hükûmeti, İstanbul ve Anadolunun ittihadı için çalışmış olduğunu söylüyor. Doğrudur. Biz de, ayni şey için çalışmakta idik; şu fark ile ki, Tevfik Paşa ve rüfekası, Anadoluyu kemafissabık İstanbula rapt ve esir etmek istiyordu. O İstanbula ki, düşman kuvvetlerinin tahtı işgalinde bulunuyordu. Tevfik Paşa ve rüfekası, Anadoluyu İstanbul hükûmetine rapta çalışıyor. Öyle bir hükûmete ki, cihanda, mevcudiyetine itiraz olunmuyorsa, düşman amalini teshile medar olacak mahiyette telâkki edildiği içindi. Tevfik Paşa ve rüfekasına göre müsait vaziyet hudusuna Anadolu mücadelesinin küllî tesiri vardır. Ama vaziyeti ihdas eden mahza Anadolu mücadelesi değildir. İhtimal ki bu ihtiyar diplomat, bu kerameti, kendisinin mevkii iktidara gelmesinde tahayyül ediyordu.

Tevfik Paşaya şu suretle cevap verdim:

Ankara, 30/1/1921

İstanbulda Tevfik Paşa Hazretlerine

Teşkilâtı Esasiye Kanununun esas maddelerini Tevfik Paşaya bildirdim

27/1/1921 ve 28/1/1921 tarihlerinde yazdığım üç telgrafname ile zatı samilerine icap eden ve tatbik ve tervici zarurî olan bilcümle hususatı sarahat ve kat'iyetle bildirmiş olduğuma kaniim. Buna rağmen 29 Kânunusani 1921 tarihli telgrafnamenizle vaziyetin henüz lüzumu derecede vukuf ve isabetle mütalea edilememekte olduğunu gördüm. Vaziyetin ehemmiyeti ve zamanın nezaketi, zatı samilerile beraber rüfekayi kiramınızın ve bilhassa zatı şahanenin her hususta bir defa

daha tenvirine delâletimizi bir vazife hükmüne koyuyor. Mütalea ve muhakematınızdan netayici musibe istihracını teshil maksadile Türkiye Büyük Millet Meclisince vaz'ü tatbik edilen Teşkilâtı Esasiye Kanununun mevaddı esasiyesini berveçhiati aynen tebliğ ediyorum:

Teşkilâtı Esasiye Kanunu

Mevaddı esasiye

1 — Hakimiyet bilâkaydüşart milletindir. İdare usulü, halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir.

2 — İcra kudreti ve teşri salâhiyeti, milletin yegâne ve hakikî mümessili olan Büyük Millet Meclisinde tecelli ve temerküz eder.

3 — Türkiye Devleti, Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve hükûmeti «Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti» unvanını taşır.

4 — Büyük Millet Meclisi vilâyetler halkınca müntehap azadan mürekkeptir.

5 — Büyük Millet Meclisinin intihabı, iki senede bir kere icra olunur. İntihap olunan azanın azalık müddeti iki seneden ibaret olup fakat tekrar intihap olunmak caizdir. Sabık heyet, lâhik heyetin içtimaına kadar vazifeye devam eder. Yeni intihabat icrasına imkân görülmediği takdirde içtima devresinin yalnız bir sene temdidi caizdir. Büyük Millet Meclisi azasının herbiri, kendini intihap eden vilâyetin ayrıca vekili olmayıp umum milletin vekilidir.

6 — Büyük Millet Meclisinin heyeti umumiyesi, Teşrinisani iptidasında davetsiz içtima eder.

7 — Ahkâmı şer'iyenin tenfizi, umum kavaninin vaz'ı, tadili, feshi ve muahede ve sulh akti ve vatan müdafaası ilânı gibi hukuku esasiye Büyük Millet Meclisine aittir. Kavanin ve nizamat tanziminde, muamelâtı nasa erfak ve ihtiyacı zamana evfak ahkâmı fıkhiye ve hukukiye ile adap ve muamelât esas ittihaz kılınır. Heyeti Vekilenin vazife ve mes'uliyeti kanunu mahsusla tayin edilir.

8 — Büyük Millet Meclisi, hükûmetin inkısam eylediği devairi, kanunu mahsus mucibince intihapkerdesi olan vekiller vasıtasile idare eder. Meclis, icraî hususat için vekillere veçhe tayin ve ledelhace bunları tebdil eyler.

9 — Büyük Millet Meclisi heyeti umumiyesi tarafından intihap olunan reis, bir intihap devresi zarfında Büyük Millet Meclisi Reisidir. Bu sıfatla Meclis namına imza vaz'ına ve Heyeti Vekile mukarreratını tasdika salâhiyettardır. İcra Vekilleri Heyeti içlerinden birini kendilerine reis intihap ederler. Ancak Büyük Millet Meclisi Reisi Vekiller Heyetinin de reisi tabiîsidir.

10 — Kanunu Esasinin işbu mevat ile tearuz etmiyen ahkâmı kemakân mer'iyülicradır.

Bizce tadat eylediğim esas maddelere mugayir hareket etmeğe imkân ve salâhiyet olmadığını nazarı dikkati samilerine ehemmiyetle vazederim. Meclis riyasetile başlıyan muhaberenizin istilzam ettiği muamelenin takibi İcra Vekilleri Heyetine tevdi edilmiştir Efendim.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal

İlk Teşkilâtı Esasiye Kanunumuzun tarihçesi

Muhterem Efendiler, bu telgrafnamemde mevaddı esasiyesi bildirilen Teşkilâtı Esasiye Kanunu; bu tarihten, henüz on gün evel yani 20 Kânunusani 1921 tarihinde Meclisten çıkmıştı. Meclisin ve hükûmeti milliyenin vaziyet ve salâhiyetini ve şeklü mahiyetini tespit ve ifade eden ilk kanundur. Meclis 23 Nisan 1920 de açıldığına göre, bu esas kanunun Meclisten çıkarılabilmesi için dokuz ay kadar bir zamanın geçmesi zarurî olmuştu. Bu zaruretin menşei hakkında bir fikir verebilmek için, müsaade buyurursanız, kısa bir izahta bulunayım:

Malûmdur ki, Meclisin küşadını müteakıp, elzem olan esasatı muhtevi bir takrir vermiştim. Meclis ve onun İcra Vekilleri Heyeti, o esasatı amelî olarak ilk günden tatbika başlamıştı. Bir taraftan da, teşekkül eden Hukuku Esasiye Encümeni, bu takrir muhteviyatı esas olmak üzere, bir kanun lâyihası hazırlamağa başladı. Nihayet dört ay kadar bir müddet sora, bu Encümen «Büyük Millet Meclisinin Şekil ve Mahiyetine Dair Mevaddı Kanuniye» serlevhalı sekiz kanun maddesi Meclise getirdi. 18 Ağustos

1920 tarihinde müstaceliyet kararile tahtı müzakereye alınan bu mevaddı kanuniyenin, uzunca bir de esbabı mucibesi vardır.

Encümen mazbatasının, Büyük Millet Meclisinin tarifine ait satırları meyanında, şu cümleler yazılı idi: «Halife ve padişahın esareti ve hadisatı sairenin de telâhukundan tahassul eden zaruretin sevku ilcasile teşekkül eden Meclisimizin, ebediyen bugünkü şekilde istimrarını kabul etmek, hâd ve istisnaî vaziyetlere şekli tabiî vermek olduğuna ve halbuki eşkâli gayritabiiye payidar olamıyacağı düsturuna binaen ihlâl edilen hakkı hilâfet ve saltanat ve istiklâli millet ve vatanın istihsal ve teyidine değin istimrarı ve ancak maksudu esasî olan bu mukaddes ümniyelerin husulile Meclisin şekli tabiî alması muvafık görülmüş ve onun için ikinci maddenin birinci fıkrası (gayenin husulüne değin) ibaresile takyit edilmiştir.» Filhakika Meclisin in'ikadı müddeti zamanla tasrih ve takyit olunmamıştı.

Bu esbap ve mütaleaya göre, Türkiye Büyük Millet Meclisinin 1920 Ağustosunda, henüz daimî vaziyet ve mahiyetinin tabiî olmadığı telâkkisinin cari bulunduğu anlaşılıyor.

Mevaddı kanuniyenin birincisi de: «Büyük Millet Meclisi, teşri ve icra kudretlerini haiz ve idarei devlete bizzat ve müstakillen vazıulyettir.» suretinde idi. Bu madde ile Meclise verilen salâhiyetin dahi, esbabı mucibeye nazaran muvakkat olması lâzımgeleceği tabiî idi. Mahiyeti muvakkat olan bir müessesenin salâhiyeti dahi, mevcudiyeti müddetile kaim olur.

Hukuku Esasiye Encümeninin telâkki ve mütaleası, Mecliste de aynen tebarüz etti. Hatta Meclis azasından birçokları, maksadın izahında, Encümenin ifadelerini nakıs bularak, tasrihat teklifinde bulundular. Dediler ki, birinci maddenin başına, «hilâfet ve saltanatın ve istiklâli vatan ve milletin istihlâsına kadar..» sarahatini ilâve etmek lâzımdır. İkinci maddedeki «gayenin istihsaline değin» ibaresi yerine dahi, ayni sarahatin ikamesi lüzumu talep olundu. Bu mesele çok münakaşatı mucip oldu. Bazı meb'uslar, yalnız «hilâfet» kelimesini koyalım, saltanat onda mündemiçtir, dediler.

Bazı hoca efendiler, buna razı olmadılar. Hilâfet bir emri manevidir mütaleasında bulundular. Hilâfette, rühbaniyet yoktur, itirazına, hoca efendiler, şu yolda cevap verdiler: «Saltanat hükmettiği memalike şamildir. Hilâfet bütün kürei arzdaki islâma şamildir.»

Bu münakaşalar günler ve günlerce devam etti. Muarazada bulunan fikirlerden biri sarih idi: «Halife ve padişah vardır ve var olacaktır. O mevcut olunca bugünkü vaziyet, şekil, salâhiyet muvakkattir, makamı hilâfet ve saltanat, icrayi faaliyete fırsat bulunca, teşkilâtı siyasiye ve esasiyenin ne olduğu muayyendir, malûmdur. O noktai nazardan yeni bir şey tasavvur etmek mevzuubahs değildir. Makamı hilâfet ve saltanatın icrayi faaliyetini temin edinciye kadar, Ankaraya toplanmış olan birtakım insanlar, muvakkat tedbirlerle çalışacaklardır.»

Hilâfet ve saltanat meseleleri hakkında Türkiye Büyük Millet Meclisine verdiğim izahat

Buna muarız olan fikirde vuzuh yoktu. «Saltanat, millete intikal etmiştir; saltanat kalmamıştır; hilâfet te, saltanat demektir; binaenaleyh onun da hikmeti mevcudiyeti yoktur» tarzında açık ve sarih konuşulamıyordu. Otuz yedi gün sora, 25 Eylûlde bir celsei hafiyede Meclise bazı izahatta bulunmağı faydalı addettim. Cari efkâr ve hissiyatı tatminden sora, başlıca şu mütaleatı serdetmiştim:

«Türk milletinin ve onun yegâne mümessili bulunan Meclisi Âlinin, vatan ve milletin istiklâlini, hayatını temin için çalışırken; hilâfet ve saltanatla, halife ve sultanla bu kadar çok meşgul olması mahzurludur. Şimdilik, bunlardan hiç bahsetmemek menafii âliye iktızasındandır. Eğer maksat, bugünkü halife ve padişaha muhafazai merbutiyet ve sadakat edildiğini ifade ve teyit etmekse, bu zat haindir. Düşmanların, vatan ve millet aleyhinde vasıtasıdır. Buna halife ve padişah deyince millet, onun emirlerine mutavaat ederek düşman amalini yerine getirmek mecburiyetinde kalır. Hain veyahut makamının kudretü salâhiyetini kullanmaktan memnu olan zat, zaten padişah ve halife olamaz. O halde, onu haledip yerine derhal diğerini intihap ederiz. Demek istiyorsanız, buna da, bugünün vaziyet ve şeraiti müsait değildir. Çünkü hal'i lâzımgelen zat, milletin nezdinde değil, düşmanların elindedir. Onun vücudunu keenlemyekün addederek diğer birine biat edilmek tasavvur olunuyorsa, bugünkü halife ve sultan hukukundan feragat etmiyerek İstanbuldaki kabinesile, bugün olduğu gibi muhafazai makam ve idamei faaliyete devam edebileceğine nazaran, millet ve Mec-

lisi Âli, asıl maksadını unutup halifeler davasile mi uğraşacak? Ali ile Muaviye, devrini mi yaşıyacağız? Hulâsa, bu mesele vâsi, nazik ve mühimdir. Halli, bugünün işlerinden değildir.

Meseleyi esasından halle girişecek olursak, bugün içinden çıkamayız. Bunun da zamanı gelecektir.

Bugün vazedeceğimiz esasatı kanuniye, mevcudiyet ve istiklâlimizi kurtaracak olan Millet Meclisini ve millî hükûmeti takviyeye matuf mana ve salâhiyeti zamin ve natık olmalıdır!»

Efendiler, bu izahatımdan bir hafta evel, ben de, Meclise bir proje vermiştim. 13 Eylûl 1921 tarihli olup siyasî, içtimaî, idarî, askerî noktai nazarları telhis ve teşkilâtı idariye hakkındaki mukarreratı ihtiva eden bu program, Meclisin 18 Eylûl 1921 günkü içtimaında okundu. İşte, bu tarihten, daha dört ay geçtikten sora takarrür eden ilk Teşkilâtı Esasiye Kanunu, bu programdan çıkmıştır.

*

* *

Londra Konferansına iştirak edecek murahhaslar, doğrudan doğruya millî iradeyi temsil eden Büyük Millet Meclisi tarafından intihap edilmelidir

Şimdi arzu buyurursanız İstanbul ile muhabereye devam edelim.

Tevfik Paşa 27 Kânunusani tarihli telgrafnamesi muhteviyatını 29 Kânunusani tarihli bir telgrafname ile tekrar etti. İcra Vekilleri Heyeti Riyasetinden şu cevap verildi:

Ankara, 30/1/1921

İstanbulda Tevfik Paşa Hazretlerine

İtilâf siyasetinde Türkiye lehine vukubulan inkişafı âhir, milletin azmi fedakârisi mahsulüdür. Türkiye Büyük Millet Meclisinin Sevr Ahitnamesini külliyen reddetmesi üzerine hâdis olan şu vaziyetten, menafii milliyeye en muvafık netayiç istihsali, Londra konferansına iştirak edecek murahhasların doğrudan doğruya iradei milliyeyi temsil eden Büyük Millet Meclisi tarafından intihap ve terhis edilmiş olmasile kabildir. Sevr Muahedei meş'umesini imzalamış bir heyetin varisi hususisi olan heyetiniz murahhaslarının, mülkü millete nafi şerait istihsal edebilmeleri gayrimümkündür. Binaenaleyh, vatanın menafii âliyesi icabı işbu müzakeratı sulhiyede sizin aradan çıkarak Büyük Millet Meclisi murahhaslarını, vahdeti milliyeyi tamamen irae eder bir şekilde serbest bırakmaklığınız lâzımdır. Bu sebeple, evelki

tebligatımız hakkında cereyan edecek müzakeratı bir taraftan takip ve icra eylemekle beraber berveçhiati mukarreratı müstacelen kabul ve tenfiz eylemeniz rica olunur:

1 — Londra konferansına iştirak edecek Türkiye heyeti murahhasası, munhasıran Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti tarafından intihap ve izam edilecektir.

2 — İşbu heyeti murahhasa refakatine verilmesini lüzumlu gördüğümüz bazı mütehassıs müşavirler ile evrak ve vesaikı lâzime tarafımızdan ihzar ve heyete iltihak etmek üzere izam ve irsal edilecektir.

3 — Tarafımızdan gönderilecek işbu heyeti murahhasanın, umum Türkiye menafiini temsil edecek yegâne heyet olduğunu da Düveli İtilâfiyeye tebliğ edeceksiniz.

4 — Vaktin darlığı hasebile kat'î ve nihaî olarak ittihaz edilen işbu mukarreratın ademi tervici halinde selâmeti mülkü millet namına terettüp edecek mes'uliyeti tarihiye tamamen heyetinize ait bulunacaktır.

İcra Vekilleri Heyeti Reisi
Fevzi

Efendiler, Tevfik Paşanın refikı mesaisi olup Ankarada bulunan İzzet Paşa tarafından da bir telgraf yazılması faydalı olur zannında bulunduk. İzzet Paşanın telgrafı şu idi:

Şifre — Ankara, 30/1/1921

İstanbulda Tevfik Paşa Hazretlerine

Şubat evahirinde Londrada in'ikat edecek konferansa mütedair Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerile zatı samileri arasında cari açık muhaberat muhteviyatına muttali bulunuyoruz. Heyetimizin duçar olduğu ademi muvaffakıyet üzerine yine iradı mütaleaya mücaseret müstelzimi hacalet olmakla beraber zatı fahimanelerini vaziyeti hakikiye ve burada hükümferma nikatı nazar hakkında tenvir etmeğe sevki vatanperverile lüzum hissediyoruz. İstanbulun tahtı işgalde olması hasebile oradaki bir hükûmetin menafii esasiyei milleti müdafaadan âciz olacağı buraca tabiî görülmektedir. Ayrı iki heyet halinde konferansta ispatı vücut etmekten, bilâhare Anadolu ile İstanbulun tefrikına yol açılacağı endişesile de tevakki edilmektedir. Mustafa Kemal Paşa Hazretleri de, telgrafnamelerindeki nikatı nazardan esas itibarile sarfınazar etmeğe salâhiyettar değildir. Anadoluda avni hakla muhalefet ve isyanlar kesrü izale ve çeteler tenkil olunarak kuvvetli bir ordu ve hükûmet teşekkül etmiştir. Avrupayı, Sevr Muahedesinin lehimize tadiline sevkedebilecek müzakeratın inkıtaına mahal verilmiyecek surette bideriği himmet buyurulmasını hasbessadâka istirham eyleriz. Buradaki Türkiye Büyük Millet Meclisinin tarafı padişahiden tanınması şartı esasisi baki kalmak üzere teferrüat ve zavahire ait bazı hususat için dahi müdavelei efkâr imkânı mevcuttur. Bu imkânın ifatesine mahal verilmemek üzere iş'arı keyfiyet buyurulması maruzdur.

Ahmet İzzet

Efendiler, sizi yormazsam Tevfik Paşanın bu telgrafa verdiği cevabı da arzedeyim:

Tevfik Paşa yeminle bağlı olduğu Kanunu Esasiye sadakatten ayrılamıyor

Şifre

İstanbul, 31/1/1921

Ankarada İzzet Paşa Hazretlerine

C: 30 Kânunusani 1921

Cümlemizin muhafazai ahkâmına yemin ettiğimiz Kanunu Esasiye muhalif tadilâtı esasiye icrası ve anın tasdikı sarahatı kanuniye ile ne derece kabili telif olacağı cayi mülâhazadır. Bu husus, ancak Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin....... vasıtasile gönderdiği telgrafla beyan olunan ve bizce mültezem bulunan tadilâtın Düveli İtilâfiyece kabul edilmesine ihtimam olunup inşallah istihsali matlup olunduktan sora usulü dairesinde hallolunacak mesaili dahiliyedendir. Aksi hal, dünkü telgrafımızla dahi izah olunduğu üzere konferansa ademi kabulümüzü ve İstanbulun derhal hakimiyeti osmaniyeden ihracını ve Yunanilerin davasının bilâ müdafaa kalmasını belki muhik görülmesini mucip olacaktır. Telgraflardan bir cihetin anlaşılmadığını istidlâl ediyoruz. Konferansa sizin ve bizim diyerek iki heyet izam edileceğinin nereden çıkarıldığı anlaşılamıyor. Dava ayni, esbabı müdafaa ayni olmakla beraber bu hususta ittihadı tam olunca, oraca tayin olunacak murahhaslar, Düveli İtilâfiyenin tanımakta olduğu hükûmetin terfik edeceği murahhaslarla beraber gidince, heyet, müttehit ve yekvücut ve salâhiyeti lâzimeyi haiz olur ve bilâihtiraz müttehiden davayi milliyi müdafaa eder. Bu lüzumun oraca da takdir buyurulduğu, murahhasların Düveli İtilâfiyeye tanıttırılmalarını bizden talep buyurmasile müspettir. Tebliğ olunan nota ve beyanatınız vazıhan göstermektedir ki, Düveli İtilâfiye Londra Konferansına yalnız olarak Anadolu murahhaslarını kabul etmemektedir. Bunlar, hükûmet murahhaslarile birlikte bulunmak suretile kabul olunacaktır. Böyle ayrılık muhafaza edilecek olursa ağlebi ihtimal hiçbir tarafın murahhasları kabul edilmiyecektir. Bu bapta yalnız buradan murahhas kabul edilmesi muhtemel ise de Anadolu için bu ihtimal de yoktur. Binaenaleyh pek büyük fedakârlıklar mahsulü olan bu tebeddül, zararımıza hallolunur. Çünkü İtilâf mahafilinde Yunan muhipleri fazla olup kendilerine Türkler şarkta harbin idamesine taraftar ve sulhü itilâfa talip değildir diye propaganda ile lehdar olanları kendilerine celp, bizi haksız ve düşmanımızı haklı göstermeğe salâhiyet verilmiş olur. Müşterek murahhaslardan mürekkep bir heyet gönderilirse metalibimiz kabul olunmasa bile, lehimize olan efkârı aleyhe çevirmemiş ve belki aleyhtar olanların bir kısmı mühimmini kazanmış oluruz. Vakit pek dardır. Muhaberat ile zayi edilecek zaman kalmamıştır. Murahhasların hemen izamı menafii vataniye ve milliye icabıdır. Zatı devletlerile rüfekayi muhteremenizin dahi avdetleri lâzımdır. Zira ora efkârına ancak anmüşahedetin vukufunuzdan bihakkın istifade edecek zamanda ve orada efkârın bu nikatı nazara celbi lüzumunda müttefik olduğumuz kanaatindeyiz Efendim.

Sadrazam

Tevfik

Efendiler, Tevfik Paşanın Fevzi Paşa Hazretlerine olan cevabî telgrafını da okuyalım:

Şifre

Dersaadet, 1/2/1921

Ankarada Mustafa Fevzi Paşa Hazretlerine

C: 30 Kânunusani 1921. Kıral *Kostantin* in Atinaya avdeti üzerine Düveli İtilâfiye mehafilinde ve efkârı umumiyede Yunanistan aleyhine husule gelen tebeddül münasebetile Avrupada lehimize bir cereyan tevellüt etmekle beraber, bu cereyana mukabil, Rumlara muzahir ve Sevr Muahedesinin tamamen veya cüz'î tadilâtla tatbikı suretile Türkiyeyi imha fikrinde musır bazı ricali siyasiye de mevcut bulunmasına, hususile aldığımız malûmatı mevsukaya göre, ricali mezkûrenin Anadolu mümessillerinin dahi konferansa davet edilmesini kabul ve terviç eylemeleri Anadolunun böyle bir davete icabet etmiyeceğine kani olmalarından ileri gelmiş ve bundan maksatları da şu ademi icabet keyfiyetini öne sürerek ve aleyhimize tedabiri zecriye ittihazını muhik göstererek efkârı umumiyeyi siyasetlerine iktifaya mecbur eylemekten ibaret bulunmuş olmasına binaen konferansa bir an evel ve müştereken gidilerek ihkakı hakka çalışılmak lâbüttür. Şayet orada meşru ve muhik mutalebatımızın reddolunduğunu görür ve konferansı terke mecburiyet hissedersek, bu keyfiyet husemamızın elinde aleyhimize bir silâhı müessir olamaz. Telgrafnamelerinde beyan olunan mutalebatın, evelce de bildirilen esbaba ve İstanbulun vaziyeti mahsusasına mebni kabulü mümkün değildir. Bunlarda ısrar ile konferansa vaktü zamanında iştirak fırsatı fevtedilirse, evvelâ temini vahdet olunmamasından dolayı İstanbul ve Boğazların büsbütün hakimiyeti osmaniyeden çıkması, saniyen Düveli İtilâfiyenin Yunanistana muaveneti naktiye ve askeriye ifa ve Anadoluda müşterek bir hareketi taarruziye icrasına kalkışarak zaten mesaibi mütevaliyei harbiyeden adedi pek ziyade tenakus etmiş olan Türk unsurunun bir kat daha mahvü perişaniye maruz kalması, salisen büyük nispette fedakârlıklar ihtiyarı mukabilinde haricî muavenete ihtiyaç mecburiyeti hâsıl olarak binnetice gayei emel olan istiklâlin heder edilmesi gibi netayici vahime tahaddüs eyler. Murahhaslarınızın Dersaadete tesrii hareketi elzemdir Efendim.

Sadrazam
Tevfik

Muhterem Efendiler, Osmanlı Sadrazamının daha bazı tavsiye ve ihbarları vardır. Müsaade buyurursanız onları da okuyalım:

Şifre

Dersaadet, 5/2/1921

Ankarada Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Londrada içtima edecek olan konferansa Devleti Aliyenin dahi davet edilmesinden dolayı telâşa düşen Yunanlılar, aleyhimizdeki propagandalarına bir kat daha germi vermişlerdir. Paristeki murahhasımızdan aldığımız malûmata nazaran Fran-

sada efkârı umumiyeyi aleyhimize çevirmek için gûya Anadoluda bir Alman heyeti askeriyesi mevcut olduğunu ve harekât ve siyasetinizin bu heyetin telkinatından tevellüt eylediğini Fransız mehafilinde neşretmekte oldukları gibi Türkiyedeki hıristiyanların katliam edilmekte olduğundan bahsile bunların tahlisi için Papa tarafından bilcümle parlâmentolara müracaat edildiği mesmu olduğu murahhası müşarileyh tarafından ilâveten bildirildiğinden fevkalâde suitesiratı mucip olacak olan işbu şayiatın serian tekzip edilmesi rica ve tavsiye olunur.

Sadrazam
Tevfik

Şifre

Dersaadet, 8/2/1921

Ankarada Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Konferansa tesir etmek maksadile şubatın yirmi birinde Yunanlıların 70—80 bin kişi ile taarruza geçecekleri Hariciye Nezaretinden mevsukan istihbar kılınmıştır. Taarruzun Karahisar - Eskişehir istikametinde olmasına ihtimal verilir. Ankara murahhaslarının yalnız olarak konferansa kabul edilemiyeceği mümessillerin cümlei ifadatındandır.

Sadrazam
Tevfik

Bu telgrafın yazılmasından maksat, Yunanlıların taarruz edeceğini bildirmek mi idi; veyahut, Ankara murahhaslarının yalnız olarak kabul edilemiyeceğini söylemek mi idi, bunu anlamak müşküldür. Yoksa 70 - 80 bin kişilik düşman kuvvetinin taarruzu tehdidile ikinci fıkra müeddası temin edilmek mi isteniyordu?

Murahhas izamı hakkında, bizim, serdettiğimiz noktai nazarları iş'aratımız veçhile Tevfik Paşa İtilâf mümessillerine tebliğ etmiş te, telgrafın son fıkrasile aldığı cevabı mı iblağ ediyordu; bu da vazıh değildir.

Dersaadet, 8/2/1921

Ankarada Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Fransız efkârı umumiyesini rencide etmemek için Kilikyada taarruzdan tevakki edilmesi, hayırhahlığında şüphe olmıyan bazı Fransız ricalinin tavsiyesi üzerine Paris murahhasımızdan kemali ehemmiyetle bildirilmiştir.

Sadrazam
Tevfik

Efendiler, bu gibi tavsiyeleri, İstanbul hükûmetlerinden çok dinlemiştik. Bizim taarruzdan tevakki etmemizi tavsiye eden

hayırhahın muhatabı, işittiğini bir gramofon gibi bize isal ederken, hayırhaha, bize de taarruzdan tevakki edilmesini icap edenlere tavsiye edip etmediğini sormuş mu acaba? Aldığı cevap, menfi idise, onun hayırhahlığına nereden hükmetmiş idi? Vatanımızı işgal edenlerin, efkârı umumiyesini rencide etmemeği tavsiye edenlere, vatanı işgal olunan milleti, niçin rencide ettiklerini ve etmekte devam eylediklerini sormamak, neden, bu Osmanlı ricalinin havassı mümtazesi olmuştu?

Osmanlı ricalinin havassı mümtazesi

Hulâsa, Muhterem Efendiler, görülüyor ki, Tevfik Paşa ve arkadaşlarile esasta, fikirde, telâkkide, anlaşmak mümkün olamıyordu. Nihayet, mesele, Meclise intikal ettirildi.

Meclise iki teklif dermeyan ettim. Birisi: memleketin ve milletin vaziyet ve maksadını İstanbula sarahaten bildirmek; ikincisi: ayrıca davet vukuunda Londraya müstakil bir heyet göndermekti. Her iki teklifim kabul edildi.

Efendiler, Meclisin noktai nazar ve kararını, Tevfik Paşaya iblağ eden telgrafname aynen şöyle idi:

Tevfik Paşanın teklifleri karşısında Büyük Millet Meclisinin kararı

Londra konferansına davet dolayısile Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri ve İcra Vekilleri Heyeti Reisi Fevzi Paşa Hazretlerile İstanbulda Tevfik Paşa Hazretleri arasında teati edilen muhaberat, heyeti umumiyede okunmak suretile Meclisin dahili ıttılaı oldu. Tevfik Paşa Hazretleri tarafından dermeyan buyurulan mütaleat, memleketin bugünkü vaziyeti hakkında sarih bir fikir edinmekten pek uzak olduklarını teessürle bize gösterdi. İstanbulda mütarekedenberi iki nevi hükûmet biribirini takip etmiştir. Biri Damat Feridin riyaseti altında, muhtelif zevatın iştirakile teşekkül eden hükûmetler ki, herne behasına olursa olsun, İtilâf Devletlerine karşı mutavaatı mutlaka fikrini temsil etmiş ve memleketin kendi hukuku hakimiyetini idame için bezlettiği fedakârlıkları, düşmanlarla beraber çalışmak suretile takim etmeği bir meslek i mahsus edinmiştir. Bu fikrin salikleri, memleketin şer ve hıyanete müstait nekadar nankör evlâdı varsa, hepsini tahrik ve teçhiz ederek, müdafaai milliyeye hasrı nefs eden vatanperverler aleyhine mütemadi kullandılar. Şer'i mübin namına neşredilen sahte fetvaların, mazharı taltif olan mirimiran Anzavurlarla fikri istiklâl ve müdafaa aleyhine neşrettikleri manevî ve maddî zehrü ifsat kuvvetleri aleyhine, Anadolu aylarca müddet çarpışmağa mecbur oldu. Onlar, düşmanlar hesabına cephelerimizi kaç defa arkadan vurdular. İslâmın ilk asırdanberi, şeref ve hak, din namına cihat eden milletimiz, tarihimizin ilk günlerindenberi, devlet ve memleket ne vakit tehlikeye düşmüşse kanını mebzulen akıtmaktan hâli kalmıyan milletimiz, bu defa muazzam vatandan bakiye kalan son parçada, son kaleye çekilmiş, en son müdafaasını yaparken hükûmet namını alan heyetler, düşmanlar hesabına, düşman safları arasında kendi milletleri aleyhine çalışıyorlardı. Bizansın son günlerinde, Fatihin teslim davetine karşı «Allahın bana bir vediası olan bu memleketi, ancak Allaha teslim ederim» diyen son Kayseri Rumun tahtına varis bir hanedandan gelen bugünkü halife ve sultanın hükûmeti, esir olmamak isteyen milleti, kendi elile bağlıyarak

düşmanlara teslim etmeğe çalışıyordu. Bu birinci safha, o hükûmetlerin ve müttefiklerinin hezimetile netice buldu. İkinci nevi hükûmet, Tevfik Paşanın riyaset ettikleri heyettir ki, maksat itibarile Anadolu müdafaasına taraftar olduğunu söylemekle beraber, icraat itibarile, memleketin samimiyetle istihsal etmek istediği sulha nakabili tecviz bir gaflet ve inat ile mâni olmakta devam ediyor. Şûrayi saltanatta, İtilâf Devletlerinin uzattığı ilâmı esareti ayağa kalkmak, ibrazı hürmet etmek suretile kabul ve imza eden rical ve âyan, bütün memlekette hiçbir hak ve salâhiyeti temsil etmiyen bir kuvveti sakıta halindedir. Anadolu ve İstanbul, istiklâl ile esaretin, hürriyetle mahkûmiyetin tearuz ve tehalüf ettiği iki ayrı parça halinde kalmıştır.

Biz, memleketin esir edilmiş, ihtiyarını kaybetmiş parçasını hür ve müstakil kısma ilhak etmek istiyoruz. İstanbul ricali, küllü teşkil eden ve bütün bir cihanı husumete karşı kendini şeref ve salâbetle müdafaa eden hür kısmı, esir ve mahkûm cüz'e tâbi etmek, ilhak etmek istiyorlar. Bütün Anadoluyu, hürriyet ve istiklâline âşık bütün evlâdı memleketi ve bugünkü ruhu mazlumu islâmı temsil eden Büyük Millet Meclisi, İstanbulun malûl ve mahrumu hürriyet bir heyetine tâbi olmayı, hiçbir zaman kabul edemez.

Meclisimiz tarafından kabul ve ilân edilen ve bütün memlekette muta olan Teşkilâtı Esasiye Kanunlarımız mucibince, hakimiyet, bilâkaydüşart milletindir ve milletin teşri ve icra kudreti ise, onun hakikî ve yegâne mümessili olan Büyük Millet Meclisinde tecelli eder. Bu esasata binaen heyeti murahhasamızın İstanbula gitmesi ve oradan intihap edilecek bir heyete dahil olması ve oranın vereceği salâhiyetname ile cihana karşı davayi millimizi deruhde etmesine imkân yoktur. Eğer isterseniz bilfiil ve bilhak haizi istiklâli mutlak olan, bütün teşkilâtı idariyesile memleketi tedvir eden, orduları şarkta ve garpta düşmanlara hadlerini bildirerek memlekete sulhün yollarını açan Meclisimizin, heyeti murahhasasını, memleketi temsil edebilecek yegâne heyet olarak tanırsınız. Yoksa, biz kendi heyetimizi, kendimiz göndermek kararını zaten almış bulunuyoruz. Bu kararımıza verilecek cevabın, birtakım sözler değil, fakat filiyat olması bizce matlup ve mültezemdir.

Londra Konferansına iştirakimiz

Efendiler, Hariciye Vekili bulunan Bekir Sami Beyin tahtı riyasetinde ayrıca ve müstakil bir heyeti murahhasa tertip edildi. Heyet, Londra Konferansına sureti mahsusada davet vukuunda icabet ve iştirak etmek kaydile ve fakat zamandan istifade maksadile, Antalya üzerinden Romaya hareket ettirildi.

Heyetimiz, İtalya Hariciye Nazırı Kont İsforça vasıtasile, konferansa resmen davet olundukları kendilerine tebliğ olunduktan sora Londraya gitmişlerdir.

Londra Konferansı, 27 Şubat 1921 den 12 Mart 1921 e kadar devam etti. Müspet hiçbir netice vermedi.

Düveli İtilâfiye, İzmir ve Trakya nüfusları hakkında kendileri tarafından bir tahkikatın neticesini kabul edeceğimize dair, bizden vadalmak istediler. Heyeti murahhasamız, evvelâ, bunu kabul etmişti. Ankaradan vukubulan ihtar üzerine, bilâhare, tah-

kikatın icrasını, Yunan idaresinin ref'ine talik teklifinde bulundu. Düveli İtilâfiyenin, Sevr Muahedesinin ahkâmı sairesinin, bilâitiraz tarafımızdan samimiyetle tatbikını temin etmek istediği anlaşılmıştı. Heyeti murahhasamız, bu husustaki teklifata, ret mahiyetinde cevaplar vermişti. Yunan murahhasları, tahkikatı esasından reddetmişlerdi. Bunun üzerine, Düveli İtilâfiye murahhasları, Türk ve Yunan heyeti murahhasalarına, bazı teklifatı havi bir proje vererek, hükûmetlerinden bu projeler muhteviyatına dair alacakları cevapların, konferansa bildirilmesini talep etmişlerdi.

Bizim heyeti murahhasamıza verilen projede, Sevr Muahedesi ahkâmında icra olunacak tadilâta müteallik şu noktalar vardı:

Bize bırakılan jandarma ve kıtaatı mahsusa miktarlarını cüz'î surette arttırmak. Memleketimizde kalacak ecnebi zabitan adedini biraz tenkis etmek. Boğazlar mıntakasını biraz ufaltmak. Bütçemiz üzerine mevzu tahdidatı biraz hafifletmek. Umuru nafıaya müteallik imtiyaz vermek hakkımız üzerine mevzu tahdidatı da, biraz tahfif etmek... Bundan başka adlî kapitülâsyonlar, ecnebi postaları, Kürdistan... hakkında Sevr projesinde tadilât icrasını ümit ettirecek bazı müphem vaitler..

Ayni teklifat projesinde, Ermenistan hudutlarının tayini hususu, Cemiyeti Akvamın göndereceği bir komisyona terkedilmekte idi. İzmir mıntakasında da hususî bir idare teşekkül edecekti. Gûya, İzmir vilâyeti bize iade olunacaktı. Fakat İzmir şehrinde bir Yunan kuvveti bulundurulacak, İzmir sancağı asayişi İtilâf zabitanı tarafından idare olunacak, bu sancaktaki jandarma kuvveti, nüfusu nispetine göre muhtelif anasırdan teşekkül edecek, vilâyete Cemiyeti Akvam tarafından bir hıristiyan vali tayin olunacak, İzmir vilâyeti Türkiyeye varidatın tezayüdile artacak, senevî bir meblâğ, tediye edecek idi.

İzmir vilâyeti hakkında teklif olunan bu tarzı hal ve tesviye, beş sene sora, tarafeynden birinin talebi üzerine Cemiyeti Akvamca tadil olunabilecekti.

Murahhaslar daha yolda iken başlıyan Yunan taarruzu

Efendiler, İtilâf Devletleri, heyeti murahhasamız vasıtasile yaptıkları teklifatın cevabını almağa intizar etmeden, daha murahhaslarımız yolda iken, Yunanlılar, bütün ordusile, bütün cephelerimize karşı taarruza geçtiler.

Görüyorsunuz ki Efendiler, Yunan taarruzu, konferans ve sulh hikâyesini bize bizzarure terkettiriyor. Şimdi müsaade buyurursanız, size, bu taarruzu ve neticesini arzedeyim:

Yunan ordusunun Bursa ve şarkında mühim bir grupu; Uşak ve şarkında diğer bir grupu vardı. Bizim de kuvvetlerimiz, Eskişehir şimaligarbisinde ve Dumlupınar ve şarkında olmak üzere iki grup halinde idi. Bundan başka, Yunanlıların, İzmitte bir fırkaları, bizim de ona mukabil Kocaeli Grupu bulunuyordu. Yunanlıların, Mendres boyundaki kıtaatına karşı da kıtaatımız vardı. Yunan ordusunun Bursa ve Uşak grupları, 23 Mart 1921 günü ileri harekâta geçtiler. İsmet Paşa Kumandasında bulunan Garp Cephesi kıtaatı, arzettiğim gibi, Eskişehir şimaligarbisinde tahaşşüt etmişti. Karar, muharebeyi İnönü mevaziinde kabul etmekti. Ona göre tedabir ve tertibat alınıyordu. Düşman, 26 Mart akşamı, İsmet Paşanın işgal ettirdiği mevaziin sağ cenahı ilerisine yanaştı. Ertesi günü, bütün cephede temas hâsıl oldu. Düşman, 28 de sağ cenahımıza taarruza geçti. 29 da her iki cenahtan taarruz etti. Düşman, mevziî, mühim muvaffakıyetler elde ediyordu. 30 Mart günü şiddetli muharebelerle geçti. Bu muharebelerin de neticesi düşman lehine tecelli etti.

İkinci İnönü Zaferi ve İsmet Paşanın Metristepeden gördüğü vaziyet

Bundan sora, sıra bize geliyordu. İsmet Paşa, 31 Mart günü, mukabil taarruza geçti ve düşmanı mağlûp ederek, 31/1 Nisan gecesi ricate mecbur etti. Bu suretle, tarihi inkılâbımızın bir sahifesi, İkinci İnönü zaferile imlâ edildi.

Efendiler, düşman çekilirken Garp Cephesi Kumandanile 1 Nisan günü cereyan eden muhaberat, o günün tahassüsatını tespit eden vesaiktir. O tahassüsatı ihya için müsaade buyurursanız o günkü muhaberattan bazı telgrafları aynen okuyacağım.

Metristepeden, 1/4/1921

Saat 6 30 sorada Metristepeden gördüğüm vaziyet: Gündüzbey şimalinde, sabahtanberi sebat eden ve dümdar olması muhtemel bulunan bir düşman müfrezesi, sağ cenah grupunun taarruzile gayrimüntazam çekiliyor. Yakından takip ediliyor. Hamidiye istikametinde temas ve faaliyet yok, Bozöyük yanıyor. Düşman, binlerce maktullerile doldurduğu muharebe meydanını silâhlarımıza terketmiştir.

Garp Cephesi Kumandanı
İsmet

Ankara, 1/4/1921

İnönü muharebe meydanında Metristepede Garp Cephesi Kumandanı ve
Erkânıharbiyei Umumiye Reisi İsmet Paşaya

Bütün tarihi âlemde, sizin İnönü meydan muharebelerinde deruhde ettiğiniz vazife kadar ağır bir vazife deruhde etmiş kumandanlar enderdir. Milletimizin is-

tiklâl ve hayatı, dahiyane idareniz altında şerefle vazifelerini gören kumanda ve silâh arkadaşlarınızın kalp ve hamiyetine büyük emniyetle istinat ediyordu. Siz orada yalnız düşmanı değil milletin makûs taliini de yendiniz. İstilâ altındaki bedbaht topraklarımızla beraber bütün vatan, bugün müntehalarına kadar zaferinizi tes'it ediyor. Düşmanın hırsı istilâsı, azim ve hamiyetinizin yalçın kayalarına başını çarparak hurdahaş oldu.

Namınızı, tarihin kitabei mefahirine kaydeden ve bütün milleti hakkınızda ebedî minnet ve şükrana sevkeden büyük gaza ve zaferinizi tebrik ederken, üstünde durduğunuz tepenin size binlerce düşman ölülerile dolu bir meydanı şeref seyrettirdiği kadar milletimiz ve kendiniz için şaşaai itilâ ile dolu bir ufku istikbale de nazır ve hâkim olduğunu söylemek isterim.

Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal

Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Zulmü istibdat dünyasının en zalimane hücumlarına karşı, yalnız ve şaşkın kalan milletimizin maddî ve manevî bütün kabiliyet ve kuvvetlerini ruhundaki ateşle toplıyan ve harekete getiren Büyük Millet Meclisinin Reisi Mustafa Kemal Paşa!

Kahraman askerlerimiz, zabitlerimiz ve askerlerimizle avcı hatlarında omuz omuza vuruşan fırka ve kolordu kumandanları namına takdirat ve tebrikâtınıza kemali fahr ile arzı şükran ederim.

Garp Cephesi Kumandanı
İsmet

Cenup Cephesindeki harekât

Muhterem Efendiler, İnönü muharebe meydanını, ikinci defa olarak mağlûben terk ve Bursa istikametinde eski mevzilerine ricat eden düşmanın takibinde, piyade ve süvari fırkalarımızın gösterdikleri şayanı tezkâr kahramanlıkları izah etmiyeceğim. Yalnız, umumî vaziyeti askeriyeyi itmam için müsaade buyurursanız Cenup Cephemize ait mıntakada cereyan etmiş olan harekâtı hulâsa edeyim.

Cenup Cephesi Kumandanı Refet Paşanın emrinde bulunan üç piyade fırkası, Dumlupınarda, müstahzar bir mevzide bulunuyorlardı. Bundan başka, bir süvari fırkası ve bir de süvari livası vardı. Bu mevziin sol cenahında bulunuyordu. Cenup Cephesi Kumandanının aldığı vazife, bu mevzide düşmanı tevkif etmekti. Uşak şarkındaki mevzilerinden hareket eden üç piyade fırkası ve bir kısım süvari, Dumlupınar mevaziine temas ve taarruz ettiler. 26 Martta kıtaatımız, mevzilerini terke mecbur oldu. Cenup Cephesi Kumandanı, bundan sora esaslı bir hatta kuvvetlerini tevkif

ve yeniden tertibat almağa muvaffak olamıyarak iki kısma ayrıldı. Bir kısmı ki, (Sekizinci ve Yirmi Üçüncü Piyade Fırkalarile İkinci Süvari Fırkasından mürekkep idi) kendi tahtı emrinde, Altıntaş istikametinde çekildi. Diğer kısım ki, (Kolordu Kumandanı Fahrettin Paşanın tahtı emrinde bulunuyordu. Elli Yedinci Piyade Fırkasile Dördüncü Süvari Livasından ibaret idi). Düşman, bütün kuvvetile Fahrettin Paşa kuvvetlerine teveccüh ederek şarka yürüdü. Refet Paşa kuvvetlerine karşı, Dumlupınarda, yalnız bir piyade alayı bıraktı. Refet Paşa, bilâhare Yirmi Üçüncü Fırkayı Altıntaş üzerinden cenuba, Fahrettin Paşa emrine iade etti. Altıntaş istikametinde, düşmanın hiçbir hareketi olmadığı tahakkuk edince, Refet Paşa, yanında bulunan kuvvetlerle şimale celbolundu.

Şark istikametinde ilerliyen düşmana karşı, Fahrettin Paşa kuvvetleri, muhtelif mevakide muharebeler vererek Afyon şarkına çekildi. Düşman, Afyon Karahisarını işgal ettikten sora, Çay - Bolvadin hattına kadar ilerledi ve orada tevakkuf etti. Bu düşman karşısında, Fahrettin Paşa, Elli Yedinci, Yirmi Üçüncü Fırkalarla beraber, cenuptan Adana mıntakasından gelen Kırk Birinci Fırkayı da alarak, mukabil bir hat vücuda getirdi.

Yunan ordusunun umumî taarruz plânında nazarı dikkati çok calip bir hata

Efendiler, fazla mülâhazatı sevkulceyşiyeden içtinap taraftarı olmakla beraber, Yunan ordusunun bu defaki umumî taarruz plânında, nazarı dikkati çok calip bir hatayı işaret etmek isterim. Yunan ordusunun Uşak grupu, Dumlupınardan sora, Eskişehir istikameti umumiyesinde yürümek lâzımdı. Afyon üzerinden Konya istikameti umumiyesinde teveccüh etmesi, asıl neticei kat'iye sahasından kuvvetlerini uzaklaştırarak, onları atıl ve tehlikeli bir vaziyette bırakmıştır. İnönünde, muvaffakıyet bizim tarafta kaldıktan sora, bu kuvvetlerin kendilerini tehlikeden kurtarmak için bir an evel ve serian ricatlerini teminden başka bir şey düşünemiyeceklerine şüphe yoktu. İnönünde muzaffer olan kuvvetlerimizin, Eskişehir, Altıntaş üzerinden Dumlupınara teveccüh ederek, ve bu mesafenin mühim bir kısmında şimendifer hattından azamî istifade mümkün olduğuna göre, Afyon Karahisarın şarkında bulunan Yunan grupunun hattı ricatini kat'etmesi ve bu suretle o grupu büyük bir felâkete duçar eylemesi pek kuvvetli bir ihtimal dahilinde idi. Nitekim, bu fikrin tatbikatına geçmekte bir an teaahur edilmemiştir. Derhal Cenup Cephesi Kumandanı Refet Paşanın emrine, ilk serbest kalan fırkalar verilerek tahrik edilmiştir.

Yunan ordusunun Uşak grupu, İnönü Meydan Muharebesinin neticesi üzerine derhal ricate başladı. Refet Paşa, 7 Nisan 1921 tarihinde karargâhile Çekürlerde, Dördüncü ve On Birinci Fırkalar Altıntaş mıntakasında, Beşinci Kafkas Fırkası ve kuvvetli bir alay mahiyetinde bulunan Meclis Muhafız Taburu Çekürler cenubunda, Birinci ve İkinci Süvari Fırkaları Kütahya mıntakasında bulunuyorlardı. Fahrettin Paşa, Çay ve Afyondan çekilen düşmanı takip ve tazyik ederken, Refet Paşa da, düşmanın Aslıhanlar civarında bulunan bir alayına, bu saydığımız kuvvetlerle, yani, üç piyade fırkası ve bir taburla, taarruz etti. Bir taraftan da, şimalden daha iki fırka, Yirmi Dördüncü ve Sekizinci Fırkalar, cenuba tahrik edildi. Aslıhanlardaki Yunan alayı, Refet Paşanın taarruzunu tevkif etti. Çok zaman kazandı, bu müddet zarfında geriden gelen kıtaatla iki fırkaya kadar takviye olundu. Bu kuvvetler, Afyondan çekilen kuvvetlerin kendilerine iltihakını temin etti.

12 Nisan 1921 günü Refet Paşanın emrinde şimalden cenuba ve şarktan garba taarruz eden kuvvetlerin mecmuu şu idi:

Şimalden gelen 4, 5, 11, 8 ve 24; şarktan ilerliyen 57, 23 ve 41 inci Fırkalar ki cem'an sekiz piyade fırkası ve bir piyade taburu.. Birinci ve İkinci Süvari Fırkaları çok uzak mesafelerden dolaştırılarak ancak düşman mağlûp edildiği takdirde müessir olabilecek, fakat o günün muharebesinde hiç te müessir bulunmayan, düşman gerisinde Banaz hedefine sevkolunmuştu. Refet Paşanın tahtı kumandasına verilen kuvvetler, taarruzlarında muvaffak olamadılar, bilâkis fazla zayiat verildi. Düşman, Dumlupınar mevaziine hâkim olarak yerleşti ve orada kaldı. Refet Paşa kuvvetleri de, Dumlupınardan on kilometre şarkışimalide olmak üzere, Aydemir, Çalköy, Silkisaray, hattına çekilip durdu. Aslıhanlar Muharebesi diye yadolunan, bu hareket, bu suretle hitam buldu.

Refet Paşa kendisi mağlûp olduğu halde düşmanı mağlûp kabul ediyordu

Efendiler, muharebenin cereyanı esnasında muharebe hatlarından bazı kısımların ileri geri vukubulan dalgaları ve bilhassa Afyon şarkında bulunan düşman fırkalarının, Dumlupınar ilerisinde bıraktıkları bir alaylarının mağlûp ve bertaraf edilememesi yüzünden, Dumlupınara kadar çekilebilmelerini müteakıp Yunan kuvvetlerinin esaslı bir hat işgal etmek üzere tertibat alırken, ilerdeki parçalarının o hatta vâsıl olmak üzere geri yürüyüşleri, Refet Paşanın muharebe neticesini yanlış hükmetmesine bais oldu. Filhakika, Refet Paşa, kendisi mağlûp olduğu halde düşmanı

mağlûp ve ricat eder kabul etti ve bunu beş gün devam eden Dumlupınar Meydan Muharebesinde düşmana son darbeyi vurmak nasip olduğunu bildiren, telgrafile bize de iblağ etti. Biz de, bittabi memnun olarak tehalükle, büyük takdirat ve tebrikâtta bulunduk. Fakat, vaziyeti tamamile meydana çıkarmak için telgraf başında kendisine sorduğum suallere aldığım cevaplardan, vaziyetin bildirildiği gibi olduğunda şüphe ve tereddüde düştük. Nihayet anlaşıldı ki, düşman, tamamen maksadına muvafık ve vaziyeti umumiyesine mutabık olarak, Dumlupınarda müdafaası sehil, hâkim ve esaslı bir mevzi alıyordu. Bilâkis Refet Paşanın, biraz geride, bütün kuvvetlerile Aydemir, Çalköy, Silkisaray hattını tutması, lâzımgeldi.

Efendiler, vaziyette sükûnet peyda olduktan sora Refet Paşanın kumanda ettiği orduda, kendisine karşı itimadın münselip olduğu anlaşıldı. Vaziyeti mahallinde tetkik etmek üzere, Fevzi Paşa Hazretleri, Ankaradan ve İsmet Paşa da, Garp Cephesinden birlikte bizzat Refet Paşanın karargâhına gittiler. Refet Paşanın kumanda vaziyetinin bir müddet daha idamesi ciheti tercih edilmekte olduğundan, meseleyi ona göre hal ve tespite çalıştılar. Fakat zaman geçmeden bu vaziyetin idamesi gayrimümkün ve gayricaiz olduğu kanaati hâsıl oldu. Bu sebeple, ben, bizzat Fevzi ve İsmet Paşaları alarak Refet Paşa nezdine gittim. Vaziyeti yakından tetkik ettim ve derhal şu tarzı halli tatbik ettim. Tahtı kumandasında bulunan Cenup Cephesini, Garp Cephesine raptederek İsmet Paşa kumandasına tevdi ettim. Kendisine Ankarada bir vazife verilmek üzere oraya avdeti lüzumunu bildirdim.

Refet Paşa, Türk ordusuna başkumandan olmak istiyordu

Refet Paşa, Ankaraya avdet ettiği zaman şöyle bir sureti hal tasavvur etmiştim. İsmet Paşa artık Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetinden istifa ederek, tamamen tevsi edilmiş olan Garp Cephesi Kumandanlığile iştigal edecek, Müdafaai Milliye Vekili bulunan Fevzi Paşa Hazretleri de vekâleten ifa etmekte olduğu Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetini asil olarak deruhde edecek. Ondan inhilâl edecek Müdafaai Milliye Vekâleti vazifesini de Refet Paşa ifa edecek.

Refet Paşa, esas itibarile, yine askerî bir vazife deruhde etmek taraftarıydı. Fakat, benim tarzı tesviyemi beğenmedi. Diyordu ki, Müdafaai Milliye Vekili bulunan Fevzi Paşanın makamından istifa etmesine sebep yoktur. İsmet Paşanın Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetinden istifasını zarurî görüyor ve bana da bu

aralık bir vazife vermeği düşünüyorsanız tarzı tesviyenin ona göre tanzimi mümkündür.

Ben, birdenbire Refet Paşanın mütaleasında mündemiç maksada nasılsa intikal edemedim. Çünkü biraz sora anlar gibi olduğum noktai nazar asla hatırıma gelmemişti. Mütereddit olduğum noktayı tavzih için bizzat kendisine sordum. Dedim ki, yani siz mi Erkânıharbiye Reisi olmak istiyorsunuz? Gerçi vazıh bir cevap vermedi ama, ben maksadın tamamen bundan ibaret olduğunu kabul ettim. Bunun üzerine şu mütaleayı dermeyan eyledim: «Erkânıharbiyei Umumiye Riyaseti, bizim teşkilâtımıza göre, bugün, filen Başkumandanlık makamıdır. Siz, henüz Türk ordusuna başkumandan olacak evsafı ihraz etmiş değilsiniz. Bunu şimdilik hatırınızdan çıkarınız!»

Refet Paşa, verdiği cevapta dedi ki, öyle ise ben de Müdafaai Milliye Vekâletini kabul etmem. O sizin bileceğiniz iştir, dedim ve bıraktım. Filhakika kabul etmedi ve aldığı mezuniyet üzerine Kastamonu ormanlarında Ecevit denilen yerde bir müddet istirahate çekildi. Refet Paşanın Müdafaai Milliye Vekâleti bundan sora hâsıl olan diğer bir vaziyet üzerine vukubulmuştur.

Londra Konferansından dönen Hariciye Vekili Bekir Sami Beyin imzaladığı mukaveleler

Muhterem Efendiler, İkinci İnönü zaferinden sora, Londraya gitmiş olan heyeti murahhasamız avdet etti. Konferansın müspet bir neticeye iktiran etmemiş olduğu malûmunuzdur. Fakat Heyeti Murahhasa Reisi ve Hariciye Vekili Bekir Sami Bey; kendiliğinden İngiltere, Fransa ve İtalya ricali siyasiyesi ile temas ve mükâlemelerde bulunarak ayrı ayrı herbirile birtakım mukavelenameler imzalamış bulunuyordu.

Bekir Sami Beyin, İngiltere ile imzaladığı bir mukavele mucibince, yedimizde bulunan bilcümle İngiliz üserasını iade edecektik. Buna mukabil İngilizler de bize, esirlerimizi iade edeceklerdi. Yalnız Türk esirleri meyanında Ermenilere ve İngiliz üserasına zulüm veya suimuamele etmiş olduğu iddia edilenler istisna edilecekti.

Hükûmetimiz, bittabi böyle bir mukaveleyi tasvip ve tasdik edemezdi. Çünkü böyle bir mukaveleyi tasvip etmek Türk tebaasının, Türkiye dahilindeki harekâtı üzerinde, ecnebi hükûmetinin bir nevi hakkı kazasını tasdik etmek olurdu.

Bu mukaveleyi tasdik etmemekle beraber, İngilizler bazı Türk üserasını serbest bıraktıklarından biz de bilmukabele elimizde bulunan İngiliz üserasından bir kısmını serbest bıraktık.

Bilâhare 23 Teşrinievel 1921 tarihinde, Hilâliahmer Reisi Sanisi Hâmit Beyle İstanbulda İngiliz komiseri arasında hâsıl olan itilâf üzerine, Maltada bulunan bilcümle Türk mevkufini ile nezdimizde bulunan bilcümle İngiliz mevkufininin mübadelesi, kararlaştırılarak tatbik edilmiştir.

Efendiler, Bekir Sami Bey, resmî müzakerat ve mükâlemat haricinde sırf şahsî olarak ta Loyt Corç ile bir mülâkatta bulunmuş.. beyinlerinde, söylenen sözler stenografiye edilmiş.. bu zabıt imza da edilmiş.. Bekir Sami Beyin yedinde bulunan nüshanın muhteviyatına muttali edildiğimi derhatır etmiyorum. Son zamanda Hariciye Vekâleti vasıtasile Bekir Sami Beyden bu nüshayı talep ettirdim ise de vekâlete gönderdiği bir mektupta, olzaman bu nüsha tercümelerinin bana gösterildiğini, gerek aslının ve gerek tercümelerinin Hariciye Vekâletinden infisalinde ait olduğu dosyasında bırakıldığını bildirmiştir. Dosyalarda bu vesika bulunamamıştır. Ve Hariciyede kimse bu vesikadan ve muhteviyatından malûmattar bulunmuyor. Ben de arzettiğim gibi hiçbir vakit haberdar edildiğimi tahattur etmiyorum.

Efendiler, Bekir Sami Beyle Fransız Başvekili Müsyü *Briyan* arasında da 11 Mart 1921 tarihli bir mukavele imza edilmiştir. Bu mukaveleye nazaran Fransa ile hükûmeti milliye arasında muhasamata nihayet verilecek. Fransızlar, müsellâh çeteleri; biz de, mücahitlerimizi silâhtan tecrit edeceğiz.. Kuvayi zabıtamıza Fransız zabitleri ithal olunacak.. Fransızlarca teşkil olunan zabıta, muhafaza edilecek.. Fransanın tahliye edeceği yerlerle, Mamuretülâziz, Diyarbekir ve Sıvas vilâyetlerinin inkişafı iktisadisi için yapılacak teşebbüsatta hakkı rüçhan ve Ergani maden imtiyazı da Fransızlara verilecek... ilâ.

Hükûmetimizce, bu mukavelenin de ademi kabulü esbabını tadada hacet yoktur zannederim.

Bekir Sami Bey; İtalya Hariciye Nazırı bulunan Kont İsforça ile de 12 Mart 1921 de bir mukavele imza etmiş.. Buna nazaran, İtalyanın İzmir ve Trakyanın bize iadesi zımnındaki metalibimizi konferans nezdinde terviç etmesine mukabil, biz de, İtalya Devletine Antalya, Burdur, Muğla, Isparta sancaklarile Afyon Karahisar Kütahya, Aydın ve Konya sancaklarının bilâhare tayin edilecek aksamında teşebbüsatı iktisadiye için hakkı rüçhan verecektik. Bundan başka, işbu menatıkta Türk hükûmeti veya Türk sermayesi tarafından yapılmayacak olan iktisadî işlerin İtalyan serma-

yesine verilmesi ve Ereğli madenlerinin bir İtalyan - Türk şirketine devri kabul edilmekte idi.

Bittabi bu mukavele de; hükûmetimizce retten başka bir muameleye maruz kalamazdı.

Efendiler, İtilâf Devletlerinin, Londraya tesisi sulh için gönderdiğimiz Heyeti Murahhasamız Reisi Bekir Sami Beye imza ettirdikleri mukaveleler muhteviyatı, Sevr projesini müteakıp beyinlerinde aktettikleri *«Accord tripartite»* tesmiye olunan ve Anadoluyu menatıkı nüfuza taksim eden itilâfnameyi, başka namlar altında, hükûmeti milliyemize kabul ettirmek maksadına matuf olduğu pek aşikârdır. İtilâf ricali siyasiyesi bu maksatlarını, Bekir Sami Beye kabul ettirmeğe muvaffak ta olmuşlardır. Bekir Sami Beyin Londrada konferans müzakeratından ziyade münferit mükâlemelerle meşgul edildiği anlaşılıyor. Hükûmeti milliye prensiplerile, Hariciye Vekili olan zatın takip ettiği meslek arasındaki tefavüt, maatteessüf gayrikabili izahtır.

Bekir Sami Bey; bu itilâfnamelerle, Ankaraya avdet ettiği zaman, fevkalâde nazarı dikkat ve istiğrabımı mucip olduğunu itiraf etmeliyim. Bekir Sami Bey, vaz'ı imza eylediği mukavelenameler muhteviyatının menafii âliyei memlekete mutabık olduğu kanaatini izhar ve bunu Mecliste dahi müdafaa ve ispat edebileceğini iddia ediyordu. Kanaatinde isabet, iddiasında mantık olmadığına şüphe yoktu. Mütalealarının Mecliste mazharı tasvip olamıyacağından başka Hariciye Vekâletinden ıskat edileceği de muhakkaktı. Fakat Meclisi, mesaili siyasiye müzakere ve münakaşatına boğmağı o günlerin şeraitine muvafık görmediğimden; Bekir Sami Beye isabetsizliğini bizzat söyliyerek Hariciye Vekâletinden çekilmesini teklif ettim. Bekir Sami Bey, bu teklifimi kabul ederek istifanamesini verdi.

Fakat, Bekir Sami Bey, heyeti murahhasa riyaseti vazifesile, Avrupadaki seyahati esnasında yaptığı muhtelif temasların kendisinde hâsıl ettiği intıbaata göre, İtilâf Devletlerile prensiplerimiz dahilinde anlaşmak imkânı bulunduğu kanaatinde ısrar ediyordu. Ve kendisinin bu anlaşmaları temine medar olabileceğini dermeyan ediyordu. Bunun üzerine kendisine şu hususî mektubu yazdım:

19/5/1921

Amasya Meb'usu Bekir Sami Beyefendiye

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin şimdiye kadar muhtelif vesile ve vasıtalarla bütün âleme ilân edilmiş olan prensipleri malûmu âliniz olup bu prensiplerin hututu esasiyesi şu kısa cümle ile kabili ifadedir: «Malûm olan hududu milliyemiz dahilinde memleketimizin tamamiyetini ve milletin istiklâli tammını temin etmek.» Heyeti murahhasa riyaseti vazifesile vukubulan son seyahat ve temaslarınızın sizde hâsıl ettiği tesirat ve intıbaata nazaran Hükûmatı İtilâfiyenin mevzu prensiplerimizi ihlâl etmeksizin memleketimizle anlaşmağa mütemayil olduklarıı kanaatinde bulunduğunuz anlaşılıyor. Türkiye Büyük Millet Meclisi, Müteliflerin bu temayülâtına delâlet edecek ciddî ve samimî âsar ve netayici henüz görememektedir. Bu baptaki tahminatınızın tahakkukuna imkân bahşolacak bir zemin bulmanız mümkün olduğu takdirde, bu neticenin Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Hükûmeti tarafından memnuniyetle kabul edilebileceğini temin eylerim Efendim.

Mustafa Kemal

Bekir Sami Bey, bundan sora tekrar Avrupaya gitti. Bu seyahatinden de bir fayda hâsıl olmadı. Yalnız, Ankarada Müsyü *Franklen Buyyon* ile cereyan eden müzakerat, Bekir Sami Beyin Pariste bazı teşebbüsatile işkâl edilmekte olduğu anlaşılması üzerine, hükûmetçe Bekir Sami Beyin, bir vazifei resmiyesi olmadığının, ajansla ilânı zarurî görülmüştür.

Bekir Sami Bey, ikinci defa Avrupada bulunduğu sırada, bana bazı iş'aratta bulunduğu gibi avdetinde de bir rapor vermişti. Gerek iş'aratında ve gerek raporunda tesadüf edilen bazı mütalealar, maatteessüf Bekir Sami Beyin, Türk milletinin takip ettiğimiz emel ve mefkûresini, tamamen ihata etmiş ve o daire dahilinde hareket eylemekte bulunmuş olduğunda şüphe ve tereddüdü mâni mahiyette değildi.

Bekir Sami Bey, Avrupada aldığı tesirat ve intıbaata göre beyanı mütalea ediyordu.

12 Ağustos 1921 tarihli bir şifre telgrafnamesinde, bizim siyasetimizi tenkit ettikten sora diyordu ki: «Henüz fırsat elde iken âkılâne bir siyaset takibi, memleketi düştüğü girdabı azîmden kurtarabilir. Vukuat tamamile tetkik edilerek selâmeti memleket namına bir hattı hareket elzemdir. Aksi takdirde, tarih ve millet nazarında mes'uliyetten hiçbirimiz kurtulamayız.

Saadeti millet ve selâmeti islâmiyet namına musip bir hattı hareketin ittihaz ve bir an evel tebliğ buyurulmasını rica eylerim».

Bekir Sami Bey, herçibadabat sulh yapmak taraftarı idi

Bekir Sami Bey, herçibadabat sulh yapmak taraftarı oldu. Bu noktai nazarını, 24 Kânunuevel 1921 tarihli raporunda şu suretle izah ediyordu:

«. . . . devamı harbin bu memleketi, milletin mevcudiyetini tehlikeye koyacak kadar tahrip ve imha edeceği ve bütün iktiham edilen fedakârlıkların beyhude izaa edilmiş olacağı fikri kavisindeyim. Harbin idamesi, haricî ve dahilî düşmanlarımızın ekmeğine yağ süreceğine ve korktuğumuz belâya ve mesaibi kendi kendine milletin başına celp ve davet eyliyeceğine bütün mevcudiyetimle kaniim. Zatı Samilerinin uhdesine düşen vazife dünyada hemen hiçbir recülü siyasinin duşi iktidarına tahmil edilmiyen en ağır bir yüktür. Tarihte beş, altı asırda değil, belki on, on beş asırda bir ferde ancak kısmet olabilen bir vazife deruhde buyuruldu. İfrat ve tefritten sakınarak bugünkü faideye, müstakbelin menafii hakikiyesini feda etmiyerek, Türklük ile beraber bütün âlemi islâmiyetin istikbalini temin için, pek yakın bir zamanda maaziyadetin istihsali mümkün gayei milliye ve islâmiyeyi kurtarmak ve tahkim eylemek için, hatta muvakkaten fedakârlığı bile kabul eylemek, sayesinde, tarihi âlemde lâyemut bir nam kazanmak ve müceddidi bünyanı islâmiyet olmak Zatı Fahimaneleri için mümkündür. Aksi halde, Türk Milleti ve dolayısile bütün âlemi islâmiyet mahkûmu esaret ve zillet olacağı bendenizce şüphesizdir. İsminizi ilâ yevmilkıyam bütün ensali islâmiye için Hazreti Fahri Kâinat Efendimizden sora en mukaddes bir nam ve yadigâr olmak üzere terketmek şerefini ve fırsatını kaybetmemenizi, saikai hamiyet ve islâmiyet olarak arzetmeği bir vazifei mukaddese addederim Efendim Hazretleri.»

Bütün bu mütaleatın hulâsası, felâketten, zilletü esaretten kurtulmak için kendisinin Londrada yaptığı mukavelenameler hududu dahilinde millî mücadeleye nihayet vermeği teklif ediyordu.

Efendiler, Bekir Sami Beyin bu mütaleatı bende müspet tesir hâsıl etmemişti. Dermeyan ettiği fikirler ve tarzı muhakemeler, kendisile müzakere ve münakaşayı dahi bilüzum ve bifayda telâkki ettirmişti.

Mecliste belirmeğe başlıyan siyasî gruplar

Efendiler, heyeti aliyenizi biraz da Büyük Millet Meclisi dahilinde cereyan etmekte olan ahval ile temasa getirmek istiyorum. Malûmu âlinizdir ki, Birinci Büyük Millet Meclisine, milletçe aza intihap olunurken Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyetinin heyetleri de müntehibi saniler meyanında bulundular. Buna nazaran, denilebilirdi ki Büyük Millet Meclisi, heyeti umumiyesile, ayni zamanda Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyetinin siyasî bir grupu mahiyetinde idi. Filhakika, bidayette bu yolda hareket edilmişti. Meclis heyeti umumiyesinin umdei esasiyesini, cemiyetin umdei esasiyesi teşkil ediyordu. Malûmdur ki, Erzurum ve Sıvas Kongrelerinde tespit olunan esasat, son İstanbul Meclisi Meb'usanınca kabul ve teyit olunup, *Misakı Millî* namı altında, züpte edilmiş idi. Bu esasat, Birinci Büyük Millet Meclisi tarafından da kabul edilerek, o daire dahilinde memleketin tamamiyetini ve milletin istiklâlini temin edecek sulhü müsalemeti istihsale çalışılıyordu. Fakat, zaman geçtikçe, Mecliste müşterek mesainin temin ve tanziminde müşkülât zuhûr etmeğe başladı. En basit meselelerde âra teşettüt ediyor, Meclisten iş çıkamıyordu. Bazı zevat buna çare olmak üzere 1920 senesi evasıtında birtakım teşekküller vücuda getirmek teşebbüsüne başladılar. Bütün bu teşebbüsler, Meclis müzakeratının muntazam cereyanını temin etmek ve mevzu mesail hakkında ârayı teksif ederek, müspet iş çıkarmak gayesine matuf bulunuyordu.

Bilmünasebe arzetmiştim ki, ilk Teşkilâtı Esasiye Kanunumuza menşe teşkil eden 13 Eylûl 1920 tarihli bir programı, Meclise takdim etmiştim. Bu programın, Mecliste 18 Eylûlde okunan kısmından başka, buna da esas olmak üzere, Büyük Millet Meclisinin mahiyeti esasiyesini ve usulü idare hakkındaki noktai nazarları tespit eden ve Meclisin küşadını müteakıp kıraat ve kabul olunan takririmi de, bu kısımla beraber, halkçılık programı unvanı altında tabı ve neşrettirmiştim. Arzettiğim teşekküller, benim bu programımdan mülhem olarak birtakım unvanlar ta-

kınmağa ve programlar tespit etmeğe başladılar. Bir fikir vermiş olmak için bu teşekkülâtın bellibaşlılarının isimlerini sayayım:

a) Tesanüt Grupu;
b) İstiklâl Grupu;
c) Müdafaai Hukuk Zümresi;
d) Halk Zümresi;
e) Islahat Grupu;

Bu hiziplerden başka, isimsiz olarak, hususî maksatlar etrafında bazı küçük teşekküllerin de hali faaliyette bulundukları mahsus idi.

Efendiler, bu isimlerini saydığım hiziplerin herbiri Meclis müzakeratında temini inzıbat ve tevhidi âra maksadile teşekkül etmiş oldukları halde mevcudiyetleri aksini bais oluyordu.

Filhakika adetleri çok, azaları mahdut olan bu hizipler, biribirile müsabakaya kalkışmışlar ve yekdiğerini dinlememek yüzünden adeta Mecliste bir şuriş vücuduna sebep olmağa başlamışlardı. Bilhassa Teşkilâtı Esasiye Kanunu, Meclisten çıktıktan sora, yani Kânunusani 1921 evahirinde, Meclis azalarının ve teşekkül eden hiziplerin, her meselede alelıtlak iştirak ve ittihadı mesailerini temin etmek, bir kat daha müşkül olmağa başladığı görülüyordu. Çünkü, Misakı Millinin tespit ettiği esasatta, bilâkaydüşart müttehit ve müttefik olan fikirler ve emeller, Teşkilâtı Esasiye Kanununun vazettiği noktai nazarlarda tamamen iştirak etmiş manzarasını arzetmiyordu. Mevcut hizipleri birleştirmek veyahut mevcut hiziplerden birini takviye ederek iş görmek için, bilvasıta çok çalıştım. Fakat, bu suretle hâsıl olan neticelerin payidar olamadıkları görüldü. İşe bizzat müdahale zarurî olmağa başladı. Nihayet, Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Grupu unvanile bir grup teşkiline karar verdim. Bu grup için yaptığım programın başına bir maddei esasiye koydum. Bu maddenin ruhu, iki noktadan ibaretti: Birinci nokta; grup, Misakı Millî esasatı dairesinde memleketin tamamiyetini ve milletin istiklâlini temin edecek sulhü müsalemeti istihsal için, milletin bilûmum kuvayi maddiye ve maneviyesini icap eden hedeflere tevcih ve istimal edecek ve memleketin resmî ve hususî bilûmum teşkilât ve tesisatını bu maksadı esasiye hadim kılmağa çalışacaktır.

Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Grupunun teşkili

İkinci nokta; grup, devlet ve milletin teşkilâtını, Teşkilâtı Esasiye Kanunu dairesinde şimdiden peyderpey tespit ve ihzara sâyedecektir.

Efendiler, bütün hizipleri ve Meclisin ekser azasını davet ederek bu iki esas üzerinde birleşmelerini temin ettim. Bu işaret ettiğim maddei esasiyeye ve bundan sora grupun nizamnamei dahilisine ait olan maddeler, 10 Mayıs 1921 günü vukubulan içtimada kabul olundu. Grup heyeti umumiyesinin intihabile, grupun bizzat riyasetini de deruhde etmiştim.

Efendiler, memleket dahilinde Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti mevcut olduğu gibi, onun, Mecliste ayni unvan altında bir de siyasî grupu teşekkül etmiş oldu. İstanbul Meclisi Meb'usanının yapmaktan içtinap ettiği iş, ancak onların dağılmasından 14 ay sora Ankarada yapılmış oldu. Bu grup, Birinci Büyük Millet Meclisinin bütün müddeti devamınca, hükûmetin ifayı vazife etmesine hadim olabilmiştir. Fakat, grup nizamnamesi maddei esasiyesinin ihtiva ettiği ikinci noktayı manidar bulanlar oldu. Bu gibiler, mahsusatlarını ifşa etmemekle beraber, bu noktada mündemiç mana ve maksudun husulpezir olmaması için derhal faaliyete geçmekte teahhur etmediler. Menfi faaliyet diye tavsif edebileceğimiz bu nevi teşebbüsat, iki suretle vukubulmakta idi.

Birincisi; grupun dahilinde efkârı ifsat ve aleyhte ihzar tarzında oluyordu.

Hoca Raif Efendi "Muhafazai Mukaddesat Cemiyeti„ teşkil ediyor

İkincisi; memleket dahilinde ve yine teşkilâtımız içinde.. bu noktayı izah eden en bariz misali, Erzurum Meb'usu Hoca Raif Efendinin ve bazı arkadaşlarının, gurupun teşekkülünden evel Teşkilâtı Esasiye Kanununun çıkmasını müteakıp aldıkları teşebbüs teşkil eder. Arzu ederseniz bu hususta bir nebze arzı malûmat edeyim.

Hoca Raif Efendi ve arkadaşları, Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti Erzurum Heyeti Merkeziyesinin unvanını tadil etti. *Muhafazai Mukaddesat Cemiyeti* dedi. Mevcut cemiyet esasatının başına da, hilâfet ve saltanat makamının ve şekli devletin temini mahfuziyetine müteallik birtakım ilâvelerde de bulunmuş, bu teşebbüsünü diğer vilâyetlere, bilhassa şark vilâyetlerine de birtakım beyannameler göndererek teşmile kalkışmıştır. Ben, bundan haberdar olur olmaz, Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Kara Bekir Paşanın nazarı dikkatini celbettim. Hoca Raif Efendiyi ve arkadaşlarını ikaz ve bu nevi teşebbüsattan sarfınazar ettirmesini rica ettim.

Sarıkamışta bulunan Kâzım Kara Bekir Paşa ile Erzurumda bulunan Hoca Raif Efendi arasında, bazı muhaberat cereyan ettik-

ten sora Raif Hoca, bizzat Paşanın karargâhına gitmiş, orada muhafazai mukaddesat unvanının istimalindeki esbabı izah ederken demiş ki, maksat, hukuku hilâfet ve padişahiyi muhafaza etmek ve memleket ve âlemi islâmın hayatı hazıra ve müstakbelesi için azîm teşettüt ve mahzurları davet eden cümhuriyet şeklinden kat'iyyen sakınmaktır. Hoca, «Büyük Millet Meclisinde teşekkül eden Müdafaai Hukuk Grupu maksadının hilâfet ve saltanat şeklinin cümhuriyete inkılâbını istihdaf eylediği mahsustur.» mütaleasında bulunduktan sora, bu gibi teşebbüsatı muta tanımamakta, mazur olduklarını bildirmiş.

Kâzım Kara Bekir Paşa, Devlet şeklinin tarihî tebeddülâtı teşebbüslerinde ricali askeriye ve mülkiyenin lâzımı gibi mütaleası alınmalıdır diyor

Kâzım Kara Bekir Paşanın bu malûmatı veren 11 Temmuz 1921 tarihli şifre telgrafında, Kâzım Paşa da, dermeyan eylediği mütaleat meyanında diyordu ki: «şekli hükûmete ait esasatı, Büyük Millet Meclisince kabul edilen Teşkilâtı Esasiye Kanununun tespit etmiş olduğu görülüyor. Halbuki bendeniz, bu kanun muhteviyatının nihayet bir fırka programı halinde kalmasını, kabiliyeti ameliyesinde zuhûrunu tahmin ettiğim müşkülâta karşı, daha faydalı buluyorum. Bu fikrimi yakinen nüfuz edebildiğim mıntakam efkâr ve hissiyatına göre mücmelen izah etmek isterim. Mecliste Teşkilâtı Esasiye Kanunu taraftarlığile teşekkül eden grupa dahil olan ekser zevat; yeni bir inkılâbı idaride memleket mukadderatına amil olmak hevesinde görünenlerdir. Halk arasında, ancak bir hizbi kalil yeni teşkilât fikirlerini terviç eder. Meb'usların Teşkilâtı Esasiye Kanununa taraftarlıkları, ancak fikri zatileri olabilir. Devlet şeklinin bu azîm ve tarihî tebeddülâtı teşebbüslerinde, memleket mukadderatı hayatiyesinde, mes'ul ve müşterek olan ricali askeriye ve mülkiyeden ve Müdafaai Hukuk merkezlerinden lâzımı gibi mütaleat alınması ve fevkalâde bir mecliste tetkikını müteakıp keyfiyetin bir karara raptolunması lâzımdır kanaatindeyim.»

Efendiler, kat'î zaferden sora da İkinci Büyük Millet Meclisi, cümhuriyeti ilân ettiği zaman dahi, Kâzım Kara Bekir Paşa İstanbul gazetecilerine beyanatında, ötedenberi gelen hissiyat ve şikâyatını «cümhuriyet ilânını bize sormadılar» suretinde hulâsa etmekte idi.

Kâzım Kara Bekir Paşa, mütaleatile, Türkiye Büyük Millet Meclisinin, millet tarafından fevkalâde salâhiyetlerle mezun kılınan azadan mürekkep fevkalâde bir meclis olduğunu unutmuş gibi görünüyor. Böyle bir meclisin vazettiği kanuna, hem de

Teşkilâtı Esasiye Kanununa, muarız bulunduğunu ima ediyor. Daha garibi, teşkilâtı devletin tebeddülünde müessir olacak kararlar alabilmek için, ricali askeriye ve mülkiyenin ve Müdafaai Hukuk merkezlerinin mütalealarıı almmak lüzumuna kani bulunduğunu söylüyor.

Kâzım Kara Bekir Paşa, benim Müdafaai Hukuk Grupile alâkama da itiraz ederek «bendeniz Zatı Samilerinin bu kabîl siyasî fırkalara........ iştirakten beri kalmasına bilhassa taraftarım.» dedikten sora benim, bitaraf bir vaziyet muhafaza eylememi tavsiye ediyor.

Kâzım Kara Bekir Paşanın bu telgrafına, 20 Temmuz 1921 de cevap verdim. Biraz uzunca olan bu cevabın bazı hususatı tenvire medar olacak noktalarını zikretmekle iktifa edeceğim. Cevabımda demiştim ki: «Müdafaai Hukuk Grupu, memleketin tam istiklâlini temin gibi kısa ve kat'î bir gaye ile vücuda gelmiştir. Teşkilâtı Esasiye Kanununun tatbikı ciheti de, gayesi dahilindedir. Teşkilâtı Esasiye Kanunu, bütün füruatı idariyeyi ve Türkiye Hükûmetinin vaz'ı hukukisini ihtiva eden mufassal ve tam bir kanun olmayıp memleketin teşkilâtı mülkiye ve idariyesinde icabatı zamanın istilzam eylediği halkçılık esasını ifade eden bir düsturdan ibarettir. Bu kanunda, cümhuriyeti ifade eden bir şey yoktur. Raif Efendinin saltanat şeklinin cümhuriyetçiliğe kalbi mahsus olduğu hakkındaki fikri vehimdir.»

İdarei merkeziyenin tevdi edildiği zevat arasında, şahsiyetleri ve ef'ali sabıkalarile müstahakkı tenkit olanların bulunduğu hakkındaki iddia ise, daha müspet bir ifade ile muhtacı tevsik bir mahiyettedir. Her işi, bütün secayayi idariye ve fezaili şahsiye ile mükemmelen yetişmiş adamlara tevdi etmek, pek kıymetli ve tatlı bir temenni olmakla beraber, muhitimiz için değil, hatta dünyanın en ileri gitmiş milletleri için bile her mahfil, her mıntaka, her sahibi meslek tarafından şayanı hürmet addedilecek bu kadar çok adam bulmak gayrikabildir. Mevhum ve gayrimüspet efkâr ve müddeayat ile memleketin mabihülistinadı olacak yegâne kuvvet ve teşkilâtı, duçarı zâfedecek tedabire tevessül etmek, eğer cahilâne bir cinnet değilse, her halde bir hıyanet olarak telâkki edilmelidir. Malûmu devletleridir ki, ilerlemek yolunda vukubulacak her mühim teşebbüsün, kendine göre mühim mahzurları vardır. Bu mahzurların haddi asgariye indirilmesi için tedabir ve teşebbüsatta kusur etmemek lâzımdır.»

Bundan sora Efendiler; Teşkilâtı Esasiye Kanunu yapılırken, ricali mülkiye ve askeriyeden ve Müdafaai Hukuk manzumesinden rey almak hususundaki fikrimi şöyle izah ettim: «Malûmu devletleri olduğu üzere bir hükûmet şeklinde yaşıyoruz ve onun bütün mefhumlarına tebaiyet mecburiyetindeyiz. Kanunun Meclis encümenlerinden sora heyeti umumiyede geçen münakaşatında tebellür edecek şekil üzerine, uzaktan telâkki edilecek efkâr ile icrayı tesire imkân olmadığı elbette teslim buyurulur».

Kâzım Kara Bekir Paşa, Teşkilâtı Esasiye Kanununun yapılmasındaki isticalin ve bunun tatbikındeki müşkülâtın ve hilâfet ve saltanat meselesi hakkındaki noktai nazarın izahını da talep etmişti. Bu noktalara ait cevaplarımda demiştim ki: «Teşkilât Kanununun yapılmasında istical telâkki buyurulan tarzı hareketin hikmeti; bütün dünyada ve memleketimizde mahsus olan halkçılık cereyanını, esaslı bir şekil üzerinde tespit ile bu mevzuda başka ihtilâtata mahal vermemek ve ayni zamanda asırlardanberi mütemadiyen naehiller elinde suiistimal edilen hukuku milliyeyi sıyanet için, bu hukukun sahibi aslisi olan millete de hakkı kelâm bahşeylemek ve bu yüksek fikrin inkişafı için şeraiti hazırai fevkalâdeden istifade eylemektir.

Kanunun ciheti tatbikıyesindeki imkânın derecesini ölçmek için de, bu işle iştigale fırsat bulacakların azim ve kabiliyeti iradiyesini mevzuubahs eylemek lâzımgelir.

Hilâfet ve saltanat meselesi, bir meselei esasiye olarak mevcut değildir. Mevzuubahs olan mesele, hükümdarın hukuku olup onun tayin ve tahdidi için son birkaç asrın tecarübü ve devlet mefhumundaki millet hukukunun manayi hakikisi amil olmalıdır. Bu esas üzerinde henüz tespit edilmiş kat'î bir düsturumuz yoktur.»

Kâzım Kara Bekir Paşanın, grup reisi olmayıp bitaraf kalmaklığım hususundaki teklifine de verdiğim cevapta, şu mütaleatı serdetmiştim: «Meclisi Meb'usan mahiyetinde bir meclisin reisi bulunmuyorum. Böyle dahi olsa bir fırkaya mensubiyet tabiîdir. Halbuki Büyük Millet Meclisinin salâhiyeti icraiyesi de bulunduğundan nev'ama hükûmet mahiyetindeki bir meclisin reisi bulunmaktayım. İcraî bir reis için bir ekseriyet fırkasının mensubu bulunmak elzemdir. Buna nazaran mufassal bir programla ortaya atılmış siyasî bir fırkanın da reisi olabilir. Bütün hüviyetimle karışmış bulunduğum cemiyetten ayrılmaklığıma imkân ol-

madığı gibi o cemiyetin mevlûdu olan grup dahilinde bulunmaklığım da zarurîdir. Esasen grup, hemen Meclis heyeti umumiyesine yakın bir ekseriyeti azimeyi ihtiva etmektedir. Hariçte kalanlar Erzurum Meb'uslarından Celâlettin Arif Bey ve Hüseyin Avni Efendi ile birkaç emsalinden ve tavrü hareketlerinde serbest kalmak istiyen bir kısım zevattan ibarettir....»

*
* *

İzzet ve Salih Paşaların İstanbulda vazifei siyasiye almıyacaklarını taahhüt etmeleri üzerine İstanbula dönmelerine müsaade edildi

Efendiler, Ankarada bulunan İzzet ve Salih Paşalar bir türlü Ankaraya ısınamadılar. İstanbulda aileleri nezdine terhisimiz için bilâvasıta ve bilvasıta mütemadiyen rica ediyorlar ve İstanbula avdetlerinde hiçbir vazifei siyasiye almıyacaklarına dair teminat veriyorlardı. 1921 senesi Mart iptidalarında, İsmet Paşanın bazı hususat için Ankaraya gelmiş bulunduğu bir sırada, paşalar ricalarını tekrar ettiler. Bir gün İsmet Paşanın huzurile Heyeti Vekile hali içtimada iken Ahmet İzzet Paşa daireye gelerek haber göndermiş ve İsmet Paşa kendisile mülâkat eylemiştir. İzzet Paşa, bizim teklifimiz üzerine İstanbulda vazifei siyasiye almıyacağına uzunuzadıya izahat ile söz vererek, İstanbulda ailesi nezdine terhis için rica etmiş, Salih Paşanın da ayni suretle söz vererek, serbest bırakılması ricasında bulunduğunu ilâve etmiş.

İsmet Paşa, bu izahat ve ricayı Heyeti Vekileye iblağ etti. Zaten mevcudiyetlerinin mesaii milliyemizde şayanı istifade olmadığı, bilâkis Ankarada bir yük, bir sıklet teşkil etmekte bulundukları, fazla olarak bazı menfi cereyanlara da sebep teşkil eyledikleri anlaşılmış bulunduğundan Heyeti Vekile, bu paşaların İstanbula avdetlerinde bir mahzur görmedi. Fakat, ben, Ahmet İzzet Paşa ve refikının verdikleri sözde ciddiyet ve samimiyet olmadığını, İstanbula avdetlerinde behemehal İstanbul hükûmetinde vazife alarak bizi iz'aca devam edeceklerine kani bulunduğumu söyledim. Namusları üzerine söz veriyor dendi. Şifahen verdikleri sözü, tahrirî olarak imzaları tahtında verirlerse müsaade edilmek caiz olacağını beyan ettim. İsmet Paşa, bu teklifimi yanımızdaki odada intizar eden İzzet Paşaya iblağ etti. İzzet Paşa, derhal bir kalem, kâğıt alarak kabineden istifa edeceklerini, bir taahhütname olarak yazmış ve imza etmiş ve hatıramda aldanmıyorsam Salih Paşaya da imza ettirmişti.

Ben, bu kısa taahhüdü kâfi görmedim, şifahen söylediği şamil manada değildi ve derakap bunun bir hile olduğuna arkadaşların

nazarı dikkatini celbederek, şifahen İsmet Paşaya söylediklerini yazarak imza etsin dedim. İzzet Paşanın şifahen de bu kadar izahat ve teminat verdikten sora, başka maksat ile bir taahhüt yazmış olacağı tahmin edilmedi ve bu kısa taahhüdün kâfi görülmesi iltimas edildi. İşte İzzet ve Salih Paşalar böyle hileli bir taahhütle İstanbula gitmek yolunu temin etmişlerdir.

İzzet ve Salih Paşalar sözlerinde durmadılar

Filhakika, İzzet ve Salih Paşalar İstanbula muvasalatlarını müteakıp istifa ettiler. Fakat pek kısa bir müddet sora, ayni kabinede, diğer nezaretleri işgal ettiler ve bunu bize telgrafla bildirdiler. İstanbul hükûmetinin hariciye nazırlığını deruhde etmiş olan İzzet Paşa, millet ve memlekete müteveccih büyük bir fenalığın önüne geçmek için, hükûmete geldiğini söyliyerek, bize de birtakım nesayihte bulunuyordu. İzzet Paşaya şu cevabı verdim:

29 Haziran 1921

İstanbulda Ahmet İzzet Paşa Hazretlerine

Telgrafnamenizi Zonguldak istihbarat müdürü vasıtasile aldım. Vaziyetinizi, Salih Paşa Hazretlerile birlikte vermiş olduğunuz ahde muhalif gördüm. Yalnız bir nokta, lehinizde tereddüdümü mucip oldu. O da şudur: Deruhdei vazife etmekle hakikaten millet ve memlekete müteveccih azîm bir fenalığın önüne geçmiş olmanız ihtimalidir. Çünkü Ankaraya teşrifinizden evel hüsnü niyetle ve memlekete nafi olabileceğiniz ümidile vazife deruhde etmiş olmanızı istinat ettirdiğiniz esbabın nekadar zayıf olduğunu ilk mülâkatımızda takdir ve itiraf buyurmuştunuz. Telgrafnamenizin muhteviyatı, sizi bu yeni vaziyete sevkeden esbabı kâfi bir sarahatle göstermiyor. Tavsiye buyurduğunuz hususattan, menafii millet ve memlekete ve aktettiğimiz muahedata velhasıl Misakı Millimize mutabık olanları, esasen nazarı dikkatte tutulmakta ve icabatına tevessül edilmektedir. Binaenaleyh, vaziyeti umumiyeye ve zatı devletinize telkin edilmiş olan efkâra nazaran evelce olduğu gibi bu defa da iğfal edilmiş olmaktan korkuyorum. Bu tahmin ve muhakemememizi iptal edecek izahata mazhar ve hadisatın ona göre müspet inkişafatına şahit olursak bahtiyar olacağımızı arzederim Efendim.

Mustafa Kemal

İzzet Paşa, bu iş'arımıza 6 Temmuz tarihli bir şifre telgrafname ile şu mukabelede bulundu:

Ankarada Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Salih Paşa ile birlikte verdiğimiz söz, vürudumuzu müteakıp memuriyetimizden istifa idi. Anı da incaz ettik. İlelebet hizmeti devletten iba ve alelhusus Dü-

veli İtilâfiyenin Yunanistana muaveneti filiyeleri, İstanbulun üssülhareke olarak Yunanlılara terkedilmesi ihtimali olan bir kara günde teklif olunan fedakârlıktan istiğna, bizim elimizden gelmeli ve sizce de tensip edilmeli midir bilmem?.. Bilecik ve Ankarada tanımadığım zevat muvacehesinde vaki olan mubahaseyi uzatmakta mahzur mütaleasile, tevakki ederek teslimiyet gösterir gibi olmuş, hatta avdetimizde cidden de vaki olan beyanatımızda vukuatın mes'uliyetini tamamen üstümüze almak cesareti medeniyesini de göstermiş idim. İlk muhaverelerde bulunan zevattan birinin, sora tebeyyün eden ahvali, tevakkideki hakkımı da ispat etmiştir. Fakat, hiçbir vakit hiçbir kimse tarafından aldatıldığımı itiraf etmedim. Beni nezdinize sevkeden fikri itilâfta sabit kaldım. Heyeti vükelâ ile vaki olan müzakerat ve kendilerine tevdi ettiğim muhtıra bunu ispat eder. İsnat buyurulan itirafı gaflet şöyle dursun, şimdiki gibi ahvali siyasiyeyi muşikâfane takdir etmiş olduğumu görmekle nefsime ve efkâr ve mülâhazatıma itimadım tezayüt etmiştir. Bu esnada vazife deruhde etmekliğimizden fayda hâsıl olup olmadığını zikir, âcizlerine düşmez. Yalnız bunda oraca tasavvur olunan mahzur izah buyurulursa minnettar olurum. Bura hükûmetinin vaziyeti hukukiyesine ve alâkadar devletler süferasının burada bulunmasına binaen mevkiinin hiçe indirilmesi ne mümkün ve ne de muvafıktır. Ancak şimdiki kabine, ekseriyeti azimesi itibarile hal ve istikbale ait hiçbir emeli şahsî arkasında olmayıp selâmeti vatana hasrı fikir ve niyet eylemiştir. Bu maksatla sureti makule ve münasibede Ankara ricalile telif ve tevhidi efkâr ve mesai etmeği ansamim arzu ve bu samimiyet tarafımızdan hüsnü mukabele görürse hayırlı hidemat ve muavenette bulunabilir. Bu ümniyesi reddolunduğu takdirde ademi tefahümden tevellüt edebilecek sehiv ve hataların mes'uliyeti maneviyesinden kendisini müteberri addettiğini arzederim Efendim.

Ahmet İzzet

Bu telgrafname zirine kurşunkalemile şu satırları yazmıştım:

Zamanı münasibinde muamelei lâzime yapılmak üzere evrakı müteallikası meyanında hıfzı Heyeti Vekile kararı iktızasındandır. Mustafa Kemal

Ahmet İzzet Paşa Türk milletine hizmet etmeği, Vahdettinin hadimi olmağa tercih edemedi

Efendiler, Ahmet İzzet Paşa, nanü nimetile yetiştiği Türk milletinin içinde kalarak, ona en acı ve kara günlerinde hizmet etmeği, Vahdettinin hadimi olmağa tercih edememişti. Dürrüzade Esseyit Abdullahın fetvasına tâbi kalıp, emri sultanî haricine çıkmaktan, âsim ve tarizi şer'iye müstahak olmaktan içtinap etti. Ahmet İzzet Paşanın daha başka marifetleri de olmuştur. Ondan da haber vereyim.

Türk milletinin büyük kuvvetleri eline verilmiş zevata da, hususî mektuplarile, bütün muharebeler devam ederken ve milletin maddî ve manevî kuvvetlerini düşman karşısına toplamağa çalıştığımız günlerde, yeis ve kesel verecek bedbinliklerini, iblağ etmekte devam ediyordu. Benim, düşman ordusunu behemehal

mağlûp edeceğiz, vatanı, behemehal kurtaracağız sözlerimle istihza ederek, İkinci İnönünden sora tekrar şarka Sakaryaya kadar yürümekte olan Yunan ordusunun hareketini makamı tehditte işaret ederek, aklü iz'an dersi vermekten hâli kalmıyordu.

Efendiler, ne gariptir ki, kendisini dev aynasında gören bu dimağın takip ettiğim hattı hareketin mucibi felâket olacağına dair bir mektubu, Sakaryada düşmana mukabil taarruz yaparak ricate mecbur ettiğimiz gün hasbelvazife gösterilmişti. Bu mektup bizi hayretler içinde bırakmıştı.

Ahmet İzzet Paşa, Yunan ordusunun Sakaryadan ve en nihayet İzmir körfezinden çekildiğini gördükten ve Lozan Sulhnamesini okuduktan sora acaba bana yazdığı 6 Temmuz 1921 tarihli telgrafnamesindeki şu cümleyi:

«İsnat buyurulan itirafı gaflet şöyle dursun, şimdiki gibi ahvali siyasiyeyi muşikâfane takdir etmiş olduğumu görmekle nefsime ve efkâr ve mülâhazatıma itimadım tezayüt etmiştir.» cümlesini tekrar terennüm etmiş midir?

Ben, buna da ihtimal veririm!

Efendiler, İzzet ve Salih Paşalar aylarca Ankarada oturdular. Millî prensiplerimizi kabul etmeleri şartile, kendilerine millî hizmet ve vazife vermeğe müheyya idik. Temayül etmediler. Bir defa olsun Meclisi Millinin kapısından içeri ayak basmadılar. Fakat her halde Türkiye Büyük Millet Meclisinin vazettiği kanunlardan haberdar bulunuyorlardı. Bu kanunlar ahkâmını ve Millet Meclisinin ve Hükûmetinin İstanbula karşı taayyün etmiş olan vaz'ü tavrını, pek âlâ biliyorlardı. Bu kanunlara ve malûm olan vaziyete rağmen, İstanbulda tekrar iş başına geçip mevcudiyet ve teşebbüsatı milliyenin kadrü nüfuzunu izaleye; düşmanların elinde baziçe bulunan Vahdettinin temini hakimiyetine, hasrı mevcudiyet eylemelerine, verilecek hakikî mananın ne olduğunu ben söylemiyeceğim! Onu, Türk milletine ve Türk milletinin ensali cedide ve müteakıbesine terkederim.

Muhterem milletime tavsiyem

Efendiler, bu vesile ile muhterem milletime şunu tavsiye ederim ki: sinesinde yetiştirerek başının üstüne kadar çıkaracağı adamların kanındaki, vicdanındaki cevheri asliyi, çok iyi tahlil etmek dikkatinden, bir an ferağat etmesin!

Muhterem Efendiler, vukuatı Sakarya Meydan Muharebesine temas ettirmek istiyorum. Fakat, bunun için, müsaade buyurursanız, ufak bir mukaddeme yapacağım. İkinci İnönü muharebesinden sora, üç ay kadar bir zaman geçti. Ondan sora 10 Temmuz 1921 tarihinde, Yunan ordusu tekrar cephemize umumî taarruza geçti. Tarafeynin bu tarihe takaddüm eden günlerdeki vaziyeti şöyle idi:

Sakarya Meydan Muharebesi

Bizim ordumuz; başlıca Eskişehir ve şimaligarbisinde İnönü mevaziinde ve

Kütahya - Altıntaş havalisinde tekâsüf ettirilmişti.

Afyon Karahisar havalisinde iki fırkamız vardı.

Geyvede ve Mendres havalisinde birer fırkamız bulunuyordu.

Yunan ordusu da; Bursada bir ve Uşak şarkında iki kolordusunu toplu bulunduruyordu. Mendreste de bir fırkası vardı.

Yunanlıların bu taarruzile vukua gelen ve Kütahya - Eskişehir Muharebatı unvanı altında yadolunan bir silsilei muharebat vardır. On beş gün devam etmiştir. Ordumuz, 25 Temmuz 1921 akşamı kısmı küllisile Sakarya şarkına çekilmişti. Ordumuzun çekilmesini zarurî kılan esbabın esaslarına işaret edeyim:

İkinci İnönü muharebesinden sora, umumî seferberlik yapmış olan Yunan ordusu, insan, tüfek, makinalı tüfek ve top miktarınca ordumuza mühim derecede faik idi. Temmuzda Yunan ordusu taarruza başladığı zaman, millî hükûmetin ve mücadelenin tekâmülâtı, bizim umumî seferberlik ilânımıza ve bu suretle milletin bütün menabiini ve vesaitini, başka hiçbir mülâhazaya tâbi olmaksızın, düşman karşısına toplamağa henüz müsait ve mütehammil görülmemişti. İki ordu arasındaki kuvvet, vesait ve şerait nispetsizliğinin başlıca bariz sebebi bundadır. Bunun neticesi olarak biz, henüz fırkalarımızın, bilhassa vesaiti nakliyesini tedarik ve ikmal edemediğimizden, kabiliyeti hareketleri yok idi. Yunan

milletinin bütün kuvvetile yaptığı bu taarruz karşısında, bizim askerî olan esas vazifemiz, millî mücadelenin bidayetinden itibaren takip ettiğimiz vazife idi ki, o; her Yunan taarruzu karşısında kaldıkça, bu taarruzu mukavemet ve münasip harekât ile tevkif ve iptal etmek ve yeni orduyu vücuda getirmek için zaman kazanmak suretinde hulâsa olunabilir. Son düşman taarruzu karşısında da, bu esasî vazifeyi, nazardan uzak tutmamak elzem idi. Bu mülâhazaya binaen 18 Temmuz 1921 günü İsmet Paşanın Eskişehir cenubugarbisinde, Karacahisarda bulunan karargâhına giderek, vaziyeti yakından mütalea ettikten sora, İsmet Paşaya umumî olarak şu direktifi vermiş idim: «Orduyu, Eskişehir şimal ve cenubunda topladıktan sora, düşman ordusile araya büyük bir mesafe koymak lâzımdır ki, ordunun tanzim, tensik ve takviyesi mümkün olabilsin. Bunun için Sakarya şarkına kadar çekilmek caizdir. Düşman, bilâtevakkuf takip ederse, üssülharekelerinden uzaklaşacak ve yeniden menzil hatları tesisine mecbur olacak; her halde memul etmediği birçok müşkülâtla karşılaşacak; buna mukabil bizim ordumuz toplu bulunacak ve daha müsait şeraite malik olacaktır. Bu tarzı hareketimizin en büyük mahzuru, Eskişehir gibi mühim mevakiimizi ve çok araziyi düşmana terketmekten dolayı efkârı umumiyede hâsıl olabilecek manevî sarsıntıdır. Fakat az zamanda, istihsal edebileceğimiz muvaffakıyetli netayiçle, bu mahzurlar kendiliğinden zail olacaktır. Askerliğin icabını bilâtereddüt tatbik edelim. Diğer nevi mahzurlara mukavemet ederiz.»

Ordunun başına geçmemi isteyenler

Efendiler, filhakika tahmin ettiğim manevî mahzurlar derakap görüldü. İlk teessürat, Mecliste tezahür etti. Bilhassa muhalifler bedbinane nutuklarla feryada başladılar: «Ordu nereye gidiyor; millet nereye götürülüyor? Bu harekâtın elbette bir mes'ulü vardır; o neredEdir? onu göremiyoruz. Bugünkü elîm halin feci vaziyetin amili hakikisini ordunun başında görmek isterdik.» diyorlardı.

Bu mealde iradı kelâm eden zevatın ima ve ifade etmek istediklerinin, ben olduğuma, şüphe yoktu.

Nihayet Mersin Meb'usu Salâhattin Bey, kürsüden benim ismimi telâffuz ederek «ordunun başına geçsin!» dedi. Bu teklife iştirak edenler çoğaldı. Buna muarız olanlar da vardı.

Efendiler, bu tehalüfü efkârın esbabı hakkında biraz izahatta bulunmak muvafık olur. Bir defa, benim, filen ordunun başına geçmem teklifinde bulunanların, fikir ve maksatlarını, ikiye ayır-

mak mümkündür. Benim ve benimle beraber birçoklarının o zaman anladığımıza göre, bir kısım zevat, artık ordunun tamamen mağlûp olduğuna, vaziyetinin iadesine imkân kalmadığına, binaenaleyh davanın, takip ettiğimiz davayı millinin kaybolduğuna hükmetmişlerdi. Bu sebeplerle duydukları hiddet ve şiddeti, benim üzerimde teskin etmek istiyorlardı. İstiyorlardı ki, kendi tasavvurlarına göre münhezim olmuş ve inhizamı devam edecek olan ordunun başında benim de şahsiyetim münhezim olsun! Diğer bir kısım zevat, diyebilirim ki ekseriyet, bana olan emniyet ve itimatlarından dolayı, samimî olarak ordunun filen başına geçmemi arzu ediyorlardı.

Henüz filen kumandanlığı deruhde etmemi mahzurlu görenlerin de mütaleası şu idi:

Ordunun, teakup edecek herhangi bir muharebede muvaffak olamaması, tekrar ricat etmesi baidülihtimal değildir. Bu vaziyetlerde ben, filen ordunun başında bulunursam, telâkkii umumiye nazaran son ümidin de zeval bulmuş olduğu gibi bir zihniyetin tevellüt etmesi ihtimali vardır. Halbuki henüz vaziyeti umumiye, son tedbir, son çare ve son kuvvetlerin feda edilmesini istilzam edecek mahiyette değildir. Binaenaleyh, efkârı umumiyede son ümidin mahfuziyeti için benim şahsan harekâtı askeriyeyi idare etmem zamanı gelmemiştir.

Başkumandanlığı kabul ediyorum

Ben, müzakerat ve münakaşat ile tebellür eden bu kanaatleri, lüzumu kadar mütalea ve tetkik ediyordum. Son fikirde bulunanlar, kuvvetli esbabı mantıkıye serdediyorlardı. Kumandayı deruhde etmemi samimî olarak teklif edenler de, gayrisamimî metalipte bulunanların yaygaraları, derin ve şayanı endişe tesirler yapmağa, başladı. Benim filen kumandayı deruhde etmem, bütün Mecliste son çare ve son tedbir olarak telâkki edildi. Meclisin bu telâkkisi, süratle, Meclis haricinde de intişar etti. Adeta benim sükûtum kumandayı filen deruhde etmeğe ademi tehalüküm, felâketin muhakkak ve karip olduğu fikir ve telâkkisini, umumî bir hale koydu. Bunu, anlar anlamaz, derhal kürsüye çıktım.

Efendiler, bu bahsettiğim vaziyet, 4 Ağustos 1921 günü bir celsei hafiyede vukubuluyordu. Azanın, hakkımda izhar eyledikleri teveccüh ve itimada teşekkür ettikten sora makamı riyasete şöyle bir takrir verdim:

Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine

Meclis azayı kiramının umumî surette tezahür eden arzu ve talebi üzerine Başkumandanlığı kabul ediyorum. Bu vazifeyi; şahsan deruhde etmekten tahassul edecek fevaidi, azamî süratle istihsal edebilmek ve ordunun maddî ve manevî kuvvetini azamî süratte tezyit ve ikmal ve sevku idaresini bir kat daha tarsin için, Türkiye Büyük Millet Meclisinin haiz olduğu salâhiyeti, filen istimal etmek şartile deruhde ediyorum. Müddeti ömrümde, hakimiyeti milliyenin en sadık bir hadimi olduğumu nazarı millette bir defa daha teyit için bu salâhiyetin üç ay gibi kısa bir müddetle takyit edilmesini ayrıca talep ederim.

4 Ağustos 1921

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal

Başkumandanlığıma yapılan itirazlar

Efendiler; bu takririm sureti haktan görünerek teklifatta bulunanların muzmerratını, meydanı aleniyete çıkarmağa vesile teşkil etti. Derhal itirazat başladı. Bir defa; Başkumandanlık unvanını veremeyiz dediler. O, Büyük Millet Meclisinin şahsiyeti maneviyesinde mündemiçtir. Başkumandan vekili, denilmelidir.

Saniyen; Meclisin salâhiyetini istimal etmek gibi bir imtiyazın itası asla mevzuubahs olamaz, mütaleasında bulundular.

Ben, padişah ve halifeler tarafından tevcih olunagelmiş köhne bir unvanı takmamıyacağımı; ifa edeceğim vazife, filen başkumandanlık olduktan sora bu unvanı olduğu gibi tevcihten içtinaba mahal bulunmadığını serdederek, noktai nazarımda ısrar ettim. Vaziyetin, Meclisin takdir ve izah ettiği gibi fevkalâde olduğuna göre benim de ittihaz edeceğim mukarrerat ve tatbik edeceğim icraatın, fevkalâde olması lâzımgeleceğine, şüphe yoktu. Tasavvurat ve kararlarımı, seri ve şedit bir surette mevkii fiil ve tatbika koymak zarureti vardı. İcra Vekilleri Heyetinden, Meclisten istizanlarla, teahhurata meydan vermeğe, vaziyet müsait olmıyabilirdi. Bütün memlekete ve memleketin bütün menabiine şamil olması lâzımgelen evamir ve tebligatım için, her umurun vekilin-

den veyahut Vekiller Heyetinden rey ve mezuniyet almak, benim ifa edeceğim Başkumandanlıktan memul fevaidi, temin edemzedi. Onun için bilâkaydüşart emir verebilmeli idim. Bunun için de, Büyük Millet Meclisinin salâhiyeti, benim şahsiyetime izafe olunmalıydı. Bunu, muvaffakıyet için zarurî görüyordum. Onun için bu noktada ısrar ettim.

Salâhattin Bey, Hulûsi Bey gibi birtakım meb'uslar, Meclis; salâhiyetini bir şahsa vermekle atalete duçar olacağından, milletten aldığı vekâleti, başkasına devretmeğe mezun bulunmadığından ve esasen orduya kumanda edecek zata, Meclis salâhiyetinin tevdii mevzuubahs olamıyacağından ve buna lüzum olmadığından bahsettiler. Meclisin salâhiyetini istimal edebilecek bir zat tarafından, meb'usların şahsan emin olamamaları ihtimalinden de bahsedenler oldu.

Ben, bu mütaleatın hiçbirini reddetmedim. Hepsini doğru bulduğumu beyan ettim. Meclisin bu noktayı çok dikkatle ve ehemmiyetle mütalea ve tetkik eylemesini söyledim. Yalnız, şahıslarından korkanların telâşlarına mahal olmadığını, beyan ettim. 4 Ağustosta mesele bir karara iktiran edemedi. Müzakere, 5 Ağustos 1921 günü de devam etti. Bu gün, bazı meb'usların, tereddütlerinin iki noktada tekâsüf ettiği anlaşıldı. Birincisi: Meclis mevcudiyetinin herhangi bir şekil ve surette duçarı akamet edilmesi; ikincisi: azadan herhangi biri hakkında keyfî, örfî muamele tatbikı....

Bu şüphe ve tereddütleri izale edecek izahat ve beyanatta bulunduktan sora, yapılacak kanunda da bu hususata dair kuyudu lâzime dercinin münasip olduğunu dermeyan ettim ve vermiş olduğum takriri buna göre bazı maddelere kalbederek, bir proje olmak üzere Meclise takdim ettim. İşte, bu proje mevaddı üzerinde cereyan eden müzakere neticesinde, 5 Ağustos 1921 tarihli, bana Başkumandanlık tevcihine dair olan kanun çıktı. Bu kanunun ikinci maddesine göre bana verilmiş olan salâhiyet şu idi:

«Başkumandan; ordunun maddî ve manevî kuvvetini azamî surette tezyit ve sevku idaresini bir kat daha tarsin hususunda Türkiye Büyük Millet Meclisinin buna müteallik salâhiyetini Meclis namına filen istimale mezundur.»

Bu maddeye nazaran benim vereceğim emirler kanun olacaktı.

Efendiler, bu tevcihten dolayı, «Meclisin hakkımda izhar ettiği itimat ve emniyete lâyık olduğumu az zamanda göstermeğe muvaffak olacağım» dedikten sora, Meclisten bazı ricalarda bulundum: meselâ; henüz Müdafaai Milliye Vekâleti ve Erkânıharbiyei Umumiye Riyaseti vezaifini uhdesinde bulunduran Fevzi Paşa Hazretlerinin Erkânıharbiyei Umumiye umuruna hasrı mesai edebilmesi için Dahiliye Vekâletinde bulunan Refet Paşanın Müdafaai Milliye Vekâletine getirilmesi ve yerine diğer birinin intihabı.

Bilhassa, Meclisin ve Heyeti Vekilenin dahile ve harice karşı sakin ve çok kuvvetli vaziyet ve manzarasının mahfuziyeti mühim olduğunu ve ufaktefek sebeplerle Heyeti Vekileyi sarsmak caiz olmadığını arzettim. Teklifi kanunî, ayni günde, celsei aleniyede okundu. Müstacelen müzakeresi icra olundu ve tayini esami ile reye vazedildi. Müttefikan kabul olundu.

Bu münasebetle irat ettiğim kısa bir hitabenin bir iki cümlesini tekrar etmeme müsaade buyurmanızı rica ederim. O cümleler şunlardı:

«Efendiler, zavallı milletimizi esir etmek istiyen düşmanları behemehal mağlûp edeceğimize dair olan emniyet ve itimadım, bir dakika olsun sarsılmamıştır. Bu dakikada, bu itminanı tammımı, heyeti celilenize karşı, bütün millete karşı ve bütün âleme karşı ilân ederim.»

Başkumandanlığı filen deruhde ettim

Muhterem Efendiler, Başkumandanlığı, filen deruhde ettikten sora birkaç gün Ankarada çalıştım.

Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetile Müdafaai Milliye Vekâletinin heyeti camiası ile Başkumandanlık Karargâhını teşkil ettim. Bu iki makamın müşterek mesaisini Başkumandan nezdinde tevhit ve tevzin için ve bundan başka, orduyu alâkadar eden ve Başkumandanlıkla halli iktıza eyliyen diğer vekâletlere ait muamelâtın tedviri için de yanımda küçük bir kalem teşkil ettim.

Ankaradaki mesaim munhasıran, ordunun insan ve vesaiti nakliyece kuvvetini tezyide ve iaşesini ve ilbasını temin ve tanzime ait tedabir ve tertibat almakla geçti.

Tekâlifi milliye emirleri

Bu bahsettiğim hususatı temin için, iki gün zarfında, 7, 8 Ağustos 1921 tarihlerinde, *tekâlifi milliye emri* namı altında yaptığım tebligatı umumiyeden herbirinin, kısaca muhteviyatından bahsedeyim. Bir harbin kazanılması için ne derece

hurda şeylerin bile nazarı dikkate alınması lâzımgeldiğine dair bir fikir vermiş olmak için, bu muhteviyatı şayanı arz görürüm:

«1 numaralı» emrimle, her kazada birer «tekâlifi milliye komisyonu» teşkil ettim. Bu komisyonlar hasılai mesailerinin, ordunun muhtelif aksamına sureti tevziini tanzim eyledim.

«2 numaralı» emrime nazaran vatanda her hane birer kat çamaşır; birer çift çorap ve çarık ihzar edip tekâlifi milliye komisyonuna teslim edecekti.

«3 numaralı» emrimle, tüccar ve ahali yedinde mevcut olan çamaşırlık bez, amerikan, patiska, pamuk, yıkanmış ve yıkanmamış yün ve tiftik, erkek elbisesi imaline salih her nevi kışlık ve yazlık kumaş, kalın bez, kösele, vaketa, taban astarlığı, sarı ve siyah meşin, sahtiyan, mamul ve gayrimamul çarık, fotin, demir kundura çivisi, tel çivi, kundura ve saraç ipliği, nallık demir ve mamul nal, mıh, yem torbası, yular, belleme, kolan, kaşağı, gebre, semer ve urgan istoklarından yüzde kırkına, bedeli bilâhare tesviye edilmek üzere vazıyet ettim.

«4 numaralı» emrimle, mevcut buğday, saman, un, arpa, fasulye, bulgur, nohut, mercimek, kasaplık hayvanat, şeker, gaz, pirinç, sabun, yağ, tuz, zeytinyağı, çay, mum istoklarından keza yüzde kırkına, bedeli bilâhare tesviye olunmak üzere vazıyet ettim.

«5 numaralı» emrimle, ordu ihtiyacı için alınan vesaiti nakliyeden maada, ahalinin yedinde kalan vesaiti nakliye ile, meccanen yüz kilometrelik bir mesafeye kadar ayda bir defaya mahsus olmak üzere, askerî nakliyat icra edilmesini mecbur kıldım.

«6 numaralı» emrimle, ordunun ilbas ve iaşesine yarayan bilcümle emvali metrukeye vazıyet ettim.

«7 numaralı» emrimle, ahali yedinde muharebeye salih bilcümle esliha ve cepanenin üç gün zarfında teslimini talep ettim.

«8 numaralı» emirle, benzin, vakum, gres, makina, don, saatçi ve taban yağları, vazelin, otomobil, kamyon lâstiği, solisyon, buji, soğuk tutkal, Fransız tutkalı, telefon makinası, kablo, pil, çıplak tel, mücerrit ve bunlara mümasil malzeme, asit sülfürik istoklarının yüzde kırkına vazıyet ettim.

«9 numaralı» emirle, demirci, marangoz, dökümcü, tesviyeci, saraç, arabacı esnafları ve imalâthanelerile bu esnafat ve imalâthanelerin kabiliyeti imaliyeleri ve kasatura, kılıç, mızrak ve eyer

yapabilecek san'atkârların isimleri zikredilmek üzere miktar ve vaziyetlerini tespit ettirdim.

«10 numaralı» emirle, ahali yedinde bulunan dört tekerlekli yaylı araba, dört tekerlekli at ve öküz arabalarile kağnı arabalarının bilûmum teçhizat ve hayvanlarile beraber ve binek ve topkeşan hayvanat, usturumkârî hayvanatı, deve ve merkep miktarlarının yüzde yirmisine vazıyet ettirdim.

Efendiler, emirlerimin ve tebligatımın temini icrası için, teşkil ettiğim İstiklâl Mahkemelerini Kastamonu, Samsun, Konya, Eskişehir mıntakalarına gönderdim. Ankarada da bir mahkeme bulundurdum.

Cephe karargâhına hareket

Ondan sora Efendiler, 12 Ağustos 1921 günü, Erkânıharbiyei Umumiye Reisi Fevzi Paşa Hazretlerile beraber Polatlıda cephe karargâhına gittim.

Düşman ordusunun cephemize temas ederek sol cenahımızdan ihata edeceğine hüküm vermiştik. Tedabir ve tertibatımızı kemali cesaretle bu noktai nazardan aldırdım. Vakayi, isabetimizi gösterdi. Düşman ordusu, 23 Ağustos 1921 de ciddî olarak cephemize temas ve taarruza başladı. Birçok kanlı ve buhranlı safhalar ve dalgalar oldu. Düşman ordusunun faik grupları, hattı müdafaamızın birçok parçalarını kırdılar. Bu suretle ilerliyen düşman aksamının karşısına, kuvvetlerimizi yetiştirdik.

Meydan muharebesi, 100 kilometrelik cephe üzerinde cereyan ediyordu. Sol cenahımız, Ankaranın elli kilometre cenubuna kadar çekilmişti. Ordumuzun cephesi, garba iken cenuba döndü, arkası Ankaraya iken şimale verildi. Tebdili cephe edilmiş oldu. Bunda hiç beis görmedik. Hattı müdafaalarımız, kısım kısım kırılıyordu. Fakat derakap kırılan her kısım, en yakın bir mesafede yeniden tesis ettiriliyordu. Hattı müdafaaya çok raptı ümit etmek ve onun kırılmasile, ordunun büyüklüğü ile, mütenasip, uzun mesafe geriye çekilmek nazariyesini kırmak için memleket müdafaasını başka bir tarzda ifade ve bu ifademde ısrar ve şiddet göstermeği faydalı ve müessir buldum. Dedim ki: «*Hattı müdafaa* **yoktur, sathı müdafaa vardır. O satıh, bütün vatandır. Vatanın, her karış toprağı, vatandaşın kanile ıslanmadıkça, terkolunamaz. Onun için küçük, büyük her cüzütam, bulunduğu mevziden atılabilir. Fakat küçük, büyük her**

Hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır

cüzütam, ilk durabildiği noktada, tekrar düşmana karşı cephe teşkil edip muharebeye devam eder. Yanındaki cüzütamın çekilmeğe mecbur olduğunu gören cüzütamlar, ona tâbi olamaz. Bulunduğu mevzide nihayete kadar sebat ve mukavemete mecburdur.»

İşte, ordumuzun her ferdi, bu sistem dahilinde, her hatvede azamî fedakârlığını göstermek suretile, düşmanın faik kuvvetlerini imha ederek, yıpratarak nihayet onu, taarruzuna devam kabiliyet ve kudretinden mahrum bir hale getirdi.

Muharebe vaziyetinin bu safhasını ihtisas eder etmez, derhal bilhassa sağ cenahımızla Sakarya nehri şarkında, düşman ordusunun sol cenahına ve müteakıben cephenin mühim aksamında mukabil taarruza geçtik. Yunan ordusu mağlûp ve ricate mecbur oldu. 13 Eylûl 1921 günü Sakarya nehrinin şarkında düşman ordusundan eser kalmadı. Bu suretle 23 Ağustos gününden 13 Eylûl gününe kadar, bugünler de dahil olmak üzere, *yirmi iki gün ve yirmi iki gece* bilâfasıla devam eden, *Sakarya Melhamei Kübrası*, yeni Türk Devletinin tarihine; cihan tarihinde ender olan büyük bir meydan muharebesi misali kaydetti.

Muhterem Efendiler, Başkumandanlık vazifesini filen deruhde ettiğim zaman, Meclise ve millete behemehal muvaffak olacağımıza dair kat'î olan kanaatimi arz ve ilân etmekle ve bu kanaatimi bütün haysiyeti mevcudiyetimi ortaya atarak teyit eylemekle, ilk manevî vazifemi yapmış olduğumu zannederim. Ondan sora maddî, mühim vazifelerim de vardı. Onlardan biri, harp ve muharebe karşısında millete aldırmağa mecbur olduğum vaziyet idi.

Bütün Türk milletini, cephede bulunan ordu kadar fikren, hissen ve filen muharebe ile alâkadar etmeli idim

Malûmunuzdur ki, harp ve muharebe demek; iki milletin, yalnız iki ordunun değil, iki milletin bütün mevcudiyetlerile ve bütün mameleklerile, bütün maddiyet ve maneviyetlerile yekdiğerile karşı karşıya gelmesi ve biribirile vuruşması demektir. Binaenaleyh, bütün Türk milletini, cephede bulunan ordu kadar fikren, hissen ve filen alâkadar etmeli idim. Millet efradı, yalnız düşman karşısında bulunanlar değil, köyde, evinde, tarlasında bulunan herkes, silâhla vuruşan muharip gibi, kendini vazifedar hissederek, bütün mevcudiyetini mücadeleye hasredecekti. Bütün maddî ve manevî varlığını, vatan müdafaasına hasretmekte teenni ve müsamaha gösteren milletler, harp ve muharebeyi cidden göze almış ve başarabileceklerine kani olmuş addedilemezler.

İstikbal harplerinin yegâne muvaffakıyet şartı da, en ziyade bu arzettiğim hususta mündemiç olacaktır. Daha şimdiden Avrupanın büyük askerî milletleri, bu tarzı hareketi kanun haline getirmeğe başlamışlardır. Biz, Başkumandan olduğumuz zaman, Meclisten bir müdafaai memleket kanunu talep etmedik. Fakat Meclisten aldığımız salâhiyetle, ayni maksadı temin etmek için, kanun mahiyetinde olan muayyen emirlerle maksadın teminine çalıştık. Millet, bundan sora, bugüne kadar olan tecarübü de, nazarı tetkikten geçirerek aziz vatanı, gayrikabili taarruz bulunduran esbap ve şeraiti, daha vâsi ve daha vazıh ve daha akt'î bir surette tespit eder.

Büyük Millet Meclisince bana Müşür rütbesile Gazi unvanı verilmesi

Efendiler, diğer bir vazifem de, ordu içinde, muharebe saflları arasında bizzat muharebeye temas etmek ve bizzat mücadeleyi idare etmekti. Bunu da istitaatim derecesinde, hatta bir kaza neticesi olarak sol kaburga kemiklerimden biri kırılmış olmasına rağmen, hüsnü ifaya hasrı mevcudiyet eylediğimi zannederim. Sakarya muharebesi neticesine kadar, bir rütbei askeriyeyi haiz değildim. Ondan sora, Büyük Millet Meclisince Müşür rütbesile *Gazi* unvanı tevcih edildi. Osmanlı Devletinin rütbesinin, yine o devlet tarafından alınmış olduğu malûmdur.

Fransa Hükûmeti ile temas ve Ankara İtilâfnamesi

Efendiler, Sakarya muzafferiyetinden sora, garp ile olan müspet ve neticeli temas ve münasebetimizi, Ankara İtilâfnamesi teşkil eder. Bu İtilâfname, Ankarada, 20 Teşrinievel 1921 de imza edilmiştir. Bu hususta mücmel bir fikir vermek için, kısa bir izahta bulunayım.

Bekir Sami Bey Heyeti Murahhasasının, gittiği Londra Konferansını müteakıp, malûmunuz olduğu veçhile İkinci İnönü zaferile neticelenen Yunan taarruzu, bertaraf edilmişti. Bir zaman için, askerî vaziyette sükûn hâsıl oldu. Rusya ile Moskova Muahedesi aktedilmiş ve şarktaki vaziyetimiz vuzuh kespetmişti. İtilâf Devletlerinden de millî esasatımıza riayetkâr olabileceklerle, anlaşmak şayanı arzu mütalea edilmekte idi. Bilhassa, Adana, Ayıntap ve havalisini ecnebi işgalinden kurtarmak bizce mühim görülmekte idi.

Muhtelif esbaptan dolayı, Suriyeden maada bu bahsettiğim vilâyetlerimizi tahtı işgalinde bulunduran Fransızların da, bizimle anlaşmağa mütemayil oldukları, anlaşılmakta idi. Gerçi, Bekir Sami Beyin Müsyü Briyanla yaptığı, hükûmeti milliyemizce gayrikabili kabul itilâfname, reddolunmuş idise de, ne Fransızlar ve

ne de biz, idamei muhasamata hahişker bulunmuyorduk. Bu sebeple tarafeyn, yekdiğerile temas aramağa başladı. Fransa Hükûmeti, Nüzzarı Sabıkadan Müsyü Franklen Buyyonu, evvelâ gayriresmî olarak, Ankaraya göndermişti. 9 Haziran 1921 tarihinde Ankaraya muvasalat eden Müsyü Franklen Buyyon ile Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey ve Fevzi Paşa Hazretlerinin huzurlarile bizzat iki hafta kadar müzakeratta bulundum.

Biribirimizi tanımakla geçen hususî bir mülâkattan sora, 13 Haziran 1921 pazartesi günü Ankara istasiyonundaki dairei mahsusamda aktettiğimiz ilk içtimada, müzakeratımıza bir noktai hareket tayini lüzumundan bahsederek müdavelei efkâra başladık. Ben, bizim için noktai hareketin, Misakı Millî muhteviyatı olduğu esasını vazettim.

Müsyü Franklen Buyyon, prensipler üzerinde münakaşa etmenin müşkülâtını dermeyan ederek, Sevr Muahedesinin bir emrivaki olarak mevcut olduğunu söyledikten sora, Londrada Bekir Sami Beyle Müsyü Briyanın yaptıkları itilâfnameyi esas ittihaz etmek ve bu itilâfname muhteviyatının, Misakı Milliye muhalif olan noktaları üzerinde, münakaşada bulunmak münasip olacağı mütaleasını serdetti. Bu teklifin de haklı olduğunu teyiden, Londraya giden murahhaslarımızın Misakı Milliden bahsetmediklerini ve Misakı Millinin ve hareketi milliyenin, değil Avrupada, henüz İstanbulda bile takdir edilmemiş olduğunu zikretti.

Ben, verdiğim cevaplarda dedim ki: «Eski Osmanlı İmparatorluğundan yeni bir Türkiye Devleti vücuda gelmiştir. Bunu tanımak lâzımdır. Bu yeni Türkiye, her müstakil millet gibi hukukunu tanıtacaktır. Sevr Muahedesi, Türk milleti için o kadar meş'um bir idam kararnamesidir ki, onun bir dost ağzından çıkmamasını talep ederiz. Bu mükâlememiz esnasında dahi Sevr Muahedesini telâffuz etmek istemem. Sevr Muahedesini, dimağından çıkarmayan milletlerle, itimat esasına müstenit muamelâta girişemeyiz. Bizim nazarımızda böyle bir muahede yoktur. Londraya giden Heyeti Murahhasamız Reisi, bundan bahsetmemiş ise verdiğimiz talimat ve salâhiyet dairesinde hareket etmemiş demektir. Hata irtikâp etmiştir. Bu hata yüzünden, Avrupa ve bilhassa Fransa efkârı umumiyesinde makûs tesirler hâsıl olduğu görülüyor. Bekir Sami Beyin gittiği yoldan hareket edersek, biz de ayni veçhile hata etmiş oluruz. Avrupanın Misakı Milliden haberdar olmamasına imkân yoktur. Avrupa, Misakı Millî tabi-

rini öğrenmemiş olabilir. Fakat, senelerdenberi kan döktüğümüzü gören Avrupa ve bütün dünya, şu kanlı mücadelâtın neden ileri geldiğini elbette düşünmektedirler. Misakı Millî ve hareketi milliye hakkında İstanbulun haberdar olmadığına dair beyanat, doğru değildir. İstanbul halkı, bütün Türk milleti gibi, hareketi milliyeye vâkıf ve onun taraftarıdır. Gayrivâkıf ve aleyhtar görünen zevat ve tevabii, mahdut ve milletçe malûmdur».

Franklen Buyyon, Bekir Sami Beyin talimat ve salâhiyeti haricinde hareket etmiş olduğuna dair olan beyanatım üzerine dediler ki, bundan bahsedebilir miyim? Beyanatımı istediği yerlere ilâm ve hikâye edebileceğini söyledim. Müsyü Franklen Buyyon, Bekir Sami Bey itilâfnamesinden ayrılmamak için serdi mazeret ederken, Bekir Sami Beyin bir Misakı Millî olduğundan ve onun hududu haricine çıkamıyacağından bahsetmediğini ve eğer bahsetseydi o zaman ona göre görüşülüp icabı gibi hareket olunabileceğini, fakat şimdi meselenin müşkül olduğunu tekrar etti. Efkârı umumiye; bu Türkler, murahhasları vasıtasile, bundan, niçin bahsetmemişler, şimdi, yeni yeni meseleler çıkarıyorlar diyeceklerdir.

Nihayet, uzun müzakere ve münakaşalardan sora, Müsyü Franklen Buyyon, evvelâ Misakı Milliyi okuyup anladıktan sora görüşmek üzere, müzakerenin tehirini teklif etti. Ondan sora Misakı Millinin maddeleri baştan nihayete kadar birer birer okunarak müzakere ve münakaşaya devam olundu. En çok tevakkuf olunan nokta; kapitülasyonların lâğvını, istiklâli tammımızı talep eden madde üzerinde vukubuldu. Müsyü Franklen Buyyon, bu mesailin şayanı tetkik ve teemmül olduğunu dermeyan etti. Ben, bu noktaya cevap verdim. Söylediklerimin hulâsası, şu idi: «İstiklâli tam, bizim bugün, deruhde ettiğimiz vazifenin ruhu aslisidir. Bu vazife, bütün millete ve tarihe karşı deruhde edilmiştir. Bu vazifeyi deruhde ederken, kabiliyeti tatbikıyesi hakkında şüphe yok ki çok düşündük. Fakat binnetice hâsıl ettiğimiz kanaat ve iman, bunda, muvaffak olabileceğimize dairdir. Biz, böyle işe başlamış adamlarız. Bizden evelkilerin irtikâp ettikleri hatalar yüzünden, milletimiz, lâfzan mevcut zannolunan istiklâlinde, mukayyet bulunuyordu. Şimdiye kadar Türkiyeyi, cihanı medeniyette kusurlu gösteren neler mutasavver ise, hep bu hatadan ve hep bu hataya tebaiyetten neş'et etmektedir. Bu hataya tebaiyetin neticesi; mutlaka, memleket ve milletin bütün haysiyetinden ve bü-

tün kabiliyeti hayatiyesinden tecerrüt ve tebaüt etmesini mucip olabilir. Biz; yaşamak istiyen haysiyet ve şerefile yaşamak istiyen bir milletiz. Bir hataya tebaiyet yüzünden bu evsaftan mahrum kalmağa tahammül edemeyiz. Âlim, cahil, bilâistisna, tekmil efradı milletimiz, belki içinde mündemiç müşkülâtı tamamen idrak etmeksizin, bugün yalnız bir nokta etrafında toplanmış ve fakat sonuna kadar kanını akıtmaya karar vermiştir. O nokta; istiklâli tammımızın temini ve idamesidir.

İstiklâli tam, denildiği zaman, bittabi siyasî, malî, iktisadî, adlî, askerî, harsî ve ilâ... her hususta istiklâli tam ve serbestii tam demektir. Bu saydıklarımın herhangi birinde istiklâlden mahrumiyet, millet ve memleketin, manayi hakikisile bütün istiklâlinden mahrumiyeti demektir.

Biz, bunu temin ve istihsal etmeden sulh ve sükûna mazhar olacağımız kanaatinde değiliz. Şeklen, usulen sulh yapabiliriz. İtilâf yapabiliriz. Fakat istiklâli tammımızı temin etmiyecek olan bu gibi sulhler ve itilâflarla milletimiz hiçbir vakit hayatına ve sükûnete mazhar olmıyacaktır. Belki, maddî mücadelesini terkederek harabiye sürüklenmeye müsaade etmiş olacaktır. Eğer, milletimiz, buna razı olsaydı, bunu kabul istidadında bulunsaydı, iki senedenberi mücadele etmeğe hiç te lüzum yoktu. Daha mütarekenin ferdasında sükûna geçmek mümkün olabilirdi.»

Müsyü Franklen Buyyon; bu beyanatım karşısında, ciddî ve samimî olarak mülâhazat ve mütaleatta bulundu. Ve en nihayet bunun zaman meselesi olduğu kanaatini izhar etti.

Efendiler, Müsyü Franklen Buyyon ile mühim ve tâli mesail üzerinde günlerce ve günlerce müdavelei efkârda bulunduk. Netice olarak biribirimizi fikirlerile, hislerile, mesleklerile anlamak müyesser oldu zannederim. Fakat, Fransa Hükûmetile Türk Hükûmeti milliyesi arasında, kat'î itilâf noktaları tespit edilebilmek için biraz daha zamanın geçmesi zarurî oldu. Neye intizar olunuyordu? İhtimal ki, Türk mevcudiyeti milliyesinin Birinci ve İkinci İnönünden sora daha büyücek bir eserle teyit edilmiş olmasına!... Filhakika, Müsyü Franklen Buyyonun kararı kat'îye iktiran ettirip imza eylediği Ankara İtilâfnamesi, Sakarya Melhamei Kübrasından 37 gün sora, arzetmiş olduğum gibi, 20 Teşrinievel 1921 de vücut bulmuş bir vesikadır.

Bu İtilâfname ile, siyasî, iktisadî, askerî ilâ... hiçbir hususta istiklâlimizden hiçbir şey feda etmeksizin eczayı vatanımızın kıymetli parçalarını işgalden tahlis etmiş olduk. Bu İtilâfname ile amali milliyemiz, ilk defa olarak düveli garbiyeden biri tarafından, tasdik ve ifade edilmiş oldu.

Müsyü Franklen Buyyon; bundan sora da birkaç kere Türkiyeye gelmiş, Ankarada ilk günlerde meyanemizde teessüs eden dostluk hissiyatını izhara vesile aramıştır.

Muhterem Efendiler, umumî beyanatımın mukaddematında, bir Pontus meselesinden bahsetmiştim. Bu mesele, vesaikıyle cümlenin malûmu olmuştur. Ancak bizi de çok meşgul ettiğinden burada münasebeti olan bazı noktalarına temas edeceğim. Pontus meselesi

1840 senesindenberi; yani üç rubu asırdanberi, Rizeden İstanbul Boğazına kadar Anadolunun Karadeniz havzasında, eski Yunanlılığın ihyası için çalışan bir Rum zümresi mevcut idi. Amerika Rum muhacirlerinden Rahip *Klematyos* namında biri, ilk Pontus içtimagâhını İneboluda, elyevm halkın manastır tabir ettikleri bir tepede, kurmuştu. Bu teşkilât mensupları zaman zaman münferit eşkıya çeteleri şeklinde, icrayi faaliyet ediyorlardı. Harbi Umumî esnasında, hariçten gönderilip tevzi olunan silâh, cepane, bomba ve makinalı tüfeklerle Samsun, Çarşamba, Bafra ve Erbaa Rum köyleri adeta bir silâh deposu halini almıştı.

Mütarekeden sora, bütün Rumlar, Yunanlılık amali milliyesile her tarafta şımardığı gibi *Etniki Eterya Cemiyeti* propagandacıları ve Merzifon Amerikan müessesatı tarafından manen yetiştirilen ve ecnebi hükûmetlerin silâhlarile maddeten takviye ve teşci edilen, bu havalideki Rum kütlesi de, müstakil bir Pontus hükûmeti teşkil etmek emeline düştü. Bu maksatla umumî bir kıyam hazırladılar. Dağlara çekildiler ve Amasya, Samsun ve Havalisi Rum Metropolidi *Yermanos* un idaresinde, muntazam bir program tahtında icrayi faaliyete başladılar. Samsundaki Rum komitecilerinin reisi Reji Fabrikası Direktörü *Tokomanidis* bir taraftan da Merkezî Anadolu ile muhaberat tesisine tevessül ediyordu. Bazı ecnebi hükûmetler, Pontus teşkiline muzaheret edeceklerini vadettiler ve Samsun ve havalisindeki Rumluk nüfusunu teksir için de, Rusyadaki Rum ve Ermenileri Batumda cemeylediler. Onları, Türk Kafkas ordularından alınıp Batumda depo olunan silâhlarla teslih ederek, sahillerimize ihraca başladılar. Çetecilik etmek üzere, sahillerimize çıkarılabilecek birkaç bin

Rumu Sohumda, *Haralambos* isminde bir adamın başına, topladılar. Batumda toplananlar da Haralambosun etrafında içtima edenlere iltihak ettiriliyordu. Memleketimiz dahilinde, Samsunda bazı ecnebi mümessilleri tarafından himaye ve teslih ediliyordu. Sahillerimize çıkan bu çeteler efradı, muhacir iaşesi maskesi altında, ecnebi hükûmetleri tarafından iaşe ve ilbas ediliyordu. Ecnebi salibiahmerleri meyanında gelen zabitan heyetlerinin de, teşkilât yapmağa, talim ve terbiyei askeriye ile iştigal etmeğe, müstakbel Pontus hükûmetinin temelini kurmağa, memur oldukları anlaşılıyordu.

4 Mart 1919 tarihinde, İstanbulda Pontus namile intişara başlayan bir gazetenin başmakalesinde «Trabzon vilâyetinde Rum cümhuriyetinin tesisine çalışmak maksadile intişar ettiği ilân olunmuştu».

Yunanistanın yevmi istiklâline musadif olan 7 Nisan 1919 günü, her tarafta ve bilhassa Samsunda nümayişler yapıldı. Yermanosun küstahane harekâtı, Rumların efkâr ve amalini, aleniyet derecesine çıkardı. Bafra ve Çarşamba havalisindeki yerli Rumlar, mütemadiyen kiliselerde toplanıyor, teşkilât ve teçhizatlarını takviye ediyorlardı. 23 Teşrinievel 1919 tarihinde, Şarkî Trakya ve Pontus için merkez olarak, İstanbul kabul edilmiş idi. Venizelos, İstanbul meselesinin vakti âhare talikıyle, bunun yerine Pontus hükûmetinin teşkili kanaatini izhar etmiş ve bu noktai nazardan İstanbul Patrikhanesine talimat vermişti. Ayni zamanda, İstanbulda Yunan hafi zabıtası teşkiline memur edilen Miralay *Aleksandros Zimbrakakis* tarafından Pontus jandarmasını tensik etmek üzere *Eyfel* Yunan torpitosu ile, bir zabitan heyeti izam edilmişti. Türkiyede bu faaliyet cereyan ederken Batumda da 18 Kânunuevel 1919 da Pontus Rum Hükûmeti ismile bir hükûmet teşekkül etmiş ve teşkilât yapmağa başlamıştı. 19 Temmuz 1920 de de Batumda; Karadeniz, Kafkas, Cenubî Rusya Rumları tarafından, Pontus meselesi hakkında bir de kongre aktedildi. Bu kongrenin muhtırası, azadan biri vasıtasile İstanbulda Rum Patrikliğine gönderildi. Pontusçular, 1920 senesi nihayetlerine doğru faaliyetlerini büsbütün artırarak bayağı aleniyete çıktılar. Bizi, ciddî tedabir ittihazına mecbur ettiler.

Dağlarda, vücuda getirilen Pontus teşkilâtı şöyle idi:

a) Birtakım rüesa maiyetinde müsellâh ve muharip kuvvetler;

b) Bunların iaşelerine hizmet eden müstahsil Pontus ahalisi;

c) İdare ve zabıta heyetleri ve şehirlerden ve köylerden erzak teminine memur nakliye kolları.

Çetelerin, faaliyet mıntakaları ayrılmıştı. Pontus eşkıyasının kuvveti bidayette 6.000: 7.000 müsellâh idi. Bilâhare her taraftan iltihak edenlerle 25.000 raddesini buldu. Bu kuvvet ufak cüzütamlar halinde ayrılarak, muhtelif mahallerde, tahassun ediyorlardı. Pontus çetecilerinin icraatı; islâm köylerini yakmak, islâm ahaliye karşı aklü hayale sığmaz itisaf ve cinayetler irtikâp etmek gibi, hunhar bir sürünün icraatından başka bir şey değildi.

Biz, Anadoluya çıkar çıkmaz, Türk ahalinin dikkat ve teyakkuzunu davet ettik. Melhuz tehlikelere karşı tedabir almağa başladık.

Merkezi Sıvasta bulunan Üçüncü Kolordu, bütün mesaisini menatıkı muhtelifede gözüken çeteleri takip ve tenkile hasretti. Trabzon mıntakasında dolaşan Köroğlu namındaki Rum çetesile, Eftelidi çetesi ve diğer çeteler, merkezi Erzurumda bulunan On Beşinci Kolordu tarafından takip ve tenkil ediliyordu. Bir taraftan da Pontus eşkıyasının cevelângâhı olan yerlerde, ahali teslih edilerek, millî teşkilât vücuda getirildi.

Anadolu ortasında yeniden çıkan birtakım dahilî isyanlar

Efendiler, Sıvas şimalinde ve Yozgatta vukua gelip malûmunuz olan dahilî isyan vakayiinden maada, 1921 senesi evahirinde tekrar Anadolu ortasında, Zile cihetinde, Küçük Ağa, Deli Hacı, Aynacı Oğulları ve Erbaa civarında Kara Nâzım, Çopur Yusuf ve diğer taraflarda Deli Hasan, Küçük Hasan gibi birtakım serseriler ve Yozgat, Çayözü Çerkezlerinden mürekkep çeteler ve 1921 senesi bidayetinde de Koçkiri Aşireti Rüesasından Haydar Bey, İstanbulda Seyit Abdülkadirden aldığı talimat üzerine Alişan ve akrabasından Naki, Alişer ve saire ile harekâtı isyaniyeye başlamışlardı. Birçok kuvvetlerimiz, bir taraftan Pontusçuları, diğer taraftan bu asileri takip ve tenkil ile iştigal ediyorlardı.

Merkez ordusunun teşkili ve Nurettin Paşanın kumandanlığa tayini

Efendiler, hatırlarsınız ki, Nurettin Paşa, Yunan ordusunun ilk taarruzu manzarası karşısında, birtakım vahi ve namakul mütalealar serdetmesi sebebile, kendisine vazife verilmemiş olduğundan bizimle teşriki mesai edemiyeceğini bir mektupla bildirerek mezunen Taşköprüye gitmişti. O tarihten beş ay sora, Nurettin Paşa tarafından bazı zevat, gerek Fevzi Paşa Hazretlerine ve gerek bana, kendisine bir vazife verilirse Nurettin Paşanın ciddi-

yet ve samimiyetle ifa edeceğine dair delâletler vukubuldu. Biz de, Anadolu merkezindeki asayiş meselesini halle memur kuvvetlerimizi büyücek bir kumanda altında tevhit etmekte fayda tasavvur ettiğimizden 9 Kânunuevel 1920 de Sıvastaki Üçüncü Kolorduyu lâğvederek onun vazifesini yeni teşkil ettiğimiz Merkez Ordusuna tevdi ettik. Bu orduya da Nurettin Paşayı kumandan yaptık.

Nurettin Paşa, merkez mıntakasında bir seneye karip ifayi vazife etti. Fakat, salâhiyeti haricinde, ahaliden bazılarının hukukuna tecavüz ettiği hakkında meb'usların vukubulan şikâyetleri ve Dahiliye Vekâletinden istizahları ve Vekâletin de şikâyatı muhik görmesi üzerine, Meclisin talebile Teşrinisani 1921 bidayetinde azledildi. Meclis, Nurettin Paşanın tahtı muhakemeye alınmasına karar verdi. Bu husus, benimle Heyeti Vekile arasında da bir meselenin hudusunu intaç etti. Ben, Nurettin Paşa hakkında tatbik olunması talep olunan muameleye iştirak etmedim. Fevzi Paşa Hazretleri de benimle hemfikir oldu. İkimizle Heyeti Vekile arasında tahaddüs eden ihtilâf Meclisçe hallolundu. Mecliste, Nurettin Paşayı müdafaa ettim. Ağır muameleye maruz kalmaktan kurtardım.

Nurettin Paşayı, bundan sekiz ay kadar sora, Birinci Ordu Kumandanlığında göreceğiz.

Muhterem Efendiler, Sakarya muharebesinden sora, Başkumandanlık ve Erkânıharbiyei Umumiye Riyaseti, Ankarada ifayi vazife ediyordu. Ben, ayni zamanda diğer vazifelerimle de iştigal ediyordum. Üç, dört ay geçmemişti ki, Mecliste Sakarya zaferini unutanlar, muhalefet vadisinde, ileri gitmek istiyenler, kendilerini göstermeğe başladılar. Sakarya muharebesinden evel başlayıp peyderpey gelmiş olan Malta mevkufininden bazılarının, bu muhalif cereyanlarda müşevvik rolü oynadığı anlaşılmıştı. Bu noktayı müsaadenizle biraz izah edeyim.

Maltadan yeni dönen Nafıa Vekili Rauf ve Kara Vasıf Beyler takip olunan siyaseti askeriyeyi öğrenmek istiyorlardı

Rauf Bey, 15 Teşrinisani 1921 de Ankaraya gelmişti.

Rauf Beyi, 17 Teşrinisani 1921 de inhilâl eden Nafıa Vekâletine intihap ettirdik.

Rauf Beyi, müteakıben muvasalat eden Kara Vasıf Beyi de, Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Grupu Heyeti İdaresi Azalığına intihap ettirdim. Bu iki zatın birinden hükûmette; diğerinden grupta, istifade etmeği faydalı tasavvur etmiştim. Çok geçmedi, bir gün Rauf Beyin Heyeti Vekilede bir meseleyi istizah ettiği haber verildi. Ayni günde, Kara Vasıf Beyin de, grup heyeti idaresinde ayni meseleyi istizah ettiği bildirildi. Bu iki zatın evelden beyinlerinde takarrür ettirdikleri anlaşılan mevzuubahs mesele şu idi:

«Takip olunan siyaseti askeriye nedir?»

Bu sualden istihraç olunabilecek mana ne olabilirdi? Neyi anlamak istiyorlardı? Bizim siyasî ve askerî takip ettiğimiz meslek malûm olmuştu. İstiklâli tammmız temin olununcıya kadar, düşmanlarla vuruşmak ve onları mağlûp edeceğimize dair olan kat'î kanaatle, muharebeye devam etmek... İşte mevzuubahs edilen sual ile demek isteniliyordu ki, behemehal muharebeye devam ile istihsali netice mümkün müdür? Mümkün olmadığı ihtimaline nazaran, daha şimdiden başka tedbir ve çarelere — ki an-

latmak istediklerine göre siyasî çarelerdir — tevessül ile içinde bulunduğumuz badireye nihayet vermek münasip olmaz mı?

Bittabi, ne Heyeti Vekilede ve ne de grup heyeti idaresinde böyle bir meselenin mevzuu müzakere ve münakaşa olmasına müsaade etmedim. Bunun üzerine, Rauf Bey Vekâletten, Kara Vasıf Bey de Grup Heyeti İdaresinden istifa ettiler. Rauf Beyin istifası, 13 Kânunusani 1922 tarihinde Mecliste okunurken, ayni tarihli bir istifaname de okunmuştu. Bu istifaname, Müdafaai Milliye Vekili bulunan Refet Paşanın idi.

Efendiler, Refet Paşanın da sebebi istifası hakkında birkaç kelime ile arzı malûmat edeyim: 4 Kânunusani 1922 günü, Meclisin bir celsei hafiyesinde, şöyle bir mesele mevzuu münakaşa edilmişti. Başkumandanlık ve Erkânıharbiyei Umumiye Riyaseti Ankarada oturuyormuş. Cepheden uzak bulunuyormuş. Bundan istihraç olunmuş ki, benim hem Başkumandan ve hem de Meclis Reisi olmamda müşkülât varmış. Ordu işleri iyi gitmiyormuş. Meclis bir harp encümeni teşkil ederek ordu vaziyetini tetkik etmeli imiş. Erkânıharbiyei Umumiye Reisi, ayni zamanda İcra Vekilleri Heyeti Reisi olduğundan Erkânıharbiye işleri de iyi gitmiyormuş. Fevzi Paşa Hazretleri, yalnız İcra Vekilleri Heyeti Riyasetinde kalsın. Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetile Müdafaai Milliye Vekâleti tevhit olunsun imiş.

Müdafaai Milliye Vekili olan Refet Paşa, bizzat kürsüden bu tezi müdafaa ediyordu. Bu noktai nazarlara şu yolda cevap verdim:

Benim, şahsan Ankaradan uzaklaşmamı arzu ediliyordu

Başkumandanlık ve Erkânıharbiyei Umumiye Riyaseti, pek muvafık olarak, Ankarayı karargâh ittihaz etmiştir. Vazifesini en iyi buradan ifa etmektedir. İcabında ne vakit, nereye gideceğini kendisi takdir eder. Cephede bizzat meşgul, cephe kumandanı vardır. Bilâlüzum, benim, şahsan Ankaradan uzaklaşmamı arzu etmekte mana yoktur. Erkânıharbiyei Umumiye Riyaseti ve Müdafaai Milliye Vekâleti, Başkumandanın tahtı emrinde, Başkumandanlık Karargâhını teşkil etmektedir. Ayrı, ayrı değildir. Erkânıharbiyei Umumiye Reisi olan Fevzi Paşa Hazretlerinin, Ankarada bulundukça İcra Vekilleri Heyeti Riyasetini de ifa etmesi bugünün zaruretlerindendir. Çünkü onun gaybubetinde, Refet Paşa, ona vekâleten, İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti vazifesini ifa etmişti. Muvaffak olamamıştı. Heyeti Vekilede, anarşi vukua geldi. Vekiller, içtima etmez oldu. Fevzi Paşa Hazretle-

rinin avdeti, vekillerin şikâyeti üzerine vukubuldu. Orduya müteallik yaptığımız işleri kontrol için, Meclisin bir encümen teşkil etmesinde bir beis görmem. Fakat bu encümen benim tahtı riyasetimde olur.

Filhakika, bu encümen, dediğim tarzda teşekkül etti. Sabık Harbiye Nazırı Cemal Paşa da aza olarak intihap edildi. Diğer hususatta, Refet Paşa ve emsalinin noktai nazarları, terviç olunmamıştı. İşte, bu sebepten istifaya hazırlanan Refet Paşa, istifasını Rauf Beyin istifasile ayni günde vermiş oluyor.

*

* *

İkinci Grup teşekkül ediyor

Efendiler, bilmünasebe arzetmiştim ki, Mecliste teşkil ettiğimiz Müdafaai Hukuk Grupu, Meclis müzakeratının hüsnü cereyanını temine ve Heyeti Vekile mesaisinin ademi tevakkufuna nihayete kadar hadim oldu. Fakat, bir taraftan da, muhalif his ve fikirde bulunanlar, hergün, biraz daha taraftar buldukça, Grupun mesaisini, müşkülâta duçar etmeğe başladılar. Muhalefet fikrinin esas menşei, Müdafaai Hukuk Grupu nizamnamesinin maddei esasiyesindeki, ikinci nokta idi. Yani hükûmet teşkilâtının, Teşkilâtı Esasiye Kanununa göre yapılması meselesi....

Programın ilk maddesinin son fıkrası, fikir ve hislerde imtizacı tam husulüne daimî bir mâni halinde kaldı. Bu sebepten, grup dahilinde de teşettütü efkâr ve inzıbatsızlık baş gösterdi. Birtakım zevat, Gruptan ayrıldı. Bu çıkanlar, hariçte bulunanlarla birleşerek Grupu yıkmağa çok çalıştılar, alınan tedbirler buna mâni oldu. Nihayet İkinci Grup namile bir grup teşekkül etti. Bu grupu teşkil edenler, memlekette mevcut Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyetine muhafazai intisap ettiklerini ve onun kongrelerde tespit olunan gayelerinin muakkibi, bulunduklarını iddia ediyorlardı. İkinci Grupun zahiren önayak olanları: Salâhattin, Hüseyin Avni Beyler görünüyordu. Birinci derecede faal ve müşevvik olanların ise, Rauf ve Kara Vasıf Beyler olduğu anlaşılıyordu.

Bu grupun, faal ve inatçı azasından olan Samsun Meb'usu Emin Bey, son zamanlarda, bilmünasebe Ankaraya gelmişti. Bütün hakayikı anlamış, müşevvik ve müfsit olanları tel'in ediyordu. Bu zat, bana şunu hikâye etti: Rauf Bey; İkinci Grupu, müfritane harekete sevk ve teşvik ediyormuş.. Emin Bey, Rauf Beye

demiş ki: «Bizi sevkettiğiniz bu iş, sehpaya kadar gider.. o zaman bizimle beraber bulunacak mısınız?» Rauf Bey şu cevabı vermiş: «Beraber bulunmazsam namerdim..!»

Efendiler, malûmu âliniz, o zaman mevcut olan kanuna göre, vekâletler için, ben, Meclise namzet gösterirdim. Meb'uslar, irae ettiğim namzede müspet veya menfi rey verirler veya müstenkif kalırlardı. İkinci Grup, benim namzetlerimi nazara almayıp, kendi grupları namına, ortaya attıkları namzetlere, kanuna muhalif olarak rey vermek suretile, hükûmet teşekkülüne, mâni olmağa, başladılar.

Efendiler, Mecliste, ordu aleyhine de bir cereyan vücuda getirilmişti. Diyorlardı ki, Sakarya muharebesinden sora aylar geçtiği halde, ordu ne için taarruz etmiyor? behemehal taarruz etmelidir! Hiç olmazsa mahdut, muayyen bir cephede bir taarruz yapılmalıdır ki, ordumuzun taarruz kabiliyeti olup olmadığı anlaşılsın! Bu cereyana mukavemet ettik. Maksadımız, tamamen hazırlığımızı ikmal ederek umumî ve neticeli bir taarruz yapmak olduğu için, kısmen taarruz fikrini terviç edemezdik, bunda bir fayda yoktu.

Muhaliflerde hâsıl olan kanaat, ordumuzun taarruz kabiliyetini iktisap edemiyeceği noktasında tekâsüf etti. Bunun üzerine ordunun taarruza sevkı cereyanını tevkif ettiler. Hücum sistemini değiştirerek, başka bir nazariye ortaya attılar. Bu defa, dediler ki, bizim asıl hasmımız Yunanlılar, Yunan ordusu değildir. Zaten Yunan ordusunu kâmilen mağlûp etsek te, bununla bizim davamız hitam bulamaz. İtilâf Devletlerini, bilhassa İngilizleri filen mağlûp etmek icap eder. Bunun için, Yunan ordusuna karşı bir perde hattı bırakmak, asıl orduyu Irak şimal hududunda tahşit edip, İngilizlere taarruz etmek lâzımdır. Muharebe ile davamızın halli nazariyesi takip olunuyorsa yapılacak iş budur...

Ordu saflarına kadar intişar ettirilen mefsedetkârane telkinat

Efendiler, bu derece mana ve mantıktan ari fikirlere, iltifat etmedik. Onun üzerine, muhaliflerin serefrazanı, yeni bir propaganda çıkardılar: Nereye gidiyoruz? Bizi kim, nereye sevkediyor? meçhulâta..? Koskoca bir millet; gayrimuayyen, muzlim hedeflere serseriyane sürüklenir mi?

Bu propaganda, Meclis binasından, Ankara mehafilinden ordu saflarına kadar intişar ettirildi. Orduya, her vasıta ile bu mefsedetkârane, telkinat, yapılmağa çalışılıyordu.

Rauf Bey, sık sık, mahremane diyordu ki, hiç olmazsa hakikî vaziyeti bana söyle. Ordu ne haldedir. Filhakika taarruz edemiyecek mi?

4 Mart 1922 günü akşamı, cepheyi teftiş etmek üzere, Ankaradan mufarekate karar vermiştim. Bu münasebetle o gün Mecliste, celsei hafiyede, bazı izahatta ve ricalarda bulundum. Anlattım ki, Sakarya Meydan Muharebesinden sora, düşman ordusunu Eskişehir - Seyitgazi - Afyon Karahisar hattı umumisine kadar takip eden kuvvetlerimiz, bütün ordu olmayıp, yalnız süvarilerimiz ve süvari kıtaatımıza noktai istinat olmak üzere ileri sürülen bazı fırkalarımızdı.

Ordumuzun kararı, taarruzdur. Fakat, bu taarruzu, tehir ediyoruz. Sebebi, hazırlığımızı tamamen ikmale biraz daha zaman lâzımdır. Yarım hazırlıkla, yarım tedbirle, yapılacak taarruz, hiç taarruz etmemekten daha çok fenadır. Tevakkufumuz, taarruz kararından sarfınazar ettiğimiz veyahut buna iktidar kespetmekten naümit olduğumuz suretinde telâkki ve tefsir edilmeğe mahal yoktur. Ordumuzun kararı, taarruzdur

Bundan sora şu mütaleatta bulundum: Osmanlılar, ihtiyar edecekleri harekâtın şümulile mütenasip ihtiyatkâr ve müdebbir davranmadıkları için, daha çok, his ve hırslarının tahtı tesirinde hareket ettiklerinden, Viyanaya kadar gittikleri halde, ricate mecbur olmuşlardır. Ondan sora, Budapeştede de duramadılar, ricat ettiler; Belgratta da mağlûp ve ricate mecbur edildiler. Balkanları terkettiler. Rumeliden çıkarıldılar. Bize, içinde henüz düşman bulunan bu vatanı, miras bıraktılar. Bu son vatan parçasını kurtarırken olsun hırslarımızdan, hislerimizden feragat ederek müteenni olalım. Halâs için.. İstiklâl için evel ve âhir düşmanla bütün mevcudiyetimizle vuruşarak onu mağlûp etmekten başka karar ve çare yoktur ve olamaz!

Sinir gevşetici sözlere, telkinlere, ehemmiyet ve itimat atfolunmamalıdır. Osmanlı tarzı idare ve siyasetinin yarattığı bu nevi zihniyetler merdut görülmelidir. Ordu ile, muharebe ile, inat ile bu işin içinden çıkılmaz tarzındaki, membaı hariçte bulunan nesayiha tebaiyet ile; bir vatan, bir millet istiklâli kurtulamaz. Tarih, böyle bir hâdise kaydetmemiştir. Bunun aksini düşünerek hareket edeceklerin, meraretengiz netayiçle, karşılaşacaklarına, şüphe yoktur. Türkiye, işte, bu yoldaki galat fikirlere.. galat zihniyetlere, sahip olanlar yüzünden, her asır, hergün, her saat biraz daha tedenni, biraz daha sukut etmiştir. Bu sukut, yalnız mad-

diyatta olsaydı; hiçbir ehemmiyeti yoktu. Maatteessüf, sukut, ahlâk ve maneviyata kadar şamil olmuş görünüyor. Hiç şüphe yok ki, bu büyük memleketi, bu koca milleti girivei mahvu izmihlâle sevkeden, başlıca amil, bu olmuştur.

Efendiler, bilirsiniz ki, Mecliste bu arzettiğim devirde, en çok menfi ve bedbinane rol yapanlar, vaktile, Türk milletinin kendi kendine temini istiklâl edemiyeceği kanaatini izhar etmiş olan zevat idi. Şunun, bunun, mandasını talep ısrarında bulunanlar idi. Onun için mütaleatıma şu yolda devam ettim: dedim ki, Efendiler; maddî ve bilhassa manevî sukut, korku ile.. aciz ile başlar.

Âciz ve korkak insanlar, herhangi bir felâket karşısında milletin de atalete duçar olmasına ve müçtenip bir hale gelmesine saik olurlar. Aciz ve tereddütte, okadar ileri giderler ki, adeta kendi kendilerini tahkir ederler. Derler ki, biz adam değiliz ve olamayız! Kendi kendimize adam olmamıza imkân yoktur. Biz bilâkaydüşart, mevcudiyetimizi bir ecnebiye tevdi edelim. Balkan muharebesinden sora milletin, bilhassa ordunun başında bulunanlar da, başka tarzda ve fakat ayni zihniyeti takip etmişlerdir.

Türkiyeyi, böyle sakim yollarda inkıraz ve izmihlâl vadisine sevkedenlerin elinden kurtarmak lâzımdır. Bunun için, keşfolunmuş bir hakikat vardır, ona tebaiyet edeceğiz. O hakikat şudur: **Türkiyenin resi tefekkürünü, büsbütün yeni bir imanla teçhiz etmek.. Bütün millete ceyyit bir maneviyet vermek..**

Hazırlığı kâfi derecede olması lâzımgelen üç vasıta, dahilî zahirî cephelerimiz

Şimdi Efendiler, düşmana taarruz için verilmiş olan kat'î kararımızı tatbika başlamadan evel, ihzar ve ikmal etmeğe mecbur bulunduğumuz vesaiti harbiyenin ne olduğunu arzedeyim: Tam üç vasıtanın hazırlığının kâfi derecede olduğunu görmek lüzumunu, hissediyorum. Onlardan, birincisi ve en mühimmi ve asıl olanı doğrudan doğruya milletin kendisidir. Milletin, hayat ve istiklâli için kalbinde.. vicdanında mütecelli, münkeşif, arzu ve emellerin salâbetidir. Millet bu arzuyı derunisini nekadar kuvvetli izhar ederse, bu arzu ve emelinin tahakkuku için nekadar çok azmü iman gösterirse, düşmanlara karşı muvaffakıyet için okadar kuvvetli bir vasıtaya malik olduğumuza kani olurum. İkinci vasıta; milleti temsil eden Meclisin arzuyı milliyi izharda ve bunun icabatını kanaatle tatbikte göstereceği azmü celâdettir. Meclis nekadar çok tesanüt ve vahdet halinde arzuyı milliyi tecelli ettirirse düşmana karşı okadar kuvvetli vasıtai tefevvuka malik oluruz.

Üçüncü vasıta; milletin müsellâh evlâtlarından ibaret olup düşman karşısında mütehaşşit bulunan ordumuzdur.

Efendiler, dedim. Bu üç nevi vasıta veya kuvvetin düşmana karşı vücuda getirdiği cepheler, iki mahiyette tasavvur olunabilir. Kolay anlaşılmak için şöyle diyeyim; dahilî cephe, zahirî cephe.. Asıl olan dahilî cephedir. Bu cephe bütün memleketin, bütün milletin vücuda getirdiği cephedir. Zahirî cephe, doğrudan doğruya ordunun düşman karşısındaki müsellâh cephesidir. Bu cephe; tezelzül, tebeddül edebilir; mağlûp olabilir. Fakat, bu hal, hiçbir vakit bir memleketi, bir milleti mahvedemez. Mühim olan, memleketi temelinden yıkan, milleti esir ettiren dahilî cephenin sukutudur. Bu hakikate bizden ziyade vâkıf olan düşmanlar, bu cephemizi yıkmak için asırlarca çalışmışlar ve çalışmaktadırlar. Bugüne kadar muvaffak ta olmuşlardır. Filhakika «kaleyi içinden almak» dışından zorlamaktan çok kolaydır. Bu maksatla şahıslarımıza kadar temasa gelebilen müfsit mikropların, vasıtaların mevcudiyetini iddia etmek caizdir.

Meclisin zihniyeti, ef'ali, vaziyeti, düşmana ümitbahş olmadıkça dahilî ve haricî cephelerimizin yerinden oynamasına imkân ve ihtimal yoktur. Mecliste, bir veya birkaç azanın bedbinî telkin eden sözlerinden bile aleyhimizde istifade çareleri aranılmakta olduğuna şüphe edilmemelidir. Hariciye Vekâletinin dosyaları buna dair vesikalarla doludur. Kat'iyetle arzederim ki, istemiyerek olsa dahi düşmanlara ümit verecek şemmeler verildikçe davayi millinin halli teahhura duçar olur.

Efendiler, bu mütaleattan sora, cephede bulunacağım sıralarda, ordunun hissiyat ve efkârı üzerinde naümidî tevlit edecek münakaşatı aleniyeden sarfınazar edilmesini, bilhassa Meclisten rica ettim. Bu beyanatımdan sora, muhaliflerin de sözlerini istima ettim. Muhaliflerden biri, mütaleat ve ricalarımı, emir veriyorum suretinde tefsir eyledi. Diğer biri, Meclisin hissiyatındaki nezahetten şüphe ettiğimi dermeyan etti. Bir başkası kabili tatbik olmayan bir şey, yapılamaz. Orduyu izmihlâle sevkedersin Efendim dedi.

Şark Cephesi Kumandanının bir mütaleası

Muhterem Efendiler, heyeti aliyenizi, muhaliflerin sözlerile işgal etmek istemem. Çünkü, bu sözler birkaç kişinin şaşkın ve cahil dimağlarının akislerinden başka bir şey değildi. Heyeti umumiye, maruzatımı hüsnü telâkki eylemişti. Yalnız Şark Cephesi Kumandanının bir mütaleasına, beş on gündenberi vermeğe mu-

vaffak olamadığım cevabı, cepheye gitmeden evel, bugün, yani 4 Mart 1922 de yazmıştım. Onu arzedeceğim. Cevabın anlaşılması için müsaade buyurursanız evvelâ vürut eden mütaleayı okuyalım:

Zata mahsustur

Başkumandan Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Umuru idaremizin veçhi teşekkülü hakkındaki münakaşalar bize henüz vâsıl olmaktadır. Hali sulhun teessüsünden soraki intihabatta, birçok kıymetli zatlar yerine birtakım muhafazakârlar toplanmasına karşı şimdiden alınacak tedbiri en mühim bulurum. Meclisi Millî, kıymettar şahsiyetleri havi olmazsa, iki büyük mahzur memleketi bugünkü harabisinden kurtaramıyacaktır. Birincisi, fikri teceddüt olmıyacak. İkincisi, en mühim lâyihaları herhangi bir hisse kapılarak münakaşaya dahi lüzum görmeden reddedivereceklerdir. Böyle bir meclise karşı azası büyük mütehassıslardan mürekkep, ikinci bir meclis bulunmasını faydalı görüyorum ve Meclisi Millinin nâzımı ve terakkiye doğru saikı olacağı gibi hayatı memlekete taallûk eden kararlar, Meb'uslar Meclisinde heyecanla ret veya kabul edilse bile, bu meclisin ikaz ve irşadile kararın tadili ve zararın def'i mümkün olur. Bu meclise âyan diyerek eski devrin köhne hayatını hatırlamamak için büyük mütehassıslar meclisi veya daha münasip bir nam verilebilir. Azasını birtakım kuyut ve şurut altında tıpkı meb'uslar gibi millet intihap edebilir. Herhangi bir mesleğin en âli tahsilini görmek ve Türkiye Hükûmetinin vekâletini, valiliğini veya ordu kumandanlığını yapmış olmak gibi mühim şartlar teferruatile takyit olunabilir. Meselenin teferruatının tespiti, mevcut hükûmetlerin de tetkikile her türlü mahzurdan salim bir halde mümkündür. Büyük mütehassıslar heyeti kabul olunursa, her vekâletin şûrası da bunlardan ayrılır. Meselâ, askerî şûrası, nafıa şûrası ve saire gibi iki meclisin tasdikından geçerek bir müddet için takibi esas ittihaz edilecek olan herhangi bir programımızda sabit kadem olmak ve bu programın turuku tatbikıyesinde, maksut hedef ve gayeyi muhafaza etmek için, bu şûraların vücudunu pek lüzumlu addediyorum. Aksi halde vekâletlerde şahsiyetler değiştikçe, program ve bunu yapacak şahsiyetler de az çok değişmekten kurtulamıyacaktır. Bundan başka kabul edilen herhangi bir şey, mütehassıslarınca kabul olunmazsa mucibi tenkit olur. Millet buna lâzımı gibi sarılmalı. Millet Meclisi, millet namına bir şeyi ret veya kabul ve kontrol hakkıdır. Fakat bu başka, ihtısas sahiplerinin yapacağı ve bundan sora kabul olunacak şey de başka olur. Hali tabiînin rücuundan soraki endişe ve mülâhazatımı arzeyliyorum. Mütaleai Samilerinin iş'arını istirham eylerim.

18/19, 2/1922 ve bilânumaralıdır.

Şark Cephesi Kumandanı
Kâzım Kara Bekir

Mahsustur 4/3/1922

Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Kara Bekir Paşa Hazretlerine

C: 18/19-2-1922 tarih ve bilânumaralı şifreye.

Memleketin idarei umumiyesine vazıulyet yegâne kuvvei âliye bulunan Büyük Millet Meclisinin ittihaz edeceği mukarreratın mütehassıslardan mürekkep diğer bir heyet tarafından tetkik edilmemesinden tevellüt edecek mehazir hakkındaki noktai nazarı devletleri esas itibarile isabeti kâmileyi haizdir.

Ancak, nam ve unvanı Âyan olmasa dahi milletin bütün hukuk ve salâhiyetini haiz olarak intihap edilmiş ve edilecek olan Büyük Millet Meclisinin mukarreratı esasiyesini diğer bir heyetin kararile takyit eylemek idarei umumiyede takip eylediğimiz esasatın ruhile kabili imtizaç olamıyacaktır. İşbu mütehassıslar meclisinin de mütaleai aliyeleri veçhile millet tarafından meb'uslar gibi intihabı takdirinde ayni membadan ayni salâhiyeti almış iki büyük kuvvetin idarei umumiyei millete müessir olması vaziyeti hukukiyede olduğu gibi amelî sahada da mucibi teşevvüş bir ikilik tevlit edecek ve bu vaziyetten mütevellit muvazenesizliği telif için hayat ve hukuku millete müdahalekâr üçüncü bir kuvvetin vücudunu kabul etmek icap eyliyecektir.

Fikri âcizaneme göre tasavvur buyurulan mahzurları izale için çarei yegâne Millet Meclisinin erbabı liyakat ve ihtısastan mürekkep olarak intihabını temin etmek ve meclisin teşkilâtı dahiliyesinde, encümenler intihabatında, Heyeti Vekilenin tefrik ve intihabında ilim ve ihtısas hususuna fevkalâde ehemmiyet vermek hususlarından ibarettir. Geçirdiğimiz feci tecrübelerin netayicinden mülhem bulunan ve milletlerin idaresinde eslem bir tarik olduğu gibi hukuku esasiye noktai nazarından da en makbul bir şekli ihtiva eyliyen idarei hazıramızın teyit ve takviyesile intihabat hususunda da müteyakkız bulunulması sayesinde hal için olduğu gibi istikbaldeki teceddüdat ve inkişafat için de en ziyade muvaffakıyetbahş bir idare makinesi kurulmuş olacağını arzeylerim.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal

Muhtelif devletlerle yapılan resmî ve gayriresmî birtakım temaslar

Muhterem Efendiler, 1921 senesi zarfında, muhtelif devletlerle resmî ve gayriresmî birtakım temaslar vukubuluyordu. Türk - Rus temas ve münasebatı müspet bir istikamette inkişaf ediyordu. Fransızlardan maada, İtalyanlar ve İngilizlerle de temaslar olmuştur. 1921 senesi haziranında suitefehhümü mucip olmuş bulunan bir meseleyi zikredeceğim. 13 Haziran 1921 de Kuvayi İtilâfiye Başkumandanı Jeneral *Harington* un mukarribininden olduğunu ifade eden Binbaşı *Hanri* ve *Şturton* namında iki zabit motörle İneboluya geldiler. Bu zabitler; Jeneral Harington tarafından şu tebligatta bulundular: Ben, bir tor-

pito ile İneboludan İstanbulda Boğaziçinde Haringtonun yalısına gideyim. Orada Jeneral ile sulh esasatı üzerinde anlaşayım. İngilterenin istiklâli tammmızı kabul ettiğini ve Yunanlılarm topraklarımızdan çıkarılacaklarını ve mesaili saire üzerinde münakaşanın mümkün olduğunu söylemişler. Bu zabitlere verilen cevapta, benim İstanbula gitmiyeceğim ve Jeneral Haringtonun İneboluya gelip o sırada orada bulunan Refet Paşa ile görüşmesinin münasip olacağı bildirilmişti.

18 Haziran 1921 tarihli bir telgraf ta, İstanbulda Hâmit Beyden vürut etti. Bu telgrafname meali şöyle idi: Burada mevkii resmisi olan bir İngiliz, İngilterenin İstanbulda en büyük makamı namına bugün bendenize müracaatle seri bir sulha vâsıl olmak için müzakereye hazır bulunduklarından Mustafa Kemal Paşa Hazretlerile hemen münasebata girişmek arzu ettiklerini ve cevabı seria muntazır bulunduklarını arza delâlet etmemi rica etti.

Hâmit Beye verilen cevapta; müzakerata hazır olduğumuz bildirilmişti.

5 Temmuz 1921 de Zonguldağa gelen bir İngiliz torpitosu Jeneral Haringtondan bana bir mektup getirmişti. Tercümesi Ankaraya telgrafla bildirilen bu mektup şu idi:

Kumandan Hanri vasıtasile aldığım habere nazaran Zatı Âlileri bana bir askerin bir askerle görüşmesi kabîlinden bazı mütaleat dermeyan etmek arzusunda bulunuyorsunuz. Böyle olduğu takdirde Zatı Âlilerince muvafık görülecek bir günde İneboluda veyahut İzmitte Zatı Âlilerine mülâki olmak üzere Ajaks zırhlısile azimet için Britanya Hükûmeti tarafından mezuniyeti haiz bulunuyorum ve vaziyet hakkında arzu buyurulduğu takdirde son derece vazıh ve serbest bir surette teatii efkâr eylemeğe hazırım. Mütaleatınızı dinlemeğe ve bunları berayı tetkik İngiltere Hükûmetine tebliğe mezunum. İngiltere Hükûmeti namına ne icrayı müzakere, ne de mükâleme için hiçbir sıfatı resmiyeyi haiz değilim. Mülâkatın İngiliz zırhlısında vukuu lâzımdır. Zırhlıda Zatı Âlileri, kendilerine lâyık bir surette kabul edilecektir. Karaya avdetlerine kadar hürriyeti kâmileyi haiz bulunacaklardır. Bu suret kabul edildiği takdirde Zatı Âlilerine muvafık gelecek tarih ve saatlerin lûtfen tayinini rica ederim.

Bu mektup muhteviyatına nazaran Jeneral Haringtonla temas arayan ve onunla görüşmek arzusunu izhar eden ben olduğum anlaşılıyor. Halbuki hakikat, böyle değildi. Onun için Jeneral Haringtona şu cevabı verdim:

Zonguldağa göndermiş olduğunuz mektup tercümesini bugün Ankaraya bildirdiler. Aramızda vaki olacak mükâlematın bir suitefehhüm üzerine müesses olmaması için atideki husus üzerine dikkatinizi celbe mecburum. 13 Haziran tarihinde Binbaşı Hanri ve rüfekası İneboluya gelerek zatı âlilerinin, Binbaşı Hanri

tarafından Refet Paşaya teklif edilmiş olan esaslar üzerinde benimle görüşmek arzu ettiğinizi beyan etmişlerdi. Nitekim bu cihetler Binbaşı Hanri tarafından size hitaben yazılıp bir sureti, tarafından mümzi olarak bize bırakılmış olan mektupta beyan edilmiştir. Aramızda başlıyan doğrudan doğruya muhaberatın mukaddemesi bundan ibarettir. Metalibi milliyemiz, zatı âlilerince malûmdur. Millî topraklarımızın düşmanlardan tamamile istihlâsı, hududu milliyemiz dahilinde siyasî, malî, iktısadî, askerî, adlî, harsî istiklâli tammımız esası kabul edildiği takdirde müzakerata girmeğe amade olduğumuzu beyan ederim. Binbaşı Hanri tarafından size izah edilen esbaba binaen, müzakeratın zatı âlilerine fevkalâde hüsnükabul gösterilecek olan İnebolu kasabasında ve karada vaki olması tarafımızdan muvafık görülmüştür. Bu nikatı nazarda, aramızda mutabakatı efkâr olup olmadığını tasrih edecek cevabınıza intizar ediyorum. Maksadı âliniz, sadece vaziyet hakkında teatii efkâr ise, bunun için rüfekamızdan birini memur edebiliriz.

Bu mektuba bir cevap gelmedi. Ancak Temmuzun yedinci günü, İstanbulda Hâmit Beyi gören İngiliz Maslahatgüzarı Müsyü *Rantigan* bir tacir sıfatile Anadoluya gelen Binbaşı Hanriye Jeneral Harington oradaki İngiliz üserasının mevki ve sıhhatlerinden haberdar olmağa çalışmasını ve kabilse millî orduların İstanbula doğru harekâta devam edip etmiyeceklerinin Mustafa Kemal Paşadan tahkikını, tenbih eylediği cihetle, Binbaşı Hanrinin bundan maada teşebbüsatta bir gûna salâhiyeti olmadığı bildirilmiş.

Efendiler, 1922 senesi Ağustosuna kadar da garp devletlerile müspet manada ciddî münasebetler vukubulmadı. Memleketimizde bulunan düşmanları silâh kuvvetile çıkarmadıkça, çıkarabilecek mevcudiyet ve kudreti milliyemizi filen ispat etmedikçe, diplomasi sahasında ümide kapılmanın caiz olmadığı hakkındaki kanaatimiz kat'î ve daimî idi. En doğru kanaatin bu olduğunu, bu olacağını, tabiî olarak kabul etmek muvafıktır. Filhakika bugünün şeraiti hayatiyesi içinde bir fert için olduğu gibi, bir millet için dahi kudret ve kabiliyetini, eseri filî ile izhar ve ispat etmedikçe itibar ve ehemmiyet intizarında bulunmak beyhudedir. Kudret ve kabiliyetten mahrum olanlara iltifat olunmaz. İnsanlık, adalet, mürüvvet icabatını, bütün bu evsafı haiz olduğunu gösterenler talep edebilir.

Cihan nazarında vereceğimiz imtihana hazırlanırken

Efendiler, cihan, imtihan meydanıdır. Türk milleti, bunca asırlardan sora yine bir imtihan, hem bu defa en çetin bir imtihan karşısında, bulunduruluyordu. İmtihanda muvaffak olmadan, lûtufkârane muamelelere intizar etmek bizim için caiz olabilir midi?

Biz, kemali ciddiyetle cihan nazarında vereceğimiz imtihana hazırlanırken, bir taraftan müşahitlerin de vaziyet ve ahvali ru-

hiye ve fikriyelerini, nazardan dur tutmamağı daima faydalı buluyorduk. Bu maksatla malûmunuz olduğu veçhile, evvelâ, Hariciye Vekili bulunan Yusuf Kemal Beyi ve bilâhare de Dahiliye Vekili olan Fethi Beyi Avrupaya izam etmiştik. İstanbul üzerinden Avrupaya gidecek olan Yusuf Kemal Beye İstanbula ait bazı hususî vazifeler de verilmişti. Yusuf Kemal Bey, İzzet Paşa ve rüfekasile ve arzu ve talebi hakikî vukuunda Vahdettin ile de görüşecekti. Vahdettinin, Meclisi tanıması, İzzet Paşa ve rüfekasının, bizim tespit ettiğimiz hedefe müteveccih olarak yürümesi lüzumunu, teklif edecekti. Yusuf Kemal Bey, İstanbulda, aldığı talimat dairesinde hareket etti. Fakat, maatteessüf İzzet Paşa ve rüfekası, kendisini işgal ve iğfal ederek padişaha bir müracaatçi suretinde götürdüler. İzzet Paşa ve rüfekası bununla da iktifa etmiyerek, Yusuf Kemal Beyin Avrupadaki teşebbüsatını iğlâk ve işkâl etmek üzere İzzet Paşayı, Yunan tahtı işgalinde bulunan yerlerden geçirerek Yusuf Kemal Beyden evel Parise ve Londraya gönderdiler. İzzet Paşa, bu seyahatini son dakikaya kadar gizlemiştir.

Yusuf Kemal Beyin Paris ve Londrada yaptığı mükâlemelerden bir netice çıkmadı. Yalnız, şu anlaşıldı ki, Düveli İtilâfiye hariciye nazırları kariben içtima edecekler, bize sulh teklifatında bulunacaklarmış. Anadolunun tahliyesi esas itibarile kabul edilmiş ise de konferans müzakeratı esnasında muharebe başlarsa sulh teşebbüslerinin akim kalacağı cihetle Yunanlılarla bir mütareke aktetmemiz lâzım imiş. Bu hususu, Yusuf Kemal Beye söyliyen Lort *Gürzon* a; Yusuf Kemal Bey, konferansın evvelâ Anadolunun tahliyesine karar verip tarafeyne tebliğ etmesinin mütarekeden daha kuvvetli olacağını söylemiş. Lort Gürzon, mütarekede, musır kalmış ve bunun hükûmete iblağile alacağı cevabın kendisine itasını bildirmiş.

22 Mart 1922 tarihli mütareke teklifi

Yusuf Kemal Bey henüz avdet etmeden, Düveli İtilâfiye Hariciye Nazırları Konferansı 22 Mart 1922 tarihinde, Türkiye ve Yunan Hükûmetlerine mütareke teklifinde bulundu.

Bu sırada ben, cephede bulunuyordum. Mütareke teklifinden Hariciye Vekâleti Vekili Celâl Bey tarafından haberdar edildim. Mütareke teklifinin hututu esasiyesi şunlardı: Tarafeyn kıtaatı arasında, on kilometrelik askerden hâli bir saha teşkil edilecek.. Kıtaat, insan ve mühimmat itibarile takviye edilmiyecek.. vaz'ulceyşte tebdilât yapılmıyacak.. Malzeme dahi bir yerden bir

yere nakledilmiyecek.. Ordumuz ve askerî vaziyetimiz, İtilâf Devletlerinin askerî komisyonlarının murakabe ve teftişine arzedilecek.. Bu komisyonların hakemliğini, hulûsla kabul edeceğiz.. Muhasamat, üç ay müddetle tatil edilecek ve müzakeratı eveliyei sulhiye tarafeynce kabul edilinciye kadar, üçer aylık müddetle kendiliğinden teceddüt edecek, Muhasımeynden biri harekâta geçmek isterse, mütareke müddetinin inkızasından hiç olmazsa on beş gün evel tarafı diğere ve İtilâf Devletleri mümessillerine ihbarı keyfiyet edecek..

Efendiler, Yunanlılar, bu mütarekeyi derhal kabul ettiler. Yunan ordusu Sakaryada maddeten ve manen mağlûp edilmişti. Bu ordunun yeniden vâsi mikyasta hareket ve taarruz yaparak tecrübei talie bir daha kıyam etmesi müşkül idi. Bunu, bu hakikati anlamak, elbette herkesçe mümkün olmuştu. Yunan ordusunu yeniden neticei kat'iye verecek harekâta sevketmek mümkün olamayınca, bizim de bir seneye yakın bir zamandanberi ihzarile meşgul olduğumuz ordumuzu atalete sevketmek, hükûmeti milliyeye ümitler vererek, intizar içinde bırakmak ve bu suretle geçecek zaman zarfında, hükûmeti milliye ve ordumuzu gevşetmek cidden mühim bir tedbir idi. Binaenaleyh İtilâf Devletlerinin, Anadoluyu tahliye ve şarkı karip meselesini hal maksadile olduğunu, ifade eyledikleri bu mütareke şeraitini ciddiyetle tetkik ettik.

Evvelâ, Ankarada bulunan Heyeti Vekile ile, makina başında, muhabere ile müdavelei efkâr ettik. İstanbuldaki memurumuz vasıtasile Hariciye Vekâletinden Düveli Müttefika mümessillerine verilmesini tensip ettiğimiz ilk cevap şu idi:

Mütareke teklifini havi noktayı 23/24 Mart 1922 tarihli telgrafnamenize zeylolarak bugün 24 Mart 1922 saat .... te aldım. Muhteviyatının, ordunun vaziyetine taallûku itibarile Heyeti Vekilece ve icap ederse meclisçe, mevkii müzakereye konmadan evel, cephede bulunan Başkumandanın mütaleasını bildirmesi için müşarileyhe yazdım. Keyfiyeti mümessillerin arzuları veçhile mümkün olduğu kadar kısa bir zamanda, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin cevabını iblağ edeceğimi mümessillere bildiriniz Efendim.

24 Mart 1922 tarihinde Heyeti Vekile Riyasetine şu mütaleamı bildirdim:

Esas itibarile, Düveli Müttefika hariciye nazırlarının müştereken yaptıkları mütareke teklifine karşı, ret ile mukabele etmek veya herhangi bir şekil ve surette ademi temayül veya ademi itimat hissi verecek tarzda mukabelede bulunmak, doğru değildir. Bilâkis mütareke teklifini hüsnü telâkki etmek lâzımdır. Binaenaleyh

vereceğimiz cevap, menfi değil, müspet olacaktır. Düveli Müttefikada hüsnüniyet yok ise, binnetice menfi muamele anlardan vaki olmalıdır. Biz, yalnız onların teklif ettiği şeraiti kabul edemiyeceğimizden mukabil şerait dermeyan edeceğiz.

Ertesi gün ajans ve telgraflarda notadan bahsederek şu havadisi neşrediyorlardı:

...Şarkı karipte sulhü iade etmek ve yeniden can ve mal zayi etmeden, Asyayı Suğranın tahliyesi maksadına matuf olduğu zannedilen işbu teklifin, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetince hüsnü telâkki edildiği ve Düveli Müttefikanın hüsnüniyet ve vaz'ı bitarafisine emniyet ederek, hükûmetçe müspet cevap verilmesi memulü kavi bulunduğu, hükûmet mehafilince ifade olunmaktadır. Mezkûr teklifin makul ve kabili tatbik şeraiti muhtevi ve sulhün bir an evel avdetini temin edecek kısa müddetle, mukayyet olmasını temenni ederiz.

Heyeti Vekilenin, verilecek cevabın Avrupada bulunan Hariciye Vekilimizin avdetine talikı mütaleasına verdiğim cevapta bu intizara lüzum olmadığını bildirmekle beraber cevap hakkındaki umumî kararımı da şu suretle hulâsa ettim:

Mütareke teklifini par prensip kabul ediyoruz. Ancak ordunun ikmal ve ihzarından bir an geri kalınmıyacaktır. Ordumuzun dahiline, ecnebi kontrol heyetleri, sokmıyacağız. Mütarekeyi, tahliyenin icrası için kabul etmek esasları dairesinde kabili tatbik ve icra şartlar dermeyan edeceğiz. Mütareke ile beraber tahliyenin başlaması en mühim şartı, teşkil edecektir.

Martın 24 üncü günü makina başında, ben, notaya verilecek olan cevabı, Heyeti Vekileye bildirdim. Heyeti Vekile de Ankarada hazırladıkları bir cevap suretini bana bildirmişlerdi. İki cevap suretleri arasında bazı farklar görüldü. Nihayet 24/25 Mart gecesi Heyeti Vekile ile Sivrihisarda birleşerek, cevabî notayı bilmüzakere tespit etmeğe, karar verdik.

Efendiler, İstanbuldaki memuru mahsusumuzun, Hariciye Vekâletine keşide ettiği 25 Mart tarihli şifre telgrafına nazaran, memuru mahsusumuz Tevfik Paşa ile görüşmüş.. Tevfik Paşa; mümessillerin, padişahın hükûmetine verdikleri ayni notayı Ankaraya tebliğ ederek alınacak cevabın kendilerine bildirilmesini rica ettiklerini söylemiş. Memurumuz Tevfik Paşaya hakkı kelâmın yalnız mütareke teklifi hususunda mı yoksa umum mesailde mi Ankaraya ait olduğunu sormuş, Tevfik Paşa buna cevap vermemiş. Memurumuzun, İzzet Paşadan ne gibi haberler aldığı sualine, Tevfik Paşa şu cevabı Vermiş: İzzet Paşa yakında konferansın in'ikat edeceğini ve her halde ifrata varılmamasını bildiriyor.

Efendiler, Sivrihisarda mütareke teklifine ait olan nota cevabını kararlaştırdıktan sora Heyeti Vekile Ankaraya avdet etti. Fakat bu cevabı vermeğe vakit kalmadan Pariste in'ikat eden Nazırlar Konferansının 26 Mart 1922 tarihli ikinci bir notası alındı. Bu nota, İtilâf Devletlerinin, sulh esasatı hakkındaki tekliflerini, ihtiva ediyordu. Bu tekliflerin hututu esasiyesi şunlardı:

Mütareke teklifine cevap vermeğe hazırlanırken alınan sulh teklifi

«Gerek Türkiyede, gerek Yunanistanda ekalliyetlerin müdafaai hukukuna ve bu bapta vazolunacak kavaidin tatbikına Cemiyeti Akvamın dahi iştirak ettirilmesi; şarkta bir Ermeni yurdunun teşkili, ve bu işe de kezalik Cemiyeti Akvamın iştirak ettirilmesi;

Boğazların serbestisini temin için Gelibolu şibihceziresinde ve Boğazlar havalisinde gayriaskerî bir mıntaka teşkili;

Trakya hududunun Tekirdağını bize ve Kırkkilise, Babaeski ve Edirneyi Yunanlılara bırakacak surette tespiti;

Bizde kalacak olan İzmirin Rumlarına ve Yunanlılarda kalacak olan Edirnenin Türklerine, işbu şehirlerin idaresine adilâne bir surette iştirak edebilmek imkânını vermek maksadile münasip bir usulün kararlaştırılması;

Sulhu müteakıp İstanbulun İtilâfçılarca tahliyesi;

Sevr projesi ile elli bin kişiden mürekkep olan Türk kuvayi müsellâhasının seksen beş bine iblağı ve Sevr projesinde olduğu gibi askerlerimizin ücretli asker olması;

Sevr projesindeki malî komisyonun ilgasile beraber Düveli İtilâfiyenin iktisadî menafiini, düyunu umumiyenin ve bize tahmil olunacak tazminatı harbiyenin temini tesviyesi hususunda Türk hakimiyetile kabili telif bir usulün tayini;

Adlî ve iktisadî kapitülasyonlarda tadilât icrası zımnında birer komisyonun teşkili».

Efendiler, İtilâf Devletlerinin mütareke teklifine ait olan ilk notalarının muhteviyatı tahlil edildikten ve ikinci mufassal notalarının ihtiva eylediği şerait görüldükten sora İstanbul hükûmeti de beraber olduğu halde aleyhimizde imhakâr teşebbüs ve mesai ile yeni bir safha açtıklarına hükmetmek tabiî idi. Buna karşı vaziyeti gayet ciddî telâkki eylemek ve esaslı, büyük bir mücadeleye hazırlanmak lâzımgeliyordu.

Evvelâ, bize teklif olunan şeraitin mahiyetini, millete ve cihan efkârına, teşrih etmek münasip idi. Bu noktai nazarlardan Heyeti Vekileye iş'aratta bulundum.

Her iki notaya, 5 Nisan 1922 tarihinde verilen cevabımızın esas noktalarını, hatırlatayım:

Mütarekeyi esas itibarile kabul ettik. Fakat şartı esasî olarak mütareke ile beraber tahliye ameliyesine iptidar olunmasını, elzem addettik. Mütareke müddetinin Anadolunun tahliye müddeti olan dört aydan ibaret olmasını teklif ve tahliye hitamında müzakeratı evveliyei sulhiye neticelenmemiş olursa, mütarekenin kendiliğinden üç ay daha imtidadına muvafakat eyledik.

Tahliyenin tarzı icrası için de teklifimiz şu idi:

Mütareke mebdeinden itibaren ilk on beş gün zarfında Eskişehir - Kütahya - Afyon Karahisar hattı umumisinin ve mütareke mebdeinden dört ay zarfında İzmir dahi dahil olduğu halde, arazii meşgule, tamamen tahliye edilecektir.

Mütareke hakkındaki tekliflerimiz, Düveli Müttefikaca kabul edildiği takdirde, sulh tekliflerini tetkik için, üç hafta zarfında murahhaslarımızı, takarrür edecek şehre, göndermeğe amade olduğumuzu bildirdik.

Bu notamıza, 15 Nisan 1922 de cevap verdiler. Bittabi menfi idi. Biz de 22 Nisanda buna cevap verdik. Bu cevabımızın nihayetinde, mütareke meselesinde mutabakat hâsıl olmasa bile, sulh müzakeratını tehir etmenin muvafık olmıyacağını bildirdik. İzmitte bir konferans toplanmasını teklif ettik. Bu muhaberat dahi neticesiz kaldı. Beykozda veya Venedikte bir konferansın içtimaı mükerreren mevzuubahs oldu. Fakat nihaî zaferimizin tahakkuku anına kadar, bunların hiçbiri tahakkuk etmedi.

Muhterem Efendiler, bizim Başkumandanlığımıza ait 5 Ağustos 1921 tarihli kanunun ayrıca bir tarihçesi vardır. Arzu buyurursanız, bu hususta heyeti aliyenizi biraz tenvir edeyim.

Başkumandanlık Kanununun tarihçesi

Başkumandanlık Kanunu, birinci defa 31 Teşrinievel 1921 de; ikinci defa 4 Şubat 1922 de; üçüncü defa 6 Mayıs 1922 de temdit edildi. Her defasında muhaliflerin gûnagûn tenkidat ve tarizatı vukubuldu. Bilhassa üçüncü temdidi, mühimce bir vak'a halinde oldu.

6 Mayıs 1922 gününe takaddüm eden günlerde, zamanı geldiği için kanunun temdidi, Mecliste mevzuubahs olmuş, ben; rahatsızlığım münasebetile Mecliste hazır bulunamamıştım. 5 Mayıs günü akşamı ikametgâhıma gelen Heyeti Vekile, vaziyeti şöyle izah etti: Mecliste muhalifler, benim; Başkumandanlıkta kalmamı istemiyorlar. Birçok münakaşalı müzakerattan sora mesele, reye vazolunmuş, usulen lâzımgelen ekseriyet hâsıl olmamış yani Başkumandanlık Kanununun temdidi kabul edilmemiş. Heyeti Vekile bilhassa Erkânıharbiyei Umumiye Riyaseti ve Müdafaai Milliye Vekâleti — ki vaziyeti askeriyeyi yakından takip eden makamlardır — fevkalâde müteessir olmuşlar. Meclisin gösterdiği haleti ruhiye karşısında kendilerinin de vazifeye devamlarında bir fayda olmıyacağını dermeyan ederek, istifaya kalkıştılar.

Memleketin menfaati âliyesi namına Başkumandanlık vazifesini ifaya devam kararını verdim

Ordu; Meclis reyini izhar ettiği dakikadan itibaren, kumandansız kalmıştı. Erkânıharbiyei Umumiye Reisi, ve Heyeti Vekile de, istifa ettiği takdirde memleketin idarei umumiyesinde şayanı teemmül şedit bir buhranın vukuu gayrikabili içtinap idi. Onun için gerek Erkânıharbiyei Umumiye Reisine ve gerek Heyeti Vekileye daha yirmi dört saat sabır ve intizar eylemelerini rica ettim. Memleketin ve maksadı umuminin menfaati âliyesi namına, **ben de, Başkumandanlık vazifesini ifaya devam kararını verdim** ve bunu Heyeti Vekileye de bildirdim.

Ertesi günü, yani 6 Mayıs 1922 de bir celsei hafiyede, Meclise izahat vereceğimi bildirdim. İzahattan evel, Başkumandanlık

aleyhinde söz söylemiş olan zevatın mütalealarını, Meclis zabıtlarını getirerek, birer birer tetkik etmiş bulunuyordum.

Efendiler, heyetinizi fazla yormamak için arzettiğim celsei hafiyedeki beyanatımı hulâsa ile iktifa edeceğim:

«Efendiler, dedim, Başkumandanlık ve Başkumandanlık Kanunu meselesinde, mebdeinde olduğu gibi, bugün de, kanunun, ademi lüzumundan yahut lüzumu tadilinden bahseden, ve Başkumandanlığın mevcudiyetinden müşteki olan, zevat vardır. Bu müştekilerin, daima ayni zevat olduğu görülmektedir. Ben, lüzumsuz bir mevkiin, bir makamın mutlaka idamesi taraftarı değilim. Herhangi bir makamın, lâyüs'el olacak salâhiyetlere malikiyetini, temin edecek kanunların da taraftarı değilim. Ancak, Başkumandanlık makamının ve bu makama salâhiyet bahşeden kanunun lüzum ve ademi lüzumuna karar verebilmek için vaziyeti umumiyenin, vaziyeti askeriyenin, lâyıkıyle tetkik ve mütaleası icap eder. Bu noktaya dair kanaatimi arzetmeden evel Başkumandanlığın ve Kanununun ademi lüzumu hakkında söz söylemiş olan zevatın, bazı ifadelerini hep beraber mütalea edelim.

Meselâ; Salih Efendi (Erzurum Meb'usu), benim, Meclisin hakkını gaspettiğimi, gaspetmek istediğimi söyliyerek hakkı sarihimizi vermeyiz! diye feryat etmiş.

Efendiler, açık ifade edeceğim, beni mazur görünüz; herbirinizin salâhiyeti fevkalâde ile intihap olunmasına ve salâhiyeti fevkalâdeye malik bir Meclisin teşekkülüne ve bu Meclisin, memleketin mukadderatına vazıulyet bir mahiyet iktisap etmesine çalışan, benim! Bunda muvaffak olmak için en yakın arkadaşlarımla fikir mücadelesi yaptım. Bütün hayatımı, mevcudiyetimi, bütün şeref ve haysiyetimi mehalike ilka ettim. Binaenaleyh bu, benim eserimdir. Ben, eserimi tezlil ile değil, ilâ ile muvazzafım. Salih Efendiden hiç olmazsa, beni de kendisi kadar olsun, bu Meclisin hukukile alâkadar farzetmesini rica ederim. Fazla bir şey istemem. Bu mütaleadan sora Meclisin hakkını gaspetmek sözünü, tamamen Salih Efendiye ret ve iade ederim. Böyle bir şey mevzuubahs değildir ve olamaz.

Efendiler, Başkumandanlık meselesinin celsei hafiyede müzakeresi münasip olacağına dair bir takrir verilmiş. Bu da birçok suretlerle suitefsire uğramış. Meselenin açık celsede olması talep edilmiş. Karahisarı Sahip Meb'usu Mehmet Şükrü Bey, celsei hafiyelerle, milletten hakikati gizlemek arzu edildiğini söylemiş.

Bir defa, Türkiye Büyük Millet Meclisi, yalnız teşriî bir Meclisi Meb'usan değildir. Salâhiyeti icraiyeyi de haiz bulunuyor. Böyle dahi olmasa; memleketin, devletin, her türlü umuruna ait mukarreratı, vaktinden evel alenen mevzuubahs etmek, ifşa eylemek, dünyanın neresinde görülmüştür. Bahusus mevzuubahs mesele, düşman karşısında bulunan bir ordunun Başkumandanına ait olursa, bunu alenen müzakere ederek lehte olduğu gibi aleyhte de söylenilen sözleri düşmana işittirmekte, menfaati memleket var mıdır? Başkumandanın ordu üzerinde, bilhassa düşman üzerinde hükmü, nüfuzu, çok büyük olmak lâzımdır. Hatta Hüseyin Avni Beyin, burada bahsettiği rahatsızlığımın bile, düşman tarafından işitilmesi mahzurludur. Buna, ne lüzum vardı. Görüyorsunuz ki, meselenin celsei hafiyede müzakeresinden maksat, Mehmet Şükrü Beyin dediği gibi, hiçbir vakit hakikatleri milletten gizlemek noktai nazarına matuf değildir. Keşki, alenen müzakerede bir mahzur olmasaydı da Mehmet Şükrü Bey kürsüden istediklerini bağıra bağıra söyleseydi. Ben de Mehmet Şükrü Beyin sözlerindeki manayı, muzmerratı, millete izah ve tefsir etseydim. Şükrü Efendi bilsin ki, millet onun gibi düşünmüyor. Şükrü Efendi bilsin ki, onun dediği gibi komedya oynamıyoruz. Biz, buraya komedya oynatmak için toplanmadık. Efendiler, komedya oynayan ve oynatan Şükrü Efendinin kendisidir. Fakat emin olsun ki, biz o komedyaya kapılmayacağız. Şükrü Efendi oynamak ve oynatmak istediği komedya neticesinde, yakalandığı kanun **pençesinden, nekadar büyük bir tezellül ile kurtulduğunu, unutacak kadar çok zaman geçmemiştir.**

Efendiler, Hüseyin Avni Bey, Başkumandanlık Kanunu aleyhinde idarei kelâm ederken, birtakım sözler sarfetmiş. Meclisi Âliye, bu tarzı hareketle milleti rezil edeceksiniz! demiş. Miskinler sözünü kullanmış. Vazifeler şahıslarla olmaz; şahıs yoktur, millet vardır tarzında düsturlar dermeyan etmiş.

Gerçi, asıl olan millettir, heyeti içtimaiyedir. Onun da iradei umumiyesi, Mecliste mütecellidir; bu heryerde böyledir. **Fakat, fertler de vardır.** Meclis, memleket ve devlet işlerini fertlerle, şahıslarla, yapmaktadır. Her devletin umurunu tedvir eden şahıs ve şahıslar meydandadır. Hakikati, bimana nazariyatla inkâra mahal yoktur.

Efendiler, Hüseyin Avni Bey, ikide birde, birtakım manasız sözlerle beyanatımı kesiyordu. Kendisine ağır ihtarda bulundum.

Meclisin, mahalle kahvesi olmadığını söyledim. Milletin kâbesi olan kürsüye, kendisinden hürmet ve riayet talep ettim.

Efendiler, söz söyliyen bir zat ta Salâhattin Beydir. Salâhattin Bey, bize taarruz edip edemiyeceğimizi sormuş imiş.. biz de edeceğiz demişiz.. kendisi de edemiyeceksiniz! demiş.. ve en nihayet edememişiz!.. kendi sözü olmuş..

Halbuki, taarruzun esbabı tehirini, lüzumu kadar muhtelif vesilelerle, izah ettiğimizi zannediyorum. Tekrar edeyim ki taarruz edeceğiz. Düşmanı vatanımızdan tart ve teb'it edeceğiz. Bu kararımızda sabit bulunuyoruz. Tereddüdü müstelzim hiçbir sebep, mutasavver değildir. Bundan başka Salâhattin Bey demiş ki, ordu haddi azamisine varmıştır. Evet, ordumuz mükemmeldir, fakat ,haddi azamisine varmamıştır. Kendisi gibi bir asker arkadaşın, Heyeti Celileye bu tarzda beyanatta bulunabilmesi için, ordunun içyüzünü bilmesi lâzımdır. Halbuki, Salâhattin Bey, bundan çok uzaktır. Ordu ile yakından alâkadar olanların sözü, yalnız benim sözüm değil, bütün kumandanların sözü, kendisini tekzip etmektedir. Fakat şüphesiz, ordumuzu haddi lâyıkına isal edeceğiz. Salâhattin Beyin mühim sözlerinden biri de, bizim en mühim vazifemiz, siyaset yapmaktır tarzındaki mütaleasıdır. **Hayır Efendiler, bizim mühim ve asıl olan vazifemiz, siyaset yapmak değildir. Bizim ve bütün memleket ve milletin bugün, yegâne vazifesi, topraklarımızda bulunan düşmanı süngülerimizle tardetmektir.** Bunu yapamadıkça, siyaset bir lâfzı bimanadan ibaret kalır. Maahaza, bir dakika için, Salâhattin Beyin sözlerini kabul edelim! Buna, ben mâni miyim? Başkumandan mâni midir? Bu sözün Başkumandanlık Kanunile ne münasebeti vardır? Anlaşılıyor ki bir mümanaat ve bir mübayenet mutasavverdir. Ben, millî maksadın, temini için, yegâne çarenin, muharebe ve muharebede muvaffakıyet olduğunu söylüyorum. Bütün kudretimizi, bütün menabiimizi, bütün varlığımızı orduya vereceğiz. İktidarımızı, dünyaya tanıtacağız ve ancak ondan sora, milleti, insan gibi yaşatmak mümkün olacaktır! diyorum.

Salâhattin Bey, işte bu zihniyeti, aklınca siyaset yapmağa mâni tasavvur ediyor ve siyasetle halli mesele edileceği zehabında bulunuyor. Bir de, Salâhattin Bey diyor ki, bugünkü vaziyeti askeriyenin malolduğu masarifi tetkik etmek için, Başkumandanlığın mevcudiyeti bir haildir.

Efendiler, bu doğru değildir. Başkumandan, Meclisi; menabii maliyeyi tetkikten ne vakit menetmiştir? Menabii varidatımızla ne yapabileceğimiz hakkındaki endişe, belki herkesten ziyade beni meşgul etmektedir. Yalnız, ben, **ordumuzun mevcudiyet ve kuvvetini, paramızla mütenasip bulundurmak nazariyesini kabul edenlerden değilim; «paramız vardır, ordu yaparız; paramız bitti, ordu inhilâl etsin..»**.. benim için böyle bir mesele yoktur. Efendiler, para vardır veya yoktur, ister olsun ister olmasın, ordu vardır ve olacaktır. Bu noktada bir hatıramı da ihya edeyim; ben ilk defa bu işe başladığım zaman, en âkıl ve mütefekkir yaşayan birtakım zevat bana sordular: Paramız var mıdır?.. Silâhımız var mıdır? Yoktur, dedim. O zaman, o halde ne yapacaksın? dediler. Para olacak; ordu olacak ve bu millet istiklâlini kurtaracaktır! dedim. Görüyorsunuz ki hepsi oldu ve olacaktır.

Birtakım Efendiler de; Başkumandan, millete angariye yaptırıyor demişler, halbuki kanunun memlekette angariyeyi menettiğinden bahsetmişler. Bu doğrudur Efendiler; fakat ihtiyaç, tehlike, bize her şeyi meşru göstermektedir. Ordunun ihtiyacatı, millete angariye yaptırmayı istilzam ediyorsa, bunu yapıyoruz **ve en doğru kanun**, budur. Milletin ve ordunun mağlûp olmaması için, kanun buna mânidir diye, lüzumlu gördüğüm tedbiri almakta tereddüt etmiyeceğim.

Efendim, Kara Vasıf Bey de demişler ki, heryerde başkumandan vardır. Fakat başkumandanlık için ayrıca bir kanun yoktur. Mevcut kavanini askeriye, her kumandanın olduğu gibi başkumandanın da vazife ve salâhiyetini tayin ve tahdit eder ve bunu, ulûm tayin ve tespit eder.

Malûmdur ki, devletler, muhtelif eşkâldeki hükûmetlerle idare olunurlar. Şekillerine göre, başlarında kırallar, imparatorlar, padişahlar bulunur. Bazılarının başlarında reisicümhurlar vardır. Böyle memleketlerde, başkumandan, devletin resikârında bulunan zat olur. Bu zat, başkumandanlık vazifesini, ya kendisi ifa eder, yahut birini tevkil eder. Bizim bugünkü şekli hükûmetimize göre, başkumandanlık, Meclisin şahsiyeti maneviyesinde mündemiçtir. Binaenaleyh, Meclis filân veya filân zatı başkumandan intihap ettiğini ifade edince bu ifadeye kanun derler. Kıral, padişah, imparatorun ifadesine irade dendiği gibi Meclisten sadır olan iradatı milliyeye de, kanun namı verilir. Binaen-

aleyh kanun vardır. Bir meclisin, fevkalâde bir zamanda, kendisine fevkalâde vazife tevdi ettiği başkumandan; Kara Vasıf Beyin, kumandanların vazife ve salâhiyetlerini tayin ve tahdit ettiğini işaret ettiği Askerî Ceza Kanunile, Dahiliye Nizamnamesi çerçevesi dahilinde kalması lâzımgelen, bir kumandan değildir. Kara Vasıf Beyin, ulûm tayin ve tespit eder, dediği şey, büsbütün başkadır. Ulûm ve fünunu askeriye; askerlik sıfatını ve başkumandan olacak zatta bulunması lâzımgelen evsafı ifade, izah ve talim eder. Yoksa, insanları başkumandanlığa tayin etmek, kumanda edilecek ordunun sahibi aslisi veya vükelâyi meşruası tarafından olur. Başkumandanlık evsafını haizim diyen her adamın o mevkie kendiliğinden gelebilmesinin ise manası büsbütün başkadır.

Kara Vasıf Bey, bir de demiş ki, Başkumandan, cephenin gerisindeki umurla iştigal etmesin! Bu fikir, hatadır. Cephenin insan mevcudile, gıdasile, libasile, silâh ve cepanesile ve sairesile alâkadar olan başkumandan, elbette bütün bunların geride bulunan menabiile alâkadardır. Kara Vasıf Bey, bu, iddia ettiği fikri, hangi kitapta, hangi sahada, hangi yerde görmüş! Gerçi, hem cephe ile hem de geride birçok işlerle iştigal etmek güçtür. Bir adam, hem cepheye kumanda edecek, muharebe idare edecek, hem de ayni zamanda geri menatıkta birçok şeylerin icrasını temin edecek. Bunu bir adam nasıl yapabilir? Şüphesiz yapar. Fakat yapar dediğim zaman Başkumandan bu an, cepheye kumanda eder. Sora oradan kalkar filân yere gider, iaşe işini yapar; filân yere gider, ikmal işini yapar demek değildir. **Büyük işler deruhde etmemiş insanların, bu husustaki tereddütlerini, mazur görmelidir.** Bakınız! size bir misal söyliyeyim: Ben, çok acemi kumandanlar gördüm. Meselâ, bir alay kumandanı, yeni fırka kumandanı olmuş; veya bir fırka kumandanı yeni kolordu kumandanı olmuş; biraz da tecrübesiz! Henüz iktisabı tecrübeye zaman bulamadan müşkül vaziyetler karşısında kalmış, müddeti ömründe bir fırkaya alışmış iken, düşman karşısında iki veya üç fırkaya birden kumanda mecburiyetinde bulununca, duçarı tereddüt ve müşkülât olması tabiîdir. Bir fırkaya kumanda ettiği zaman mümkün olduğu kadar, bütün fırka cüzütamlarını nazarı altında birleştirmek ve sevku idare etmek imkânına malik olan bir acemi kumandan, iki üç fırkanın nazarından uzak mevzilerde, muharebesini idareye mecbur olduğu zaman, kendi kendine, ben

hangi fırkanın yanında bulunayım, onun mu, bunun mu? orada mı, burada mı? diye sorar..

Hayır! Ne orada bulunacaksın, ne de burada! Öyle bir yerde bulunacaksın ki, hepsini idare edeceksin. O zaman ben hiçbirini lâyıkıyle göremem! der. Tabiî göremezsin, elbette gözlerinle göremezsin! Akıl ve ferasetinle görmek lâzımdır.

Vasıf Bey, bir mütaleasında demiş ki, biz Sakarya muharebesinden sora, işte hâlâ kıpırdayamadık, kıpırdayamıyoruz. Bu söz, bazılarının bravo seslerile ve alkışlarile karşılanmış.

Ordunun kıpırdanamıyacağını iddia eden bir gafili alkışlayanlar

Efendiler, **bundan çok müteessir ve müteezzi oldum. Çok hicap duydum.** Ordunun kıpırdamamasını ve kıpırdamıyacağını iddia eden bir gafilin sözlerini alkışlamak, cidden çok gariptir. Rica ederim, bunu burada gömelim, kimse işitmesin!

İşte Efendiler, Başkumandanlığın ademi lüzumunu ispat etmek için söylenen sözlerin, bellibaşlıları bunlardan ibarettir. Benim de bu sözlere verebileceğim cevaplar işitildi. Bundan soraki muhakeme ve karar Meclise aittir. Yalnız, bir hakikati nazarı dikkate vazetmek mecburiyetindeyim. Meclisi Âlinin, Başkumandanlığın lüzumuna kani bulunduğuna şüphe olmamakla beraber, muhalefetin, hiçbir esasa müstenit olmayan tezahüratı, Meclis kararını, şayanı arzu olmayan bir noktada, tezahür ettirdi. Bunun neticesi ne oldu, Efendiler; biliyor musunuz? Başkumandanlık iki gündür, muğlâk ve muallâk bulunuyor. Bu dakikada ordu, kumandansızdır. Eğer ben, orduya kumanda etmekte devam ediyorsam gayrikanunî kumanda ediyorum. Mecliste tecelli eden reye göre, derhal kumandadan keffiyet etmek isterdim ve Başkumandanlığımın hitam bulduğunu hükûmete iblâğ ettim. Fakat gayrikabili telâfi bir fenalığa meydan bırakmamak mecburiyeti karşısında bulundum. Düşman karşısında bulunan ordumuz, başsız bırakılamazdı. **Binaenaleyh, bırakmadım, bırakamam ve bırakamıyacağım.»**

Muhterem Efendiler, bu celsei hafiyede, muhaliflerin, hükûmeti ve orduyu yıkmak için ötedenberi kurcaladıkları daha birtakım mesail üzerinde, adeta mübareze tarzında münakaşalar oldu. Nihayet lüzumu gibi tenevvür eden Meclisi Âli, reyini şu yolda izhar etti: 11 ret, 15 müstenkife karşı 177 rey ile Başkumandanlık Kanununu temdit etti.

Ordumuzun kuvvei maneviye ve maddiyesi, amali milliyeyi kemali emniyetle istihsal edecek mertebeye vâsıl olmuştu

Efendiler, üç ay sora, yani 20 Temmuz 1922 tarihinde, tekrar Başkumandanlık Kanunu, usulen mevzuu müzakere oldu. Bu defa, Meclise vukubulan umumî beyanatımdan bir kısmını aynen arzetmeme müsaadenizi rica ederim. Demiştim ki: «Artık ordumuzun kuvvei maneviye ve maddiyesi, fevkalâde hiçbir tedbire ihtiyaç hissettirmeksizin, amali milliyeyi kemali emniyetle istihsal edecek mertebeye vâsıl olmuştur. Bu sebeple fevkalâde salâhiyetlerin idamesine lüzum ve ihtiyaç kalmadığı kanaatindeyim.

Bugün, zevalini görmekle memnun olduğumuz bu ihtiyacın, bundan sora da tahassulünü görmemekle bahtiyar olacağız. Başkumandanlık makamının temadisi, olsa olsa Misakı Millimizin ruhu aslisile müterafık neticei kat'iyeye vâsıl olacağımız güne kadar devam eder. Neticei mes'udeye emniyetle vâsıl olacağımıza, şüphe yoktur. O gün; kıymetli İzmirimiz, güzel Bursamız, İstanbulumuz, Trakyamız ana vatana iltihak etmiş olacaktır. O mes'ut günün hulûlünde, bütün milletle beraber, en büyük saadetleri idrakle müşerref olacağız. Benim **başkaca, ikinci bir saadetim olacaktır ki o da, davayi mukaddesemize başladığımız gün, bulunduğum mevkie rücu edebilmekliğim imkânıdır. Sinei millette serbest bir fert olmak kadar, dünyada bahtiyarlık var mıdır? Vakıfı hakayik olan, kalbü vicdanında manevî ve mukaddes hazlardan başka zevk taşımayan insanlar için, nekadar yüksek olursa olsun, maddî makamatın hiçbir kıymeti yoktur.»**

Efendiler, bu müzakerenin neticesi, bilâmüddet, Başkumandanlığın uhdeme tevdiine iktiran etti.

*
* *

Muhalif grupun Meclisteki faaliyeti

Muhterem Efendiler, muhalif grupun Meclisteki faaliyeti, bizi biraz daha kendisile iştigal ettirecektir. İkinci Grup unvanını takınan muhalif hizip, menfi mukavemetlerini, uzun müddet tecrübe etti. İcra Vekillerinin sureti intihabına dair 8 Temmuz 1922 tarihli kanunla İcra Vekillerinin ve İcra Vekilleri Reisinin doğrudan doğruya Meclisçe reyi hafi ile intihapları temin olundu. Bu suretle, İcra Vekilleri Riyasetinden, bilfiil uzaklaştırılmış olduğum gibi, vekillerin de benim göstereceğim namzetler meyanından intihap olunması kaydi refedilmiş oldu.

Muhalif grup, bundan sora taarruza geçti. Rauf Beyi İcra Vekilleri Heyeti Riyasetine geçirmeğe teşebbüs etti. Bunda muvaffak ta oldu. Muhaliflerin muzmerratını anlıyordum. Bununla beraber, Rauf Beyi nezdime davet ettim. Meclis ekseriyetinin kendisini İcra Vekilleri Reisi intihap etmeğe mütemayil olduğunu, bunun bence de münasip görüldüğünü söyledim. Rauf Bey, mütereddit bir vaziyet gösterdi. Heyeti Vekile Riyasetinin bir vazifesi yoktur, dedi. Rauf Bey demek istiyordu ki, Büyük Millet Meclisinin Reisi, Vekiller Heyetinin de reisi tabiîsidir. Heyeti Vekile mukarreratı, onun tarafından tasdik edilmedikçe mer'i olmaz. Buna nazaran, İcra Vekilleri Reisinin bir salâhiyeti ve serbestisi yoktur. Filhakika, Teşkilâtı Esasiye Kanunu mucibince öyle idi. Maahaza, binnetice İcra Vekilleri Riyasetini kabul etti. Rauf Bey, 12 Temmuz 1922 tarihinden 4 Ağustos 1923 tarihine kadar bu vazifede kaldı.

Rauf Bey İcra Vekilleri Heyeti Reisi oldu

Efendiler, bir nokta, nazarı dikkatinizi celbetmiştir. Kara Vasıf Beyle Rauf Bey, muhalefetin teşkilinde, takviye ve idaresinde, ilk günden, beraber, ve müdir bulunuyorlar. Fakat Rauf Bey, açıktan İkinci Grupa geçmiyerek, bizim içimizde kalmak vaziyetini ihtiyar ediyor. Bu hal, üç sene devam etti. Rauf Bey, nihayet kendi tabiri veçhile «zahiren beraber bulunmağa imkân kalmadığı zaman» ayrılığını ilân etmek mecburiyetinde bulundu.

Efendiler, muhaliflerin, Mecliste ordu aleyhine açtıkları cereyan, devam ediyordu. Mütemadiyen ve hararetli bir tarzda, ordunun taarruz kabiliyeti olmadığından ve artık siyasî tedabirle hal ve intacı mesele zarurî bulunduğundan kuvvetli bir tarzda bahsediyorlardı.

Hakikati halde ordumuz, ihtiyacat ve noksanlarını ikmal etmek üzere bulunuyordu. Ben, daha haziran evasıtında taarruza karar vermiştim. Bu kararımdan, Cephe Kumandanı ile Erkânıharbiyei Umumiye Reisi ve Müdafaai Milliye Vekili, yalnız, bunlar haberdar bulunuyorlardı. Arzettiğim tarihlerde, İzmit, Adapazarı istikametinde bir seyahat vesilesile hareket ettiğim zaman, Ankarada, Erkânıharbiyei Umumiye Reisi Fevzi Paşa Hazretlerile görüştükten sora, o zaman Müdafaai Milliye Vekili bulunan Kâzım Paşa Hazretlerini Sarıköy istasiyonuna kadar beraber götürerek oraya davet ettiğim Cephe Kumandanı İsmet Paşa Hazretlerile birlikte taarruz için istihzaratın sürati ikmali hakkında mukarrerat ittihaz ettik.

Taarruz kararı

Efendiler, artık büyük taarruzdan bahsetmek zamanı geldi. Bilirsiniz ki, Sakarya meydan muharebesinden sora, düşman ordusu, büyük ve kuvvetli bir grupla Afyon Karahisar - Dumlupınar arasında bulunuyordu. Diğer kuvvetli bir grupile de Eskişehir mıntakasında idi. Bu iki grup arasında, ihtiyatları vardı. Sağ cenahını, Mendres havalisinde bulundurduğu kuvvetlerle; ve sol cenahını da İznik gölü şimal ve cenubundaki kuvvetlerile muhafaza ediyordu. Denilebilir ki, düşman cephesi, Marmaradan Mendrese kadar uzuyordu.

Düşman ordusu teşkilâtı; üç kolordu ve bazı müstakil kıtaat halinde idi. Üç kolordusu on iki fırkadan mürekkep ve müstakil kıtaat ayrıca üç fırkaya baliğ olmakta idi. Biz, Garp Cephesindeki kuvvetlerimizi, iki ordu halinde teşkil ve tensik etmiş idik. Bundan maada, doğrudan doğruya cepheye merbut teşkilâtımız da vardı. Bizim bütün kıtaatımız on sekiz fırka teşkil ediyordu. Bundan başka üç fırkalı bir süvari kolordumuz ve daha zayıf mevcutlu ayrıca iki süvari fırkamız vardı. Teşkilâtı muhtelif olan muhasım iki ordu mukayese edilirse, tarafeyn insan ve tüfek kuvvetleri, takriben yekdiğerine muadil bulunuyordu. Yalnız Yunan ordusunun makinalı tüfek, top, tayyare, vesaiti nakliye, cepane ve fennî malzeme noktai nazarından, dünyanın serbest ve muzahir sanayiine istinat etmek itibarile, mahsus tefevvuku vardı. Diğer taraftan, bizim ordumuz süvari miktarı itibarile tefevvuku haiz bulunuyordu.

Birinci Ordu Kumandanı Ali İhsan Paşanın ihdas ettiği vaziyetler

Burada, bilmünasebe bir noktayı kaydetmeliyim. Ordularımızdan birinin, İkinci Ordunun Kumandanı elyevm Şûrayi Askerî Azasından Şevki Paşa Hazretleri idi. Birinci Ordumuzun kumandasını Maltadan gelmiş olan İhsan Paşaya vermiş idik. İhsan Paşanın, kendisini Divanı Harbe kadar isal eden nabeca ef'al ve harekâtından dolayı Ordu Kumandanlığından uzaklaştırılması lâzımgeldi. Filhakika, Ali İhsan Paşa, ordunun inzıbatını ve idarei umumiyesini çıkmaz bir yola düşürecek surette bir hattı hareket takip etti. Meselâ; ordusunda madun kumandanları, mafevk kumandanlara itaatsizliğe sevkedecek vaziyetler ihdas etti.

Meselâ; ambarlarının mevcudunu, günlerce haber vermiyerek ve haber verdirmiyerek, umumî iaşe buhranı hükümferma olduğu bir sırada ansızın ambarlarının mevcudu kalmadığını ve açlık tehlikesi bulunduğunu bildirdi.

Madun kumandanların itaatsizlik ve vazifesizliğini terviç ve teşvik sistemine dahil olarak, ordunun itaat ve hissi vazifesile oynayacak kadar entrikaya müstait olduğu kanaatini hâsıl ettirdi.

Ali İhsan Paşanın mahsus olan evsafı farikasından başlıcaları şunlardı:

En küçük kademeye kadar bütün ordusuna, ehemmiyetli ehemmiyetsiz her işin ve her kararın ancak kendi tarafından verilebileceğini telkin ederek, bütün ordusunda, yalnız kendisinin sahibi kudret olduğunu zannettirmek. Büyüklerine mütefevvik olduğunu herkese ispat etmek endişesinde bulunmak. Büyüklerinin gerek resmî iş ve gerek hususî hattı hareket noktai nazarından itibarlarının düşkün olmasını araştırmak. Muharebe noktai nazarından tedbirde isabet ve âsapta kuvvet cihetile kendisini tecrübeye fırsat bulunmamış olmakla beraber bu hususta anlaşılan karakteri şu idi: Herhangi bir ademi muvaffakıyeti behemehal madununa veya mafevkine yüklemek imkânını daima düşünmesi. İhsan Paşa, rıfku nezaketle muameleden daha ziyade sert ve resmî muamele ile istihdam olunmağı lüzumlu gösterir.

Ali İhsan Paşanın tabiat ve ahlâkı hakkında Erkânıharbiyesi Reisi olup istifaya mecburiyet hisseden Kaymakam Halit Beyin (bilâhare Kastamonu Meb'usu olmuştur) Garp Cephesi Kumandanlığına verdiği 20 Kânunusani 1922 tarihli resmî bir raporunun bazı fıkralarını aynen arzedeceğim. Halit Bey, Harbi Umumide, Irakta da Ali İhsan Paşa ile beraber bulunmuştu. Bahsettiğim raporda şu cümleler vardır:

« ....

Kumandanım Ali İhsan Paşa Hazretlerinin geldiği gündenberi madun kumandanların izzetinefsini ve şevki vazifesini kıracak muameleler yapması ve cereyan eden muhaberattan müsteban buyurulmuş olacağı veçhile cepheye karşı maduna hissettirecek derecede gayrimakul bir muhabere kapısı açması, benlik kokusu hissedilen mütalea yarışına girişmesi, kâinatın takdir ve hürmet ettiği cephe karargâhının nüfuzunu azaltmak istediğini işrap eder bir hattı hareket takip etmesi, beni cidden düşündürdü ve müteessir etti. Muamelâtını imkân nispetinde tadile çalıştım. Fakat yine büyük bir fark göremedim.

....

Ahlâkında mündemiç teferrüt daiyesi, hırsı şöhret, fartı haset, son derece bir hodbinlik saikasile baş olmak istediği, muamelâtından ve madun kumandanlar yanında nifakcuyane sözlerinden istidlâl olunuyordu. 11 inci Fırka Kumandanı .... istifamı işittikten sora bana mahremane şifahen [Ali İhsan Paşanın Maltada iken halâsı için Ferit Paşaya mektuplar yazdığını ve alenen İngiliz Mandasını kabul için saatlerce kendi muvacehesinde beyanatta ve münakaşalarda bulunduğunu]

söyledi. Bu ifadeyi hattı hareketine nazaran calibi nazar buldum .... madundan gelen bazı evrakı cepheye, cepheden geleni maduna aynen tebliğ ederek itimadı mütekabil hislerini rahnedar etmek tarzı hareketi de, ayrıca calibi nazardır. Meselâ, Şeyhelvan dağının zıyaı hakkındaki muhaberatın aynen Beşinci Kolorduya ve Beşinci Kolordudan yazılan bazı raporların aynen cepheye yazılması gibi, buna rağmen mezkûr hâdisenin mes'uliyetini, Beşinci Kolordu Kumandanıma tahmil etmesi ve müşarileyhten cepheye şikâyette bulunması şimei âmiriyetle kabili telif değildir. Tevhidiefkâr gazetesinde neşrettirdiği menakıbı meyanında mütareke tarihinden bir gün evel Musul cenubunda Şarkatta esir olan Dicle Grupunun sebebi esaretini de yalnız o zaman grup kumandanı olan [Şimdi Şark Cephesinde Fırka Kumandanı imiş] Kaymakam İsmail Hakkı Beye atfetmesi de bu karakterine daldir. Dicle Grupu, [7, 9, 43, 18, 22 inci alaylarla avcı alayından] mürekkepti. Bunlardan başka, ayrıca Beşinci Fırkadan 13 ve 14 üncü alaylar da lokma lokma esir verildi. Mütarekeden bir gün evel, 13.000 kişinin esir verilmesi, 50 kadar topun zıyaı, hakikatte kendisinin hal ve vaziyete muvafık olmıyarak verdiği bir emirden mümbaistir. İşte bu hal, Musul vilâyetinin zıyaını intaç etti. Halbuki, mütareke olacağı malûm idi. Grupa Keyare mevziine çekilmek için direktif verilseydi, İngilizler grupu esir değil, mağlûp bile edemezdi. Beşinci fırka da iltihak edebilirdi. Mütareke olduğu zaman esir olan sekiz piyade alayı elde bulunur ve Musul da bizde kalırdı. Fakat sefil bir düşünce, mantığa galebe çalmıştır.

Menakıbinde, Dicle boyundaki bütün muvaffakıyat ve Tavshendin esareti şerefi, nefsine hasredilmiştir. .... Her muvaffakıyeti nefsine hasrederek neşriyattan maksadı, efkârı umumiyeyi iğfal suretile şöhret ve mevki temin eylemektir. Meşahirin menakıbını neşretmek, millette tefahur hislerini idame eder ve lâzımdır. Fakat tarihin mes'ul edeceği zevatın harekâtını mefahir meyanında zikretmek, tarihi lekeler ve ahfadı yanlış kanaatlere sevkeder.

Jeneral Marşalin [yarın zevale kadar Musulu terkediniz, aksi halde esiri harpsiniz] emrini aldığı zaman o müteazzım paşa hazretleri Sincar çölünü geçerek Nusaybine gitmek için Jeneral Marşalden bir tezkerei resmiye ile muhafız olarak iki zırhlı otomobil istedi ve bunların himayesinde Âşir Beyle [Elyevm Müdafaai Milliye Vekâleti Müsteşar Muavini Âşir Paşadır] beni Musulda bırakarak Nusaybine gitti. Aşair nezdinde hükûmetin nüfuzu manevisini de kırdı ve bu hali görenlerin vicdanı sızladı. Muhafızsız Zaho tarikıyle gidebilirdi, veyahut süvari alarak çölden gidebilirdi. Halepte İngiliz Jeneralinden şahsı için treni mahsus istedi ve yolda hakarete maruz olmaması için trene muhafız vazedilmesini talep etmeği de unutmadı. İcabında hayatının ve rahatının muhafazası için şerefi milliyi unutan paşa hazretlerinin, ahlâkına misal olmak üzere balâdaki vakayii zikrettim. .... Sabık kumandanıma hoş görünmedim. Çünkü hırsını tatmin etmedim ve meddahlığında bulunmadım. .... Millet; Millî Orduyu teşkil eden ve zaferler kazanan büyük kumandanlar gibi necip ruhlu, hüsnüniyet sahibi rehberlere, kumandanlara muhtaçtır. Orduda ittihadın ve ahengin bozulmasına, şevki vazifenin tenakusuna hadim olanlar, dâhi de olsalar, muzır birer şahsiyettirler. Ben, çekilen emekleri bildiğim ..... girişilen mücahedede muvaffakıyeti arzu ettiğim için — namusuma ve mukaddesatıma kasemen garaz ve ivaz tahtında olmıyarak — bu maruzata cür'et ettim. İranda, Kafkasyada uzun müddet yaverliğini yapan [şimdi Birinci Ordu Harekât Şubesi Müdürü] Binbaşı Cemil Bey, son günlerde bana [İyi ki

Ali İhsan Paşa Harekâtı Milliyenin bidayetinde Anadoluda bulunmadı. Maltada bulunduğu iyi oldu. Aksi halde mutlak aykırı bir hareket takip ederdi] dedi.

Karekterini pek iyi bilen Cemil Bey, pek doğru söylemiştir..... Cenabı Haktan «Marı sermadideye rabbim güneş göstermesin» temenniyatında bulunurum.

Efendiler, Ali İhsan Paşa, Meclisteki muhalif grup rüesasile de, irtibat ve muhaberatta bulunuyordu. Kendisinin kumandanlığına nihayet verilerek hakkında muamelei kanuniyeye devam edilmek üzere Müdafaai Milliye Vekâleti emrine verilmesini tensip ettiğim 18 Haziran 1922 gününün ferdasında yani 19 Haziran tarihinde, o zaman Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Sanisi bulunan Rauf Beyden İhsan Paşa ile alâkayı gösterir makina başında bir şifre telgraf almıştım. Bilmünasebe arzetmiştim. Bu tarihlerde Adapazarı, İzmit istikametinde seyahatte bulunuyordum. Rauf Bey, telgrafında diyordu ki: «Birinci Ordu Kumandanı Ali İhsan Paşanın azledilerek Divanı Harbe tevdi edilmek üzere Konyaya sevkolunduğuna dair Meclis muhitinde mucibi kılükal olan bir rivayet vardır....»

Efendiler, bir kumandanın azil ve naspı veya divanı harbe tevdii muamelesinin vukuundan bir gün geçmeden Meclisçe kılükal olabilecek bir rivayet teşkil etmesi ve Meclis Reisi Sanisinin bunu benden istizaha lüzum görecek kadar alâkadar olması calibi dikkat değil midir? Rauf Beye tarafımdan icap eden cevap verildi. Birinci Ordu Kumandanlığı bir müddet vekâletle idare olundu. Fakat, asaleten bir zatın tayini lâzımdı. Moskova Sefaretinden avdet etmiş olan Fuat Paşanın Birinci Ordu Kumandanlığını kabul edip etmiyeceği hakkında noktai nazarını istimzaç ettim. Anladım ki, cephe kumandanlığı yapmış olduğundan cephe kumandanı emrine girmeğe mütemayil değildir. Müdafaai Milliye Vekili bulunan Kâzım Paşa vasıtasile Birinci Ordu Kumandanlığını, Refet Paşaya teklif ettirdim. Kabul etmemiş. Nihayet o tarihlerde bilâkaydüşart cephe emrine girerek ifayi vazife edeceğini söyliyen, açıkta Nurettin Paşayı Birinci Ordu Kumandanlığına tayin ettik.

Taarruz plânımızın esası

Efendiler, düşman ordusunun cephe ve teşkilâtından ve ana karşı Garp Cephesindeki kuvvetlerimizin esas olarak iki ordu halinde teşkil ve tensik edilmiş olduğundan bahsetmiştim. Ötedenberi tasavvur ettiğimiz taarruz plânımızın esasını da arzedeyim:

Düşündüğümüz, ordularımızın kuvayi asliyesini düşman cephesinin bir cenahında ve mümkün olduğu kadar cenahı haricisinde toplayarak, bir imha meydan muharebesi yapmaktı. Bunun için muvafık gördüğümüz vaziyet kuvayi asliyemizi, düşmanın Afyon Karahisar civarında bulunan sağ cenah grupu cenubunda ve Akarçay ile Dumlupınar hizasına kadar olan sahada, toplamaktı. Düşmanın en hassas ve mühim noktası orası idi. Seri ve kat'î netice almak, düşmanı bu cenahından vurmakla mümkündü.

Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa ve Erkânıharbiyei Umumiye Reisi Fevzi Paşa, bu noktai nazardan bizzat lüzumu gibi tetkikat yapmışlardı. Hareket ve taarruz plânımız çok evel tespit edilmişti.

Konyaya gelmiş olan Jeneral *Tavsend* in arzusu üzerine, kendisile görüşmek vesilesile Ankaradan hareket ederek 23 Temmuz 1922 akşamı Garp Cephesi Karargâhının bulunduğu Akşehire gittim. Harekât hakkında Erkânıharbiyei Umumiye Reisinin huzurile görüşmeği münasip gördük. Ben, 24 Temmuzda Konyaya gittim. 27 de tekrar Akşehire avdet ettim. Fevzi Paşa Hazretleri de, 25 Temmuzda Akşehire gelmişti. 27/28 Temmuz gecesi beraber icra ettiğimiz müzakere neticesinde, tespit edilmiş plân mucibince, taarruz etmek üzere, 15 Ağustosa kadar bütün hazırlıkların ikmaline çalışmağı takarrür ettirdik.

28 Temmuz 1922 günü öğleden sora icra ettirilen bir futbol müsabakasını seyretmek vesilesile ordu kumandanları ve bazı kolordu kumandanları Akşehire davet edildi. 28/29 Temmuz gecesi kumandanlarla umumî bir tarzda taarruz hakkında müda-

velei efkâr ettim. 30 Temmuz 1922 günü Erkânıharbiyei Umumiye Reisi ve Garp Cephesi Kumandanile tekrar görüşerek taarruzun tarz ve teferruatını tespit ettik. Ankaradan davet ettiğimiz Müdafaai Milliye Vekili Kâzım Paşa da, 1 Ağustos 1922 öğleden sora Akşehire vâsıl oldu. Ordu hazırlığının ikmalinde Müdafaai Milliye Vekâletine ait olan hususat tespit olundu.

Taaruza hazırlık emri

Ordunun hazırlıklarının ikmalile taarruzun tesriini emrettikten sora tekrar Ankaraya döndüm. Garp Cephesi Kumandanı 6 Ağustos 1922 de ordularına mahrem olarak taarruza hazırlık emri verdi.

Erkânıharbiyei Umumiye Reisi ve Müdafaai Milliye Vekili Paşalar da Ankaraya avdet ettiler.

Efendiler, taarruz için tekrar cepheye gitmeden evel, Ankarada tespit edilmek lâzımgelen bazı vaziyetler vardı. Henüz, Heyeti Vekileyi taarruz emri verdiğimden tamamen haberdar etmemiştim. Artık onları resmen haberdar etmek zamanı gelmişti. Aktettiğimiz bir içtimada vaziyeti dahiliyeyi, hariciyeyi ve askeriyeyi müzakere ve münakaşa ettikten sora, taarruz hususunda Heyeti Vekile ile mutabık kaldık.

Diğer bir mesele de mühimdi. Muhalifler, ordunun tefessüh ettiğinden, kıpırdayacak halde olmadığından, böyle zulmet ve müphemiyet içinde intizarın felâkete müncer olacağından ibaret propagandalarına, çok germi vermişlerdi. Gerçi, Mecliste bu telâkki cereyanının yaptığı akisler, zaten düşmanlardan çok gizlemek istediğim harekât noktai nazarından faydalı idi. Fakat bu menfi propaganda, en yakın ve en kani zevat üzerinde dahi suitesire başlamış, onlarda da tereddütler uyandırmıştı. Onları da kariben yapacağım taarruz hakkında ve altı yedi günde düşman kuvayi asliyesini mağlûp edeceğime dair olan itimadım hususunda, tenvir ve teskin etmeği lüzumlu gördüm. Bunu da yaptıktan sora Ankarayı terkettim. Erkânıharbiyei Umumiye Reisi benden evel 13 Ağustos 1922 de cepheye gitmişti.

Ben, birkaç gün sora hareket ettim. Hareketimi pek mahdut birkaç zattan maada bütün Ankaradan gizledim. Benim gaybubet edeceğimi bilenler, burada imişim gibi davranacaklardı. Hatta benim, Çankayada, çay ziyafeti verdiğimi de gazetelerle ilân edeceklerdi. Bunu bittabi o vakitler işitmişsinizdir. Trenle hareket etmedim. Bir gece otomobil ile Tuz Çölü üzerinden Konyaya gittim. Konyaya hareketimi orada kimseye telgrafla bildir-

mediğim gibi Konyaya vâsıl olur olmaz telgrafhaneyi kontrol altına aldırarak Konyada bulunduğumun da hiçbir tarafa bildirilmemesini temin ettim.

20 Ağustos 1922 günü öğleden sora saat dörtte Garp Cephesi Karargâhında yani Akşehirde bulunuyordum. Kısa bir müzakereyi müteakıp 26 Ağustos 1922 sabahı düşmana taarruz için Cephe Kumandanına emir verdim.

26 Ağustos 1922, taarruz emri

20/21 Ağustos 1922 gecesi Birinci ve İkinci Ordu Kumandanlarını da Cephe Karargâhına davet ettim. Erkânıharbiyei Umumiye Reisi ve Cephe Kumandanının huzurile sureti taarruz hakkındaki noktai nazarı, harita üzerinde kısa bir harp oyunu tarzında izah ettikten sora Cephe Kumandanına, o gün vermiş olduğum emri tekrar ettim. Kumandanlar, faaliyete geçtiler. Taarruzumuz, sevkulceyş ve ayni zamanda bir tabiye baskını halinde, icra olunacaktı. Bunun mümkün olabilmesi için tahşidat ve tertibatın gizli kalmasına, ehemmiyet vermek lâzımdı. Bu sebeple, bilcümle harekât, gece icra edilecek, kıtaat gündüzleri köylerde ve ağaçlıklar altında istirahat edeceklerdi. Taarruz mıntakasında yolların ıslahı ve saire gibi faaliyetlerle düşmanın nazarı dikkatini celbetmemek için, diğer bazı menatıkta da ayni suretle sahte faaliyetlerde bulunulacaktı.

24 Ağustos 1922 de karargâhlarımızı Akşehirden, taarruz cephesi gerisindeki Şuhut kasabasına naklettirdik. 25 Ağustos 1922 sabahı da Şuhuttan muharebeyi idare ettiğimiz Kocatepenin cenubu garbisinde çadırlı ordugâha naklettik. 26 Ağustos sabahı Kocatepede hazır bulunuyorduk. Sabah saat 5 30 da topçu ateşimizle taarruz başladı.

Başkumandan Muharebesi

Efendiler, 26, 27 Ağustos günlerinde yani iki gün zarfında düşmanın Karahisarın cenubunda 50 ve şarkında 20, 30 kilometre imtidadında bulunan müstahkem cephelerini, düşürdük. Mağlûp olan düşman ordusu, kuvayi külliyesini, 30 Ağustosa kadar Aslıhanlar civarında ihata ettik. 30 Ağustosta icra ettiğimiz muharebe neticesinde (buna *Başkumandan Muharebesi* unvanı verilmiştir) düşman kuvayi asliyesini imha ve esir ettik. Düşman ordusu Başkumandanlığını ifa eden Jeneral *Trikopis* te, üsera meyanına dahil oldu. Demek ki, tasavvur ettiğimiz neticei kat'iye, beş günde alınmış oldu.

31 Ağustos 1922 günü ordularımız kuvayi asliyesile İzmir istikameti umumiyesinde hareket ederken, aksamı sairesile de düşmanın Eskişehir ve şimalinde bulunan kuvvetlerini mağlûp etmek üzere, hareket ediyorlardı.

Mütareke teklifi

Efendiler, Başkumandan Muharebesinin neticesine kadar hergün büyük muvaffakıyetlerle inkişaf eden taarruzumuzu tebliği resmilerde gayet ehemmiyetsiz harekâttan ibaret gösteriyorduk. Maksadımız, vaziyeti mümkün olduğu kadar cihandan gizlemekti. Çünkü, düşman ordusunu tamamen imha edeceğimizden emin idik. Bunu anlayıp, düşman ordusunu felâketten kurtarmak istiyeceklerin yeni teşebbüslerine meydan vermemeği münasip görmüş idik. Filhakika, bizim hareketimizi hissettikleri zaman ve taarruzumuzu müteakıp müracaatler vaki olmuştur. Meselâ; taarruz etmekte bulunduğumuz sırada İcra Vekilleri Reisi olan Rauf Beyden, mütareke hakkında İstanbuldan iş'ar vukubulduğuna dair 4 Eylûl 1922 tarihli bir telgraf almıştım. Verdiğim cevap aynen şudur:

Tel makama mahsustur 5/9/1922

Heyeti Vekile Riyaseti Celilesine

C: Anadoludaki Yunan ordusu sureti kat'iyede mağlûp edilmiştir. Yunan ordusunun artık yeniden ciddî bir mukavemet ibrazına ihtimal yoktur. Anadolu için herhangi bir müzakereye mahal kalmamıştır. Mütareke, ancak Trakya için mevzuubahs olabilir. Binaenaleyh **Eylûlün onuna kadar** doğrudan doğruya Yunan hükûmeti veyahut İngiltere vasıtasile, hükûmetimize resmen müracaat ettiği takdirde berveçhiati şerait dermeyan edilerek cevap verilmelidir. Bu tarihten, yani Eylûlün onundan sora vaki olacak müracaatin cevabının başka olmak ihtimali vardır. Bu takdirde keyfiyet ayrıca tarafı âcizaneme bildirilmelidir:

1) Mütarekenin tarihinden itibaren on beş gün zarfında Trakya 1914 hudutlarına kadar bilâkaydü şart Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin memurini mülkiye ve kuvayı askeriyesine teslim edilmiş bulunacaktır.

2) Yunanistandaki üseramız on beş gün zarfında İzmir, Bandırma ve İzmit limanlarında teslim olunacaktır.

3) Yunan ordusunun üç buçuk senedenberi Anadoluda ika ettiği ve icra eylemekte bulunduğu tahribatı tamir etmeği şimdiden taahhüt edecektir.

Büyük Millet Meclisi Reisi
Başkumandan
Mustafa Kemal

Ordularımız İzmir rıhtımında ilk verdiğim hedefe, Akdenize vâsıl oldular

Bizzat bana verilen bir telsiz telgrafta da, İzmirdeki İtilâf Devletleri konsoloslarına benimle müzakeratta bulunmak salâhiyetini verdiklerinden, hangi gün ve nerede mülâkat edebileceğim soruluyordu. Buna verdiğim cevapta da, 9 Eylûl 1922 de Nif te! mülâkat edebileceğimizi bildirmiştim. Filhakika dediğim günde ben Nifte bulundum. Fakat mülâkat istiyenler orada değildi. Çünkü ordularımız İzmir rıhtımında ilk verdiğim hedefe, Akdenize vâsıl olmuş bulunuyorlardı.

Muhterem Efendiler, Afyon Karahisar - Dumlupınar Meydan Muharebesi ve ondan sora düşman ordusunu kâmilen imha veya esir eden ve bakiyetüssüyufunu Akdenize, Marmaraya döken harekâtımızı izah ve tavsif için söz söylemekten kendimi müstağni addederim.

Her safhasile düşünülmüş, ihzar, idare ve zaferle intaç edilmiş olan bu harekât, Türk ordusunun, Türk zabitan ve kumanda heyetinin, yüksek kudret ve kahramanlığını tarihte bir daha tespit eden muazzam bir eserdir.

Bu eser, Türk milletinin hürriyet ve istiklâl fikrinin lâyemut abidesidir. Bu eseri vücuda getiren bir milletin evlâdı, bir ordunun Başkumandanı olduğumdan, ilelebet mes'ut ve bahtiyarım.

Efendiler, işte şimdi, diplomasi sahasına geçebiliriz. Gerçi askerî zaferimizden naümit olup daha evel diplomasi tarikıyle halli mesele kanaat ve iddiasında bulunanları, dediklerini yapmak hususunda biraz fazlaca intizarda bırakmış oldum. Maahaza binnetice benim de diplomasi sahasında ciddî olarak tervici mesai ettiğimi görerek memnun olmaları lâzımgelirdi. Böyle olup olmadığını göreceğiz.

Ordularımız, İzmir ve Bursayı istirdat ettikten sora, Trakyayı da Yunan ordusundan tahlis için, İstanbul ve Çanakkale istikametlerinde yürüyüşlerine devam ederken o zaman İngiltere Başvekili bulunan Loyt Corç, filen harbe karar vermiş bir tavırla, dominyonlara, kıtaatı muavine talebi zımnında müracaat etmiş; ondan soraki filiyata bakılırsa Loyt Corcun talebinin is'af olunmadığını kabul etmek lâzımgelir.

Bu sıralarda, İstanbulda Fransız Fevkalâde Komiseri bulunan Jeneral *Pelle* benimle mülâkat etmek üzere İzmire geldi. Mıntakai bitarafî unvanile yadettiği bir sahaya, ordularımızın girmemesi muvafık olacağını tavsiye etti. Hükûmeti milliyemizin böyle bir mıntaka tanımadığını, Trakyayı da tahlis etmedikçe ordularımızın tevkifine imkân olmadığını söyledim. Jeneral Pelle, Müsyü Franklen Buyyonun benimle görüşmek üzere gelmek istediğine dair almış olduğu hususî bir telgrafı gösterdi. Kendisini İzmirde kabul edeceğimi söyledim. Müsyü Franklen Buyyon bir Fransız harp sefinesile İzmire geldi. Fransa Hükûmeti tarafından ve İngiltere ve İtalya Hükûmetlerinin de inzımamı muvafakatile benimle mülâkat etmeğe geldiğini söyledi. Biz — Franklen Buyyon — la görüşürken, 23 Eylûl 1922 tarihli Düveli İtilâfiye HaRiciye Nazırları imzasile bir nota geldi. Bu nota, esaslı olarak iki meseleye şamildi. Biri, harekâtı askeriyenin tevkifi; diğeri, konferansa, sulha ait idi.

İtilâf Devletlerinin 23 Eylûl 1922 tarihli mütareke teklifi

Biz, Rumelide hududu milliyemize kadar Şarkî Trakyayı tamamen almadıkça, askerî hareketten sarfınazar edemezdik. Ancak, vatanımızın bu kısmından düşman kıtaatı çıkarıldığı takdirde fazla bir hareket yapmağa kendiliğinden lüzum kalmayacaktı. Bu notada, Venedik veya sair bir şehirde toplanacak olan İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Romanya, Sırp - Hırvat - Sloven Devleti ve Yunanistanın med'uv bulunacağı bir konferansa murahhaslarımızı göndermeğe muvafakat edip etmiyeceğimiz sorulmakla beraber, müzakerat esnasında Boğazlardaki bitaraf menatıka tarafımızdan asker gönderilmemesi şartile, Edirne dahil olmak üzere Merice kadar Trakyanın bize iadesi hakkındaki arzumuzun hüsnü nazarla görüleceği beyan ediliyordu.

Notada, Boğazlardan, ekalliyetlerden, Cemiyeti Akvama duhulümüzden de, bahsolunmakta idi.

Konferansın in'ikadından evel, Yunan kıtaatının, Düveli İtilâfiye kumandanlarının çizecekleri bir hattın gerisine çekilmesi için, Düveli İtilâfiyenin imali nüfuz edeceği vadolunmakta ve bu bapta görüşülmek üzere Mudanya veya İzmitte bir içtima akti teklif edilmekte idi.

29 Eylûl 1922 tarihinde, bu notaya verdiğim kısa bir cevapta, Mudanya Konferansını kabul ettiğimi bildirdim. Fakat, Meriç nehrine kadar, Trakyanın derhal bize iadesini talep ettim. 3 Teşrinievelde in'ikadı münasip olacağını söylediğim Mudanya Konfe-

Mudanya Konferansı

ransına, Başkumandanlık namına salâhiyeti fevkalâdeyi haiz olmak üzere Garp Cephesi Orduları Kumandanı İsmet Paşayı, murahhas tayin ettiğimi tebliğ ettim. Bu notaya hükûmetçe de 4 Teşrinievel 1922 tarihli mufassal bir cevap verildi. Bu cevapta, konferans mahalli için İzmir teklif edildi. Boğazlar meselesi dolayısile; Rusya, Ukrayna ve Gürcüstan Cümhuriyetlerinin dahi daveti talep olundu ve sair mesail hakkında da noktai nazarlarımız mücmelen bildirildi.

Mudanyada, İsmet Paşanın tahtı riyasetinde, İngiltere Murahhası Jeneral *Harington*, Fransa Murahhası Jeneral *Şarpi*, İtalya Murahhası Jeneral *Monpelli* den mürekkep konferans in'ikat etti. Bir hafta kadar devam eden münakaşalı müzakerattan sora, 11 Teşrinievelde Mudanya Mütarekenamesi imzalandı. Bu suretle Trakya, vatanı asliye iltihak etti.

Efendiler, zaferi müteakıp, İzmirde bizim siyasî temaslarımız üzerine, Ankarada Heyeti Vekilenin, daha doğrusu bazı vekillerin, mütelâşi bir vaziyet aldıkları hissolundu.

Askerî vazifemin hitam bulmuş olduğunu, bundan soraki siyasî işlerin İcra Vekilleri Heyetine ait olduğunu ihsas edecek tarzda, beni, Ankaraya davet ettiler. Halbuki ne askerî vazifem hitam bulmuştu ve ne de siyasî ve diplomatik mesail ile temas ve iştigalden müstağni olabilirdim. Binaenaleyh, İzmirden ordunun başından ve temasa geldiğim siyasî münasebetlerden uzaklaşamazdım. Bu sebeple benimle müdavelei efkâr etmek arzu ve ısrarında bulunduklarına göre İcra Vekilleri Heyetinin veya alâkadar vekillerin, İzmire nezdime gelmelerini teklif ettim. İcra Vekilleri Reisi Rauf Beyle Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey geldiler.

Rauf Bey, İzmirde bana bazı hususî temennilerde de bulundu. Meselâ; Ali Fuat Paşa ile Refet Paşanın, zafer münasebetile terfilerini ve kendilerine münasip birer vazife vererek tatyiplerini, rica etti. Malûmunuz oldu ki, muharebeden evel Ali Fuat ve Refet Paşaları harekete iştirak ettirmek için birer suretle teşebbüste bulunmuştum. Muvaffak olamadım. Zaferden dolayı, harekâtı askeriyede bilfiil hizmet edip kespi istihkak eden kumandanlar ve zabitler terfi ve takdir olunmak suretile bittabi taltif olunmuşlardı. Harekâtı askeriyeye iştirakten tevakki eden zevatın da, bizzat orada bulunanlarla beraber taltifleri, şüphesiz suitesiri mucip olabilirdi. Hulâsa, Rauf Beye, temenniyatını is'af edemiyeceğimi söyledim. Fakat Ali Fuat Paşa, Meclis Reisi Sanisi bulunduğuna göre mevki ve vazifesi kendisinin mucibi mem-

nuniyeti olabilecek bir mertebede idi. Yalnız açıkta bulunan Refet Paşaya münasip bir vazife bulmağa çalışacağımı vadettim. Kendisini İzmire davet etmesini söyledim. Refet Paşa, İzmire gelmişti. Fakat tam benim Ankaraya avdet ettiğim geceye tesadüf ettiği için kendisile orada mülâkat olunamadı.

Refet Paşanın tavzifi, bilâhare Ankaradan Bursaya seyahatim esnasında oldu.

Sulh Konferansına göndereceğimiz murahhaslar

Efendiler, İzmirden Ankaraya avdetimde, başlıca Mudanya Konferansı müzakeratile iştigal olundu. Bir taraftan da İcra Vekilleri Heyetinde, Mecliste, encümenlerde, sulh konferansına gönderilebilecek heyeti murahhasa, mevzuubahs oluyordu. Vekiller Heyeti Reisi Rauf Bey, Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey ve Sıhhiye Vekili bulunan Rıza Nur Bey gidecek heyeti murahhasanın, tabiî azası gibi görülüyordu. Ben, henüz bu hususta kat'î kanaat ve kararımı tespit etmemiştim. Ancak Rauf Beyin tahtı riyasetinde bulunacak heyetin bizim için hayatî olan meselede muvaffak olacağına emin olamıyordum. Rauf Beyin de kendini zayıf görmekte olduğunu hissediyordum. Müşavir olarak İsmet Paşanın kendisine terfikını teklif etti. Bu teklife dermeyan ettiğim mütaleada, İsmet Paşadan müşavir olarak edilecek istifade mahduttur. İsmet Paşa reis olursa, azamî istifade temin olunacağına ben de kaniim dedim. Bu nokta üzerinde fazla görüşülmedi. Ondan sora, Rauf Bey, heyeti murahhasa meselesinde başladıkları terkip ve teşkillere devam ettiler. Ben, buna ehemmiyet verir görünmedim. Mudanya Konferansı hitam bulmuştu. İsmet Paşa ve Erkânıharbiyei Umumiye Reisi Fevzi Paşa Bursada bulunuyorlardı. Kendilerile görüşmek üzere Bursaya gittim. Beraberimde Müdafaai Milliye Vekili Kâzım Paşa vardı. Şarkta, aleyhindeki fikrî ve filî tezahürattan dolayı, ifayi vazifeye imkân göremediğinden Ankaraya gelmeğe mecbur olan Kâzım Kara Bekir Paşayı ve İstanbulda kendisine vazife vermek üzere de Refet Paşayı birlikte götürdüm. Bursada kaldığım günler zarfında, Refet Paşayı malûm olduğu veçhile İstanbula gönderdim. İsmet Paşayı da, heyeti murahhasa riyaseti vazifesini ifa edebilip edemiyeceğini, mevcut bunca malûmatıma rağmen bir daha tetkik ettim. Mudanya Konferansını nasıl idare ettiğini teferruatile anlamağa çalıştım. İsmet Paşanın kendisine, tasavvuratıma dair hiçbir kelime söylemiyordum. Nihayet müspet olarak kararımı verdim. İsmet Paşanın Heyeti Murahhasa Reisi olması için daha evel

İsmet Paşanın Hariciye Vekilliğine ve Heyeti Murahhasa Reisliğine seçilmesi

Hariciye Vekili olmasını münasip gördüm. Bunu temin için doğrudan doğruya Hariciye Vekili Yusuf Kemal Beye hususî ve mahrem olarak yazdığım bir şifre telgrafnamede kendisinin Hariciye Vekâletinden istifa etmesini ve yerine İsmet Paşanın intihabına bizzat delâlet eylemesini rica ettim.

Ankaradan hareketimden evel Yusuf Kemal Bey, bana, Heyeti Murahhasa Riyaseti vazifesini en iyi İsmet Paşanın yapabileceğini söylemişti. Yusuf Kemal Beyden kendisine vukubulan iş'arımı hüsnü telâkki ederek icabına tevessül ettiğine dair cevap aldım.

Lozan Sulh Konferansına davet

İşte, ondan sora idi ki, İsmet Paşaya, emrivaki halinde Hariciye Vekili olacağını ve ondan sora da sulh konferansına Heyeti Murahhasa Reisi olarak gideceğini söyledim. Paşa, birdenbire mütehayyir kaldı. Asker olduğundan bahsederek, beyanı itizar etti. En nihayet, teklifimi bir emir telâkki ederek mutavaat gösterdi. Tekrar, Ankaraya avdet ettim. Bu esnada 28 Teşrinievel 1922 de, İtilâf Devletleri tarafından Lozanda in'ikat edecek olan sulh müzakeresine davet olunduk. İtilâf Devletleri, hâlâ İstanbulda bir hükûmet tanımak istiyor ve onu da bizimle beraber konferansa davet ediyordu.

Bu müşterek davet keyfiyeti, saltanatı şahsiyenin lâğvı muamelesini, kat'î olarak intaç etti. Filhakika 1 Teşrinisani 1922 tarihli kanun mucibince, hilâfet ile saltanat biribirinden tefrik olundu. İki buçuk seneyi mütecaviz bir zamandanberi filen icrayi hükmeden saltanatı milliye teyit olundu. Hilâfet, sarih bir hukuka malik olmaksızın bir müddet daha bırakıldı.

Saltanatın lâğvı

Efendiler, bu hususa dair lüzumu kadar mazbut malûmat mevcuttur. Meselenin hususiyatına ait cihetler, belki heyeti aliyenizi alâkadar eder mülâhazasile, bazı malûmat arzedeceğim:

Malûmdur ki, saltanat ve hilâfet makamları ayrı ayrı ve mümteziç olarak mühim mesailden addolunmakta idi. Bunu teyiden bir hatıramı zikredeyim: 1 Teşrinisani 1922 tarihinden akdem Meclis muhitinde muhalifler, benim saltanatı lâğvedeceğim hakkında, telâşlı ve heyecanlı propaganda yapıyorlardı.

Rauf Bey, bir gün Meclisteki odama gelerek benimle mühim bazı hususata dair görüşmek istediğini ve akşam, Keçiörende Refet Paşanın evine gidersem daha güzel konuşabileceğimizi söyledi. Rauf Beyin teklifini kabul ettim. Fuat Paşanın da hazır bulunmasına muvafakatimi istizan etti. Onu da münasip gördüm. Refet Paşanın evinde dört kişi içtima ettik. Rauf Beyden dinlediklerimin hulâsası şu idi: Meclis, makamı saltanatın ve belki hilâfetin ortadan kaldırılmak noktai nazarının takip edildiği endişesile müteezzidir. Sizden ve sizin atiyen alacağınız vaziyetten, şüphe etmektedir. Binaenaleyh Meclisi ve dolayısile efkârı umumiyei milleti, tatmin etmeniz lüzumuna kaniim.

Rauf Beyden, saltanat ve hilâfet hakkındaki kanaat ve mütaleasının ne olduğunu sordum. Verdiği cevapta; şu tasrihatta bulundu: Ben, dedi, makamı saltanat ve hilâfete vicdanen ve hissen merbutum. Çünkü benim babam, padişahın nanü nimetile yetişmiş, Osmanlı Devletinin ricali sırasına geçmiştir. Benim de kanımda o nimetin zerratı vardır. Ben nankör değilim ve olamam. Padişaha muhafazai sadakat borcumdur. Halifeye merbutiyetim

Rauf Beyin saltanat ve hilâfet hakkındaki fikri

ise terbiyem icabıdır. Bunlardan başka, umumî mütaleam da vardır. Bizde vaziyeti umumiyeyi tutmak güçtür. Bunu ancak, herkesin erişemiyeceği kadar yüksek görülmeğe alışılmış bir makam temin edebilir. O da, makamı saltanat ve hilâfettir. Bu makamı lâğvetmek, onun yerine başka mahiyette bir mevcudiyet ikamesine çalışmak, felâket ve husranı muciptir. Asla caiz olamaz.

Rauf Beyden sora, karşımda oturan Refet Paşadan mütaleasını sordum. Refet Paşanın cevabı şu idi: Tamamen Rauf Beyin fikir ve mütaleasına iştirak ederim. Filhakika, bizde padişahlıktan, halifelikten başka bir şekli idare mevzuubahs olamaz.

Ondan sora, Fuat Paşanın fikrini öğrenmek istedim. Paşa, yeni Moskovadan geldiğinden, vaziyeti, efkâr ve hissiyatı umumiyeyi lüzumu derecede tetkika henüz vakit bulamadığından bahsederek görüşülen mesele hakkında kat'î bir fikir ve kanaat dermeyan etmekte mazur olduğunu ifade etti.

Ben, muhataplarıma, kısaca, şu cevabı verdim: Mevzuubahs ettiğiniz mesele, bugünün meselesi değildir. Mecliste bazılarının telâş ve heyecanına da mahal yoktur.

Rauf Bey, bu cevabımdan memnun göründü. Fakat şu veya bu tarzda, mevzuubahs mesele etrafında, görüşmeğe devam olundu. Akşam üzeri başlayan mülâkatımız, bütün gece, sabaha kadar uzadı. Rauf Beyin bir şeyi temin etmek istediğini ihtisas ettim. Benim hilâfet ve saltanat ve atiyen şahsan alabileceğim vaziyet hakkında, kendilerine söylediğim ve itminanbahş buldukları sözleri bana kürsüden bizzat Meclise söyletmek....

Kendilerine söylediğim sözleri aynen Meclise söylemekte beis görmediğimi bildirdim. Fazla olarak bu sözleri kurşunkalemile bir kâğıt parçasına tespit ve ertesi günü Mecliste bir münasebetle beyanat tarzında dermeyan edeceğimi vadettim. Bu vadimi ifa da, eyledim. Benim bu beyanatım, muhaliflerce Rauf Beyin bir eseri muvaffakıyeti telâkki ve kendisi takdir edilmiş....

Saltanatın lâğvı Mecliste müzakere olunurken Rauf Beye verdiğim rol

Efendiler, ihtimal Rauf Bey, birtakım zevat indinde deruhde ettiği vazifeyi yapmıştı. Ben de umumî ve tarihî vazifemden, o güne ait safhayı izah ettiğim gibi ifa eylemiştim. Fakat umumî vazifemin, emrettiği asıl noktayı ifa ve tatbik etmek lâzımgeldiği zaman da asla tereddüt etmedim. Tevfik Paşanın telgrafları vesilesile saltanatı hilâfetten ayırmağa ve evvelâ saltanatı lâğvetmeğe karar verdiğim zaman, ilk yaptığım işlerden biri de, derhal, Rauf Beyi, Meclisteki odama celbetmek oldu. Rauf Beyin, Refet Paşanın evinde sabahlara kadar dinlediğim kanaat ve mütaleatına

hiç muttali değilmişim gibi ayakta, kendisinden şu talepte bulundum: Hilâfet ve saltanatı biribirinden ayırarak saltanatı lâğvedeceğiz! Bunun muvafık olduğuna dair kürsüden beyanatta bulunacaksınız! Rauf Bey ile fazla bir tek kelime teati etmedik. Rauf Bey, odamdan çıkmadan evel, ayni maksatla davet etmiş olduğum Kâzım Kara Bekir Paşa geldi. Ondan da ayni zeminde beyanatta bulunmasını rica ettim.

Efendiler, o tarihe ait zabıt ceridelerinde görüldüğü veçhile Rauf Bey kürsüden bir iki defa beyanatta bulundu ve hatta saltanatın lâğvolunduğu günün bayram kabul edilmesi teklifini de dermeyan etti.

Burada, bir nokta, dimağlarda düğüm halinde kalabilir. Bana, padişaha, muhafazai sadakati borç bildiğinden, makamı saltanatın yerine başka mahiyette bir mevcudiyetin ikamesine çalışmanın felâket ve husranı mucip olacağından bahsetmiş olan Rauf Bey; benim, yeni kararıma muttali olduktan ve bahusus kararımın lehinde ve saltanatın lâğvı hakkında beyanatta bulunmasına dair teklifim karşısında, mütalea dahi serdetmeksizin mutavaat göstermiştir. Bu tavrü hareket nasıl tefsir olunabilir? Rauf Bey, eski kanaatlerini tebdil mi etmişti? Yoksa kanaatlerinde esasen samimî değil mi idi? Bu iki noktayı biribirinden tefrik etmek ve biri üzerinde tam kanaatle hüküm vermek müşküldür.

Efendiler, böyle meşkûk bir hüküm vermeğe girişmektense; vaziyetin mütaleasını teshile medar olacak bazı safahatı, muamelâtı ve münakaşatı, heyeti aliyenize hatırlatmağı tercih ederim.

Lozan Sulh Konferansına Tevfik Paşa ve rüfekası da iştirak etmek istiyordu

Arzetmiştim ki, saltanatın lâğvı, Lozan Konferansına İstanbuldan da bir heyeti murahhasa davet edilmesi ve İstanbulun yani Vahdettin ve Tevfik Paşa ve rüfekasının dahi böyle bir daveti, Türk milletinin büyük emeklerle, fedakârlıklarla istihsal eylediği menfaati küçültmek, belki de manasız bir mahiyete düşürmek pahasına olduğu halde; kabul eylemesi yüzünden ileri gelmişti.

Tevfik Paşa, evvelâ benim şahsıma bir telgraf verdi. 17 Teşrinievel 1922 tarihli olan bu telgrafnamede; Tevfik Paşa, ihraz olunan muzafferiyetin, bundan böyle, İstanbul ve Ankara arasında ihtilâf ve ikiliği kaldırmış ve vahdeti milliyemizi temin etmiş olduğunu yazıyordu. Yani, Tevfik Paşa demek istiyordu ki, memlekette düşman kalmadı, binaenaleyh padişah yerinde, hükûmet onun yanında; millete düşen bu makamların vereceği evamire itaat etmektir. Bu takdirde vahdete mâni elbette bir şey kalma-

mış olur. Yalnız, Ankaradan biraz daha hizmet istemek ferasetinde bulunuyordu. O da, sulh konferansına İstanbulun ve Ankaranın birlikte davet edileceğine binaen daha evel tarafımdan gayet mahremane talimatı hâmil bir zatın sürati mümkine ile İstanbula izammı temin etmek idi *(Ves. 260)*.

Tevfik Paşaya tebliğ edilmek üzere, İstanbulda Hâmit Beye yazdığım telgrafname ile «Tevfik Paşa ve rüfekasının, siyaseti devleti teşvişten mücanebet eylememeleri hususunun, ne derece azîm mes'uliyeti bâdi olacağının derkâr bulunduğunu» bildirdim *(Ves. 261)*.

Maatteessüf Hâmit Bey, bu telgrafnamemin aynen Tevfik Paşaya bildirilmesi lâzımgeldiğinde mütereddit kalmış, bunu kendine mahsus direktif telâkki eylemiş; maahaza bu telgrafnamem muhteviyatı dairesinde Tevfik Paşaya üç gün zarfında beş kere tebligatta bulunmuş; hatta Tevfik Paşa ve rüfekayi mesaisinin, konferansa murahhas göndermemeleri için gazetelere, ajanslara, tebliği icap eden beyanatın esaslarını havi bir müsvedde dahi göndermiş *(Ves. 262)*.

Menfaatlerini mülevves bir tahtın, çürümüş, çökmüş ayaklarına sarılmakta bulanlar

Bütün menfaatlerini mülevves bir tahtın, çürümüş, çökmüş ayaklarına sarılmakta, yalnız bunda gören, Tevfik Paşa ve emsali paşalardan mürekkep Vahdettin heyetinin gizli maksatlarını, behemehal terviç ettirmek yolundan başka hiçbir şeyle iştigal etmedikleri anlaşılıyordu. Tevfik Paşanın bana çektiği telgrafın, muttali olmadığını bildirdiği cevaptan sora, doğrudan doğruya 10 Teşrinievel 1922 tarihli telgrafnamesile ve sadrazam unvanile Meclis Riyasetine müracaat etti *(Ves. 263)*.

Müracaatname muhteviyatı, Osmanlı devrinin Tevfik Paşalarına has bir tarzda idi.

Tevfik Paşa ve arkadaşları, bu telgrafnamelerile, ihraz olunan muvaffakıyatın husulüne hizmet ettiklerinden bahsedecek kadar cesaret gösterebilmişlerdir.

Efendiler, Osmanlı Devletinin, gayrimeşru olarak hükûmeti namını taşımak gafletinde bulunan, Tevfik Paşa, Ahmet İzzet Paşa ve emsalinden mürekkep son Osmanlı heyetile fazla iştigal faydasızdır. Sözümü Meclis müzakeratına nakledeceğim.

Mevzuubahs mesele dolayısile, Mecliste 30 Teşrinievel 1922 günü müzakerat başladı. Çok hatipler, çok sözler söylediler. İstanbuldaki Osmanlı hükûmetlerini, Ferit Paşa devresinden sora, Tevfik Paşa perdesinin açıldığını ve bu perdeyi açanların idrakten mahrum, vicdandan mahrum, birtakım insanlar olduğunu

beyan ederek, bu adamlara lâzım olan kanunî muamelenin yapılmasını talep ettiler.

«Böyle bir zihniyeti taşıyan; yani, bize bukadar ahmakça teklifatta bulunan zevat — . . . . — hakikaten Babıalinin, hüviyeti tarihiyesine vaz'ı imza eden ve her şeyden ziyade oraya merbut olan zevattır....» dediler.

İstanbulda, hükûmet nam ve şiarını takınan adamların; Hıyaneti Vataniye Kanununa tevfikan; tecziyesine ait takrirler okundu.

Efendiler, Osmanlı İmparatorluğunun münkariz olduğunu, yeni bir Türkiye Devletinin tevellüt ettiğini, Teşkilâtı Esasiye Kanunile, hukuku hükümraninin, millete ait bulunduğunu ifade eder bir takrir hazırlandı. Sekseni mütecaviz arkadaşa imza ettirildi. Bu takrirde benim de imzam vardır.

Bu takrir; okunduktan sora, ciddî olarak muhalif vaziyet alanların başında iki zat göründü. Bunlardan biri, Mersin Meb'usu bulunan Miralay Salâhattin Beydir. İkincisi, İzmirde asılan Ziya Hurşittir. Bunlar, saltanatın lâğvolunmaması kanaatinde bulunduklarını; vazıhan izhar eylediler.

Osmanlı saltanatının lâğvı kararının verildiği gün Teşkilâtı Esasiye, Şer'iye, ve Adliye Encümenlerinin müşterek içtimaı

Efendiler, 31 Teşrinievel 1922 günü Meclis içtima etmedi. Bugün Müdafaai Hukuk Grupu içtimaı oldu. Bu içtimada, Osmanlı saltanatının lâğvı zarurî olduğu hakkında beyanatta bulundum. 1 Teşrinisani 1922 günü Meclis içtimamda ayni mesele, uzun münakaşalara maruz kaldı. Mecliste de mufassal beyanatta bulunmak lüzumunu hissettim *(Ves. 264)*. İslâm ve Türk tarihinden bahsederek hilâfet ve saltanatın ayrılabileceğini, hakimiyet ve saltanatı milliye makamının Türkiye Büyük Millet Meclisi olabileceğini, vakayii tarihiyeye müsteniden, izah ettim. Hulâgûnun, Halife Mutasımı idam ederek dünya yüzünde, filen hilâfete hatime verdiğini ve 1517 de Mısırı zapteden Yavuz; orada unvanı halife olan bir mülteciye ehemmiyet vermeseydi; hilâfet unvanının, zamanımıza kadar miras kalmış bulunmıyacağını, anlattım.

Bundan sora; meseleye müteallik takrirler, üç encümene: Teşkilâtı Esasiye, Şer'iye ve Adliye Encümenlerine havale olundu. Bu üç encümen heyetinin bir araya gelip; bizim, takip ettiğimiz maksada göre, meseleyi hal ve intaç etmesi elbette, müşkül idi. Vaziyeti yakından ve bizzat takip etmek lâzımgeldi.

Müşterek encümene anlattığım hakikat

Üç encümen, bir odada içtima etti. Riyasetine Hoca Müfit Efendiyi intihap eyledi. Meseleyi müzakere etmeğe başladılar. Şer'iye Encümenine mensup hoca efendiler; hilâfetin saltanattan

münfek olamıyacağını, maruf safsatalara istinat ettirerek, iddia ettiler. Bu müddeayatın cerh ve nakzında serbest idarei kelâm edenler, ortaya çıkar görünmediler. Biz çok kalabalık olan ayni odanın bir köşesinde münakaşayı dinliyorduk. Bu tarzda, müzakerenin maksut neticeye iktiranma intizar etmek, beyhude idi. Bunu anladık. Nihayet; müşterek encümen reisinden söz aldım. Önümdeki sıranın üstüne çıktım. Yüksek sesle, şu beyanatta bulundum: «Efendim, dedim. Hakimiyet ve saltanat hiç kimse tarafından hiç kimseye, ilim icabıdır diye; müzakere ile, münakaşa ile verilmez. Hakimiyet, saltanat kuvvetle, kudretle ve zorla alınır. Osmanoğulları, zorla Türk milletinin hakimiyet ve saltanatına, vazıılyet olmuşlardı; bu tasallûtlarını altı asırdanberi idame eylemişlerdi. Şimdi de, Türk milleti bu mütecavizlerin hadlerini ihtar ederek, hakimiyet ve saltanatını, isyan ederek kendi eline, bilfiil, almış bulunuyor. Bu bir emrivakidir. Mevzuubahs olan; millete saltanatını, hakimiyetini bırakacak mıyız, bırakmıyacak mıyız? meselesi değildir. Mesele zaten emrivaki olmuş bir hakikati ifadeden ibarettir. Bu, behemehal, olacaktır. Burada içtima edenler, Meclis ve herkes meseleyi tabiî görürse, fikrimce muvafık olur. Aksi takdirde, yine hakikat usulü dairesinde ifade olunacaktır. Fakat ihtimal bazı kafalar kesilecektir.

İşin ciheti ilmiyesine gelince; hoca efendilerin hiç merak ve endişelerine mahal yoktur. Bu hususta ilmî izahat vereyim» dedim ve uzunuzadıya birtakım izahatta bulundum. Bunun üzerine Ankara Meb'uslarından, Hoca Mustafa Efendi, affedersiniz Efendim; dedi biz meseleyi başka noktai nazardan mütalea ediyorduk; izahatınızdan tenevvür ettik. Mesele, Müşterek Encümence halledilmişti.

Osmanlı saltanatının, inhidam ve inkıraz merasiminin son safhası

Süratle kanun lâyihası, tespit olundu. Ayni günde Meclisin ikinci celsesinde okundu. Tayini esami ile reye vaz'ı, teklifine karşı, kürsüye çıktım. Dedim ki, buna hacet yoktur, memleket ve milletin istiklâlini ebediyen mahfuz kılacak esasatı Meclisi Âlinin, müttefikan kabul edeceğini zannederim (Reye sesleri) yükseldi. Nihayet, reis, reye koydu; ve müttefikan kabul edilmiştir, dedi. Yalnız menfi bir ses işitildi; «ben muhalifim!.».. Bu sada (söz yok!) sadalarile boğuldu. İşte Efendiler; Osmanlı saltanatının; inhidam ve inkıraz merasiminin son safhası bu suretle cereyan etmiştir.

17 Teşrinisani 1922 tarihli resmî bir telgrafın ilk cümlesi şu idi: «Vahdettin Efendi bu gece saraydan gaybubet eylemiştir.» Bu telgrafnamenin daha bir iki cümlesini 18 Teşrinisani 1922 gününe ait Meclis zabıt ceridesinde mütalea buyurmuşsunuzdur. Fakat, telgrafnamenin aslında, gaybubetin kimlerin delâletile vukubulduğu ihtimalinden ve emanatın sureti muhafazasından ve saireden bahseden alt tarafı da vardır.

Hain Vahdettin bir İngiliz harp gemisile İstanbuldan kaçıyor

Ayni günkü zabıtta okunmuş olan bir mektup suretile, ona melfuf, — ajanslarla neşrolunmuş — bir beyanname suretini de tekrar okuyalım:

Mektup sureti

Bir nüshasını leffettiğim resmî beyannamede söylendiği veçhile zatı şahane kendisini İngilterenin ziri himayesine vazederek bir İngiliz sefinei harbiyesile İstanbuldan müfarekat etmiştir...

17 Teşrinisani 1922. İmza: Harington

Melfuf olan beyanname sureti

Resmen beyan olunur ki, zatı şahane vaziyeti hazıra neticesinde hürriyet ve hayatını tehlikede gördüğünden, bütün islâmların halifesi sıfatile İngiliz himayesini ve ayni zamanda İstanbuldan başka bir yere naklini talep etmiştir. Zatı şahanenin arzusu bu sabah ifa olunmuştur. Türkiyedeki İngiliz kuvvetlerinin Başkumandanı Jeneral Sir Çarls Harington zatı şahaneyi almağa giderek bir İngiliz harp sefinesine kadar kendisine refakat etmiş ve zatı şahane vapurda Bahrisefit filosu Umum Kumandanı Amiral Sir de Bruk tarafından istikbal edilmiştir. İngiltere Fevkalâde Komiser Vekili Sir Nevil Henderson zatı şahaneyi sefinede ziyaret ederek Kıral Beşinci Jorja bildirmek üzere arzularını sormuştur.

Jeneral Haringtonun Ulviye Sultan namında bir kadına gönderdiği fransızca bir mektup ta vardır. Bu mektup, hiçbir cevap verilmemiş olduğu kaydile aynen Refet Paşaya gönderilmiş. O da bize, 25 Teşrinisani 1922 tarihinde suretini bildirmişti. Fransızca mektubun bildirilen türkçe sureti şudur:

Sultan Hanımefendi Hazretleri, el'an Maltaya yaklaşmakta bulunan zatı hazreti padişahiden, ailesi ahvalinden malûmat ricasını havi bir telsiz aldım. Bu bapta, geçen cumartesi Yıldızdan malûmat almış ve kadınefendi hazretlerinin kemali afiyette şadan olduklarını öğrenmiş ve derhal zatı şahaneye arzetmiştim. Eğer ailei şahane hakkında malûmat lûtfedebilirseniz onu derhal zatı şahaneye arzetmekle bahtiyar olurum. Zatı şahanenin maruz bulundukları müşkülât dolayısile en samimî temenniyatımın zatı aliyelerine ve ailei şahaneye iblağına müsaade buyurmanızı ve en derin hürmet ve tevkiratımın kabulünü rica ederim. İmza: Harington.

Efendiler, bu son mektup iştigale değer mahiyette değildir. Bundan başka, Jeneral Haringtonun, İstanbuldaki askerî memurumuza yazdığı mektubun ve melfufunun muhteviyatı hakkında da mütalea dermeyanmı zait bulurum.

Asil bir milleti hacil bir vaziyete düşüren sefil

Efkârı umumiyeyi, vaziyeti hakikiye ile karşı karşıya bırakmağı tercih ederim. **Sakim bir tevarüs usulü neticesi olarak, büyük bir makam, tantanalı bir unvan ihraz edebilmiş bir sefilin, izzetinefsi çok yüksek, asil bir milleti nasıl hacil bir vaziyete düşürebileceği, o zaman, daha tabiî surette anlaşılır.**

Filhakika, herne sebep ve suretle olursa olsun, Vahdettin gibi hürriyet ve hayatını milleti içinde, tehlikede görebilecek kadar, adi bir mahlûkun, bir dakika dahi olsa, bir milletin resikârında bulunduğunu düşünmek ne hazindir! Şayanı teşekkürdür ki, bu alçak, mevrus saltanat makamından, millet tarafından ıskat olunduktan sora, denaetini itmam etmiş bulunuyor. Türk milletinin bu takaddümü elbette, takdire lâyıktır.

Âciz, adi his ve idrakten mahrum bir mahlûk; kabul eden, herhangi bir ecnebinin himayesine girebilir; fakat, böyle bir mahlûkun, bütün islâmların halifesi sıfatını haiz bulunduğunu ifade etmek elbette muvafık değildir. Böyle bir telâkkinin doğru olabilmesi, evvelemirde, bütün islâm kütlelerinin esir olmaları şartına vabestedir. Halbuki, cihanda hakikat, böyle midir? Biz, Türkler, bütün tarihî hayatımızca hürriyet ve istiklâle timsal olmuş bir milletiz! Kıymetsiz hayatlarını iki buçuk gün fazla, sefilâne sürükliyebilmek için, her türlü mezelleti mubah gören halifeler oyununu da

sahneden kaldırabildiğimizi gösterdik. Bu suretle devletlerin, milletlerin, yekdiğerile münasebatında şahısların, bahusus mensup olduğu devlet ve milletin zararına da olsa, şahsî vaziyet ve hayatlarından başka bir şey düşünemiyecek pespayelerin ehemmiyeti olamıyacağı hakikati malûmesini teyit ettik.

Milletler münasebatında, mankenlerden istifade sistemine rağbet devrine hatime vermek, medenî âlemin samimî temennisini teşkil etmelidir!

Abdülmecit Efendinin Büyük Millet Meclisince halife seçilmesi

Muhterem Efendiler, firarî halife, Türkiye Büyük Millet Meclisinde halolundu. Yerine, sonuncu halife olan Abdülmecit Efendi intihap edildi.

Meclisçe, yeni halife intihap olunmadan evel, intihap olunacak zatın da padişahlık sevda ve davasına kapılarak herhangi bir ecnebi devlete iltica etmesi ihtimalini bertaraf etmek lâzımdı. Bunun için, İstanbulda bulunan memurumuz Refet Paşaya, Abdülmecit Efendi ile görüşerek ve hatta elinden Türkiye Büyük Millet Meclisinin hilâfet ve saltanat hakkında ittihaz ettiği kararı tamamen kabul ettiğine dair, bir de, senet alarak göndermesini yazdım. Bu yazdıklarım yapılmıştır.

18 Teşrinisani 1922 günü İstanbulda Refet Paşaya yazdığım bir şifre telgrafname ile de verdiğim talimatta, başlıca şu noktaları kaydetmiştim: «Abdülmecit Efendi, halifei müslimin unvanını kullanacaktır. Bu unvana, başka sıfat ve kelime ilâve edilmiyecektir. Âlemi islâma iblağ olunmak üzere ihzar edeceği bir beyannameyi delâletinizle, evvelâ, şifre olarak bildirecektir. Tasvip olunduktan sora tekrar şifre ile ve delâletinizle kendisine bildirilecek, ondan sora neşrolunacaktır. Bu beyannamenin metnini başlıca şu noktalar teşkil edecektir:

a) Türkiye Büyük Millet Meclisinin kendisini hilâfete intihabından sarahaten beyanı memnuniyet olunacaktır.

b) Vahdettin Efendinin tarzı hareketi mufassalan takbih edilecektir.

c) Teşkilâtı Esasiye Kanununun onuncu maddesine kadar olan mevaddı muhteviyatı tarzı münasipte ve mühim mana ve müfadı aynen zikredilmek suretile Türkiye Devletinin ve Büyük Millet Meclisinin ve Hükûmetinin mahiyeti mahsusası ve usulü

idaresinin Türkiye halkı ve bütün islâm âlemi için enfa ve evfak olduğu zikir ve tespit kılmacaktır.

d) Türkiye millî halk hükûmetinin hidematı mesbuka ve mesaii meşkûresinden takdirkârane bir lisan ile bahsolunacaktır.

e) İşbu beyannamede nikatı mesrudeden maada, siyasî addedilebilecek bir nokta ve fikir dermeyan edilmiyecektir.

19 Teşrinisani 1922 tarihli açık bir telgrafla da Abdülmecit Efendiye: «Türkiye Devletinin hakimiyetini bilâkaydüşart milletin uhdesinde mahfuz tutan Teşkilâtı Esasiye Kanununa tevfikan icra kudreti ve teşri salâhiyeti kendisinde mütecelli ve mütemerkiz bulunan milletin yegâne ve hakikî mümessillerinden mürekkep Türkiye Büyük Millet Meclisinin 1 Teşrinisani 1922 tarihinde müttefikan kabul ettiği esbabı mucibe ve esasat dairesinde Meclisi Âlice 18 Teşrinisani 1922 tarihinde münakit celsede hilâfete intihap buyurulmuş olduğunu» tebliğ ettim *(Ves. 265)*.

19 Teşrinisani 1922 tarihli bir şifre telgrafname ile Refet Paşa, yazdığımız telgraflara cevap veriyordu; Abdülmecit Efendi, imza balâsında halifeimüslimin ve hadimülharemeyn unvanının bulunması ve cuma selâmlığında hil'at ve Fatihe ait şekilde bir sarık takınması mümkün ve muvafık olacağı mütaleasında bulunmuş. Âlemi islâma yazacağı beyanname muhteviyatı hakkında dermeyan ettiği mütaleada, Vahdettin Efendi hakkında bir şey söylemek hususunda itizar etmiş ve beyannamenin İstanbul gazetelerinde hini neşrinde türkçesile beraber bir de arapça suretinin neşrettirilmesi mütaleasını dermeyan eylemiş *(Ves. 266)*.

Refet Paşaya makina başında 20 Teşrinisani 1922 günü verdiğim cevapta; halifei müslimin unvanile beraber hadimülharemeynişşerifeyn tabirinin istimalini tensip ettim. Cuma merasiminde Fatihin kıyafetine girmesini gayritabiî buldum. Redingot veya istanbulin giyebileceğini; askerî üniformanın bittabi mevzuubahs olamıyacağını bildirdim. Neşrolunacak beyannamede Vahdettinin ismi zikrolunmaksızın sabık halifenin şahsiyeti maneviyesinden ve zamanında düşülen derekeden bahsedilmesi lüzumlu olduğu mütaleasında bulundum.

Abdülmecit Efendi, babasının adı münasebetile de olsa "Han„ unvanından vazgeçemiyor

Refet Paşadan, 20 Teşrinisani 1922 de aldığım şifre telgrafnamenin birinci maddesinde, Refet Paşa diyordu ki, Abdülmecit Efendinin 29 Rebiülevvel tarihli muharreratı zirinde (Halifei Resulûllâh Hadimülharemeynişşerifeyn cümlesinin altında Abdülmecit bin Abdülâziz Han) imzası kullanılmıştır.

Efendiler, yaptığımız ikazı hüsnü telâkki ettiğini ifade eylemiş olan Abdülmecit Efendi (halifei müslimin) yerine (halifei resulûllah) ve babasının ismi münasebetile (han) unvanlarını kullanmaktan men'i nefsedememiştir. Birtakım mütalealardan sora da Vahdettin hakkındaki beyanattan sarfınazar ettiğini ve çünkü «âharın ef'ali rediesini mevzuubahs etmek suretile bile olsa, bu kabîl beyanatın meslek ve seciyesine giran geleceğinin derkâr bulunduğunu» bildirmiş. Bu husus, telgrafnamenin ikinci maddesinde münderiç idi. Telgrafnamenin üçüncü maddesini, benim, Meclis Reisi sıfatile kendisine, hilâfete intihap olunduğunu tebliğ eden telgrafnameme yazdığı cevap teşkil ediyordu. Bu cevabın serlevhası «Ankarada Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Müşür Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine» diye şahsıma hitap halinde idi. Dördüncü maddede, âlemi islâma tebliğ edeceği beyanname sureti vardı. Bu beyannamenin yazıldığı İstanbulun; (Darülhilâfetülaliye) olduğu da itina ile mukayyet bulunuyordu.

21 Teşrinisani 1922 tarihli bir telgrafta; (halifei resulûllah) yerine evelce bildirdiğimiz gibi (halifei müslimin) denilecektir dedik. Kendisine, hilâfeti tebliğ eden telgrafnamemize vereceği cevabın şahsıma değil, Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyasetine olmasını ihtar ettik. Muharreratında, siyasî, umumî hususlara şamil kelimeler olduğundan ve bunlardan ihtiraz lüzumundan bahsettik.

Efendiler, ehemmiyetsiz teferruat gibi telâkki edilmesi pek mümkün olan bu izahatımla işaret etmek istediğim esaslı nokta şudur: Ben, saltanatı şahsiyenin ilgasından sora; başka unvanla ayni mahiyette bir makamdan ibaret olması lâzımgelen hilâfetin de, mülga olduğunu kabul ediyordum. Bunun, münasip zaman ve fırsatta telâffuzunu tabiî buluyordum. Halife intihap olunan Abdülmecit Efendinin, bu hakikatten büsbütün gafil olduğu iddia olunamaz. Bahusus, kendisinin halife unvanile icrayi saltanatı esbap ve şeraitini ihzar ve temin edebileceklerini tahayyül edenlerin mevcudiyeti düşünülürse; muhatabımızın ve tabiî taraftaranının saffet ve gafletine zahip olmak asla caiz olamazdı.

Şimdi arzu buyurursanız, halife intihabı münasebetile Meclisin 18 Teşrinisani 1922 günü hafi celselerinde geçen müzakeratı hakkında kısa bir fikir vereyim.

Halife olacak zatın sıfat ve salâhiyeti ne olacaktı

Mecliste meseleyi çok ciddî ve mühim telâkki edenler vardı ve bahusus hoca efendiler kendi ihtısaslarına müteallik bir mevzu

bulduklarından çok dikkatli ve müteyakkız idiler. Bir halife kaçmış.. onu haletmek, yenisini intihap eylemek.. Sora yenisini İstanbulda bırakmayıp Ankaraya getirmek.. milletin ve devletin yakından başına geçirmek.. Hulâsa; halifenin firarı yüzünden Türkiyede, bütün âlemi islâmda teşevvüş vukua gelmiş veyahut gelecekmiş.. onun için tedbirler alınmalı imiş.. tarzında mütalealar, endişeler dermeyan olunuyordu.

Bazı hatipler de, halife olacak zatın sıfatının, salâhiyetinin ne olacağını tespit lüzumundan bahsediyorlardı.

Ben de, müzakere ve münakaşaya iştirak ettim. Beyanatımın ekseri, dermeyan edilen mütaleata, cevap mahiyetinde idi. Söylediklerimin esasları şu cümlelerde mündemiç bulunuyordu:

«Mevzuubahs meseleyi çok münakaşa ve tahlil etmek mümkündür. Fakat, münakaşat ve tahlilâtta nekadar ileri gidersek meseleyi halletmekte o kadar müşkülât ve teahhurata uğrarız. Yalnız şu noktaya nazarı dikkati celbederim; bu Meclis, Türkiye halkının Meclisidir. Bu Meclisin sıfat ve salâhiyeti yalnız ve ancak Türkiye halkının ve Türk vatanının hayatına ve mukadderatına şamil ve nafiz olabilir. Meclisimiz, kendi kendine bütün âlemi islâma şamil bir kudret iktisap edemez Efendiler! Türk milleti ve onun mümessillerinden mürekkep olan Meclisimiz, kendi mevcudiyetini, halife unvanını taşıyan veya taşıyacak olan bir zatın eline veremez ve vermiyecektir Efendiler! Bundan dolayı âlemi islâmda teşevvüş varmış veyahut olacakmış. Bunların hepsi manasız ve yalan sözlerdir. Kim söylemişse yalan söylemiştir, yalan söylüyor.

Bu sözüme itiraz eden bir zata cevap verdim, alenen dedim ki:

— Sen yalan söyliyebilirsin, müstaitsin!.

Efendiler, dağdağaya mahal olmadığını izahtan sora beyan ettim ki, bizim, cihan nazarında en büyük kuvvet ve kudretimiz, yeni şekil ve mahiyetimizdir. Makamı hilâfet tahtı esarette olabilir. Halife namını taşıyanlar ecnebilere iltica edebilirler. Düşmanlar ve halifeler beraber olabilirler ve her şeyi yapmağa teşebbüs edebilirler. **Fakat, yeni Türkiyenin tarzı idaresini, siyasetini, kuvvetini kat'iyyen sarsamazlar.**

Türkiye halkının bilâkaydüşart hakimiyetine sahip olduğunu bir defa daha ve kat'iyetle tekrar ediyorum. Hakimiyet, hiçbir mana, hiçbir şekil ve hiçbir renkte ve delâlette iştirak kabul etmez. Unvanı halife olsun, ne olursa olsun hiç kimse bu milletin mukadderatında müşareket sahibi olamaz. Millet, buna kat'iyyen müsaade edemez. Bunu teklif edecek hiçbir millet vekili bulunamaz. Binaenaleyh, firarî halifeyi hal, yenisini intihap ve bu mevzua müteallik bütün muamelâtta söylediğim **noktai nazarlar dahilinde hareket zarurîdir.** Başka türlüsüne kat'iyyen imkân yoktur.»

Türkiye halkı bilâkaydüşart hakimiyetine sahiptir

Muhterem Efendiler, biraz münakaşalı ve gürültülü olmakla beraber Meclisin ekseriyetile, yapılacak muamele üzerinde mutabakat husul buldu. Ondan soraki, netice de malûmu âlileri oldu.

Saltanatın lâğvı üzerine İstanbulda hükûmet unvanını taşıyan Tevfik ve İzzet Paşalar ve rüfekasının saraya istifalarını nasıl verdiklerinden; İstanbul idaresini tanzim için verdiğimiz evamir ve talimattan da bahsederek heyeti aliyenizi yormağı faydalı bulmuyorum.

Lozan Sulh Konferansı

Lozan Konferansı içtimaı umumisi 21 Teşrinisani 1922 tarihinde vukubulmuştur. Bu Konferansta Türkiye Devletini İsmet Paşa Hazretleri temsil etti. Trabzon Meb'usu Hasan Bey ve Sinop Meb'usu Rıza Nur Bey, İsmet Paşanın riyasetindeki heyeti murahhasayı teşkil ediyordu.

Heyeti murahhasamız, Teşrinisani 1922 iptidalarında, Lozana gitmek üzere Ankaradan müfarekat etti.

Efendiler, iki devirden ibaret olup sekiz ay devam eden Lozan Konferansı ve neticesi dünyanın malûmu bulunan bir keyfiyettir.

Bir müddet, Ankarada, Lozan Konferansı müzakeratını takip ettim. Müzakereler hararetli, münakaşalı cereyan ediyordu. Türk hukukunu tasdik eder müspet netayiç görülmüyordu. Ben, bunu, pek tabiî buluyordum. Çünkü, Lozan sulh masasında mevzuubahs edilen mesail, üç, dört senelik yeni devreye ait ve munhasır kalmıyordu. Asırlık hesaplar rü'yet olunuyordu. Bukadar eski, bukadar karışık, bukadar mülevves hesapların içinden çıkmak, elbette, okadar basit ve kolay olmıyacaktı.

Efendiler, malûmdur ki, yeni Türk Devletinin istihlâf ettiği Osmanlı Devleti uhudu atika namı altında birtakım kapitülasyonların zebunu idi. Hıristiyan anasır birçok imtiyazlara ve istisnaiyetlere malik bulunuyordu. Osmanlı Devleti, Osmanlı memleketlerinde bulunan ecnebilere hakkı kazasını tatbik edemezdi; Osmanlı tebaasından aldığı vergiyi ecnebilerden almaktan memnu bulunuyordu; devletin hayatını kemiren, kendi dahilindeki anasır hakkında tedabir almaktan menedilirdi.

Osmanlı Devleti, kendisini tesis eden, unsuru aslînin Türk milletinin insanca yaşamasını temin edecek esbaba da tevessülden menedilmişti; memleketi imar edemez, şimendifer yaptıramaz, hatta mektep yaptırmakta serbest değildi; bu gibi ahvalde derhal ecanip müdahale ederdi.

Osmanlı hükümdarları ve mukarripleri, debdebe ve darat içinde hayatlarını temin için memleket ve milletin bütün menabii servetini kuruttuktan başka, milletin her türlü menafiini hasretmek ve devletin haysiyet ve şerefini feda eylemek suretile birçok istikrazlar yapmışlardı. Okadar ki, devlet bu istikrazların faizlerini ödiyemiyecek hale gelmiş, cihan nazarında müflis addolunmuştu.

Osmanlı Devletinin dünya nazarında hiçbir kıymeti kalmamıştı

Efendiler, varisi olduğumuz Osmanlı Devletinin dünya nazarında hiçbir kıymeti, fazileti ve haysiyeti kalmamıştı; hukuku beynelmilelden hariç tanınmış, adeta sahabet ve vesayet altına alınmış bir mahiyette farzolunuyordu.

Maziye ait müsamahaların, hataların faili biz olmadığımız halde, esasen asırların müterakim hesabatı bizden sorulmamak lâzımgelirken bu hususta da, dünya ile karşı karşıya gelmek bize teveccüh etmişti. Millet ve memleketi hakikî istiklâl ve hakimiyetine sahip kılmak için bu müşkülât ve fedakârlığı da iktiham etmek bizim üzerimize tahmil olunmuştu. Ben, neticenin behemehal müspet olacağından emin idim. Türk milletinin mevcudiyeti için, istiklâli için, hakimiyeti için behemehal istihsal ve temine mecbur olduğu esasların, cihanca tasdik olunacağına asla şüphe etmiyordum. Çünkü, hakikatte, bu esaslar, kuvvet ve liyakatle filen ve maddeten istihsal edilmiş idi. Konferans masasında talep ettiğimiz, zaten istihsal edilmiş olan hususatın usulen ifade ve tasdikından başka bir şey değildi. Mutalebatımız, sarih ve tabiî haklarımızdı. Bundan başka, hukukumuzu muhafaza ve temin için kudretimiz de vardı; kuvvetimiz de kâfi idi. En büyük kuvvetimiz, en şayanı emniyet mesnedimiz, hakimiyeti milliyemizi idrak etmiş ve onu bilfiil halkın eline vermiş ve halkın elinde tutabileceğimizi filen ispat eylemiş olduğumuz idi.

İşte, bu mülâhazalara binaen, Konferansın cereyanını sükûnetle takip ediyor ve gösterdiği makûs vaziyetlere lüzumundan ziyade ehemmiyet atfetmiyordum.

Halk ile yakından temasa gelmek, ahvali ruhiye ve temayülâtı fikriyeyi bir daha tetkik etmek için

Efendiler, saltanatın ilgası, hilâfet makamının salâhiyetsiz kalışı üzerine, halk ile yakından temasa gelmek, ahvali ruhiye ve temayülâtı fikriyeyi bir daha tetkik etmek mühimdi.

Bundan başka, Meclis son senesine dahil olmuş bulunuyordu. Yeni intihap münasebetile, Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyetini siyasî bir fırkaya tahvil etmeğe karar vermiştim. Sulh takarrür ettiği takdirde, cemiyet teşkilâtımızın, siyasî

fırkaya inkılâbını lüzumlu görüyordum. Bu hususta da halk ile bizzat hasbihal etmeği muvafık ve faydalı mütalea ediyordum. Zaferden sora, talim ve terbiye ile iştigale başlamış olan ordumuzu da yakından görmek istiyordum. İşte, bu maksatlarla, Garbî Anadoluda bir seyahat icra etmek üzere 14 Kânunusani 1923 tarihinde Ankaradan hareket ettim.

Eskişehirden itibaren, İzmit, Bursa, İzmir, Balıkesirde halkı münasip mahallerde toplayarak uzun hasbihallerde bulundum. Ahalinin, bana istedikleri gibi serbest sualler tevcih etmesini talep ettim. Sorulan suallere, cevap teşkil etmek üzere, altı saat, yedi saat devam eden konferanslar verdim.

Muhterem Efendiler, hemen heryerde halkın anlamak istediği hususattan nazarı dikkati celbeden noktalar şunlardı:

Lozan Konferansı ve neticesi, hakimiyeti milliye ve makamı hilâfet ve bunların vaziyetleri ve münasebetleri ve bir de teşkil etmek niyetinde olduğum anlaşılan siyasî fırka...

Lozan Konferansı müzakeratını, cereyan ettiği gibi, heryerde, hulâsa ediyordum. Neticenin müspet olacağı hakkındaki kanaatimi de beyan ederek milletin müsterih olmasına çalışıyordum.

Hakimiyeti Milliye ve makamı hilâfetin vaziyetleri ve münasebetleri

Hakimiyeti milliye ve makamı hilâfetin vaziyetleri ve münasebetleri ne olduğu hakkında, halkın merak ve endişe etmekte hakkı vardı.. Zira, Meclis 1 Teşrinisani 1922 tarihli kararile, hakimiyeti şahsiyeye müstenit şekli hükûmetin 16 Mart 1920 tarihinden itibaren ve ebediyen tarihe intikal eylediğini ilân ettikten sora, birtakım Şükrü Hocalar «efkârı umumiyei islâmiye tereddüt ve ıstırabata düşmüştür» diyerek hareket ve faaliyete geçtiler. «Hilâfet ayni hükûmettir. Hilâfetin hukuk ve vezaifini iptal etmek hiç kimsenin, hiçbir meclisin elinde değildir» davasını ortaya atmışlardı. Meclisin, milletin lâğvettiği saltanatı şahsiyeyi hilâfet makamında idame ve padişah yerine halife ikame etmek sevdasına düşmüşlerdi.

Filhakika, mürteci bir hizip, Karahisarı Sahip Meb'usu bulunan Hoca Şükrü imzasile «Hilâfeti İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi» unvanile bir risale neşretti. Ankarada, 15 Kânunusani 1923 tarihinde intişar eden ve bütün Meclis azalarına tevzi edilen bu risaleden, İzmitte haberdar edildim. Risalenin üzerinde, sadece 1923 (1339) senesi yazılmıştı. Fakat risalenin daha, ben, Ankarada iken ihzar ve tab'olunduğu ve benim Ankaradan tarihi

mufarekatim olan 14 Kânunusani 1923 gününün ferdası ortaya çıkarıldığı anlaşılmış idi.

Şükrü Efendi Hoca ve rüfekası (halife Meclisin, Meclis halifenindir) safsatasile Millet Meclisini halifenin heyeti meşvereti ve halifeyi Meclisin ve dolayısile devletin reisi gibi göstermek ve kabul ettirmek istemişlerdir.

Efendiler, halife bulunan zatı, ümide düşürecek bazı sadakatkârane muameleler de calibi dikkat idi. Hafi olarak cereyan eden sadakatkârane muzaherat ise bizim haricen istidlâl ettiklerimizden daha fazla imiş. Bu bapta bir fikir vermiş olmak için o sıralarda, İstanbul ve Trakyada memur ve mümessilimiz olan Refet Paşanın ayni tarihlerde halifeye Konya isminde bir at takdimi vesilesile kendi biraderi ve ayni zamanda yaveri Rifat Beye yazdığı bir şifre ile halifenin, seryaveri vasıtasile verdiği cevabı aynen arzedeceğim:

Halife olan zatı ümide düşürecek sadakatkârane muameleler

Şifre

Rifat Beye:

Konyayı Halife Hazretlerine takdim etmek için getirtmiştim. Yalnız halen ne halde olduğunu görmedim. Cesarette bulunamıyorum. İstanbulda iyi bir hayvan bulunmıyacağını anladığım için Halife Hazretlerinin seryaverlerinden de hayvan tedariki hususunda istical etmemelerini bunun için rica etmiştim. Hayvanın tarafı Hilâfetpenahilerinden takdir edilmesini lûtfu ilâhî telâkki ediyorum. Büyük bir cür'etkârlık olacağını bilmekle beraber İstiklâl Muharebesinin tarihî bir hatırası olduğu için eski sadık bir askerin gaza yadigârı olarak takdim ettiği Konyanın Halife Hazretleri tarafından lûtfen kabulünü ve Halife Hazretlerinin en kalbî ve en ubudiyetkâr hislerle ellerini öptüğümün arz ve iblâğına tavassut etmelerini Seryaver Şekip Beyden rica ederim. Konyayı ve bu şifreyi Seryaver Şekip Beye hemen teslim ediniz.

Refet

5/1/1923

Trakya Fevkalâde Mümessili Refet Paşa Hazretlerine

Arzı hürmetkâranemdir.

Biraderi âlileri Rifat Beyin teslim eylediği telgrafnamei devletlerini Hilâfetpenah efendimize arz ve irae eyledim. Zatı hazreti vekâletpenahi gerek teyit buyurulan hissiyatı halisei müsadakatperveriden ve gerek takdim kılınan Konya namındaki hayvandan dolayı hassaten mahzuz ve müteşekkir kaldılar ve muazzez vatanımızın muhafazai istiklâli gibi pek mukaddes ve ulvî bir maksadın istihsaline çalışan yüksek nasiyeler meyanında temayüz etmiş olan zatı valâlarının da ibrazı hamaset ve fedakârî eyledikleri şehamet meydanlarından birine izafeten tesmiye kılınan bu sevimli ve güzel ata malikiyetle mübahi oldular. Cenabı Cebrail, Hazreti Fahri Kâinata (S. A. M.) tebliği risalet eylediği gibi zatı devletiniz de

Halife Hazretlerine tebliği vekâlet buyurduğunuzdan dolayı vücudu âliniz kendilerine bütün hayatı güzeştelerinin en mes'ut ve müteyemmen bir hadisesini daima ihtara vesile teşkil edecektir. Zatı samilerinin bu muazzez hatıraya karışmış olmaları hasebile sık sık ve kemali muhabbetle tahattur buyurulacakları zaten derkâr iken bir de her gün bermutat bu esbi saba reftara binildikçe yadı kıymettarı valâları tekerrür ve teceddüt edecektir. Şu satırlar ile Hilâfetpenah Efendimizin hissiyatı hakikiyei muhalâsatkârane ve kadirşinasanelerine ne dereceye kadar tercüman olabildiğimi tayin edemem. Bunda muvaffak olamadıysam noksanımı zatı devletlerine kendilerinin bizzat ibraz ve irae buyurmuş oldukları âsarı muhabbet ve iltifatı pederane daha evvelce cebrü tazmin etmiştir kanaatile müteselli olmaktayım. Bilvesile ve binnihaye selâmı mahsusu zillûllâhî ve ed'iyei hayriyei vekâletpenahîyi tebliğ ve tepşir ile kespi şeref ederek tekrimatı faikamın lûtfü kabulünü rica eylerim Efendim Hazretleri.

7 Kânunusani 1923 Seryaver

Şekip Hakkı

(Bu muhaberat ve mücamelâta, biz ancak hilâfetin ilgasından ve halife hanedanının memleketten tardından sora bittesadüf muttali olabildik).

Din oyunu aktörleri halifeyi islâmşümul bir hükümdar yapmak istiyorlardı

Arzetmeliyim ki, Şükrü Efendi Hoca ve onu ve imzasını ileri süren politikacılar, sultan veya padişah unvanını taşıyan bir hükümdar yerine unvanı halife olan bir hükümdar koyarak beyanat ve müddeayatta bulunmuşlardı. Şu fark ile ki, herhangi bir memleket ve milletin hükümdarı yerine dünyanın aktarı muhtelifesinde, kütleler halinde yaşayan, mütenevvi ırktan üç yüz milyonluk bir camiaya hükmü şamil bir hükümdardan ve onun vezaif ve salâhiyetinden bahsetmişlerdi. Bu islâmşümul muazzam hükümdarın eline, kuvvet olarak, üç yüz milyon ümmeti Muhammetten, yalnız, on, on beş milyon Türk halkını lûtfetmişlerdi. Halife ismindeki hükümdar, «ümmetlerin muamelâtını tedvir ve umuru dünyeviyelerine ait ahkâmdan, menfaatlerine en ziyade tevafuk edeni tenfiz» edecekti. Bilcümle müslümanların «hukukunu müdafaa edecek, umuru mesalihini nafiz bir azim ve irade ile» ihata eyliyecekti.

Halife ismindeki hükümdar; dünya yüzündeki üç yüz milyon ehli islâm arasında adaleti payidar edecek, hukuku âmmeyi gözetecek, emnü asayişi ihlâl edecek hadisata mâni olacak, ehli islâma ümemi saire tarafından vukuu muhtemel tecavüzata set çekecekti. Camiai islâmiyenin salâhını temine hadim esbabı medeniye ve umraniyeyi ihzar ile mükellef bulunacaktı.

Muhterem Efendiler, bukadar eçhel ve ahval ve hakayikı cihandan bu derece bihaber Şükrü Hoca ve emsalinin milletimizi iğfal için, ahkâmı islâmiye, diye neşrettikleri safsataların esasen tekrara değeri yoktur. **Fakat, bunca asırlarda olduğu gibi, bugün dahi, akvamın cehlinden ve taassubundan istifade ederek bin bir türlü siyasî ve şahsî maksat ve menfaat temini için dini alet ve vasıta olarak kullanmak teşebbüsünde bulunanların, dahil ve hariçte mevcudiyeti, bizi, bu zeminde söz söylemekten, maatteessüf, henüz müstağni bulundurmuyor. Beşeriyette, din hakkındaki ihtisas ve vukuf, her türlü hurafelerden tecerrüt ederek, hakikî ulûm ve fünun nurlarile musaffa ve mükemmel oluncıya kadar, din oyunu aktörlerine, heryerde tesadüf olunacaktır.**

Şükrü Hocaların nekadar manasız, mantıksız ve kabiliyeti icraiyeden mahrum efkâr ve ahkâm savurduklarını anlamamak için cidden, Hoca Efendi gibi Allahlık denilen mahlûkattan olmak lâzımdır.

Halife ve hilâfet, onların dediği gibi, sultası umum dünya müslümanlarına şamil olmak lâzımgelince, bütün mevcudiyetini ve menabii kuvvetini halifenin emrü nehyine hasretmekle Türkiye halkının omuzlarına tahmil edilecek yükün nekadar ağır olacağını insaf edip düşünmek lâzımgelmez midi?

Onların serdeyledikleri icabat ve ahkâma göre, halife namında hükümdar; Çin, Hint, Afgan, İran, Irak, Suriye, Filistin, Hicaz, Yemen, Asir, Mısır, Trablus, Tunus, Cezayir, Fas, Sudan, hulâsa dünyanın her tarafındaki islâmların ve islâm memleketlerinin umurunda tasarruf sahibi olacaktı.

Bu hayalin, hiçbir vakit tahakkuk etmemiş olduğu malûmdur. İslâm cemaatlerinin, biribirinden tamamen ayrı maksatlarla iftirak eyledikleri; Emevilerin Endülüste, Alevilerin Mağrıpta, Fatımilerin Mısırda, Abbasilerin Bağdatta, birer hilâfet yani saltanat kurdukları ve hatta, Endülüste her bin kişilik bir cemaatin «bir emirülmüminini ile bir mimberi» olduğu Hoca Şükrü imzalı risalede dahi mezkûrdur.

Bu tarihî hakikatten tecahül ederek, hemen kâmilen ecnebi devletlerin tahtı tabiiyetinde bulunan veya müstakil olan islâm milletlere veya devletlere halife namı altında bir hükümdar nasp

ve tayin etmek aklü hakikat ile kabili telif olabilir midi? Bilhassa, böyle bir hükümdarın temini mevkii için, bir avuç Türkiye halkını hasrü tahsis etmek, onu, mahveylemek için tatbik olunagelen tedbirlerin en müessiri olmaz mıydı? «Halifenin vazifesi ruhanî değildir», «hilâfetin üssülesası kudreti maddiye ve kuvveti hükûmettir.» diyenlerin, hilâfetin devlet, halifenin reisi devlet olduğunu ifade ve ispat ettikleri ve maksatlarının halife unvanında bir zatı, Türkiye Devletinin riyasetine geçirmek olduğu sühuletle kabili tefehhüm idi.

Muhterem Efendiler, Şükrü Hoca Efendinin ve siyasetçi arkadaşlarının, maksadı siyasilerini açıktan açığa izhar etmeyip, bunu, bütün âlemi islâma teşmil etmek istedikleri, dinî bir mesele halinde mevzuubahs eylemeleri; hilâfet oyuncağının, ortadan kaldırılmasını tesriden başka bir netice vermemiştir.

Hilâfet meselesi hakkında halkın tereddüt ve endişesini izale için verdiğim izahat

Hilâfet meselesi hakkında, halkın tereddüt ve endişesini izale için, heryerde lüzumu kadar beyanat ve izahatta bulundum. Kat'î olarak ifade ettim ki, «milletimizin kurduğu yeni devletin mukadderatına, muamelâtına, istiklâline, unvanı ne olursa olsun hiç kimseyi müdahale ettiremeyiz! Milletin kendisi, kurduğu devleti ve onun istiklâlini muhafaza ediyor ve ilelebet muhafaza edecektir!»

Millete anlattım ki, islâmşümul bir devlet tesis etmek vazifesile mükellef tahayyül edilen bir halifenin vazifesini ifa edebilmesi için, Türkiye Devleti ve onun bir avuç nüfusu, halifenin emrine tâbi tutulamaz. Millet, buna razı olamaz! Türkiye halkı bu kadar azîm bir mes'uliyeti, bu kadar gayrimantıkî bir vazifeyi deruhde edemez.

Milletimiz, asırlarca, bu vahi noktai nazardan hareket ettirildi. Fakat ne oldu?! Her gittiği yerde milyonlarca insan bıraktı. Yemen çöllerinde kavrulup mahvolan Anadolu evlâtlarının miktarını biliyor musunuz? dedim. Suriyeyi, Irakı muhafaza etmek için, Mısırda barınabilmek için, Afrikada tutunabilmek için nekadar insan telef oldu, bunu biliyor musunuz?! Ve netice ne oldu görüyor musunuz?! dedim.

Halifeye, dünyaya meydan okutmak ve onu umum islâm umuruna tasarruf sahibi kılmak fikrinde olanlar, bu vazifeyi yalnız Anadolu halkından değil, onun sekiz on misli nüfustan mü-

rekkep olan büyük islâm kütlelerinden talep etmelidir! **Yeni Türkiyenin ve yeni Türkiye halkının, artık, kendi hayat ve saadetinden başka düşünecek bir şeyi yoktur..** başkalarına verebilecek bir zerresi kalmamıştır! dedim.

Diğer bir noktayı da, halk nazarında tebarüz ettirmek için şu beyanatta bulundum: Bir an için farzedelim ki, dedim; Türkiye, mevzuubahs vazifeyi kabul etsin.. Bütün âlemi islâmı bir noktada tevhit ederek sevku idare etmek gayesine yürüsün ve muvaffak dahi olsun! Pek âlâ ama, tahtı tabiiyet ve idaremize almak istediğimiz, milletler, derlerse ki, bize, büyük hizmetler ve muavenetler yaptınız, teşekkür ederiz. Fakat, biz müstakil kalmak istiyoruz. İstiklâl ve hakimiyetimize kimsenin müdahalesini muvafık görmeyiz! Biz kendi kendimizi sevk ve idareye muktediriz!

O halde, Türkiye halkının bütün mesai ve fedakârlığı, sadece bir teşekkür ve dua almak için mi ihtiyar olunacaktır?!

Görülüyordu ki, bir hava ve heves için, bir vehmü hayal için, Türkiye halkını mahvetmek istiyorlardı. Hilâfet ve halifeye vazife ve salâhiyet vermek fikrinin mahiyeti bundan ibaretti.

Efendiler, halka, sordum; bir devleti islâmiye olan İran veya Afganistan, halifenin herhangi bir salâhiyetini tanır mı? tanıyabilir mi? Haklı olarak tanıyamaz. Çünkü devletinin istiklâlini, milletinin hakimiyetini muhildir.

Millete, şunu da ihtar ettim ki, kendimizi, cihanın hâkimi zannetmek gafleti, artık devam etmemelidir. Hakikî mevkiimizi, dünyanın vaziyetini tanımamaktaki gafletle, gafillere uymakla milletimizi sürüklediğimiz felâketler yetişir! Bile bile ayni faciayı devam ettiremeyiz!

Efendiler, İngiliz Müverrihlerinden *Vels*, iki sene evel intişar eden, bir tarih yazdı. Eserinin son sahifeleri «dünya tarihinin müstakbel safhası» unvanı altında birtakım mütaleatı ihtiva eder.

Bu mütaleatta istihdaf olunan mesele;

«Un gouvernement fédéral mondial» «cihanşümul bir ittihadî hükûmet» tir.

Vels bu mephaste, cihanşümul bir ittihadî hükûmetin nasıl tesis olunabileceğini ve böyle bir devletin esaslı bazı farik hatları hakkındaki tasavvurlarını serdediyor ve adaletin ve tek bir kanunun saltanatı altında küremiz nasıl bir halde bulunacaktı; bunu tahayyül ediyor.

Vels, «bütün hakimiyetler, tek, bir hakimiyet içinde izabe olunmazsa, milliyetlerin fevkında bir kuvvet meydana çıkmazsa dünya mahvolacaktır» diyor ve «hakikî devlet, asrî hayat şeraitinin bir zaruret haline getirdiği cihan hükûmeti müttehidesinden başka bir şey olamaz.»; «muhakkaktır ki insanlar, kendi icatları altında ezilmek istemezlerse er veya geç birleşmeğe mecbur olacaklardır.» mütalealarında bulunuyor.

«Beşeriyetin tesanüdü hakkındaki, büyük hulyanın nihayet file çıkması için ne yapmak ve nenin önüne geçmek lâzımgeleceği sahih olarak bilinmediği» ve «mütecaviz bir siyaseti hariciye an'anesine malik olan devletlerin, cihanşümul bir ittifakı düvelî tarafından güçlükle temsil olunabileceği» de dermeyan ediliyor. Velsin «Avrupa ve Asyanın felâketleri ve müşterek ihtiyaçları, belki dünyanın bu iki kısmındaki kavimlerin bir dereceye kadar birleşmesine medar olacaktır.», «olabilir ki, bir sıra kısmî ittihatlar, cihanşümul bir ittihadın husulüne takaddüm eder.» mütalealarını da kaydedeyim.

Efendiler, bütün beşeriyetin, tecrübe, malûmat ve tefekkürde teali ve tekemmülü; hıristiyanlıktan, müslümanlıktan, budizmden sarfınazar ederek basitleştirilmiş ve herkes için anlaşılacak hale konulmuş âlemşümul saf ve lekesiz bir dinin teessüsü ve insanların şimdiye kadar kavgalar, levsiyat, kaba arzu ve iştihalar arasında bir sefalethanede yaşamakta olduklarını kabul ederek bütün vücutları ve zekâları zehirliyen ufunet tohumlarına galebe etmeğe karar vermesi gibi şeraitin husulünü müstelzim olan bir «cihanşümul ittihadî hükûmet» tahayyülünün tatlı olduğunu inkâr edecek değiliz.

Bu tasavvur ve tahayyüle kısmen müşabih bir hayal, hilâfetçileri ve pan islâmizm taraftarlarını — Türkiyeye musallat olmamaları şartile — memnun etmek için bizde de tasvir edilmişti.

Tasvir olunan nazariye şu idi: Avrupada, Asyada, Afrikada ve sair kıt'alarda yaşıyan islâm heyeti içtimaiyeleri, istikbalde, herhangi bir gün, irade ve arzularını istimal ve tatbika iktidar ve serbesti kespederler; o zaman lüzumlu ve faydalı görürlerse, as-

rın icabatına muvafık bir surette birtakım itilâf ve ittihat noktaları bulabilirler. Şüphesiz, her devletin, her heyeti içtimaiyenin, biribirinden tatmin ve temin edeceği ihtiyaçları vardır. Mütekabil menfaatleri mevcuttur. Bu mutasavver müstakil islâm hükûmetlerin sahibi salâhiyet murahhasları bir araya gelip bir kongre yaparlar ve filân ve filân ve filân islâm devletler arasında şu veya bu münasebetler teessüs etmiştir. Bu münasebatı müşterekeyi muhafaza ve bu münasebatın tazammun eylediği şerait dahilinde müttehiden hareketi temin için bütün islâm devletlerin murahhaslarından mürekkep bir meclis teşekkül edecektir. İttihat eden islâm devletler bu meclisin reisi tarafından temsil olunacaktır derlerse, işte o zaman, isterlerse, o «islâmşümul ittihadî hükûmet» e hilâfet ve müşterek meclisin makamı riyasetine intihap olunacak zata da halife unvanı verirler. Yoksa, herhangi bir islâm devletinin, bir zata, bütün islâm dünyası umurunun tedvir ve temşiyeti salâhiyetini vermesi akıl ve mantıkın hiçbir vakit kabul edemiyeceği bir keyfiyettir.

Teşkilâtı Esasiye Kanununda ukte teşkil eden noktalar

Efendiler, hilâfet ve din meselelerile meşgul olunduğu sıralarda, efkârı umumiye ve bilhassa efkârı münevvere için, Teşkilâtı Esasiye Kanununda bir noktanın ukte teşkil ettiğine muttali olduk. Cümhuriyet ilânından sora da, kanunda, ayni ukte muhafaza edildikten başka, ukte teşkil edecek ikinci bir noktanın daha, ithal edildiğini görenler, taaccüplerini gizlememişlerdi ve elyevm gizlememektedirler.

Bu noktaları izah edeyim; 20 Kânunusani 1921 tarihli Teşkilâtı Esasiye Kanununun (7 nci) ve 21 Nisan 1924 tarihli Teşkilâtı Esasiye Kanununun (26 ncı) maddesi Büyük Millet Meclisinin vezaifinden bâhistir.

Maddenin başında, Meclisin ilk vazifesi olmak üzere, (ahkâmı şer'iyenin tenfizi) vardır. İşte, bunun nasıl bir vazife ve ahkâmı şer'iyeden maksadın ne olduğunu anlamakta tereddüde düşenler vardır. Çünkü Büyük Millet Meclisinin, mezkûr maddede, «kavaninin vaz'ı, tadili, tefsiri, fesih ve ilgası ve ilâ...» zikir ve tadat olunan vezaifi o kadar şümullü ve vazıhtır ki, «ahkâmı şer'iyenin tenfizi» diye ayrıca ve müstakillen bir klişenin mevcudiyeti zait görülmektedir. Çünkü, şeri demek kanun demektir. Ahkâmı şer'iye demek, ahkâmı kanuniye demekten başka bir şey değildir ve olamaz. Başka türlüsü, asrî hukuk telâkkiyatile kabili

telif değildir. Bu böyle olunca, «ahkâmı şer'iye» tabirile kastolunan mana ve medlûlün büsbütün başka bir şey olması icap eder.

Efendiler, ilk Teşkilâtı Esasiye Kanununu ihzar edenlere bizzat riyaset ediyordum. Yapmakta olduğumuz kanunla, «ahkâmı şer'iye» tabirinin bir münasebeti olmadığını anlatmağa çok çalışıldı. Fakat, bu tabirden, kendi zuumlarınca, bambaşka mana tasavvur edenleri ikna mümkün olmadı.

İkinci nokta, Efendiler, yeni Teşkilâtı Esasiye Kanununun ikinci maddesinin başında.. «Türkiye Devletinin dini, dini islâmdır.» cümlesidir.

Bu cümle daha, Teşkilâtı Esasiye Kanununa geçmeden çok evel, İzmitte, İstanbul ve İzmit erbabı matbuatile uzun bir mülâkat ve hasbıhalimiz esnasında, muhataplarımdan bir zatın, şu sualine maruz kaldım: «Yeni hükûmetin dini olacak mı?»

İtiraf edeyim ki, bu suale muhatap olmağı hiç te arzu etmiyordum. Sebebi, pek kısa olması lâzımgelen cevabın o günkü şeraite göre ağzımdan çıkmasını henüz istemiyordum. Çünkü, tebaası meyanında edyanı muhtelifeye mensup anasır bulunan ve her din mensubu hakkında adilâne ve bitarafane muamelede bulunmağa ve mahkemelerinde tebaası ve ecanip hakkında siyanen tatbikı adaletle mükellef olan bir hükûmet, hürriyeti efkâr ve vicdana riayete mecburdur. Hükûmetin; bu tabiî sıfatının, şüpheli mana atfına sebep olacak sıfatlarla takyit edilmesi elbette doğru değildir.

«Türkiye Devletinin resmî dili türkçedir.» dediğimiz zaman bunu herkes anlar. Hükûmetle muamelâtı resmiyede, Türk dilinin cari olması lüzumunu herkes tabiî bulur. Fakat, «Türkiye Devletinin dini, dini islâmdır.» cümlesi ayni suretle mi tefehhüm ve kabul edilecektir? Bu, bittabi, izah ve tefsire muhtaçtır.

Efendiler, gazeteci muhatabımın sualine; hükûmetin dini olamaz! diyemedim. Aksini söyledim.

— Vardır Efendim; islâm dinidir, dedim. Fakat, derakap «islâm dini hürriyeti efkâra maliktir.» cümlesile cevabımı tavzih ve tefsir lüzumunu hissettim.

Demek istedim ki, hükûmet, efkâr ve vicdana riayetle mukayyet ve mükellef olur.

Muhatabım, verdiğim cevabı, şüphesiz, makul bulmadı ve sualini şu tarzda tekrar etti: «Yani hükûmet bir din ile tedeyyün edecek mi?»

— «Edecek mi, etmiyecek mi bilmem!» dedim. Meseleyi kapatmak istedim. Fakat, mümkün olmadı. O halde, denildi; herhangi bir mesele hakkında itikadatım ve düşüncelerim dairesinde bir fikir ortaya atmaktan hükûmet beni men veya tecziye edecektir. Halbuki herkes, kendi vicdanını susturmağa imkân görecek mi? O zaman, iki şey düşündüm. Biri; yeni Türkiye Devletinde her reşit dinini intihapta serbest olmıyacak mıdır? Diğeri; Hoca Şükrü Efendinin: «Bazı ulemayi kiram arkadaşlarımızla birlikte düşündüklerimizi, kütübü şer'iyede mevcut, muayyen ve müstakar ahkâmı islâmiyeyi neşrederek... taglit edildiği maalesef görülen efkârı islâmiyeyi tenvir etmeği mütehattim bir vecibe telâkki ettik.» mukaddemesini müteakıp zikrolunan: «Hilâfeti islâmiye, emri dini hıfz ve harasette nübüvvete halef olmaktır; ikamei şeriat hususunda resulü ekrem efendimiz tarafından niyabettir.»

Halbuki, Hocanın sözlerini tatbika kalkışmak, hakimiyeti milliyeyi, hürriyeti vicdaniyeyi kaldırmağa çalışmaktı. Bundan başka, hocanın hazinei malûmatı, Yezitler zamanında yazdırılmış ve istibdadı idareye mahsus formülleri muhtevi değil midi?

O halde mefhum ve medlûlü, artık herkesçe tamamen tavazzuh etmiş olan devlet ve hükûmet tabirlerini ve millet meclisleri vezaifini, din ve şeriat kisvelerine bürünerek kim ve ne için iğfal olunacaktır?

Hakikat bundan ibaret olmakla beraber, o gün, İzmitte, matbuat erkânile bu zemin üzerinde, daha fazla müdavelei efkâr etmek iltizam olunmadı.

Cümhuriyetin ilânından sora da, yeni Teşkilâtı Esasiye Kanunu yapılırken, *lâik hükûmet* tabirinden dinsizlik manası çıkarmağa mütemayil ve vesilecu olanlara, fırsat vermemek maksadile, kanunun ikinci maddesini bimana kılan bir tabirin ithaline müsamaha olunmuştur.

Kanunun, gerek 2 nci ve gerek 26 ncı maddelerinde, zait görünen ve yeni Türkiye Devletinin ve idarei cümhuriyemizin asrî karakterile kabili telif olmıyan tabirat, inkılâp ve cümhuriyetin o zaman için beis görmediği tavizlerdir.

Millet, Teşkilâtı Esasiye Kanunumuzdan, bu zevaidi ilk münasip zamanda kaldırmalıdır!

Halk Fırkasını teşkil teşebbüsü

Muhterem Efendiler, heryerde siyasî fırka teşkili hakkında da halk ile uzun hasbıhallerde bulundum.

7 Kânunuevel 1922 tarihinde, Ankara matbuatı vasıtasile halkçılık esasına müstenit ve «Halk Fırkası» namile siyasî bir fırka teşkil etmek niyetinde olduğumu beyan ederek bu fırkanın nasıl bir program takip etmesi lâzımgeleceği hakkında bilcümle vatanperveranın, erbabı ilmü fennin muzaheret ve müşareketine müracaat etmiştim.

Dokuz umde, Fırkamızın ilk programı

Gerek bazı zevattan aldığım tahrirî mütaleattan ve gerek halk ile müdavelei efkârdan çok istifade ettim. Nihayet 8 Nisan 1923 tarihinde, noktai nazarlarımı dokuz umde halinde tespit ettim. İkinci Büyük Millet Meclisinin intihabı esnasında neşir ve ilân ettiğim bu program, fırkamızın teşekkülüne esas olmuştur.

Bu program, bugüne kadar, icra ve intaç ettiğimiz esaslı bilcümle hususatı ihtiva ediyordu. Maahaza, programa ithal edilmemiş, mühim ve esaslı bazı meseleler de vardı. Meselâ, cümhuriyetin ilânı, hilâfetin ilgası, Şer'iye Vekâletinin lâğvı, medreseler ve tekkelerin kaldırılması, şapka iksası gibi...

Bu meseleleri programa ithal ederek, vaktinden evel, cahil ve mürtecilerin, bütün milleti tesmime fırsat bulmalarını muvafık bulmadım. Çünkü, bu mesailin, zamanı münasibinde, halledilebileceğinden ve milletin binnetice memnun olacağından kat'iyyen emin idim.

Neşrettiğim programı, bir fırkai siyasiye için gayrikâfi, kısa bulanlar oldu. Halk Fırkasının programı yoktur dediler. Filhakika, umdeler namı altında malûm olan programımız, itiraz edenlerin gördükleri ve bildikleri tarzda, bir kitap, değildi. Fakat, esaslı ve amelî idi. Biz dahi, gayrikabili tatbik fikirleri, nazarî birtakım teferruatı yaldızlıyarak, bir kitap yazabilirdik. Öyle yapmadık. Milletin, maddî ve manevî teceddüt ve inkişafatı

yolunda, ef'al ve icraat ile akval ve nazariyata takaddüm etmeği tercih ettik. Maamafih, «hakimiyet milletindir», «Türkiye Büyük Millet Meclisinin haricinde hiçbir makam, mukadderatı milliyeye hâkim olamaz.», «bilcümle kavaninin tanziminde, her nevi teşkilâtta, idarenin alelûmum teferruatında, terbiyei umumiyede, iktisadiyatta hakimiyeti milliye esasatı dahilinde hareket olunacaktır.», «saltanatın ilgası hakkındaki karar lâyetegayyer düsturdur.» gibi bilinmesi lâzımgelen mühim noktalar ve mahkemelerin ıslah olunacağı ve külliyatı kanuniyemizin ilmi hukukun tebligatına göre yeni baştan ıslah ve ikmal edileceği, âşar usulünün tebdiline, millî bankaların tezyidi sermayesine, muhtaç olduğumuz demiryollarının inşasına, tevhidi tedrisata derhal teşebbüs ve hizmeti filiyei askeriye müddetinin tenkis edileceği, memleketin imarına çalışılacağı ve ilâ.... gibi mühim ve müstacel ihtiyacat, umdelerden hariç kalmamıştı. Sulh hakkındaki noktai nazarımızın da: «malî, iktisadî, idarî istiklâlimizi behemehal temin şartile, sulhun iadesine çalışmak olduğunu» söyledik. Makamı hilâfetin, umum islâma ait bir makam olabileceğini de işaret ettik.

Umdeler, «Halk Fırkası» nın teşekkülüne ve temini faaliyetine kâfi geldi. Fırkaya; unvanına, bilâhare «Cümhuriyet» kelimesi de ilâve olunarak, — malûm olduğu veçhile — «Cümhuriyet Halk Fırkası» tesmiye olundu.

Lozan Konferansı inkıtaa uğradı

Efendiler, tekrar Lozan Konferansına temas edeceğim.

Konferans, 4 Şubat 1923 tarihinde inkıtaa uğradı. İki aya karip bir müddet devam eden müzakeratın hulâsası olmak üzere, İtilâf Devletleri heyeti murahhasaları, heyeti murahhasamıza, bir sulh projesi verdiler. Bu proje, mana ve ruh itibarile istiklâlimizi muhil şeraiti ihtiva ediyordu. Bilhassa adlî, malî ve iktisadî mevat gayrikabili tahammül idi. Binaenaleyh, bu projeyi, sureti kat'iyede reddetmemiz zarurî idi. Heyeti Murahhasamız, bu projeye mukabil, bir mektup verdi. Bu mektubun meali şu idi: «İttifak ettiğimiz nikatı imza ederek sulh yapalım.» Filhakika, Konferansta mevzuu müzakere olan birçok mesailden, bizce şayanı kabul olanları vardı. Mektupta: «İkinci üçüncü derecede olan mesaili başkaca mütalea ederiz. İtilâf Devletleri, bu teklifimizi

kabul etmiyecek olurlarsa, teklifatımız, keenlemyekündür» de denilmişti. Heyeti Murahhasamızın teklifi nazarı dikkate alınmadı. Yalnız, vukubulan inkıtaa, talikı müzakerat şekli verildi. Her devletin heyeti murahhasası memleketine gittiği gibi, bizim Heyeti Murahhasamız da geldi. Ben de, Garbî Anadoluda icra etmekte olduğum seyahatten avdet ediyordum.

Lozan Konferansı müzakereleri üzerinde Mecliste hararetli münakaşalar

18 Şubat 1923 tarihinde, İsmet Paşa ile Eskişehirde birleşerek Ankaraya beraber geldik.

Efendiler, İsmet Paşa Ankaraya avdet ederken, benim de, seyahatten dönmekte olduğum anlaşılınca, Ankarada, garip ve gayrikabili tefsir bir zihniyet uyanmış.. İsmet Paşanın Ankaraya gelip, hükûmetle ve Meclisle temas etmeden evel, bana mülâki olması, benimle müdavelei efkâr eylemesi mahzurlu görülmüş.. Böyle bir mülâkatı suitefsir edenler olurmuş.. Bu hususu, bana yazan İcra Vekilleri Reisi bulunan Rauf Bey idi. Bittabi, bu iş'a-ra ehemmiyet vermedim. Bilâkis, bir an evel, İsmet Paşa ile görüşebilmek için seyahatlerimizi Eskişehirde mülâkat edebilecek surette tanzim ettirdim. Ankaraya muvasalatımızdan sora, İsmet Paşa, Heyeti Vekilede vaziyeti izah etti ve yeni talimat istedi.

Meclisin noktai nazarını almak lüzumlu görüldü. Mesele Meclise intikal etti. Bu bapta, Mecliste günlerce ve günlerce müzakereler ve münakaşalar geçti.

Anlaşıldığına göre, muhalifler, Heyeti Murahhasamıza, İsmet Paşaya hasmı biaman kesilmişlerdi. Gûya, sulh olmuş iken, İsmet Paşa yapmamış, avdet etmiş.. Heyeti murahhasa, Heyeti Vekilenin talimatı hilâfında hareket eylemiş..

27 Şubat 1923 celsei hafiyesinde başlayan taarruzlar, 6 Mart 1923 gününe kadar hararetli, heyecanlı bir surette devam etti. Münakaşata, ben de bidayetinden, nihayetine kadar iştirake mecbur oldum. Muhalifler, adeta, ne istediklerini bilmez bir halde idi. Meclisin, müspet veya menfi bir karar vermesi imkânsız bir hale geldi. Bizim, sarih olarak anladığımız şu idi ki, muhalifler, sulh meselesini, Mecliste, ihtirasata vasıta ittihaz etmek istiyorlardı. Efendiler, bazı matbuat ta, bu ihtirasatı, şayanı hayret ve ateşîn bir surette, tehalükle körüklüyorlardı. Bu haleti ruhiyede bulunan Meclis ile sulh meselesini intaç etmek müşkül olacağını görmek tabiî, fakat mucibi teessür idi.

Mecliste verdiğim umumî izahatla, vaziyetin her noktasını söyledim. Bütün ihtimalâttan bahsettim. İtilâf Devletleri heyeti

murahhasalarından bazısının memleketlerine avdetlerinde vukubuln beyanatını hakikat ve esas telâkki ederek, Heyeti Murahhasamıza hücum etmek meslekinin şayanı takdir olmadığını söyledim. Heyeti Murahhasamızı dinlemek ve onun izahatına inanmak ve ona göre vaziyeti muhakeme etmek lâzımgeldiğini bildirdim.

Heyeti Murahhasamızın, Heyeti Vekilenin vermiş olduğu talimatın hilâfında hareket edip etmediğini söylemek salâhiyetinin, Mecliste hazır bulunan Heyeti Vekileye ait olduğunu dermeyan ettim.

Nihayet, dedim ki, Heyeti Murahhasa, Heyeti Vekileye karşı mes'uldür. Meclise karşı mes'ul olan Heyeti Vekiledir. Meclis, Heyeti Vekileye, yeni bir veçhe vermek mecburiyetindedir. Bu veçhe dahilinde, Heyeti Vekile, Heyeti Murahhasaya talimatı mahsusa verir. Meclisin teferruat ile iştigaline mahal ve imkân yoktur.

Veçhe hakkındaki noktai nazarımı da şöyle ifade ettim: «Musul meselesinin muvakkaten talikını mevzuubahs etmemek üzere ve fakat idarî, siyasî, malî, iktisadî ve sair mesailde millet ve memleketin hukukunu ve istiklâlini tamam ve emin olarak istihsal etmek ve memaliki müstahlasamızın sureti kat'iyede tahliyesini şart telâkki eylemek esastır.»

Mütaleatıma ilâve ettim ki: «Heyeti Murahhasamız, kendine tevdi edilen vazifeyi tamamen ve pek mükemmel bir surette ifa etmiştir. Milletimizin ve Meclisimizin şerefini muhafaza eylemiştir. Eğer sulh meselesini hüsnü intaç etmek istiyorsak, Meclis tarafından da, Heyeti Murahhasaya, manen kuvvet verilerek mesaisine devam ettirilmek lâzımdır. Bu suretle, hareket ederseniz, ümitvar olabiliriz ki, bir sulh safhasına dahil olmak mümkündür.»

Meclisin, mevzuubahs mesele hakkındaki münakaşatı durdu. Fakat, muhalifler, hücum için sebepler icat ve ihtira etmekten, kendilerini bir türlü menedemiyorlardı.

Meclisteki muhaliflerin muhtelif hücum hareketleri

Meclisteki muhaliflerin muhtelif tarzda, başka başka zeminler üzerinde hücum hazırlıklarında bulundukları yeni değildi. Seyahate çıktığım tarihten bir gün sora, «Hilâfeti İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi» unvanlı risalenin ortaya atıldığını; bütün Meclisin ve milletin aleyhimize tahrik edilmek istenildiğini arzetmiştim. Buna takaddüm eden bir manevra vardır ki henüz ondan bahsetmedim. Sebebi, Kânunuevel 1922 iptidasında oynanmak istenen oyun, netayici itibarile, seyahatim esnasında da devam etmişti. Müsaade buyurursanız, bu meseleye dair burada hatıratmızı ihyaya vesile olacak birkaç söz söyliyeyim:

Muhterem Efendiler, üç meb'us, intihabı meb'usan lâyihai kanuniyesinin tadili hakkında bir teklif hazırlamışlar.. muhteviyatına muttali olmuştum.

2 Kânunuevel 1922 günü, Reisisani Doktor Adnan Bey riyasetinde, vukubulan celsede; makamı riyasetten; şu hitap işitildi: «Efendim! İntihabı Meb'usan Kanununun tadili hakkındaki teklifin şayanı müzakere olduğuna dair Lâyiha Encümeni mazbatası var.» bu hitap, (okunsun sesleri) ile karşılandı. İki meb'us «ehemmiyeti vardır. Okunmasını teklif ederiz.» diyerek, umumî sesleri tasrih ettiler.

Reis — Efendim! Bu teklifi kanuninin okunmadan encümene havalesi teamüldendir, dedi.

"Beni vatandaşlık hukukundan mahrum etmek" teklifi üzerine Mecliste vukubulan beyanatım

Efendiler, meselenin ne olduğunu ve Mecliste cereyan eden müzakereyi o güne ait zabıt ceridesinde okumak mümkündür. Fakat, heyeti aliyenizi, bu külfetten kurtarmak için müsaade buyurursanız o celsede benim, vukubulan beyanatımdan bir kısmını aynen arzedeyim:

Teklifi kanuniyi okutmadan encümene havale etmek istiyen reisten söz alarak şu mütaleatta bulundum: «Efendim! Bu teklifi kanunî bir maksadı mahsus ihtiva ediyor ve bu maksadı mahsus doğruca şahsıma taallûk ettiğinden, müsaade ederseniz, birkaç kelime ile fikrimi arzetmek istiyorum. Erzurum Meb'usu Süleyman Necati ve Mersin Meb'usu Salâhattin ve Canik Meb'usu Emin Beyefendiler tarafından teklif olunan lâyihai kanuniye, doğrudan doğruya, benim şahsımı vatandaşlık hukukundan ıskat etmek noktai nazarına matuftur. 14 üncü maddede yazılı olan satırları gözden geçirecek olursanız, orada, deniliyordu ki: (Büyük Millet Meclisine aza intihap olunabilmek için Türkiyenin bugünkü hudutları dahilindeki mahaller ahalisinden olmak meşruttur veya dairei intihabiyesi dahilinde mütemekkin olmak meşruttur. Ondan sora muhacereten gelenlerden Türk ve Kürtler tarihi iskânlarından itibaren beş sene mürur etmiş ise intihap olunabilirler).

Maalesef, mahalli tevellüdüm, bugünkü hudutlar haricinde kalmış bulunuyor. Saniyen; herhangi bir dairei intihabiyenin beş senelik mütemekkini dahi değilim. Mahalli tevellüdüm, bugünkü hududu milliyemizin haricinde kalmıştır. Fakat, bu, böyle ise, bunda benim kat'iyyen bir kasit ve kabahatim yoktur. Bunun sebebi, bütün memleketimizi, milletimizi, mahvü muz-

mahil etmek istiyen düşmanların, harekâtında muvaffak olmaktan kısmen menedilememiş olmasıdır. Eğer düşmanlar, tamamen maksatlarına muvaffak olmuş olsalardı, Allah muhafaza etsin, buraya vazıulimza olan efendilerin dahi memleketleri hudut haricinde kalabilirdi.

Teklif edilen maddedeki şartları neden haiz değildim?

Bundan başka, bu maddenin talep ettiği şartı haiz bulunmuyorsam, yani, beş sene mütemadiyen bir dairei intihabiyede sakin olamamış isem, o da, bu vatana ifa ettiğim hidemat yüzündendir. Eğer, bu maddenin, talep ettiği şartı ihraza çalışsaydım, İstanbulu, kazandırmaktan ibaret olan Arıburnu ve Anafartalardaki müdafaatımı yapmamaklığım lâzımgelirdi. Eğer ben, bir yerde beş sene oturmağa mahkûm olsaydım, Bitlis ve Muşu aldıktan sora Diyarbekir istikametinde tevessü eden düşmanın karşısına çıkmamaklığım, Bitlis ve Muşu kurtarmaktan ibaret olan vazifei vataniyemi yapmamaklığım lâzımgelirdi. Bu efendilerin, talep ettiği şeraiti ihraz etmek isteseydim, Suriyeyi tahliye eden orduların enkazından, Halepte bir ordu teşkil ederek düşmana karşı müdafaa etmemekliğim ve bugün hududu milliye dediğimiz hududu filen tespit etmemekliğim lâzımgelirdi.

Zannediyorum ki; ondan soraki mesaim cümlenin malûmudur. Hiçbir yerde, beş sene oturamıyacak kadar sarfı mesai etmiş bulunuyorum. Ben zannediyordum ki, bu hidematımdan dolayı milletimin muhabbetine ve teveccühüne mazhar oldum. Belki bütün âlemi islâmın muhabbet ve teveccühüne mazharım. Binaenaleyh, bu teveccühata mukabil, vatandaşlık hukukundan ıskata maruz kalacağımı asla hatıra getirmezdim. Tahmin ediyorum ve ediyordum ki; ecnebi düşmanlar, bana, suikast etmek suretile de memleketimdeki hizmetimden beni tecride çalışacaklardır. Fakat, hiçbir zaman hatır ve hayalime getirmezdim ki, Meclisi Âlide, velev iki üç kişi olsun, ayni zihniyette bulunabilsin. Binaenaleyh, ben, anlamak istiyorum, bu efendiler; dairei intihabiyeleri halkının ciddî olarak tercümanı fikir ve hissi midirler?

Yine bu efendilere karşı söylüyorum; meb'us olmak itibarile tabiî şamil bir sıfatı cami bulunuyorlar. Binaenaleyh, millet bu efendilerle hemfikir midir?

Efendiler, beni vatandaşlık hukukundan ıskat etmek salâhiyeti bu efendilere nereden verilmiştir?! Bu kürsüden, resmen, heyeti aliyenize ve bu efendilerin dairei intihabiyeleri halkına ve bütün millete soruyorum ve cevap istiyorum!»

Milletin, hakkımda izhar ettiği muhabbet ve itimadın samimî ifadeleri

Bu sözlerim ajans ve matbuatla intişar etti. Millet, beyanat ve sualime muttali oldu. Derakap memleketin, bilâistisna, devairi intihabiyesi müntahibi hakikileri tarafından, halk tarafından Meclis Riyasetine protestonameler yağdı. Teklifi kanuniye imza vazeden meb'us efendilerin de dairei intihabiyeleri halkı kendilerini ve kendilerile hemfikir olanları takbihte, teahhur etmediler. Milletin, hakkımda izhar ettiği muhabbet ve itimadın samimî ifadelerini ihtiva eylemeleri cihetile kıymetli birer hatıra olarak saklamakta olduğum bu telgrafnameler, büyük bir dosya teşkil etmektedir. Dosya muhteviyatı, zamanında matbuat ile de intişar etmiş idi. Ben, burada yalnız, bir dairei intihabiyenin, Rizenin şahsıma hitap eden bir telgrafnamesini aynen arzetmekle iktifa edeceğim:

Üç meb'us beyin, İntihap Kanunu hakkındaki takriri malûmuna, livamız meb'uslarının iştirak etmiyeceği kanaatile bir şey yazmağa lüzum görmemiştik. Şimdi, Meb'us Osman Efendiden aldığımız mektupta, kendisinin o takrirle alâkadar ve muhalif grupa mensup olduğunu makamı iftiharda bildirmesi üzerine hususatı atiyenin arzına mecburiyet hâsıl olmuştur:

1 — (Takdirkârane ve samimî sözlerden sora) Şahsınız ve muhterem kıymettar rüfekayi mesainiz aleyhinde, livamız namına söz söyliyen ve fikri muhalefet besliyen ve bizce hiçbir şahsiyet ve mevkii olmıyan meb'usu tel'in ederiz. O, livamızı temsil hakkını da haiz olamaz.

2 — Şu zamanda, vatansızların bile iştirak etmiyeceği fikri muhalefet ve mefsedeti bize tavsiye eden meb'us efendinin fikrine iştirak edecek, livamızda bir fert dahi mevcut olmadığını maaşşükran ihtiramatı tazimkâranemize terdifen arzeyleriz Efendim.

İmzalar

Yeniden intihabat icrası kararı

Muhterem Efendiler, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinin, vakayiini işaret eylediğimiz tarihte, gösterdiği müşevveş haleti ruhiye, cidden teemmüle şayan bir mahiyet iktisap etti. Bütün millette, Meclisin vazife ifa edemiyecek bir hale geldiği endişesi hissolunmağa başladı. Mecliste, vaziyeti, itidal ve basiret ile mütalea ve muhakeme eden aza dahi ıstıraplarını izhardan men'i nefsedemiyorlardı. Artık tereddüde mahal kalmamıştı ki, Meclis tecdit olunmadıkça, millet ve memleketin ağır ve mes'uliyetli iş-

lerini tedvir etmeğe imkân yoktur. Bu zarurete ben de kani oldum. Bir gece, Başvekil Rauf Beye ikamet etmekte olduğu istasiyon binasında Heyeti Vekileyi içtimaa davet etmesini, benim de bizzat geleceğimi telefonla bildirdim.

Rauf Bey nezdinde içtima eden Heyeti Vekileye, Meclisin tecdidini, Meclise teklif etmek lüzumundan bahsettim. Kısa bir münakaşadan sora, Heyeti Vekile ile mutabık kaldık. Ayni gecede Meclisteki, Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Grupu Heyeti İdaresini de Heyeti Vekile içtimaına davet ettim. Bu heyeti idare içinde teklifimi nabemahal bulup istiğrap edenler bulundu. Müzakere ve münakaşa ertesi güne kadar sürdü. Maahaza, bu heyetle de anlaştık. Ondan sora derhal grup heyeti umumiyesini içtima ettirdim. Orada memleketin vaziyeti umumiyesini, müstacelen görülmesi lâzımgelen millet işlerini izah ettim ve Meclisin artık bu vezaifi ifaya kabiliyeti kalmadığını ifade ve ispat eyliyerek Meclisten tecdidi intihaba karar vermesini talep etmek icap eylediğini bildirdim. Grup heyeti umumiyesi, beyanat ve izahatımı hüsnü telâkki eyledi. Bunun üzerine mesele, ayni günde, 1 Nisan 1923 te Meclise nakledildi. Yüz yirmi kadar aza, bir takrirle, Meclise; tecdidi intihap için bir teklifi kanunî takdim etti. Meclis, müttefikan «yeniden intihabat icrası karargir oldu» tarzında olan kanunu çıkardı.

Meclisin, bu kararı vermesi inkılâp tarihimizde mühim bir nokta teşkil eder. Çünkü, bu kararı vermekle, Meclis, kendinde hâsıl olan marazı itiraf ve bundan dolayı, millette hissedilen ıstırabı idrak etmiş olduğunu gösterdi.

Lozan Konferansının ikinci safhası ve yeni intihabatta milletin gösterdiği uyanıklık

Efendiler, Lozan Konferansı 23 Nisan 1923 te tekrar içtima etti. Heyeti murahhasamız Lozanda tesisi sulha çalışırken, ben de, yeni intihabat ile meşgul oluyordum.

Yeni intihabata, malûm olan, umdelerimizi ilân ederek dahil olduk. Noktai nazarlarımızı kabul edip meb'us olmak istiyen zevat, evvelâ, umdeleri kabul ettiğini ve noktai nazarda müşterek olduğunu bana bildiriyordu. Namzetleri tespit ve zamanında Fırkamız namına, ben, ilân edecektim.

Bu tarzı iltizam etmiştim. Çünkü vukubulacak intihabatta, milleti iğfal ederek, muhtelif emellerle meb'us olmağa çalışacakların çok olduğunu biliyordum. Memleketin her tarafında, beyanat ve irşadatım kemali samimiyet ve itimatla karşılandı.

Bütün millet, ilân ettiğim umdeleri, tamamen benimsedi ve umdelere ve hatta şahsıma muhalefet göstereceklerin, milletçe meb'usluğa intihabına imkân kalmadığı anlaşıldı.

Nurettin Paşanın resen meb'us olmak teşebbüsü ve neşrettiği tercümeihal

Filhakika, bazı devairi intihabiyede, resen teşebbüsatta bulunanlar muvaffak olamadılar. Bu meyanda o zaman, henüz Birinci Ordumuzun Kumandanı bulunan Nurettin Paşa da meb'us olmak teşebbüsünde bulunmuştu. Mümkün olmadı. Nurettin Paşa, bu arzusunu bilâhare, münferit bir intihapta, Bursada temin etti.

Paşanın, resen ve müstakillen meb'usluğunu temin için, evel ve âhir, kendi tarzında, lüzumu gibi propaganda da yaptırmaktan geri kalmadığı anlaşılmıştı. Bu yoldaki teşebbüsat ve neşriyattan herkesin calibi dikkati olan bilhassa tercümeihalidir.

Nurettin Paşa, 1923 yeni intihap senesi, Âbit Süreyya Bey namında bir zata (A. S.) rumuzile bir tercümeihal neşrettirdi.

Âbit Süreyya Bey, Abdülhamidin başkâtiplerinden merhum Süreyya Paşanın oğludur. Meşrutiyetten evel, Nurettin Paşa gibi ve onunla beraber fahrî hünkâr yaveri idi. Harbi Umumide İzmirde ve istiklâl seferinin nihayetinde Nurettin Paşa karargâhının bulunduğu İzmitte ordu müteahhitliği yaptı. Nurettin Paşanın tercümeihalini muhtevi risaleyi yazan Âbit Süreyya Bey değildir. Risale yazılı olarak kendisine verilmiştir. Ondan, inisiyallerini koyması ve hissedar bulunduğu Matbaai Osmaniyede tab'ettirmesi Nurettin Paşa tarafından rica olunmuştur.

Bu risalenin kabında, şu yazılar okunur:

«İzmir Fatihi, Karahisar ve Dumlupınar Muharebeleri Galibi Gazi Nurettin Paşa Hazretlerinin Tercümeihali.»

Efendiler, on dokuz sahifeden ibaret olan bu tercümeihal risalesinin nekadar insan tarafından okunduğunu bilmiyorum. Ben, bu tercümeihalin, memleketin bütün münevveranı tarafından okunmasını çok istifadeli ve terbiyevî buluyorum. Yalnız, bu risaleyi okuyanların veya okuyacak olanların, risalede temas edilen vakayi ve hadisat hakkında başka ve mevsuk menabiden de malûmat edinerek, metinle hakikati mukayese ve muhakeme eylemeleri lüzumludur.

Bu risalenin mahiyeti ve delâlet ettiği zihniyet hakkında bir fikir edinmek için, bazı noktalarını hep beraber mütalea edelim:

Risalenin kabındaki yazılardan sora, metnin serlevhasında da şu sözler vardır:

«Kûtülemare muhasırı, Bağdat müdafii, Yemen, Selmanipak, Garbî Anadolu, Afyon Karahisar, Dumlupınar, İzmir muharebatı galibi ve İzmir fatihi.»

Nurettin Paşanın kendi kendine takındığı «muhasır», «galip», «fatih» unvanları hakkında, beyanı mütaleayı, tehir ederek, risalenin metnine girelim.

Paşa Konyar namındaki Türk aşiretine mensup merhum Müşür İbrahim Paşanın mahdumu ve sülâlei Hazreti Peygamberîden Âyan Azası Şeyhülvükelâ Bursalı Rıza Efendi merhumun ahfadından imiş.. Bu malûmata ve tarzı beyana göre Mehmet Nurettin Paşa hem Türk ve hem Araptır. Babası ve büyükbabalarile de müftehirdir. Burada, babasının büyük adam olmasile iftihar eden Bizans İmparatoru *Teodos* a, babası ve anası Türk olan Attilânın «ben de, büyük ve asil bir milletin evlâdıyım» dediğini hatırlatmadan geçemiyeceğim.

«Mekâtip tahsilinden başka hususî tahsiller görmüş olan Nurettin Paşa 1893 te Mektebi Harbiyeden neş'etle Hassa Ordusu Erkânıharbiyesine tayin..» olunmuş..

Nurettin Paşa, erkânıharp tahsili görmemiş ve o sınıfa dahil olmamıştır. Binaenaleyh, ordu erkânıharbiyesine tayin olunamaz. Olsa olsa, bir kıt'ai askeriyeye gönderilmeyip ordu erkânıharbiyesinde mülhaklık veya buna mümasil bir vazife ile alıkonulmuş olabilir.. Bittabi, genç bir mülâzim için, hayatı askeriyeye, buradan başlamak şayanı iftihar bir mebde teşkil etmez. Kıt'ai askeriyeye tayin olunmak ve orada askerlik hayatının ciddiyet ve müşkülâtına alışmak esastır.

Nurettin Paşa 1887 de Yunan harbine gönüllü olarak iştirak etmiş ve başkumandanlığa tayin edilen Gazi Osman Paşa yaverliğine ve İstanbula avdette hünkâr yaverliğine ve mihmandarlıklara.. tayin olunmuş..

Malûm olduğuna göre, Gazi Osman Paşa, İstanbuldan Selâniğe kadar gitmiş ve muharebe meydanına gitmeden, Selânikten avdet eylemiştir. Vazifei filiye ifa etmemiş bir kumandanın yaverliğine ve ondan sora da Sultan Hamidin yaverliğine ve birtakım mihmandarlıklara tayin edilmiş olmak bilmem ki, ne dereceye kadar zikre ve iftihara şayan olabilir?!

Nurettin Paşa «sırasile kaymakamlığa ve miralaylığa terfi ve 1908 senesi iptidalarında Selânikte Üçüncü Ordu Erkânıharbiye Şubei Mahsusası Müdiriyetine tayin» olunmuş.. Nurettin Paşanın hangi sıra ile miralaylığa kadar terfi etmiş olduğu, meşrutiyet ilânından sora rütbesinin tekrar binbaşılığa tenzil edilmiş olmasile anlaşılıyorsa da, Selânikte Üçüncü Ordu Erkânıharbiye Şubei Mahsusası Müdiriyetine tayinini anlamak müşküldür. Çünkü, benim de erkânıharbiyesinde bulunduğum o orduda, denildiği gibi bir şubei mahsusa yoktu. İhtimal, ordu kumandanı olan babası, mahdumu için, hususî ve mahrem umura ait, bir şubei mahsusa teşkil etmiş olacak..

Nurettin Paşa, Üçüncü Ordu Kumandanı bulunan «pederi Müşür İbrahim Paşa ile meşrutiyet inkılâbının husulüne ve ihtilâlin itidal ve selâmeti cereyanına hizmet ve delâlet eylemişler..»

Tercümeihal risalesinde, Nurettin Paşanın, iki defa Sultan Hamit tarafından tahtı tevkif ve isticvaba alındığı ve bir defasında teb'ide ve diğer defasında tardile altı sene hapsine karar verildiği, ve fakat pederinin şefaat ve delâletile kurtulduğu hikâyesinden sora.. «İstanbuldan bir takribini bulup tekrar Rumeliye geçerek 1908 meşrutiyet inkılâbının ihzar ve icrasına diğer rüfekasile beraber hizmet etmiştir» ibaresi yazılıdır.

Nurettin Paşanın gördüğü zulmü hulâsaten ifade etmek lâzımgelirse, diyebiliriz ki, Sultan Hamit, Nurettin Beye efkârı ahraranesinden dolayı kızdıkça, onu kaymakamlığa, miralaylığa terfi ederek sırmasını arttırır ve babasının şefkat ve nüvazişine teslim edermiş...

Nurettin Paşanın ve babası Müşür İbrahim Paşanın meşrutiyet inkılâbına suret ve derecei temaslarına ait hatıralarım

Müşür İbrahim Paşanın Üçüncü Ordu Kumandanlığı ve mahdumu Nurettin Beyin babasının yaverliği ve meşrutiyet inkılâbına suret ve derecei temasları hakkında bir nebze malûmat vermek isterim. Bunun için, maziden kısa bir hatıramın nakline müsaadenizi rica edeceğim.

Efendiler, muhtelif vesilelerle mesmuunuz olmuş bulunacağına şüphe yoktur ki, ben, erkânıharp yüzbaşısı olur olmaz, Sultan Hamit tarafından, Suriyeye nefyolundum. Orada üç sene kaldıktan sora, o zaman Üçüncü Ordu mıntakası olan Makedonyaya nakledildim. Ordu merkezi Manastır idi. Ordu karargâhı orada bulunuyordu. Selânikte başkaca «Üçüncü Ordu Müşüriyeti» unvanında bir kumanda makamı vardı. Üçüncü Ordu Kumandanı Selânikte otururdu.

Orada da «Maiyeti Müşirî Erkânıharbiyesi» diye bir erkânıharbiye vardı. Ben, 1908 senesinde, kolağası rütbesinde ve bu erkânıharbiyede memur idim. İstihsali hürriyete çalışan, hafi cemiyet ile pek yakından münasebetim vardı. Yanyalı Esat Paşa Üçüncü Ordu Kumandanı idi.

Süleyman Paşazade Ali Rıza Paşa erkânıharbiye reisimiz idi. Binbaşı rütbesinde bulunan merhum Cemal Paşa ve binbaşı rütbesinde olan Fethi Bey (elyevm Paris Sefiri) ve ben maiyeti müşirî erkânıharbiyesini teşkil ediyorduk.

Her üçümüz, cemiyetin azası bulunuyorduk. Mesaimiz, cemiyetin temini muvaffakıyetine matuf idi.

O tarihlerde, Üçüncü Ordu mıntakasına dahil Serezdeki fırkanın ve Serez mıntakasının kumandanı, müşür rütbesinde bir zat idi. Bu zat, Sultan Hamidin fevkalâde emniyet ve itimadına mazhar bulunuyordu. Rütbesinin müşür olmasına, Esat Paşanın kendinden dun rütbede bulunmasına rağmen İstanbul ile Makedonya arasında emniyetli bir mıntaka tesisi maksadile Serezden uzaklaştırılmazdı. İşte, bu mühim kumandan, Müşür İbrahim Paşa idi. Mahmut Nurettin Bey (Nurettin Paşa) de babasının yanında bulunurdu. Meşrutiyet ilânına takaddüm eden günlerde, Müşür İbrahim Paşanın mıntakasında, bir binbaşı, istibdadı idare aleyhinde beyanatta bulunmuş.. Bir casus bunu jurnal etmiş.. Mahallinde tahkikı keyfiyet için o zaman Selânikte Merkez Kumandanı bulunan, Kaymakam Nâzım Bey İstanbuldan memur edildi.

Cemiyet, Nâzım Beyi, bu vazifeyi ifadan menetmek üzere vurdurdu. Yaralanan Nâzım Bey İstanbula celbolundu. Vak'anın tahkikine, İstanbuldan değil, ancak orduca tayin olunacak memurun gidebileceği fikri telkin olundu. Ben memur oldum. Bittabi vazifem, istibdat aleyhinde bulunmuş olan binbaşıyı kurtarmak idi.

Evvelâ, Sereze gittim. Müşür İbrahim Paşayı ziyaret ettim. Esnayi mülâkatta anladım ki, Paşanın büyük bir endişesi vardır. İbrahim Paşa, kendi mıntakası dahilinde Sultan Hamit ve istibdadı idare aleyhinde hiçbir fert bulunmadığını ve bulunamıyacağını sultana temin etmişti. Buna rağmen, mevzuubahs binbaşı hakkındaki jurnal, Sultan Hamidin Müşür İbrahim Paşaya olan itimadını selbedecek mahiyette idi. Bu jurnal muhteviyatının tahakkuku, İbrahim Paşanın aleyhinde idi. Bunu istemiyordu.

Ben, derhal Paşanın endişesini anladım ve dedim ki: «Paşa Hazretleri, mıntakai devletinizde zatı şahane aleyhinde mütehassis bir ferdin bulunabileceği memul değildir. Verilmiş olan jurnal muhteviyatının mahallinde tahkikı, tarafı devletinizden müesses inzıbat ve telkin edilmiş olan sadakat hislerini sühuletle tebarüz ettirecektir. Arzu buyurursanız, yapacağım tahkikat raporunun, bir suretini zatı devletinize de göndereyim.»

İbrahim Paşa, bu beyanatımdan çok ferahladı. Benden memnun oldu ve mahdumu Nurettin Beyi çağırtıp bana izaz ve ikram edilmesini ve mahalli vak'aya seyahatim için teshilâtta bulunulmasını emretti.

Tahkikatımın neticesi, binbaşıyı kurtardı. Jurnal vereni müfteri cezasına çarptırdı. Müşür İbrahim Paşa da, sultana kendi mıntakasında, aleyhtar bir ferdin bulunamıyacağını ispat ederek hakkındaki emniyet ve itimadı şahaneyi teyit eyledi.

Müşür İbrahim Paşanın, bu suretle hakkındaki itimadı teyit etmesi, çok geçmeden, kendisinin bütün Makedonyayı, istibdat aleyhtarlarından tathirine memuriyetini ihzar etti.

Bu noktayı biraz izah edeyim. Cemiyet, bütün Makedonyada, teşkilât ve faaliyetini tezyit etti. Artık, hemen alenî ve biperva harekâta başlandı.

Selânikte, ordu müşiriyetinde bulunan Esat Paşaya itimat kalmadı. Erkânıharbiye Reisimiz olan Ali Rıza Paşa hakkında şüpheye düşüldü. Bunlar birer, birer Sultan Hamit tarafından berayi isticvap İstanbula celbolundu. Ordu müşürlüğüne, ezhercihet şayanı emniyet ve itimat olan Müşür İbrahim Paşa tayin ve izam olundu.

İbrahim Paşanın Selâniğe gelmekte olduğu haberi üzerine, Cemal Bey (merhum Cemal Paşa) her ihtimale karşı bir vesile ile merkezden uzaklaştı. Arkadaşım Fethi Bey, zaten daha evel Jandarma Mektebi Kumandanlığına geçmişti. Merkezde ordu kumandanı, erkânıharbiye reisi namlarına yalnız ben bulunuyordum. Yeni gelen kumandana Üçüncü Ordu Kumandanlığını ben devrü teslim edecektim. Filhakika öyle oldu.

İbrahim Paşa, refakatinde mahdumu Nurettin Bey olduğu halde, trenle geç vakit Selâniğe muvasalat etti. Doğru kumandanlık dairesine geldi. Orada, kendisine vaziyeti takdim ettim. Gece olmasına rağmen tekmil ordu erkânıharbiyesine memur rüesayı birer, birer görmek istedi. Herkes gelip kendini takdim ediyordu.

Müşür Paşa, her yeni tanıdığı zata, kendisinin nekadar şedit olduğunu, insanı mahvetmek kudretinde bulunduğunu anlatmağa çalışır birtakım tavırlar takınarak, hiç te münasebeti olmıyan sözler söyliyerek, arasıra, çizmeli ayaklarını yere vurarak, ilk andan itibaren tethiş politikası tatbikına başladı.

Gece evime gittim. Ertesi gün erkenden, bir süvari, bir binek atı getirdi ve Müşür Paşanın beni istediğini söyledi. Daireye geldiğim zaman, anladım ki, yeni kumandan benim vazifeye devam edebileceğimi emretmiş..

Şimdi, Efendiler; gelelim ihtilâl ve inkılâp safhasına...

İbrahim Paşanın, tethiş politikası, ihtilâl komitesinin tehditkâr vaziyetile karşılandı. Paşa hiddet ve şiddetini bir tarafa bırakmak mecburiyetini hissetti. Bazı arkadaşlar, bu meyanda en çok Cemal Bey (Cemal Paşa) vasıtasile ihtilâl cemiyetinin kuvvetinden ve teşebbüsündeki ciddiyetten İbrahim Paşanın mahdumu haberdar edildi. Babasının cemiyet aleyhine harekette bulunmaması ihtar ve Paşadan teminat talep olundu. Meselâ; Kumandan Paşa cemiyet aleyhinde hareket etmiyeceğini işaret etmek üzere, cuma namazını filân camide kılacak ve ikinci safta ahzi mevki edecektir, gibi birtakım taleplerde bulunuldu. İşte Nurettin Bey bu gibi tebligatı pederine isma için vasıta ittihaz ediliyordu. Fakat mühim meselelerde daha çok tavzif edilen ve faal bulundurulan babasının yaveri Nurettin Bey değil, cemiyetin aza ve mutemedi ve kumandanlık makamı yaveri Yüzbaşı Kâzım Nami Beydi (elyevm muharrir ve muallimdir).

İbrahim Paşa, cemiyetin ihtaratına mutavaate mecbur edildi. Fakat, cemiyetin teşkilât, teşebbüsat, mukarrerat ve icraatından hiçbir vakit haberdar edilmemiştir.

Hürriyet ve meşrutiyet ilânından da, ne İbrahim Paşanın ve ne de mahdumu Nurettin Beyin, daha evel, hiçbir suretle ve asla haberleri dahi olmamıştır. Meşrutiyet ilânı meselesinin tamamen içinde bulunduğum ve bütün teferruat ve safahatile şahsan ve yakından münasebettar olduğum cihetle, bu husustaki hatıratım aynen mahfuzumdur.

Hürriyet ve meşrutiyet ilânı tezahüratında istical ettiği zannolunan Üsküpteki tertibatı, Selânikte ve diğer yerlerde alınacak tertibat ile uygun bir tarza koymak için Üskübe gitmiştim. Oradan avdetimde ve artık heryerde filî tezahürat başladıktan

sora, Müşür İbrahim Paşa beni davet etti ve şu beyanatta bulundu: «Beni, ordu kumandanlığında ipka edecek misiniz, etmiyecek misiniz? İpka olunmıyacak isem şahsım tecavüz ve hakarete duçar edilmeden hemen İstanbula hareket edeyim.» Hatta Paşa, bürosu üstünde duran yazı hokkasını eline alarak aynen hatırımda kalan şu kelimeleri de ilâve etti: «Burada, benim, yalnız bir hokkam var, onu alır, giderim.»

İcap edenlerle görüştükten sora cevap verebileceğimi söyledim. Cemiyet namına salâhiyettar olan diğer arkadaşlarla, İbrahim Paşanın kumandanlığı meselesini müzakere ettik. Bir zaman için, kalmasında mahzur görmedik. Kumandanlıkta kalacağı hakkındaki cemiyet kararını ben kendisine tebliğ ettim.

Fakat, bir, iki gün sora, dağa çıkmış olan zabitandan bir mülâzim efendi, İbrahim Paşaya bulunduğu yerden hakaretle mali bir telgraf çekmiş.. İbrahim Paşa, derhal beni çağırttı ve telgrafı uzatarak dedi ki: «Beni kumandan olarak burada muhafaza edeceğinizi bildirmiştiniz. Bu hakaret nedir?»

Kumandan Paşaya, cemiyetçe hakkında ittihaz ettiğimiz kararı, tekmil teşkilâta iblağ edecek kadar zaman geçmediğini, bilhassa dağ başında bulunan zabitlerimizin herhangi bir telgraf merkezinden bu gibi telgrafları keşide ettirmelerine mâni olmak, bugünlerde müşkül olacağını takdir etmesini söyliyerek, kendisini tesliyeye çalıştım.

Fakat, aradan çok geçmeden, o zaman Hududu Yunaniye Kumandanı bulunan Muhlis Paşa, cemiyetin Manastırdaki heyeti merkeziyesi tarafından Manastıra davet olunmuş.. Muhlis Paşa, Ordu Kumandanı İbrahim Paşadan mezuniyet almaksızın Manastıra gitmiş.. Bundan müteessir olan İbrahim Paşa Muhlis Paşaya tekdiramiz iş'arda bulunmuş..

Bunun üzerine, Muhlis Paşayı davet eden, heyeti merkeziye, İbrahim Paşaya uzun bir telgraf çekmiş.. Bu defa da, Müşür Paşa beni davet ederek telgrafı gösterdi ve: «Ya bu ne?» dedi.

Telgrafı baştan nihayete kadar okudum. Bu telgrafta Konyar aşiretine mensup Müşür İbrahim Paşanın bütün hayatı, mazisi, mahiyeti tavsif olunduktan sora, ağır ve hakaretamiz kelimelerle istibdat devrinin, Sultan Hamit bendeliğinin ender enmuzeci olan İbrahim Paşanın hürriyet için çalışan bir muhitte, hürriyet için çalışanlara kumanda etmek cesaretinde bulunması istiğrap

ediliyor ve derhal kumandanlık makamını terketmesi ihtar ve talep olunuyordu.

Efendiler, bundan sora, hakikaten İbrahim Paşa, Selânikte duramadı. Dediği gibi hokkasını alıp gitti.

Bu malûmattan sora, Nurettin Paşanın Üçüncü Ordu Kumandanı bulunan pederi Müşür İbrahim Paşa ile meşrutiyet inkılâbının husulüne ve ihtilâlin itidal ve selâmeti cereyanına, ne yolda hizmet ve delâlet eylemiş olduklarını anlamak kolaylaşmıştır zannederim. Denildiği gibi, «ihtilâlin itidali cereyanına» dahi müessir olamamışlardır. En büyük itidalsizlik bizzat kendilerine yapılmış olan muamelelerle sabittir.

Tercümeihal risalesine göre Nurettin Paşanın Meşrutiyetin istihsalinden sora gördüğü hizmetler

Tercümeihal risalesinin 4 üncü sahifesinde, Nurettin Paşanın, Rumeliden İstanbula yürüyen Hareket Ordusuna iltihak ile vazifei vataniyesini ifa ettiğinden bahsolunmaktadır. 31 Mart Vak'ası münasebetile Rumeliden İstanbula gönderilen kuvvetlerin kumandanı, merhum Hüsnü Paşa idi. Ben, bu kuvvetlerin erkânıharbiye reisi idim. Bu kuvvetlere Hareket Ordusu unvanını veren, Hareket Ordusunun İstanbula kadar harekâtını tertip ve idare eden bendim. Nurettin Beyin bu kuvvetlere iltihak ederek vazife aldığını bilmiyorum. Nurettin Paşa, birçokları gibi, Hareket Ordusu İstanbula yaklaştığı zaman, Ayastafanosa veya Makrıköyüne gelmiş olabilir..

Nurettin Paşa «Yemen vilâyetinin tahlisi ve usatın tedibi için vukubulan muharebatta birtakım fırka cüzütamlarına veya müfrezelere kumanda etmiş..»

Her fırka kumandanı, her muharebede ayni vaziyette bulunur. Sora «San'anın tahlisini müteakıp mütehaşşit kuvayi askeriyeye kumanda etmiş..»

Efendiler, asker olanlar, çok iyi bilirler ki, bir yerde muhtelif kıtaatı askeriye toplandığı zaman, orada bir merkez kumandanlığı veya mevki kumandanlığı, bir ordugâh kumandanlığı tesis olunur.. Nurettin Paşanın San'adaki kumandanlığı bundan başka bir şey midi?!

Nurettin Paşa «İmam Yahya ile itilâf akti hususunda Ahmet İzzet Paşaya muzaheret eylemiş..»

Ahmet İzzet Paşaya sormadım, fakat, İzzet Paşa ile beraber bulunup, mesaide yakından iştiraki olan sahibi salâhiyet zevatın beyanına göre, İmam Yahya ile itilâf müzakeratında, Nurettin Paşa bir suretle alâkadar kılınmamıştır.

Nurettin Paşa «Balkan muharebatına iştirak arzusunu izhar ile Yemeni şimalinden cenubuna kadar kat'edip Aden - Mısır - Suriye - Konya - İstanbul tarikıyle Çatalca civarında bulunan başkumandanlık karargâhına iltihak ve münhal fırka bulunmamasından dolayı kendi rızasile gönüllü olarak Dokuzuncu Alayın kumandasını» deruhde eylemiş..

Nurettin Paşanın Yemenden, İstanbula gelmek için takip ettiği istikamet, Yemenden İstanbula gelen bilcümle efrat ve siviller velhasıl herkes tarafından takip olunan istikametti. Yol o idi. Nitekim, o tarihte, biz de Afrikada bulunuyorduk, İstanbula gelmek için Afrika çöllerini garptan şarka, Mısıra kadar deve ile kat'ettikten sora İskenderiye ile Tiryeste arasında bütün Bahri Sefidi ve Adriyatik denizini cenuptan şimale ve Tiryesteden Bükreşe kadar Avrupayı ve ondan sora Karadenizi kat'ederek ayni karargâha vâsıl olmuştuk. Yol bu idi.

Nurettin Paşa, bu noktada asıl söylenmesi lâzımgelen meseleden bahsetmiyor. Nurettin Paşa, miralaylıktan binbaşılığa indirildikten sora, Yemen kıtaatına memur olmak üzere kaymakamlığa terfi etmiştir. Bu terfiin icabı olarak kaymakamlıkta Yemende iki sene kalmak lâzımgelirken vaktinden evel İstanbula gelerek kurtulmak yolunu bulmuştur.

Tercümeihal risalesinin 6 ncı ve 7 nci sahifelerinde Nurettin Paşanın, Irak Kumandanlığından bahsolunuyor ve vesaiti mahalliyenin istimalile yeniden ordu teşkil ederek dost ve düşmanın memul ve intizarları hilâfında mağlûbiyetten muzafferiyet istihsali harikasını tecelli ettirdiği zikrediliyor.

Irak Seferinde Nurettin Paşa

Efendiler, Irak seferinde; Nurettin Paşa zamanındaki vaziyetin hakikati şundan ibarettir:

İlk Irak Kumandanı olan Süleyman Askeri Beyin mağlûbiyet ve intiharından sora, Iraka, Kafkasyadan yeni kıtaat gelinciye kadar, muharebat, İngilizlerin arzusuna ve yürüyüş süratlerine tâbi olmuştur. Nurettin Paşa, Kûtülemarede İngilizlere mağlûp olduktan sora gece, gündüz ve bilâmukavemet yürüyerek Selmanipake kadar perişan bir surette ricat etti.

İngilizler, Nurettin Paşayı takiben Selmanipake kadar ilerledi. Orada Kafkasyadan gönderilmiş olan kıtaat, İngiliz kıtaatını karşıladı. Üç gün muharebeden sora Nurettin Paşa mağlûbiyeti kabul ederek ricat emri verdi. Kıtaat Diyale nehrine kadar şima-

le çekildi. İngilizlerle süvari teması dahi aranmadı. Halbuki, ayni zamanda, İngilizler de ricat eylemişlerdi. Bu malûmatı veren Urban oldu. Ondan sora, Nurettin Paşa, kendini toplayıp tekrar Selmanipak - Kûtülemare istikametinde ilerledi.

Kûtülemare şimalinde, gece İngiliz kıtaatına temas edildi. Tedbirsizlik, tertipsizlik ve idaresizlik yüzünden, fecirle beraber kıtaatımız düşmanın ateş baskınına maruz bırakıldı. Efrat ve zabitandan, kumandanlardan birçok zayiat verildi. Kıtaatta panik oldu, kendiliğinden ricat başladı. İngilizlerin çekilmesi üzerine, sükûnet iade olunabildi.

Irakta, yeni kıtaat ve yeni vesaitle büyük ve kanlı muharebat, bundan sora başlar ki, Nurettin Paşanın bunlarla münasebeti yoktur.

Risalenin ayni sahifelerinde, Nurettin Paşa «İngilizlerden iğtinam ettiği tayyareler ile de bir tayyare filosu vücuda getirmek muvaffakıyatı azîmesini göstermiştir» deniliyor.

Bu iddianın pek cahilâne olduğunu söylemek mecburiyetindeyim. Tayyarenin ve tayyare filosunun ne olduğunu bilenler böyle bir iddianın nekadar gülünç olduğunu elbette anlarlar.

Büyük taarruz harbinde Nurettin Paşa muharebe meydanını dürbünle temaşayı tercih ediyordu

Risalenin sekizinci sahifesinde, Nurettin Paşanın dürbünle bakarken alınmış bir resmi vardır. Bu resmin altında şu ibare yazılıdır:

«26 Ağustos 1922 taarruz günü Kocatepe tarassut mevkiinde Karahisar meydan muharebesini idare ederken alınan fotoğraflarıdır.»

Ayni günde, hep ayni tepede idik. Dürbünle bakanlar çoktu. Bilhassa dürbünle en çok bakanlar tarassuda memur edilen zabitler idi. Filhakika, Nurettin Paşanın da muharebe meydanını dürbünle seyretmeği tercih ettiğinin ben de farikı olmuştum.

Karahisar - Dumlupınar Meydan Muharebesinin cereyanı esnasında, Başkumandan Muharebesi günü, Nurettin Paşayı bir aralık, Kolordu Kumandanı Kemalettin Paşanın (elyevm Berlin Sefiri) tarassut noktasında, vaziyeti dürbünle temaşa ederken buldum. Kıtaatımız, düşmanı yakından sıkıştırmış, nazik ve mühim bir vaziyet hâsıl olmuştu. «Dürbünle temaşayı bırakınız! Muharebeyi yakından ve bizzat idare etmek için, ileri ateş mevaziine gideceğiz», dedim.

Nurettin Paşa, bu kadar yaklaşmanın münasip olmadığını söyliyerek gitmek istemedi. Canım sıkıldı. «Siz burada kalabilir-

siniz» dedim. Kemalettin Sami Paşaya: «Siz benimle geliniz!» dedim ve otomobilime yürüdüm. Kemalettin Paşa: «Emredersiniz» dedi ve beraber yürüdü. Bu muamele üzerine, dürbünün başında yalnız bırakılan Nurettin Paşanın da arkamızdan geldiğini gördük. Dediğim yere gittik. Yunan ordusunun esaretini intaç eden o muharebeyi, teferruatına kadar, bizzat idare ediyor ve icap eden emirleri, doğrudan doğruya kolordu kumandanlarına ve sair kumandanlara bizzat veriyordum.

Emirlerime göre tedbirler ve hareketler icra olunurken Ordu Kumandanı Nurettin Paşa, yanımda duruyor ve vaziyeti temaşa ediyordu. Bir aralık, kolordu kumandanını, benim yanımdan uzaklaştırarak bazı emirler vermeğe kalkışmış.. Kolordu kumandanı, bu emirleri gayrikabili icra bulmuş, ordu kumandanı ile kolordu kumandanı arasında adeta, lâübaliyane bir münazaa vaziyeti hâsıl olmuş.. Kemalettin Sami Paşa, Nurettin Paşanın yanından biraz sertçe muamele ile ayrılmış.. bu halin farkına vardım. Kemalettin Sami Paşayı yanıma çağırıp, sükûnet ve inzıbatı muhafaza etmesi lüzumunu söyledim. Badehu, yalnız olarak Nurettin Paşayı çağırttım. Umumî tarzda, bazı sualler sordum ve anlatmak istedim ki, hakikaten kolordu kumandanına verdiği emir gayrikabili icradır. Kumandanlar, emir vermiş olmak için emir vermezler. Lüzumlu ve kabiliyeti icraiyesi olan hususları emrederler ve emir verirken, kendini, o, emri ifa edecek olanın yerine koymak ve emrin nasıl ifa ve tatbik olunacağını düşünmek ve bilmek lâzımdır.

Tercümeihal risalesinin 9 uncu sahifesinde, Iraktan sora «Kafkas cephesine gitmiş olan Nurettin Paşa, Üçüncü Ordu Mıntakaları Kumandanlığında ve ordu kumandanlığı vekâletinde bir müddet» bulunduğu yazılıdır. Bu vazifelerin mahiyetini ve bu müddetin kaç gün olduğunu sormak lâzımdır.

Nurettin Paşa, Kafkas cephesinden, İstanbula avdetinde «Aydın, Muğla ve Antalya Havalisi Kumandanlığı» unvanile İzmire azimet etmiş ve bulduğu birkaç perişan müstahfız kıtaatını süratle tensik ve yeni fırkalar teşkil ederek Yirmi Birinci Kolorduyu vücuda getirmiş..»

Efendiler, kolordu teşkili, son zamanda, Harbi Umuminin fantazileri sırasına geçmişti. Bilhassa, karşısında düşman bulunmıyan, sabit mıntakalarda, ahzi asker şubeleri ve riyasetleri tesis etmek kadar sühuletle kolordu kumandanlıkları ve salâhiyetleri

ihdas olunurdu. Filhakika, bütün muharebe cepheleri imdat, diye feryat ederken Yirmi Birinci Kolordu şayanı itibar bir mevcudiyet olsaydı, Aydın mıntakasında terkolunmazdı.

Risalenin 16 ncı sahifesinde Nurettin Paşanın «Anadoluda Mustafa Kemal Paşa ve rüfekasının teşebbüslerile başlıyan harekâtı milliye rüesasile dahi tesisi münasebet ederek..» İstanbulda birtakım mühim işler yaptığından ve nihayet «İngilizlerce takibe başlanmış olduğundan» ve «Mustafa Kemal Paşa tarafından aldığı davetnamelerde, artık İstanbuldan ziyade Anadoluda hizmet mümkün olduğu iş'ar edilmesine..» ve saireye binaen Anadoluya geçmiş.. Tercümeihal risalesine göre Nurettin Paşanın İstanbulda ve Anadoluda gördüğü mühim işler nelerdi?

Efendiler, Nurettin Paşanın, İstanbulda, İngilizlerle ve Damat Ferit Paşa Kabinesile anlaştığını ve Ankarada teessüs eden, Türkiye Büyük Millet Meclisinden ve onun Hükûmetinden bihaber olarak, bizi, İstanbul ile itilâf ettirmeğe çalıştığını ve bu münasebetle arada cereyan eden telgraf muhaberatını ve bizzarur, Ankaraya geldikten soraki muamelelerini bilmünasebe beyan etmiştim. Bunları tekrar etmiyeceğim.

18 inci sahifede, «balâdaki hidematı vataniyeyi muvaffakıyetle ifa etmiş olan Nurettin Paşa ile Büyük Millet Meclisi arasında, bazı mesaili resmiyeden dolayı ihtilâf çıkması üzerine, kendisi hemen Ankaraya gelerek, işbu suitefehhümat hüsnü suretle hal ve izale olunmuştur» ibaresine tesadüf edilmektedir.

Nurettin Paşanın, hükûmetçe, Merkez Ordusu Kumandanlığından nasıl azil ve divanı harbe tevdi edilmek üzere Ankaraya celbolunduğunu ve Meclisçe aleyhinde olan galeyan kendisinin idamını talep derecesinde ileri gitmiş iken Başkumandan sıfatile şahsan Meclis kürsüsünden, Nurettin Paşayı müdafaa ederek nasıl kurtardığımı da izah etmiştim. Burada, bilvesile yalnız bir noktaya nazarı dikkati celbetmek isterim. Bu okuduğumuz ibareye nazaran, bir Türkiye Büyük Millet Meclisi vardır, bir de Nurettin Paşa.. Bunlar karşı karşıya gelmişler.. suitefehhümat izale edilmiş.. Malûm olduğuna göre, Meclisle karşı karşıya gelebilen, yalnız hükûmettir. Meclisin muhatabı hükûmettir. Bir ordu kumandanı, bir vali, herhangi bir makam sahibi Meclisin muhatabı olamaz.

Risalenin 18 inci sahifesinin son satırları, Nurettin Paşanın, «vatanı tehlikeden tahlis eden muzafferiyeti azîmenin lûtfu hakla muvaffak ve amili olmuş ve tarihi milliye bu defa dahi gayet

mühim ve emsali namesbuk bir sahifei şeref ve mefharet ilâvesini temin eylemiş..» olduğunu izaha hasredilmiştir.

Efendiler, bu kadar, cesurane bir iddiaya karşı hayret ve istiğrap etmemek mümkün değildir. Filhakika, Nurettin Paşa, umumî taarruzda Birinci Ordu Kumandanlığında bulundu. Diğer bilcümle kumandanlarla beraber kendisine, emrettiğimiz vazifeleri ifaya çalıştı. Bu hal, bütün Türk ordusuna ve ordumuzun büyük, küçük bilcümle kumandanlarına, zabitlerine ve her neferine şamil olmak tabiî bulunan muvaffakıyet ve şerefi, Nurettin Paşanın şahsına hasretmek kadar manasız, esassız, ayıp bir şey olamaz! Nurettin Paşayı, muzafferiyetin amili gibi göstermek, olsa olsa, kendisile istihza maksadına matuf olabilir. Yoksa Nurettin Paşa, büyük zaferin şerefine **en az iştirake hakkı olanlardan biridir.**

Nurettin Paşa, zaferin şerefine en az iştirake hakkı olanlardan biridir

Efendiler, büyük taarruzda, Nurettin Paşayı, yalnız taarruzun ikinci günü Kocatepede yalnız bırakmıştım. Çünkü, düşmanın mağlûp olduğunu ve ricat edeceğini anladık. Mağlûbiyetini inhizama çevirmek ve hattı ricatini kat'ederek düşman ordusunu esir etmek için, artık Kocatepede değil, daha umumî vaziyeti mütalea ve ona göre umumî tedbirler alacak yerde bulunmamız lâzımdı. O gün dahi, Cephe Kumandanı İsmet Paşanın, münasip görüp benim imzamla yazdığı teşvikkâr kısa bir telefonla Nurettin Paşanın kuvvei maneviyesini muhafaza için tedbir almak lüzumlu görülmüştü.

Nurettin Paşayı ve ordusunu bizzat takip ve sevkü idareye zaruret gördüm

Ondan sora, Nurettin Paşayı ve ordusunu bizzat takip ve sevkı idareye bizzat müdahaleye zaruret gördüm. Böyle yapmasaydım, Nurettin Paşanın, yaptığı hataları tazmin etmek güç olurdu. Dumlupınarda, Erkânıharbiyesi Reisi Emin Paşanın hazırladığı ileri hareket emrinin muhteviyatını anlıyamıyan ve fakat, anlamamış değil daha iyisini düşünmek ve yapmak istiyormuş gibi tavır alan Nurettin Paşanın tereddüdü üzerine, tereddütle geçirilecek zaman olmadığını ihtar ederek, icap eden noktai nazarı bizzat dikte ettiğim zaman, Nurettin Paşa bana demişti ki: «Paşam, siz, bizi, yalnız ve serbest bırakmıyorsunuz»! Buna, hazır bulunan Erkânıharbiyei Umumiye Reisi Fevzi Paşa Hazretleri, şu yolda ve ciddî bir lisanla cevap verdi: «Paşa, Paşa, dedi. Bu ordu, bizim, bütün memleketin gözbebeğidir. Onun sevk ve idaresini, tesadüfe bırakamayız!»

Dumlupınardan Uşağa giderken, yolda Nurettin Paşanın tedabirindeki noksanı hissedip, Nurettin Paşa fırkalarına bizzat emir vererek, tedbir aldırmasaydım *Trikopis* in esareti mümkün olmıyabilirdi. Uşakta nahoş bir manzaraya şahit olabilirdik. İzmire girdikten ve hükûmet dairesine dahil olduktan sora, cenuptan gelen top ve tüfek sadalarını bizzat işitip, Nurettin Paşanın tedbirsizliğini ve gafletini anlayıp derhal bizzat emir vererek tedbir aldırmasaydım, İzmire girmiş ve İzmir sokaklarında ahaliye karışmış kıtaatımızın, biz de dahil olduğumuz halde, paniğe uğrayarak hercümerç olması müstebat değildi.

Siyaset ve kiyaset iddiasında bulunan, Nurettin Paşanın İzmirde resmî ecnebi memurlarla mazbut mükâlemesini bizzat tashih etmeseydim İzmire girmekten hâsıl olan neşvei umumiyenin inkisarını bâdi vaziyetlerden içtinap belki de mümkün olmıyacaktı.

Efendiler, bu söylediklerim, bütün ordu erkânınca malûm hakikatlerdir. Bu hakikatlerin, yalnız bir kişinin farikı olmadığı anlaşılıyor. O da Nurettin Paşadır. Muhasır, galip, fatih, gazi unvanlarile kendini yadettirmek sevdayi tıflânesine düşen Nurettin Paşanın, «Kûtülemare Muhasırı Nurettin Paşa» diye bir kartvizitini görmüştüm. Bu kartı, Nurettin Paşa Taşköprüde otururken Kastamonu Vali ve Havalisi Kumandanı bulunan Muhittin Paşaya (elyevm Kahire Sefiri) göndermiş ve kartın boş yerlerine, yazdığı yazılarda, karttaki unvanı işaret ederek, «bunu da benden kimse nez'edemez ya!» diye bir ibare de vardı. Muhittin Paşa, bu kartı ve karttaki yazıyı, akıl ve ferasetle, kabili telif görememiş, dikkate şayan bulmuş olduğundan, aynen bana göndermişti. Evet, onu, ondan kimse nez'edemez. Fakat, onu ona veren de yoktur. Her muvaffakıyetli muharebeye iştirak eden zatın, hakkı olmadığı halde kendisini yegâne amil, galip ilân etmesi, şayanı imtisal bir düsturu ahlâkî teşkil etmez. Evlâdı memlekete, böyle asılsız tarz ve tavırlar takınmak âdetini veremeyiz; ensali atiyeye, böyle havadan galip, fatih olunabileceği gibi sakim bir fikri miras bırakamayız!

Tercümeihal risalesinin kabındaki gazi unvanının istimaline gelince, bu unvanı, Nurettin Paşaya (A. S.) harfleri verebilir. Fakat, hakikat ve kanun bununla yalnız ve sadece istihza eder. Gerçi, muharebeye «ya şehit veya gazi olmak için» gidilir. Alelıtlak, meydanı şehamette ölenlerin hepsine, şehit derlerse de,

Millet ve tarih, unvan tevcihinde o kadar semih değildir

sağ kalanların hepsine gazi unvanı verilmez. Bu unvanı ancak kanun verir. Medenî bir milletin, âli menfaatler icabı, icrasına mecbur olduğu harpler, Arap aşiretlerinin gazvesi değildir. Öyle dahi olsa, gazveden sağ salim çıkanlara belki, yalnız, anaları, babaları berayi takdir, benim gazi oğlum diyerek iftihar eder. Fakat, millet, tarih, unvan tevcihinde okadar semih değildir.

Tercümeihal risalesinin, son sahifesinden de bir cümle alarak bu hikâyete hitam verelim:

Nurettin Paşa «Irak cephesinde iken ahalii mahalliye tarafından kendisine tevdi edilmiş bulunan, Kerbelâda metfun hafidi Hazreti Peygamberi İmamı Hüseyin Hazretlerinin seyfi mubarekini hâmil bulunmakla müşerreftir.»

Efendiler, bu ne lâftır?!

Kerbelâ, hafidi peygamberî, imam, seyfi mubarek, müşerref; bu gibi avampesendane lâflarla milleti iğfal mesleğinde bulunanlar, artık insaf etsinler!... Millet, te dikkat ve basiretini arttırsın!..

Efendiler, resen harekette muvaffakıyet görmiyen bazı kimseler de, türlü riyakârlıklarla içimize girmek yolunu bulabilmişlerdir. Bunların mahiyetleri İkinci Meclis içtima ile vazifeye başladıktan sora görülecektir.

Lozan Sulh Muahedesi

Türkiye Büyük Millet Meclisinin, ikinci intihap devresi, yeni Türkiye Devletinin tarihinde, mes'ut bir intikal devresine tesadüf etti. Filhakika, dört senelik istiklâl mücahedemiz, milletimizin şanına lâyık bir sulh ile neticelenmiş bulunuyordu.

24 Temmuz 1923 te, Lozanda imza edilen muahedename, 24 Ağustos 1923 te Mecliste tasdik olundu.

Mondros Mütarekesinden sora Türkiyeye yapılan dört sulh teklifi arasında bir mukayese

Efendiler, Mondros Mütarekesinden sora Türkiyeye muhasım devletler tarafından dört defa sulh şeraiti teklif edilmiştir. Bunların birincisi, Sevr projesidir. Bu proje, hiçbir müzakerenin mahsulü olmayıp Düveli İtilâfiye tarafından Yunan Başvekili Müsyü *Venizelos* un da iştirakile tanzim ve Vahdettinin hükûmeti tarafından 10 Ağustos 1920 de imza edilmiştir.

Bu proje, Türkiye Büyük Millet Meclisince bir zemini münakaşa bile addedilmemiştir.

İkinci sulh teklifatı, Birinci İnönü muharebesini müteakıp in'ikat eden Londra Konferansının hitamında 12 Mart 1921 tarihinde vaki olmuştur. Bu teklifat, Sevr Muahedesinde bazı tadilâtı muhtevi ise de meskût bırakılan meselelerde Sevr projesindeki mevaddın kâmilen ipka edildiğini kabul etmek lâzımdır.

Bu teklifat, bizce münakaşayı mucip olmadan İkinci İnönü muharebesinin başlamasile neticesiz kalmıştır.

Üçüncü sulh teklifatı, 22 Mart 1922 de, yani Sakarya muzafferiyetinden ve Fransızlarla aktolunan Ankara İtilâfından sora ve yakın bir taarruzumuza intizar olunduğu sıralarda, Pariste içtima eden Düveli İtilâfiye Hariciye Nazırları tarafından yapılmıştır. Bu teklifatta, işe Sevr esasından başlamak esası terkedilmiş ise de, esasatı itibarile amali milliyemizi tatminden uzak idi.

Dördüncü teklif, Lozan Muahedesinin aktile neticelenen müzakerattır.

Düveli İtilâfiyece Türkiyeye tatbikı tasavvur edilen esasatla, harekâtı milliye sayesinde vâsıl olunan neticeyi bariz bir surette mütalea etmek için bu dört nevi teklif arasında en mühim hususata munhasır olmak üzere kısa bir mukayese yapmağı faydalı addederim.

1. Hudutlar

a) Trakya hududu:

Sevrde: Çatalca hattından biraz ilerde bulunan Podima - Kalikratya hattı.

Mart 1921 teklifinde: Bahis yok.

Mart 1922 teklifinde: Tekirdağ bize, Babaeski, Kırkkilise ve Edirne Yunana kalmak üzere bir hat.

Lozanda: Karaağaç ta bizde olmak üzere Meriç hattı.

b) İzmir mıntakası:

Sevr projesinde: Bu mıntakanın hudutları Kuşadası, Ödemiş, Salihli, Akhisar ve Kemer iskelesine az çok karip mahallerden geçmektedir.

Bu mıntaka, Türk hakimiyetinde kalacak, fakat Türkiye, bu hakimiyetini istimal hakkını Yunanistana devredecek, Türk hakimiyetinin bekasına alâmet olarak İzmir şehrinin haricî istihkâmlarından birinde Türk bayrağı bulunacak. Mahallî bir meclis toplanacak ve beş sene sora bu meclis, bu mıntakanın sureti daimede Yunanistana ilhakına karar verebilecek idi.

Mart 1921 teklifinde: İzmir mıntakası, Türk hakimiyetinde kalacak, İzmir şehrinde bir Yunan kuvveti bulunacak ve İzmir mıntakasının aksamı mütebakıyesinde muhtelif anasırın adedî nispetine göre terekküp edecek bir jandarma kıt'ası bulunacak ve buna Düveli İtilâfiye zabitanı kumanda edecek.

İdare işlerinde dahi ayni nispeti adediye nazarı itibara alınacak ve mıntakanın Cemiyeti Akvamca tayin edilecek hıristiyan bir valisi olacak ve bunun yanında müntehap bir meclis ve bir heyeti müşavire bulunacak. Vilâyetçe Türkiyeye varidatla müte-

zayit bir vergi verilecek ve bu anlaşma beş sene devam edip tarafeynden birinin talebi üzerine Cemiyeti Akvamca tadil edilebilecek.

Mart 1922 teklifinde: Bütün Anadolu ve dolayısile İzmir de bize iade olunacak tarzında aldatıcı bir vait. İzmir Rumlarının idareye, adilâne bir surette iştirak ettirilmesi için ve ayni hak Yunanistanda kalacak Edirne Türklerine verilmek şartile bir usul tayini zımnında Düveli İtilâfiye Türkiye ve Yunanistanla anlaşacaklardır.

Lozanda: Tabiatile bu gibi mesail mevzuubahs dahi olmamıştır.

c) Suriye hududu:

Sevrde: Sahilde, takriben Karataş Burnundan başlıyarak Osmaniye, Bahçe, Gazi Ayıntap, Birecik, Urfa, Mardin ve Nusaybini epey cenupta ve Suriye arazisinde bırakan bir hudut.

Mart 1921 de: Takriben şimdiki hudut olmak üzere Fransızlarla ayrıca bir itilâfname imzalanmıştır.

Lozanda: 20 Teşrinievel 1921 tarihli Ankara İtilâfnamesi hududu ipka edilmiştir.

d) Irak hududu:

Sevrde: İmadiye, bizde kalmak şartile, Musul vilâyetinin şimal hududu.

Mart 1921 teklifinde: Bahis yok.

Mart 1922 teklifinde: Bahis yok.

Lozanda: Halli tehir edilmiştir.

e) Kafkas hududu:

Sevrde: Türk - Ermeni hududunun tayini Amerika Reisicümhuru *Vilson* a havale edilmiştir. Ve müşarileyh hudut olarak Karadeniz sahilinde Giresunun şarkından başlıyan, Erzincanın garp ve cenubundan, Elmalı, Bitlis ve Van gölünün cenubundan geçen ve birçok nikatta Harbi Umumideki Türk - Rus cephesini takip eden bir hattı göstermiştir.

Mart 1921 teklifinde: Cemiyeti Akvam bir Ermeni yurdu tesisi için vilâyatı şarkıyeden Ermenistana devrolunacak arazinin

tespiti zımnında bir komisyon tayin edecek ve Türkiye bu komisyonun kararını kabul edecek.

Mart 1922 teklifinde: Bir Ermeni yurdu teşkili zımnında Cemiyeti Akvamın muavenetine müracaat olunacağından bahsedilmektedir.

Lozanda: Bu mesele bertaraf edilmiştir.

f) Boğazlar mıntakası:

Sevrde: Rumelinin Türkiyede kalan bütün aksamı.

Anadolunun Adalar Denizi üzerinde takriben İzmir mıntakasının başladığı yerden başlıyarak Manyas gölünün cenubuna ve Bursanın ve İzniğin biraz şimalinden ve Sapanca gölünün müntehayi garbisinden Ahabadr deresinin munsabına giden hatla tahdit edilmiş bir mıntaka. Bu menatıkta asker bulundurmak ve harekâtı askeriyede bulunmak hakkı sırf Düveli İtilâfiyeye aittir. Keza mezkûr menatıkta Türk jandarması Düveli İtilâfiye kumandasına tâbi olacaktır.

Düveli İtilâfiye, bu mıntaka dahilinde askerî makasıt için kullanılabilecek yol ve şimendifer inşasını menedebileceği gibi elyevm mevcut olanlar meyanında bu yolda kullanılabilecek olanları tahrip ettirebilecektir.

Mart 1921 teklifinde: Çanakkale cenubunda Tenedos adasının (Bozcaada) karşısından Karabigaya giden hattın şimalile Boğaziçinin tarafeyninde 20 ilâ 25 kilometrelik bir mıntaka.

Çanakkale Boğazına hâkim olan her iki tarafındaki adalar.

Düveli İtilâfiye, yalnız Yunanistana kalacak olan Gelibolu ve bize kalacak olan Çanakkalede asker bulunduracak, bu suretle İstanbul ve İzmit şibihceziresini tahliye edecek ve Türkiyenin İstanbulda asker bulundurmasına ve Anadoludan Rumeliye veya Rumeliden Anadoluya asker geçirmesine müsaade edecektir.

Mart 1922 teklifinde: Çanakkalenin cenubunda Erdek şibihceziresi müstesna olmak üzere Çanakkale sancağı. Boğaziçinin cenubunda o zaman bitaraf addolunan mıntaka, yani takriben İzmit şibihceziresi gayriaskerî mıntaka olacaktır.

Bizde, İtilâf işgal kuvveti kalmıyacaktır.

Lozanda: Gelibolu şibihceziresile Kumbağı, Bakla Burnu hattının cenubuşarkisi, Çanakkale mıntakasında sahilden yirmi

kilometrelik bir mıntaka ve Boğaziçinin iki tarafında sahilden on beş kilometrelik birer mıntaka ve Marmarada da Emîrali adasından maada adalar ve İmroz ve Tenedos adaları, gayriaskerî bir hale konacaktır.

Hiçbir tarafta Düveli İtilâfiye işgal kuvveti kalmıyacaktır.

2. Kürdistan

Sevrde: Fıratın şarkında ve Ermenistan, Irak ve Suriye arasında kalan mıntaka için Düveli İtilâfiye murahhaslarından mürekkep bir komisyon mahallî muhtariyeti ihzar edecektir.

Muahedenin aktinden bir sene sora işbu havalinin Kürt ahalisi Cemiyeti Akvam Meclisine müracaatle Kürtlerin ekseriyetinin Türkiyeden müstakil olmağı istediğini ispat ederse ve Meclis bunu kabul ederse Türkiye bu havalideki her türlü hukukundan sarfınazar edecektir.

Mart 1921 teklifinde: Düveli İtilâfiye, vaziyeti hazırayı nazarı itibara alarak ve bu bapta Sevr projesinde tadilât icrasını nazarı itibara almağa mütemayildirler. Şu şartla ki mahallî muhtariyetler ve Kürt ve Asuri - Keldani menafiinin kâfi derecede himayesi için tarafımızdan teshilât ibraz edilsin.

Mart 1922 teklifinde: Bahis yok.

Lozanda: Bittabi mevzuubahs ettirilmemiştir.

3. İktisadî menatıkı nüfuz

Sevr Muahedesini müteakıp Düveli İtilâfiyenin aralarında imza eyledikleri akor tripartitte:

a) Fransız mıntakai nüfuzu:

Suriye hududile takriben Adana vilâyetinin garp ve şimal hududu ve Kayseri ile Sıvasın şimalinden geçen ve Muş hariç işbu kasabaya takarrüpten sora Cezirei İbni Ömere giden bir hattın dahilinde kalan mıntaka.

b) İtalyan mıntakai nüfuzu:

İzmit şibihceziresinden çıktıktan sora Afyon Karahisarına kadar Anadolu şimendifer hattı ve oradan Kayseri civarında Erciyaş dağı civarına kadar giden hatla İzmir mıntakası Adalar Denizi, Bahri Sefit ve Fransız mıntakası arasında kalan mıntaka.

Mart 1921 de: Bekir Sami Bey ile Fransız ve İtalyan hariciye nazırları arasında imza olunup hükûmetçe reddolunan itilâflara göre,

a) Fransız mıntakai nüfuzu:

O sırada Fransız işgali altında bulunan yerlerle Sıvas, Mamuretülâziz ve Diyarbekir vilâyetleri.

b) İtalyan mıntakai nüfuzu:

Antalya, Burdur, Muğla, Isparta sancaklarile Afyon Karahisar, Kütahya, Aydın ve Konya sancaklarının bilâhare tayin olunacak aksamı.

Mart 1922 teklifinde: Mevzuubahs değildir.

Lozanda: Mevzuubahs olmamıştır.

4. İstanbul

Sevrde: Muahede samimiyetle tatbik edilmediği takdirde İstanbul da bizden alınacaktır.

Mart 1921 teklifinde: Bu tehdidin kalkacağı ve Türkiyenin İstanbulda asker bulundurabileceği ve Boğaziçinin etrafındaki gayriaskerî mıntakadan asker mürüruna müsaade edilebileceği mezkûrdur.

Mart 1922 teklifinde: İstanbuldan ihracımız tehdidinin kaldırılacağı ve İstanbulda bulundurulabilecek Türk kuvvetinin tezyidi vadolunmaktadır.

Lozanda: Mevzuubahs olmamıştır.

5. Tabiiyet

Sevrde: Gerek Düveli Müttefikadan (Yunanistan dahil) gerek teşekkül eden devletlerden birinin (Ermenistan ve saire) tabiiyetine girmek istiyen Türk tebaasından hiç kimseye Türk Hükûmetince mümanaat edilmiyecek ve bunların yeni tabiiyeti kabul edilecektir.

Mart 1921 teklifinde: Bundan bahis yok.

Mart 1922 teklifinde: Bundan bahis yok.

Lozan Muahedesinde: Bundan bahis yok.

Ancak müzakerat esnasında Düveli İtilâfiye bir adamın tabiiyetini tayin hususunda Türkiyedeki ecnebi sefarat ve şehbenderhanelerin verecekleri vesaikın kâfi addedilmesini istemişlerdi. Bu teklif, Sevr projesinin balâda mevzuubahs olan 128 inci maddesinin bir şekli cedidi idi. Tabiatile tarafımızdan reddedilmiştir.

6. Adlî kapitülasyonlar

Sevrde: İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonyanın temsil edildikleri dört azadan mürekkep bir komisyon kapitülasyonlardan müstefit olan sair devletlerin mütehassıslarile birlikte yeni bir usul tanzim edecek ve Osmanlı Hükûmetile istişare ettikten sora bu usulü tavsiye edebilecek.

Hükûmeti Osmaniye bu usulü kabul etmeği şimdiden taahhüt edecek.

Mart 1921 teklifinde: İşbu komisyonda Türkiyenin dahi temsiline Düveli İtilâfiye razı olmaktadır.

Mart 1922 teklifinde: Ayni teklif.

Lozanda: Kapitüler hiçbir kayit yoktur!

İstişarî mahiyette olmak üzere birkaç ecnebi mütehassısını beş sene için hizmetimize almağı kabul ettik.

7. Ekalliyetlerin himayesi

Sevrde: 1918 mütarekelerinden sora aktolunan bilcümle muahedatta mevcut olan ahkâmdan maada Türkiyeye bilhassa zirdeki taahhüdat kabul ettirilmek istenilmiştir:

a) Yerlerini terketmiş olan bilcümle gayri Türklerin yerlerine iadesi.

Reisleri Cemiyeti Akvamca tayin edilecek olan hakem komisyonları vasıtasile bunların hukukunun iadesi ve ezcümle bu komisyonların talebi takdirinde gayri Türklerin tahrip edilmiş emlâkinin tamiri zımnında ücretleri hükûmetçe tesviye edilecek işçi-

lerin tedariki, tehcir ve buna mümasil işlerde zimethal oldukları mezkûr komisyonlar tarafından iddia olunan bilcümle eşhasın teb'idi ilâ...

b) Türk Hükûmeti, ekalliyetlerin parlâmentoda temsili nisbîsini temin eden bir intihap kanun projesini iki sene zarfında Düveli Müttefikaya arzedecektir.

c) Patrikhanelere ve bunlara mümasil müessesata ait bilcümle imtiyazat takviye ve tezyit edilmekte ve bunların idare eyledikleri mektep, eytamhane ve saire hususunda o ane kadar hükûmetin muhafaza etmiş olduğu nisbî bir murakabe hakkı dahi refedilmektedir.

d) Düveli İtilâfiye, Cemiyeti Akvam Meclisile badelistişare işbu mukarreratın temini icrası için ittihazı lâzımgelen tedabiri tespit edeceklerdir. Türkiye bu hususta bilâhare ittihaz olunacak her tedbiri kabul edeceğini şimdiden taahhüt edecektir.

Mart 1921 teklifinde: Ekalliyetlerden bahis yoktur. Bu teklif Sevrde yapılacak tadilâttan bâhis olduğu için bundan mezkûr muahedenin ekalliyetlere ait kısmının tadil edilmiyeceği istihraç olunabilir.

Mart 1922 teklifinde: Türkiye ve Yunanistandaki ekalliyetler hakkında bir silsilei tedabirin teklif edileceği ve bunların hüsnü tatbikına nezaret etmek için Cemiyeti Akvamca komiserlerin tayin olunacağı mezkûrdur.

Silsilei tedabirin ne olacağı tasrih edilmemiştir.

Lozanda: Misakı Millimizde kabul etmiş olduğumuz veçhile ve yalnız gayrimüslimlere mahsus olmak üzere Harbi Umumiden sora aktolunan bilcümle beynelmilel muahedatta mevcut olan ahkâm.

8. Ahkâmı askeriye

Sevrde:

a) Türkiyenin kuvayi müsellâhası şu erkamı tecavüz etmiyecektir.

Maiyeti seniye kıt'ası	700	kişi
Jandarma	35.000	»
Jandarmayı takviye için kıtaatı mahsusa	15.000	»
	50.700	

Bu miktara erkânıharbiye, mekâtibi askeriye talebesi, depo kıtaatına ve hidematı muhtelifeye mensup efrat ve zabitan dahildir.

Kıtaatı mahsusanın 15 batarya cebel topu bulunabilecek ve sahra veya ağır topu olmıyacaktır.

Memleket, muhtelif menatıka ayrılacak ve her mıntakada bir jandarma kıt'ası (légion) bulunacaktır.

Jandarmanın topu ve aleti fenniyesi bulunmıyacaktır.

Mahsusî kıtaat kendi mıntakasının haricinde istihdam edilemiyecektir.

Jandarma zabitanı meyanında 1.500 ü geçmemek üzere ecnebi zabitan bulunacaktır. Her mıntakadaki ecnebi zabitanı ayni millete mensup olacaktır.

Bilâhare tespit edilecek olan işbu menatıkın adedi zikredilmemekle beraber bunun Düveli İtilâfiyenin fikrince lâekal dört olacağı muahedenin bazı ahkâmından ve ezcümle bir *légion* un kuvvetinin umum *légion* lar kuvvetinin rub'unu tecavüz etmiyeceği hakkındaki hükümden istihraç olunabilir. Bu suretle İngiltere, Fransa ve İtalyan zabitanının bulunacağı birer mıntaka olacağı gibi ihtimal Yunanistan ve belki de ilerde Ermenistana birer mıntaka verilmesi düşünülmüştür.

Kıtaatı mahsusa efradile jandarmalar hep ücretli olup bunlar lâekal on iki sene hizmet edecek ve hizmeti mecburei askeriye kalkacaktır.

Her mıntakadaki *légion* a alınacak efrat ve zabitan o mıntaka ahalisinden olacak ve muhtelif anasırın *légion* da temsil edilmesine imkân dairesinde itina olunacaktır.

Kuvayi bahriyemiz yedi *sloop* ve altı torpitoyu tecavüz etmiyecek ve hiçbir tayyare ve kabili sevk balonumuz olmıyacaktır.

Düveli İtilâfiyeye mensup askerî, bahrî ve havaî kontrol komisyonlarının memleketimiz dahilinde her türlü murakabede bulunmağa hakları vardır. Bilhassa askerî komisyon;

Türkiyenin istihdam edebileceği, polis, gümrükçü, orman muhafızı ve saire gibi memurinin miktarını tayine,

Fazla kalacak esliha ve cepanemizi tesellüme,

Memleketimizin menatıka taksimine, her mıntakada bulunacak jandarma ve kıtaatı mahsusa miktarının tayinine, bunların tarzı istihdam ve istimalini murakabeye, ecnebi zabitanın miktar ve nispetini tayine ve hükûmetle müştereken yeni kuvayi müsellâhamızın tanzimine ilâ... memurdur.

Mart 1921 teklifinde:

Jandarma miktarı 45.000
Kıtaatı mahsusa 30.000 e iblâğ olunmuştur.

Jandarmanın tarzı tevzii, Düveli İtilâfiyeye mensup salifüzzikir kontrol komisyonile hükûmet arasında anlaşarak vaki olacaktır.

Jandarmada zabitan ve küçük zabitan nispeti tezyit edilecektir. Ecnebi zabitan miktarı azaltılacak ve bunların kıtaata tevzii, kontrol komisyonu ve hükûmet arasında bilitilâf kararlaştırılacaktır. (Bunda ihtimal her mıntakada ayni millete mensup ecnebi zabitan bulunmıyacağı kastedilmiştir.)

Mart 1922 teklifinde:

Ücretle müstahdem asker usulünün ipkası
Jandarmanın 45.000
Kıtaatı mahsusanın 40.000 e iblâğı.

Jandarmada ecnebi zabitanının istihdamı Türkiyeye tavsiye edilmekle beraber bu cihet şart olarak dermeyan edilmemektedir.

Lozanda: Trakya ve Boğazlarda gayriaskerî hale ifrağ olunan menatıka ait tahdidattan maada hiçbir kayit yoktur. Hatta Boğaziçinin iki tarafındaki gayriaskerî mıntakada 12.000 asker bulundurabilmek hakkını muhafaza etmişizdir.

Bu menatık için bile hiçbir kontrol kabul edilmemiştir.

9. Ceza

Sevr projesinde: Türkiye, harp esnasında kavaidi harbiyeye muhalif surette hareket etmiş veya Türkiye dahilinde mezalim icra eylemiş ve tehcir ve saire gibi hususata karışmış olan eşhası talepleri üzerine Düveli Müttefikaya (Yunanistan dahil) ve Türkiyeden arazi almış olan devletlere (Ermenistan ve saire) teslim edecektir. Eşhası mezkûre kendilerini talep eden devletin divanı harbi tarafından muhakeme ve tecziye edileceklerdir.

Mart 1921 teklifinde: Düveli İtilâfiye teklifatında bundan bahis yoktur.

Ancak Bekir Sami Beyin İngilizlerle imza etmiş olduğu mübadele mukavelenamesinde elimizdeki bütün İngilizleri tahliye ederek bir kısım Türkleri mücrim addile İngilizler elinde bırakmağa muvafakat etmiş olması Sevr projesinde mevcut olan ahkâmı salifenin daha muhaffef bir şeklinden başka bir şey değildir.

Mart 1922 de: Bu meseleden bahis yoktur.

Lozanda: Bahis yoktur.

10. Ahkâmı maliye

Sevrde: Düveli İtilâfiye Türkiyeye muavenet zımnında İngiliz, Fransız ve İtalyan murahhaslarından mürekkep bir maliye komisyonu teşkil edecekler ve bu komisyonda istişarî mahiyette bir Türk komiseri bulunacaktır.

İşbu komisyonun vezaif ve salâhiyeti berveçhiati olacaktır:

a) Türkiyenin varidatını idame ve tezyit için her türlü tedabir ittihaz edebilecektir.

b) Türk Meclisi Meb'usanına takdim edilecek olan bütçe evvelen maliye komisyonuna arz ve onun kabul ettiği şekilde Meclise sevkolunacaktır. Meclisin yapacağı tadilât ancak komisyonca tasvip edilirse kabili icradır.

c) Komisyon doğrudan doğruya kendisine tâbi olacak ve azaları kendi muvafakatile tayin edilecek olan Türk maliye heyeti teftişiyesi vasıtasile bütçenin ve malî kavanin ve nizamatın tatbikatını murakabe edecektir.

d) Düyunu Umumiye ve Osmanlı Bankasile anlaşarak Türkiyenin usulü meskûkâtını tanzim ve ıslah edecektir.

e) Düyunu Umumiyeye tahsis olunan varidat müstesna olmak üzere Türkiyenin bilcümle varidatı işbu maliye komisyonunun emrine verilecektir. Komisyon bunlarla;

Evvelen:

Kendisine ve Türkiyede kalacak olan Düveli İtilâfiye işgal kuvvetlerine ait masarifi tediye ettikten sora 30 Teşrinievel 1918

tarihindenberi Düveli İtilâfiye ordularının gerek bugünkü Türkiyede gerek Osmanlı İmparatorluğunun muhtelif aksamındaki masarifini tediye eyliyecektir.

Saniyen:

Türkiye, dolayısile zarardide olan bilcümle Düveli Müttefika tebaasının zarar ve ziyanını tazmin edecektir.

Türkiyenin ihtiyacatı bundan sora derpiş edilecektir.

f) Hükûmetçe verilecek herbir imtiyaz için maliye komisyonunun muvafakati şarttır.

g) Komisyonun tasvibile elyevm cari olan Düyunu Umumiye tarafından bazı varidatın doğrudan doğruya cibayeti usulü mümkün olduğu kadar geniş bir surette tevsi edilecek ve bütün Türkiyeye teşmil olunacaktır.

Gümrükler, maliye komisyonu tarafından azil ve nasbolunan ve kendisine karşı mes'ul bulunacak olan bir müdiri umuminin idaresinde bulunacaktır ilâ....

Mart 1921 teklifinde: Salifüzzikir maliye komisyonu Türk maliye nazırının riyaseti fahriyesi tahtında bulunacaktır. Komisyonda bir Türk murahhas bulunacak ve bunun Türk maliyesine ait mesailde reyi olacaktır. Müttefiklerin menafii maliyesine müteallik mesailde ise Türk murahhasının salâhiyeti ancak istişarî mahiyette olacaktır.

Türk Parlâmentosu, Türk maliye nazırile maliye komisyonu tarafından müştereken ihzar edilecek olan bütçede tadilât yapmak salâhiyetini haiz bulunacaktır. Fakat bu tadilât bütçenin tevazününü bozacak şekilde ise bütçe berayi tasdik tekrar maliye komisyonuna gönderilecektir.

Türk Hükûmeti imtiyazat vermek hakkını tekrar ihraz edecektir. Ancak, Türk maliye nazırı bu baptaki kontratların Türk hazinesi menfaatine muvafık olup olmadığını maliye komisyonile birlikte tetkik edecek ve bu bapta müştereken bir karar ittihaz edilecektir.

Mart 1922 teklifinde: Maliye komisyonu teşkilinden sarfınazar edilmektedir. Fakat Düveli Müttefikaya olan harpten evelki düyunun ve makul bir tazminatın tediyesi zımnında lâzım olan kontrolun Türk hakimiyeti prensipile telifine çalışılacaktır.

Harpten evelki düyunu umumiye komisyonu ipka olunacak ve balâda mezkûr iş için Düveli İtilâfiyece bir tasfiye komisyonu tesis olunacaktır.

Lozanda: Bu gibi kuyudatın kâffesi bertaraf edilmiştir.

11. Ahkâmı iktisadiye

Sevrde: Kapitülasyonlardan istifade hakkı harpten evel bunlardan istifade eden Düveli Müttefika tebaasına iade edilecek ve bunlardan evelce istifade etmiyen Düveli Müttefika (Yunanistan ve Ermenistan ve saire) tebaasına da yeniden verilecektir.

(Bu hukuk meyanında birçok vergiden muafiyetin bulunduğu ve tabiiyet bahsinde görüldüğü veçhile her Türk tebaasının Düveli Müttefikadan birinin tabiiyetine girmesine mümanaat etmek hakkının bizden nez'edildiği nazarı dikkate alınırsa bu hükmün şümulü daha ziyade tezahür eder.)

Gümrük tarifeleri için 1907 tarifesi (% 8) iadeten tesis edilmektedir.

Türkiye Düveli Müttefikaya mensup sefaine lâekal Türk sefainine verdiği hukuku tanıyacaktır.

Ecnebi postaları iadeten tesis olunacaktır.

Mart 1921 teklifinde: Yalnız ecnebi postalarının bazı şerait tahtında ilgasının derpiş edileceği söylenilmekte, binaenaleyh ahkâmı saire ipka edilmektedir.

Mart 1922 teklifinde: İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya ve Türkiyenin murahhaslarından ve kapitülasyonlardan istifade eden diğer devletlerin mütehassıslarından mürekkep bir komisyon sulhun mer'iyete duhulünü müteakıp geçecek üç ay zarfında İstanbulda içtima edip kapitüler usulün tadili zımnında teklifat hazırlıyacaktır.

Malî hususatta bu teklifat tebaai ecnebiyenin Türklerle müsavi vergi vermesini temin edecektir. Keza bu teklifat gümrük resminde lüzum görülecek tadilâtı icraya matuf olacaktır.

Lozanda: Kapitülasyonların her nev'i tamamile ve ebediyen lâğvolunmuştur.

12. Boğazlar komisyonu

Sevrde: Kendine mahsus bayrağı, bütçesi ve zabıtası bulunacak olan işbu komisyon gemilerin Boğazlardan müruru, fenerler, kılavuzluk ilâ.... ile iştigal edecek ve evelce meclisi âlii sıhhinin ifa eylediği vezaif ile tahlisiye hidematı badema komisyonun nezareti altında ve onun talimatı dahilinde ifa kılınacak ve komisyon Boğazların serbestisini tehlikede addedince Düveli İtilâfiyeye müracaat edebilecektir.

Komisyonda Amerika, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya ve Rusyanın murahhasları iki reye malik bulunacaklardır.

Amerika arzu eylediği andan ve Rusya Cemiyeti Akvama dahil olduğu takdirde ve o andan itibaren komisyona iştirak edebileceklerdir.

Komisyon azaları muafiyeti diplomatikiyeden istifade edeceklerdir. Komisyona münavebe ile ve ikişer sene müddetle iki reye malik devletlerin murahhasları riyaset edecektir.

Mart 1921 teklifinde: Türk murahhası dahi iki reye malik olacak ve Boğazlar Komisyonuna riyaset edecektir.

Mart 1922 teklifinde: Keza Türk murahhası komisyona riyaset edecektir. Boğazlarla alâkadar bilcümle devletler komisyonda temsil edileceklerdir.

Lozanda: Komisyonun riyaseti bize verilmiştir.

Komisyonun vazifesi sefainin Boğazlardan müruru keyfiyetinin Boğazlar mukavelesi ahkâmına muvafık olmasına itinadan ibarettir. Komisyon her sene Cemiyeti Akvama rapor verecektir.

Keza mezkûr muahede ile İstanbuldaki beynelmilel sıhhiye meclisi lâğvolunarak sıhhiye umuru Türkiye Hükûmetine terkedilmiştir.

Muhterem Efendiler, Lozan Sulh Muahedenamesinin ihtiva ettiği esasatı, diğer sulh tekliflerile daha fazla mukayeseye mahal olmadığı fikrindeyim. Bu muahedename, Türk milleti aleyhine, asırlardanberi hazırlanmış ve Sevr Muahedenamesile ikmal edildiği zannedilmiş, büyük bir suikastin inhidamını ifade eder bir vesikadır. Osmanlı devrine ait tarihte emsali namesbuk bir siyasî zafer eseridir!

*
* *

Efendiler, Lozan sulh müzakeratı esnasında, tekevvün eden ve sulh aktolunduktan sora, ifade ve işaa edilen, bir meseleyi, burada, mevzuubahs ederek efkârı umumiyeyi tenvir etmek isterim. İfade ve işaa olunan mesele, Heyeti Murahhasa Reisi İsmet Paşa ile, Heyeti Vekile Reisi Rauf Bey arasında tahaddüs eden ihtilâftır.

Heyeti Murahhasa Reisi İsmet Paşa ile, Heyeti Vekile Reisi Rauf Bey arasında çıkan ihtilâf

Bu ihtilâfı, ait olduğu vesaikı tetkik ederek esaslı ve ciddî esbaba istinat ettirmek müşküldür. Buna nazaran, ihtilâfı, daha ziyade ruhî ve hissî sebepler tahtında mütalea etmek lâzım olduğu fikrindeyim.

Muhtelif münasebetlerle, beyan etmiştim ki, Lozan Konferansı mevzuubahs olduğu zaman, Heyeti Murahhasa Riyasetinin Rauf Bey tarafından ifası temayülü vardı. Filhakika, Rauf Bey, Heyeti Murahhasa Reisi olmak istiyordu. İsmet Paşanın, askerî müşavir olarak, kendisile beraber gönderilmesini de benden rica etmişti. Ben, Rauf Beye; İsmet Paşadan istifade etmek, onun, ancak, reis olarak gönderilmesile mümkün olacağı cevabını verdim. Sora malûm olduğu veçhile, Rauf Beyi göndermedik. İsmet Paşa ordunun başından alındı. Hariciye Vekâletine intihap ve Heyeti Murahhasa Riyasetine tayin olundu.

Lozan Konferansının birinci devrini müteakıp, İsmet Paşanın, duçar olduğu tarizleri, tenkitleri izah etmiştim. Buna rağmen, ikinci defa Lozana gönderilen, yine İsmet Paşa oldu. İsmet Paşa, Lozan müzakeratını büyük bir kiyasetle idare ediyordu. Müzakerat safahatını, muntazaman Heyeti Vekileye bildiriyordu. Bazı mühim mesailde, Heyeti Vekilenin rey ve mütaleasını soruyor veya talimat talep ediyordu. Halli lâzımgelen mesail, mühim, mücadele ciddî ve üzücü idi. Rauf Beyde, İsmet Paşanın, müzakeratı tarzı idaresini beğenmemezlik hissi hâsıl olmuştu. Bu hissini, Heyeti Vekiledeki rüfekasına da telkin arzusuna düşmüştü. Heyeti Vekilede, İsmet Paşanın raporları okundukça, zaman zaman, İsmet Paşa, bu işi başaramıyacak denmeğe başlanmış.. hatta, bir aralık, İsmet Paşayı geriye çağırmak teklifi ortaya atılmış.. Rauf Bey, derhal bu teklifi, reye vazetmeğe kalkışmış.. Müdafaai Milliye Vekili olarak Heyeti Vekileye dahil bulunan Kâzım Paşanın itirazı üzerine sarfınazar edilmiş..

İsmet Paşada, Heyeti Vekile Reisi Rauf Beye karşı ademi emniyet hissi başlamıştı

Diğer tarafta, İsmet Paşada da, Heyeti Vekile Reisi Rauf Beye karşı, ademi emniyet hissi başlamış.. Rauf Beyin imzasile aldığı noktai nazarlardan, Rauf Beyin, beni haberdar etmeksizin talimat vermekte olduğu endişesine düşmüş..

Nihayet, İsmet Paşa, müzakeratın ciddî ve nazik safhalara girdiğinden bahsederek, benim, bizzat vaziyeti takip etmemi yazdı.

Gerçi, ben, İsmet Paşanın raporlarından ve Heyeti Vekile kararlarından haberdar ediliyordum. Fakat, Rauf Beyin mukarreratı tebliğ eden yazılarının tarzını kontrol etmiyordum. İsmet Paşanın, nazarı dikkatimi celbetmesi üzerine, Lozan müzakeratını, Heyeti Vekilede bizzat takip etmeğe ve bazan Heyeti Vekile kararlarını bizzat kaleme almağa lüzum gördüm.

Mevzuubahs ettiğimiz mesele hakkında, sarih ve kat'î bir fikir verebilmek için İsmet Paşa ile Rauf Bey arasında muhtelif mesaile ait olmak üzere cereyan eden muhaberattan, yalnız bir, iki meseleye ait bazı muhaberatı muvacehenizde tetkik edeceğim.

Yunan tamiratı meselesinden dolayı İsmet Paşa ile Heyeti Vekile arasında hâsıl olan noktai nazar farkı ve gerginlik

Yunan tamirat meselesinden dolayı, Yunanistan gergin bir vaziyet aldı. İsmet Paşa ile Venizelos arasında bu meseleye dair olan müzakere ve münakaşa inkıta etti.

İtilâf Devletleri murahhasları, İsmet Paşaya; Karaağacın bize terki ve tarafımızdan tamirattan ferağat etmek suretile, Yunan tamiratı meselesinin halli teklifinde bulunurlar. İsmet Paşa, Karaağacın, talep ettiğimiz muhik tamirata bir muadelet teşkil edemiyeceğini ve diğer taraftan müttefiklerle aramızda bulunan ve daha evel halledilmiş olan tamirat meselesinin bu konferansta teyit ve tespit edilmediğini, her iki meseleyi hükûmete iblağ mecburiyetinde olduğunu beyan ve ifade eder. İsmet Paşa, bu vaziyeti 19 Mayıs 1923 tarihli şifresile, İcra Vekilleri Heyeti Riyasetine bildiriyor ve «hükûmetin kararının acilen iş'arını istirham eylerim.» diyor.

İsmet Paşa, bu iş'arına, üç gün geçtiği halde cevap almaz.. 22 Mayıs 1923 tarihinde, İcra Vekilleri Heyeti Riyasetine, müstacel işaretile şu şifreyi de çeker:

«Yunan tamiratına mukabil, Türkiyeye Karaağaç ve civarının terki hakkında, Müttefikler tarafından vaki olan teklif hakkında hükûmetin noktai nazarının iş'arını 19 Mayıs 1923 tarih ve 117 numaralı telgrafname ile istirham etmiştim. Emri devletlerinin tacili müsterhamdır.»

Rauf Bey, İsmet Paşanın iki telgrafına, 23 Mayıs 1923 tarihinde cevap veriyor.

Cevabın birinci maddesi şudur: «Karaağaca mukabil tamirat bedelinden sarfınazar edemeyiz.»

Cevabın üçüncü maddesinde, bazı mütalealardan sora «Yunanlıların bunu veremiyeceklerini, Müttefiklerin söylemesi şayanı istiğraptır ve kabul edilemez.» deniliyor.

Cevabın beşinci maddesinde, yine bazı mütaleattan sora, şu noktai nazar dermeyan ediliyor: «Bu meselenin Müttefiklerle sulha mâni olmaması için, bizi Yunanlılarla halde serbest bırakarak kendileri sulhu akteylemeleri şıkkı müreccah görülmüştür.»

İsmet Paşa, 24 Mayıs 1923 tarihinde Rauf Beye yazdığı müteakıp dört raporunda, şu malûmat ve mütaleatı dermeyan ediyor: «Madde 1 — Bugün Jeneral Pelle geldi. Yunan heyetinin iki gün sora, yani cumartesi günü tamirat meselesini resmen mevzuubahs etmeği teklif ettiğini ve o zamana kadar tarafımızdan cevap verilmezse cumartesi günü Konferanstan çekileceklerini tebliğ ettiklerini bildirdi. Ben, tamirat hakkında henüz cevabınızı almamış idim. Hükûmetimden cevap gelmedikçe yapılacak bir şey olmadığını ve bu tebligattan müteessir olmadığımı söylemekle iktifa ettim.»

«Vaziyetin son devreye geldiği kanaatindeyim. Tereşşuhatı umumiye ve gazete havadisleri umumiyetle bedbinanedir.» Madde 2 — Muhtelif mesail üzerine Riyaseti Celilelerinin cevaplarını aldım. Şayanı dikkattir ki tamirat işinde Ankaranın ret cevabı verdiği daha evel burada şayi olmuştur. Bizim mehafilden tereşşuh ihtimali yoktur. Çünkü teklifi ve cevabı henüz kimse bilmiyor......»

İsmet Paşa, Yunan tamirat meselesi hakkındaki kanaatini şu suretle bildiriyor: «Karaağacı ve civarını ihtiva eden teklifi kabul ile Yunan tamirat meselesinin tasfiyesi bizzarure muvafıktır. Yunanlılara para tediye ettirmek Müttefiklerce gayrikabil denildiği gibi bütün Müttefikler aradan çekildiği halde muhtemel muharebeyi kazandıktan sora dahi para almak için vesaiti teyidiye olmadığından, tediye esasında ısrar, çıkmaz bir yoldur ve her memlekette müspettir ve mücerreptir ilâ...»

İsmet Paşa, bu noktai nazarını pek makul ve durbinane mütaleatla tavzih ettikten sora, «Konferansın vaziyeti hazırasına göre iktisadî, ticarî ve ikamete müteallik mevat ve bilcümle mevaddı

saire ekseriyeti mutlaka ile iyi bir surette hallolunmuştur ve olunmaktadır...»

«Tahliye henüz tespit olunmadı. Fakat, arzumuz veçhile tespit olunmak memuldür ve zaten esastır.» diyor ve sair meselelerin vâsıl olduğu ve olabileceği neticeleri de bildiriyor ve ondan sora şunları yazıyor: «Hulâsai kanaatim şudur ki, hükûmet bizim talimatımızda münderiç mevaddı esasiye dahilinde kaldığı ve Yunan tamiratı teklifim veçhile tesviye edildiği takdirde, sulhu istihsal etmek ümidi cidden kuvvetlidir. Eğer hükûmet, Yunan tamiratı sebebile inkıtaı göze alırsa ve eğer talimatımızda münderiç olmıyan mevaddın nagehanî eşkâline göre, efkârı sabite dermeyan etmekte devam ederse sulhun imzası meşkûktür.»

«Kabotajın bilâkaydüşart ilgasını veya meselenin sulhtan soraya talikını terviç ve iltizam ettik; fakat, şeraiti muayyene dahilinde, iki senelik bir mukavelei hususiye ile halli meseleye imkân bulabildik. Halbuki bu mesele hakkında dahi yeniden mevaddı sabite tebliğ buyuruyorsunuz.» Ondan sora, İsmet Paşa şunu yazıyor:

«Hulâsai kararım şudur: Menafiimize muvafık ve kabili istihsal azamî şeraiti cami bir sulh muahedenamesi ihzar olunmaktadır. Gerek Yunan tamiratı ve gerek mesaili sairede daha fazla menafi istihsaline imkân görmekte ve inkıtaı göze almakta hükûmet sabit ise ben bu kanaate iştirak etmiyorum. Bu noktayı vazıhan ve derhal bana bildirmesini **hükûmet reisinden talep ediyorum.** Aramızda mutabakat olmadığı takdirde vazifem, Heyeti Murahhasayı burada bırakarak memleketime avdet etmek ve heyeti hükûmete şifahen de vaziyeti bir defa izah ettikten sora, harp ve sulh vadisinde, mevkii mes'uliyetimi hitama erdirmektir.»

İsmet Paşanın, telgraflarının son maddesi şudur: **«Mülâhazatımın aynen, Büyük Millet Meclisi Reisine (yani bana) iblağını istida ederim.»**

Efendiler, bu verdiğim malûmattan, tebarüz eden nokta şudur: İsmet Paşa, Karaağaca mukabil Yunan tamirat meselesini tesviyeyi muvafık görüyor ve ihzar olunmakta olan muahedenin kabili istihsal azamî şeraiti cami olduğu kanaatinde bulunuyor.

Rauf Bey de, Karaağaca mukabil tamirat bedelinden sarfınazar edemeyiz diyor.

Ben, Rauf Bey ile İsmet Paşa arasında, cereyan etmiş olan tekmil muhaberatı mütalea ettikten sora, esas itibarile İsmet Paşanın noktai nazarını terviç ettim. Fakat, gerek Rauf Bey gerek İsmet Paşa noktai nazarlarında çok musır görünüyorlar ve noktai nazarların ifadesinde her ikisi pek keskin kelimeler kullanmış bulunuyorlardı. Rauf Bey, Meclis ve millet efkârı umumiyesinde hüsnü telâkki edilebilecek ve ifadesi parlak bir propaganda zemini üzerinde idi. (Memleketimizi tahrip etmiş olan Yunanlılardan, muazzam zaferimize rağmen, tamirat bedeli talebinden sarfınazar edemeyiz! İtilâf Devletleri, Yunanlıları bizimle karşı karşıya serbest bıraksınlar! Biz, onunla hesabımızı görürüz!) noktai nazarının müdafii oluyor..

Ben, İsmet Paşanın noktainazarını terviç ettim

Bütün sulh meselesini ve büyük sulh esasatını takip eden İsmet Paşa ise Heyeti Vekile reisile bu ihtilâf gününde Yunanlılara karşı fedakârlık teklif etmek mevkiinde bulunuyordu. Bu noktai nazarın isabet ve zarureti kabulünü efkârı umumiyeye izah etmek bittabi okadar sehil değildi.

Meseleyi, o yolda halletmek lâzımdı ki, hem İsmet Paşanın teklifi kabul edilerek sulh olsun ve hem de Rauf Bey ve riyaset ettiği Heyeti Vekile yerinde kalıp sulh aktolununcıya kadar mesaisine devam etsin!

Alelıtlak tarafeyne karşı aldığım vaziyet yumşak olmadı. Bir tarafa hak vererek diğer tarafı ilzam etmek sistemini tatbik etmedim. Vaziyeti nasıl mütalea ve noktai nazarımı nasıl vazettiğimi izah için, 25 Mayıs 1923 günü aktolunan Heyeti Vekile içtimamı müteakıp, İsmet Paşaya yapılmış olan tebligatı aynen arzedeceğim.

Meseleyi hal için bir tarafa hak vererek diğer tarafı ilzam etmek sistemini tatbik etmedim

İsmet Paşaya iki şifre telgraf yazıldı. Biri, Heyeti Vekile kararı olarak Rauf Beyin imzasile çekildi. Bu telgrafı ben, Kâzım Paşaya dikte ettim. Diğerini bizzat yazdım ve kendi imzamla gönderdim. Rauf Beyin imzasile çekilen telgrafname şudur:

25/5/1923

İsmet Paşa Hazretlerine

24 Mayıs 141 ilâ 144 numaralı telgrafnameleri üzerine Gazi Paşa Hazretleri riyasetinde müçtemi Heyeti Vekile kararı berveçhiati arzolunur:

Sulha mâni olan esaslı ve muallâk mesail bizce bir kül telâkki edilmektedir. Bu mesailden herhangi biri hâd bir şekil aldığı zaman fedakârlığa davet edilir ve bu fedakârlığı zarurî görecek olursak mütebaki mesailin ayni şekilde zararımıza hallolunması ihtimalini kuvvetle takviye ederiz.

Yunan tamirat meselesinde fedakârlık yapılacak olursa bu fedakârlık hiç olmazsa el'an muallâkta bulunan ve bizce istihsali elzem olan mesailin lehimize intacı suretile sulha hadim olmalıdır.

Binaenaleyh Düyunuumumiye faizleri ve kısa zamanda tahliye ve adliye formülü ve şirketler tazminatı mesailinin Yunan tamiratı meselesile birlikte vazolunması ve lehimizde halli temin ve taahhüt edildiği takdirde mukabilinde ancak bu fedakârlığın ihtiyar edilmesi muvafık olabilir.

Bu şekil dahilinde azamî menafii temin edecek olan bir sulh istihsali mümkün olduğu ve bunun haricinde uzun müzakeratın hayırlı bir sulh getirmiyeceği kanaatinde olan heyet, son ve kat'î şekilde konferansa teklifatta bulunarak cevaba intizar etmenizi rica etmektedir.

Hüseyin Rauf

Benim yazdığım telgrafname de budur:

İsmet Paşa Hazretlerine

24 Mayıs ve 141 ilâ 144 telgrafnameleriniz muhteviyatı Heyeti Vekilede birlikte tetkik ve müzakere edildi. Heyeti Vekilece ittihaz olunan karar Heyeti Vekile Riyasetinden bildirildi. Benim mütaleatım:

1 — Üzerinde tevakkuf ve ısrarı müstelzim olan mesele Yunan tamirat meselesinde Türkiyenin ihtiyar edeceği fedakârlık noktası değildir. Belki bu fedakârlığa muvafakat edebilmek için sulhün aktine mâni olan esas ve mühim mesailin henüz halledilmemiş ve memul edildiği surette hallolunabileceğine kanaatbahş delâil bulunmamış olmasıdır. Filhakika hallolunduğu veya hallolunabileceği tahmin edilen iktisadî mesail Ankarada toplanmakta devam eden şirketlerle vukubulacak müzakeratın neticesine muallâktır. Mezkûr şirketlerin ise müfrit metalipte bulundukları şimdiden anlaşılmıştır.

2 — İktisadî ve malî mesail İtilâf Devletlerinin noktai nazarına göre yani aleyhimizde halledilinciye kadar İstanbul tahliyesinin teahhurunda musir bulunmalarından endişe büyüktür ve ciddîdir. Hatta bu teahhurun Musul meselesinin İngiltere lehine halline kadar devamı da kuvvetle varidi hatırdır.

3 — Borçlarımızın sikkei tediyesi meselesinin dahi Muharrem Kararnamesinin mer'iyeti hakkında beyanname talebinde musır bulunuldukça lehimize hallolunamıyacağı görülüyor.

4 — Adliye formülü Mütelifinin teklifi üzerine kabul edilmiş olduğu halde bilâhare nükûl ve bunda musir bulunmaları cayi dikkattir.

5 — Binaenaleyh Yunan tamiratı meselesinde bizi fedakârlığa icbara kalkışmaları sebebini şu suretle mütalea ediyorum:

Yunanlılar uzun müddet ordularını silâh altında tutmak ve yıpratmak istemiyorlar. Türkiye ile aralarında halli lâzımgelen tamirat meselesini kendi arzuları veçhile hallettirerek emin ve sakin bir vaziyete geçmek ihtiyacındadırlar. İtilâf Devletleri ise bizim hayatî addettiğimiz mesaili lehimizde halletmek kararında olmayıp mümkün olduğu kadar müzakeratı uzatarak ve her mesele üzerinde bizi yıpratarak en nihayet kendi lehlerinde fedakârlığa mecbur etmek kararındadır-

lar. Yunanlıların harekâtı askeriye ile istihsali maksat eylemelerine dahi razı olmadıklarından maksatlarını, bizi bittazyik yaptırmakla Yunanlıları memnun ve sakin bir hale koymak istiyorlar. Biz, bu ısrar karşısında fedakârlık yapmakla sulhü tesise hizmet etmiş olacağımızı zannetmiyorum. Bilâkis yine zaman geçecek ve sulhün teessüsü için nihayete kadar fedakârlık yapmak mecburiyeti karşısında bırakılacağız. İzmirin istirdadından bugüne kadar dokuz ay geçti. Bu tarzda daha dokuz ay geçebilir.

Ehemmiyetle nazarı dikkate almak lâzımdır ki, gayrimuayyen müddet için intizarda kalmıya muvafakat edemeyiz.

6 — Aleyhimize olan mesailde fedakârlık etmek ve lehimizde halli zarurî olan mesaili ayni zamanda temin etmemek bizi zayıf ve müşkül vaziyete sokar. Bunun için sulha esas olacak mesailin heyeti umumiyesini bir kül olarak nazarı dikkate almak ve bunu sarih ve kat'î olarak konferansın nazarı dikkat ve kabulüne ciddiyetle vazetmek ve bu hususta teminata malik olmadıkça fedakârlığı müstelzim mesailin halli kat'isine muvafakat etmekten kat'iyyen mücanebet etmek zamanı gelmiştir.

7 — 24 Mayıs 144 numaralı telgrafnamenizle bildirilen hulâsai kararınızda istical buyurmamanızı rica ederim. Esası meclisten gelen talimatın mühim olan, malî ve iktisadî ve adlî ve idarî mesailde hukuku hayatiye ve istiklâliyenin tam ve emin olarak istihsali henüz mümkün olamadığına göre fedakârlık noktasında ısrar göstermeyiniz.

8 — İtilâf Devletleri bize hayat ve istiklâlimizle alâkadar mesailde behemehal aleyhimizde esaslı şerait kabul ettirmeğe karar vermedikçe tamirat meselesinde göstereceğimiz ciddî vaziyet üzerine Yunan ordusunun hareketine müsaade ve dolayısile heyeti umumiyenin filen hali harbe duhul etmelerine muvafakat edemezler. Eğer menfi noktai nazar muhafazasındaki kararları kat'î ise Yunan tamirat meselesinde değilse İstanbulun tahliyesi veya düyunun sikkei tediyesi veya adlî mesail ki, bütün cihanı alâkadar eder, o meselelerde daha müsait şeraitte aleyhimizde filiyata geçer. Fakat fark bizim daha zayıf vaziyetimiz olabilir.

9 — Yunanlıların cumartesi günü konferanstan çekilmelerine mümanaat edebilmek için arzularını kabul etmek lehimizde değildir ve böyle bir müfarekat İtilâf Devletleri ayni harekete iştirak etmedikçe hiçbir mana ve tesiri haiz olamaz. Eğer konferanstan çekileceklerini tebliğin manası, filen harekâtı askeriyeye geçeceklerini ihbar ise bu hususta İtilâf Devletlerinden bihakkın istizah edilecek noktalar vardır.

10 — Hulâsa; böyle seri ve ani tehdit karşısında başlıbaşına bir meselede fedakârlığı kabul ettiğimizi ifade etmek, sulhü uzaklaştırmak mahiyetinde telâkki olunabilir. Tekrar ediyorum. Esas mesaili halle İtilâf Devletlerini davet buyurunuz Efendim.

25/5/1923 *Mustafa Kemal*

Bunlardan başka, İsmet Paşaya, zata mahsus işaretile de ayrıca şu kısa şifre telgrafı çektim:

Şifre zatîdir. 25 Mayıs 1923

İsmet Paşa Hazretlerine

Heyeti Vekile Riyasetile Heyeti Murahhasanın tekmil muhaberatını bir defa daha karşılaştırarak tetkika lüzum gördüm. Bazı telgrafnamelerde, tarzı beyanda, arada suitefehhümat var gibi bir mana istihraç ettim. Tamiratı kabul ve ademi kabulde ısrar yoktur. Bunu izah için vaziyet ve noktai nazarlarım hakkında ayrıca mütaleatımı arzettim. Tahassürle gözlerinden öperim kardeşim.

Mustafa Kemal

Bu telgrafnameler muhteviyatına nazaran, Karaağaca mukabil Yunan tamiratından feragati esas itibarile kabul ettiğimiz sarihtir. Ancak mesaili esasiyede elzem ve hayatî addettiğimiz hususların temin edilmesi şartına da, İsmet Paşanın nazarı dikkati celbedilmiştir.

İsmet Paşanın da bu iş'arattan istihraç ettiği mana ve maksat böyle olmuştur.

İsmet Paşa, mütaleatının aynen bana iblağını Rauf Beyden istida ettiği 24 Mayıs 1923 tarihinde, doğrudan doğruya bana hitaben de bir telgraf çekmiş.. 24 Mayısta çekilmiş olan bu telgrafı, ben, 26 Mayısta aldım. Telgraf hariciye şifresile gelmiş ve Rauf Bey tarafından görüldükten sora bana gönderilmişti. Halbuki bu telgrafname müfadı, Rauf Beyden nevama şikâyeti tazammun ediyordu. İsmet Paşanın telgrafı şudur:

Lozan
24 Mayıs 1923 keşidesi
26 Mayıs 1923 vürudu

Adet
145

Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Vaziyet hakkında Heyeti Vekile Riyasetine mufassal rapor takdim ettim. Hükûmetle aramızda ihtilâfı esasî vardır. Mutabakat olmazsa avdet mecburiyet ve kararındayım. Raporumun Zatı Riyasetpenahilerine iblağını tasrih ve istida eyledim. Konferans son günlerinde ve vaziyet teahhura gayrimütehammil andadır. Kanaatime göre sulh, serdettiğim nikatı nazar dahilinde kabili temindir. Zatı Riyasetpenahilerinin bu fevkalâde zamanda vaziyeti umumiyeyi yakından takip buyurmaları müsterhamdır.

İsmet

Diğerlerinden bir gün teahhurla gelen bu telgraf aynen Gazi Paşa Hazretlerine arzedilecektir.

26/5/1923 *Hüseyin Rauf*

Ayni günde İsmet Paşaya şu cevabı verdim:

Şifre: Makine başında

Ankara, 26/5/1923

İsmet Paşa Hazretlerine

24 Mayıs 145 numaralı şifreyi 26 da aldım. Ondan evel muhtasar ve mufassal iki şifre yazdım. Vaziyeti takip ediyorum. Avdet kararınızın saikı tamirat meselesinde fedakârlık olduğuna göre doğru değildir. İş'aratım dairesinde teşebbüse devam halinde daha müsait safhaya geçeceğinizi memul ederim. Heyeti Vekile ile aranızda mahsus ihtilâfı nazar bertaraf edilir. Gözlerinizden öperim efendim.

Gazi Mustafa Kemal

İsmet Paşa, 26 Mayıs 1923 tarihinde, Heyeti Vekile Riyasetine yazdığı raporlarda, Heyeti Vekile Riyasetinin tebligatını ve benim telgrafnamelerim muhteviyatını ve Heyeti Murahhasaya verilmiş olan esas talimatı nazarı dikkate aldığını ve o yolda hareket ettiğini izahtan sora 26 Mayıs günü öğlenden sora Müttefikin murahhaslarının, Yunan tamiratına mukabil Karaağacın kabul edilmesi hususundaki teklifini kabul ettiğini ifade eylemiş olduğunu ve diğer meseleleri birkaç gün zarfında intaç edebileceğini bildirmiş..

Rauf Bey, bu raporları bana 27 Mayıs 1923 tarihinde şu tezkeresine leffen gönderdi.

154/155 27 Mayıs 1923

Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine

İsmet Paşa Hazretlerinden mevrut 26 Mayıs 1923 tarihli telgrafname sureti leffen takdimi huzuru samileri kılındı Efendim.

Hariciye Vekâleti Vekili

Hüseyin Rauf

Rauf Bey, ayni tarihte İsmet Paşaya da şu tebligatta bulunmuş:

27/5/1923

İsmet Paşa Hazretlerine

26 Mayıs. 151 numaraya:

Heyeti Murahhasanın Yunan tamiratı hakkındaki hattı hareketi Heyeti Vekilenin talimatına sarahaten mugayir görülmüştür. Müşkül vaziyette kalan Heyeti Vekile menafii milleti derpiş ederek iş'ar buyurulduğu veçhile mesaili mühim-

menin üç dört gün zarfında intacı hakkındaki kanaatin file münkalip olmasına intizaren telâkkiyat ve mütaleatını tebdil etmiyecektir. Evelki telgrafta mezkûr diğer mesaili esasiyede fedakârlığın kat'iyyen mevzuubahs olamıyacağı tabiidir Efendim.

Hüseyin Rauf

İsmet Paşanın, Karaağaca mukabil tamirattan feragati ifade ettiğine dair olan raporlarına muttali olduktan sora, 25 Mayıs 1923 tarihli ve Rauf Bey imzalı tebliğ muhteviyatını tahlil ederek kendisine şu telgrafı yazdım:

27/5/1923

İsmet Paşa Hazretlerine

Heyeti Vekile kararında esaslı üç nokta vardı. Birincisi; tamirat meselesinde fedakârlık mühim mesaili muallâkanın lehimize intacına mukabil olmalıdır. İkincisi, Düyunuumumiye faizleri ve kısa zamanda tahliye ve adliye formülü ve şirketler tazminatı meselesi — yani on iki milyon liranın efrat ve tebaası ne olursa olsun tekmil şirketlere aidiyeti kabul edilerek başkaca tazminatın mevzuubahs edilmemesi — mesailinin tamirat meselesile birlikte vaz'ı ve mezkûr dört meselenin lehimizde halli temin edildiği takdirde ancak tamiratta fedakârlık muvafık olabilir. Üçüncüsü; son ve kat'î şekilde konferansa teklifatta bulunarak cevaba intizar etmek.

Heyeti Murahhasanın telâkkiyat ve harekâtında Heyeti Vekilenin mütalea ve iş'arına mutabık olmıyan noktalar şunlardır:

1 —Heyeti Murahhasa, yalnız mesaili muallâkai esasiyeyi kül addetmiş ve tamiratı hariç tutmuştur.

2 — İnkıtaın, Yunanlıların konferanstan çekilmesile ve Mudanya mukavelenamesinin bozulması, Yunan ordusunun tecavüzü ile olmasında mahzur görerek diğer mesailde anlaşmak mümkün olamazsa inkıtaın tarafımızdan yapılması tercih olunmuştur. Bu nokta cayi teemmüldür.

3 — Yunan tamirat meselesinde fedakârlığı kabul ettikten sora diğer mesaili birkaç gün zarfında neticelendirmek şıkkının ihtiyarı da mühimdir. Böyle bir kanaat henüz Heyeti Vekilede tahassul etmiş değildir. Filhakika mesaili mühimme lehimizde olarak üç, dört gün zarfında intaç edilebilirse tamirat meselesinin takdiminde mutasavver mehazir bertaraf edilmiş olur. Ancak ümit beslediğiniz mesailden sora Muharrem Kararnamesinin teyidi meselesinin ehemmiyeti esasiyeyi muhafaza etmekte olduğu beyan buyurulmaktadır.

4 — Konferansın, kuponların tediyesi meselesi yüzünden inkıta etmesinin dahil ve harice karşı bizi daha kuvvetli bulunduracağı mütaleası da şayanı tamiktir.

Bu meselede bütün hariç aleyhtarımızdır. Dahile izahı mahiyet tamirat meselesi kadar sehil değildir. Tamirat meselesinde haricin de bizi muhik görmesi için esbap vardır.

5 —Mühim mesailde inkıtaın tarafımızdan ikaı harekât ile tevem olmadıkça Mütelifinin arzusuna mutabık olur. Bu sebeple inkıta olacaksa bunun Yunanlıların tecavüzü ile olması bizi mazur vaziyette gösterirdi mütaleası vardır.

6 — Hulâsa Heyeti Vekile ile Heyeti Murahhasa arasındaki ihtilâf noktaları mühimdir. Heyeti Vekilede emrivakiler karşısında bırakılmak endişesi hâsıl olmuştur. Bunun için tamirat meselesini takdim etmekten mutasavver mahzurları mesaili mühimmenin, iş'ar buyurulduğu veçhile birkaç gün zarfında intacına behemehal ehemmiyet vererek bertaraf edildiğini irae etmek lâzımdır ve daha şimdiden bu fedakârlığın mesaili sairenin süratle ve lehimizde hallolunacağı mevaidine mukabil olduğunu ciddî olarak icap edenlere mevzuubahs etmek ve en nihayet inkıta mukadderse onların müsebbip ve mütecaviz görünecekleri zeminde vukuunu temin eylemek lâzımdır.

7 — Bugünlerde en nazik tebeddülâtı ve bilhassa fedakârlıktan sora Müteliflerde hâsıl olan zihniyeti bildiriniz. Çünkü bizi tehdit ile muvaffak olmaktan mütehassıl yeni ümitlerinden bihakkın endişe ediliyor Efendim.

Gazi Mustafa Kemal

İsmet Paşa, 28 Mayıs 1923 tarihinde, Rauf Beye yazdığı telgrafta, diyor ki, «usulde, yani bir meseleyi evel veya sora mevzuubahs etmek gibi esas direktife değil tarzı tatbikata müteallik aramızda fark hâsıl olmuştur. Yunan tamiratı meselesi henüz tasdikı kat'iye iktiran etmediği gibi mesaili sairei esasiye de müteakıben mevzuubahs olacağından cuma ve cumartesiye kadar bütün mesailde konferansın şekli kat'isi anlaşılacağı zannolunmaktadır. Yunan tamiratı hususundaki fedakârlığı, bize taallûk eden mesaili maliye ve iktisadiyede ayni mülâhazatın nazarı dikkate alınacağı kaydile yaptığımızı söylemiştim. Binaenaleyh eğer mesailde anlaşamaz isek Yunan tamiratı da ittihaz edeceğimiz umumî karara tâbi olur.»

«Esas talimatlara riayetten başka, nagehzuhûr talimatlara, nihayet mesaili muhtelifenin tarzı idare ve tatbikında tayin buyurulacak kat'î hareketlere, talimatı mühimmelere eğer kâmilen ve harfiyen riayet edemediğimiz kabul buyuruluyorsa bunu arzu etmediğimizden değil fakat cidden, maddeten mümkün olmadığındandır.

Âcizleri, aramızdaki bu ihtilâfı nazarı vakit ve zamanında görmüş ve vazıhan ifadesini istirham etmiş idim. Henüz hiçbir şey imza edilmemiş, hiçbir taahhüt alınmamıştır. Eğer bu tarzı hareketimiz hatalı ad buyuruluyorsa anın telâkkiye göre tashihi imkânı mevcuttur.

Hasılı sulh meselesinin yüzde doksan beşi hallolunmuştur. Benden sora deruhde buyuracak zat için müşkülâtı mahdut ve basittir.

Diğer taraftan, eğer sulh mukadder değil de, inkıta olacaksa bizim hattı hareketimiz bu inkıtaı daha gayrimüsait şekle ilka etmiyecektir. Herhalde emir ve karar Heyeti Vekilenin ve Zatı Riyasetpenahilerinindir.»

İsmet Paşa ayni günde bana da cevap verdi. Aynen arzedeyim.

Lozan

1 — 28/5/1923 keşidesi

1016 — 29/5/1923 vürudu

İcra Vekilleri Heyeti Riyasetine

Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine.

Vaziyet Heyeti Vekile raporumdan malûmdur. Hergün birer meseleyi olmak üzere mesaili esasiyeyi müteakıp günlerde müzakere edeceğiz. Bittabi Yunan tamiratını bütün mesaili muallâkanın hallinde daimî bir silâh olarak kullanacağız. Bu imkânı muhafaza ettik. Yunan tamiratı meselesini tasfiye ettikten sora diğerlerinde bizi tehditle bir netice istihsali ümidi hâsıl olmadı; bilâkis bir vasıtai tehdit ortadan kalktı. Vaziyette sükûnet hâsıl oldu. Eğer evel ve âhir inkıta olursa ya Yunan ordusu kendisi için bir sebebi mahsus bulunmadığından hareket etmiyecek veyahut diğerlerile beraber ve onların davası için ilerlediğini izhar ve ispat edeceğiz. Her iki hal dahi Yunan ordusile tamirat behanesile musademeye başlamak vaziyetinden maddeten ve manen akdem ve müreccah görülmüştür. Heyeti Vekileyi emrivakiler karşısında bırakmak endişesine mahal olmayıp tarzı hareketimiz vaziyeti umumiyenin mütaleasına göre usulü tatbikatta ihtilâf addolunabilir. Maahaza bu ihtilâfı da arzetmiştim. Mesaili esasiyenin heyeti umumiyesinin birkaç güne kadar mütalea olunabileceği maruzdur.

İsmet

İsmet Paşaya şu cevabı verdim:

29/5/1923

İsmet Paşa Hazretlerine

Sulh mesailinin azamî derecede halledilmiş olduğu hakkındaki iş'arı devletleri şayanı memnuniyettir. Birkaç gün zarfında takdirleri veçhile vaziyetin tayinine muvaffak olursanız çok müsterih olacağız. Muvaffak olmanızı temenni ederim. Fevzi Paşa Hazretleri de Ankaradadır. Vaziyetin tayinine kadar burada bulunacaktır. Gözlerinizden öperim.

Mustafa Kemal

İsmet Paşa, bu telgrafımdan sora mesaisine devam etti. Rauf Beyin ve Heyeti Vekilenin de, bu mesele etrafında daha ziyade ısrar göstermesine mâni oldum.

Bir aya karip bir zaman tarafeyn sükûnetini muhafaza eder göründü. Bu müddet zarfında İsmet Paşa muhtelif meselelere dair Heyeti Vekile riyasetinden, noktai nazarlar soruyordu.

Kuponlar ve imtiyazat hakkındaki muhaberat iki tarafı yeniden asabiyete sevketti

Kuponlar ve imtiyazat hakkında aralarında geçen bir muhabere yeniden tarafeyni asabiyete sevketmiş..

İsmet Paşanın 26 Haziran 1923 tarihinde Rauf Beyin bir iş'arına verdiği cevapta şu cümleler vardı:

Kuponlar hallolunmadan imtiyazat mesailinin halline girmiyeceğiz. Zaten vazettiğimiz sual, kuponlar hallolunduktan sora ittihaz edeceğimiz hattı hareket hakkında talimat almak zemininde idi. Hükûmet bu ciheti meskût bırakıyor. Konferans müzakeratında Heyeti Murahhasanın talimatı esasiyeler kuyudundan başka olarak bütün hattı hareketinin bütün teferruatile Ankaradan idaresi arzu ve temayülü, müzakeratın memleket için en faideli bir surette idaresini ve hayırlı sulhe varmak iktidarını Heyeti Murahhasadan selbetmektedir. Hükûmetçe tercih buyurulan bu şeklin 93 seferinin saraydan idaresinden farkı yoktur.

Bize karşı ademi itimat ve ademi kifayetimiz hakkında mütemadiyen izhar buyurulan kanaat devam ettikçe bizim vasıtamızla sulh akti ihtimal haricindedir.

Hükûmetin nikatı nazarını aynen İtilâf Devletlerine kabul ettirmek kanaatinde olan bir heyetin ve bittabi zatı valâlarile hasbettaallûk Maliye Vekili Beyefendinin bizzat deruhdei mes'uliyet ve konferansa hareket buyurmalarını rica ediyoruz.

Maliye Vekili, Hasan Fehmi Bey idi. Bu telgrafa muttali oldum ve Rauf Bey tarafından cevap verdirdim. İsmet Paşaya da bunu yazdım:

Zata mahsustur 26/6/1923

İsmet Paşa Hazretlerine

26/6/1923 cevabî telgrafnamenizi okudum. Çok asabî bir halde yazılmıştır. Bunu istilzam edecek hiçbir his, fikir ve muamele yoktur. Sizi haksız buldum. İçinde bulunduğunuz müşkülât ve mihnet takdir edilmektedir. Bundan sora ihtimal daha da tezayüt edecektir. Ankarada değil orada hergün bir hile ihdas edenler amili infialdir. Metanetle ve çok soğukkanlılıkla mesainizi hüsnü intaca himmet buyurunuz. Arada suitefehhümü mucip hiçbir husus görmüyorum. Sahai faaliyetiniz mahdut değildir. Fakat mesai dairesi mahdut ve en mühim mesaile inhisar ettiği için tabiaten vaziyet sıkıntılı olmuştur. Gözlerinizden öperim.

Gazi Mustafa Kemal

Rauf Beyin aradaki ihtilâfı nazarı kendisi ile İsmet Paşa arasında başlıbaşına bir mesele addetmesi doğru değildir

Muhterem Efendiler, görülüyor ki, İsmet Paşa ile olan muhaberatımda, onu rencide edebilecek tarzı iş'arat ta vardır. Nihayete kadar da buna mümasil ciddî tebligatım olmuştur. İsmet Paşanın da, bana ayni tarzda iş'arları vukubulmuştur.

Heyeti Vekile kararlarında benim de noktai nazarlarım münderiç olduğunu da, İsmet Paşaya, icap ettikçe bildiriyordum. Buna nazaran, İsmet Paşanın Heyeti Vekile Riyasetine hitaben vukubulmuş olan bazı şikâyetleri, yalnız Rauf Beyin şahsına ait telâkki edilemezdi. Bütün vekillere ait ve hatta bana da şamil idi.

Rauf Beyin, bu ihtilâfı nazarı, kendisi ile İsmet Paşa arasında başlıbaşına bir mesele addetmesi ve addettirmeğe kalkışması doğru değildir. Her vaziyette, her meselede talimat verenle o talimatı, uzakta ve bilhassa talimat verenin temasta bulunmadığı şerait içinde tatbik eden arasında ihtilâfı nazar olabilir. Maksadı aslî mahfuz kalmak şartile vaziyet, hal ve icaba göre idare olunur.

İsmet Paşanın, vaziyetin takibi hususunda benim nazarı dikkatimi celbetmesi de mazur görülmek lâzımdır. Çünkü mesele hakikaten ciddî ve hayatî idi.

Rauf Bey, müzakeratı bitirip sulhu hazırlayan İsmet Paşanın netice hakkında hükûmetin fikrini soran telgrafına cevap vermemişti

Nihayet, Efendiler, temmuz evasıtında konferans hitam buldu. İsmet Paşa, sulh muahedenamesini imzadan evel Heyeti Vekile Reisi Rauf Beye, konferansın hitam bulduğunu ve mesailin tarzı hallini bildirmiş... Rauf Bey müspet veya menfi hiçbir cevap vermemiş.. İsmet Paşa, intizar içinde geçirdiği bugünlerde çok muztarip olmuş.. Hükûmetin hiçbir cevap vermeyişini, Ankarada bir tereddüdün hükümferma olduğuna atfetmiş.. Rauf Beye yazdığından üç gün sora 18 Temmuz 1923 tarihinde bana da keyfiyeti iş'ar etti. Telgrafnamesinde hükûmetin mucibi tereddüdü olabileceğini tahmin ettiği noktaları birer, birer tadat ve tavzih ettikten sora, şu sözlerle mütalealarına hitam veriyordu;

> Eğer hükûmet kabul ettiğimiz şeyin kat'iyyen reddinde musır ise, bunu bizim yapmaklığımıza- imkân yoktur. Düşüne, düşüne benim bulduğum yol İstanbuldaki komiserlere, tebligat yapıp; imza salâhiyetini bizden nezetmektir. Bu hal de, gerçi bizim için küreiarz üzerinde görülmemiş bir iskandal olur. Fakat menafii âliyei vatan şahsî düşüncelerin fevkinde olduğundan Hükûmeti Milliye kanaatini tatbik eder. Hükûmetten teşekkür beklemiyoruz. Muhasebei amalimiz millete ve tarihe mevdudur.

Efendiler, İsmet Paşanın takip ve intaç ettiği işin nekadar mühim olduğu izahtan müstağnidir. Bu işin intaç olunduğu, son

günün, imza gününün geldiği iş'arına, tehalükle bir cevap verileceğini kabul etmek tabiîdir. Ankara ile Lozan arasında, bir günde, iki günde muhabere mümkündü. Üç gün geçtiği halde, hiçbir cevap verilmemiş olması, en basit telâkkiye göre, Heyeti Vekile Reisinin işi müsamaha ve lâkaydî ile karşıladığına delâlet eder. Yapılan işin hükûmetçe noksan görülerek reddi cihetine gidilmek istendiği ve bundaki tereddütten dolayı cevap verilememekte olduğu zehabına da düşülebilir. Bu takdirde işi ikmal için, büyük ve tarihî mes'uliyet altında imza kullanacak olan zatın, maruz kalacağı vaziyetin nekadar müşkül olacağı düşünülürse, İsmet Paşanın muazzep ve muztarip olmasını haklı görmek lâzımgelir.

İsmet Paşanın telgrafına, hemen şu cevabı verdim:

İsmet Paşaya sulhu imzalamasını bildirdim

Ankara, 19/7/1923

İsmet Paşa Hazretlerine

18 Temmuz 1923 tarihli telgrafnamenizi aldım. Hiç kimsede tereddüt yoktur. İhraz eylediğiniz muvaffakıyeti en har ve samimî hissiyatımızla tebrik etmek için usulen vaz'ı imza olunduğunun iş'arına muntazırız kardeşim.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Başkumandan
Gazi Mustafa Kemal

İsmet Paşa, bu telgrafıma cevap verdi.

İsmet Paşanın çektiği ıstırap

İsmet Paşanın ıstırabının derecesini gösteren bu cevabı, ayni zamanda, saffet ve samimiyetine ve bilhassa tevazuuna da kıymetli bir vesika olduğu için aynen arzediyorum:

Adet
338

Lozan, 20 Temmuz 1923

Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Her dar zamanında Hızır gibi yetişirsin. Dört beş gündür çektiğim azabı tasavvur et. Büyük işler yapmış ve yaptırmış adamsın. Sana merbutiyetim bir kat daha artmıştır. Gözlerinden öperim pek sevgili kardeşim, aziz Şefim.

İsmet

Lozan Sulh Muahedesini hazırlayan ve imzalayanlara teşekkür ve tebrik

Efendiler, İsmet Paşa 24 Temmuz 1923 günü muahedenameyi imzaladı. Kendisini tebrik etmek zamanı gelmişti. Ayni günde şu telgrafnameyi yazdım:

Lozanda Heyeti Murahhasa Reisi Hariciye Vekili İsmet Paşa Hazretlerine

Millet ve hükûmetin zatı âlilerine tevcih etmiş olduğu yeni vazifeyi muvaffakıyetle itmam buyurdunuz. Memlekete bir silsile müfit hizmetlerden ibaret

olan ömrünüzü bu defa da tarihî bir muvaffakıyetle tetviç ettiniz. Uzun mücadelelerden sora vatanımızın sulh ve istiklâle kavuştuğu bugünde parlak hizmetiniz dolayısile zatı âlinizi, muhterem arkadaşlarımız Rıza Nur ve Hasan Beyleri ve mesainizde size yardım eden bütün Heyeti Murahhasa azasını müteşekkirane tebrik ederim.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Başkumandan
Gazi Mustafa Kemal

Rauf Bey tebrik etmek istemiyor

Efendiler, Heyeti Vekile Reisi Rauf Beyin tebrik etmediğini anladım. Kendisine, bu lâzimeyi hatırlattım. Rauf Beye, diğer bazı arkadaşlar da ayni ihtarda bulunmuşlar..

Bilâhare muttali oldum ki, Rauf Bey, İsmet Paşayı tebrike ve ona ifa ettiği mühim ve tarihî vazifeden dolayı teşekküre lüzum görmüyormuş.. Vukubulan ihtarat üzerine Kâzım Paşaya bir mektup yazarak ondan, kendi namına, İsmet Paşaya bir tebrik telgrafnamesi yazmasını rica etmiş.. Bunun manası nedir?!

Kâzım Paşa, bu mektubu İhsan Beyin (Bahriye Vekili) hanesinde bulunduğu bir zamanda almış.. Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey de orada imiş..

Rauf Beyin yazdığı veya yazdırdığı telgraf

Hep beraber, Rauf Bey lisanından muvafık bir telgrafname müsveddesi yaparak İsmet Paşayı tebrik ve ona teşekkür etmişler.. Bu müsveddeyi bir zarfa koyup Rauf Beye göndermişler.. Fakat Rauf Bey, bu müsveddeyi beğenmemiş, İsmet Paşaya başka bir telgraf yazmış veyahut yazdırmış.. Rauf Bey, Kâzım Paşayı gördüğü zaman demiş ki: «Sizin yaptığınız müsveddede adeta her işi yapan İsmet Paşa gösteriliyor. Biz, burada, bir şey yapmadık mı?»

Efendiler, Rauf Beyin yazdığı veya, yazdırdığı telgrafname muhteviyatı, kendisinin, hissiyat ve telâkkiyatını gizlememektedir. Arzu buyurursanız, o telgrafı da aynen arzedeyim:

Şifre 25/7/1923

Lozanda Heyeti Murahhasa Riyasetine

C. 20 ve 24 Temmuz. 347, 348 numaralara:

Cihan Harbinin namahdut ıstıraplarından kurtulmak ve milletimizin cihan sulhünü tesiste ne büyük bir amil olduğunu bilfiil ispat eylemek maksadile imzaladığımız Mondros Mütarekenamesine rağmen maruz kaldığımız en feci ve

dilâzar tecavüzatı, hakkı hayat ve istiklâlimizi pamal eyliyen Sevr ahitnamesi takip eylemişti. Asırlarca hür ve müstakil yaşamış olan aziz Türkiyenin necip halkı maruz kaldığı gayrimeşru ve feci tecavüzat karşısında bütün şuuru ve bütün mevcudiyetile hakkı hayat ve istiklâlini kurtarmak için kıyam ederek teşkil eylediği yılmaz ve yenilmez millî ordusile Büyük Reis ve Başkumandanımızın ve celâdetkâr Kumandanlarımızın sevk ve idaresile zaferden zafere yürüdü.

Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Hükûmetinin milletten aldığı kudret ve kuvvetle ve ordularının pek müstesna kabiliyeti cengâveranesile istihsal eylediği bu muvaffakıyat ve muzafferiyatın, Lozanda, aylardanberi devam eden müzakeratı sulhiye neticesinde beynelmilel bir vesika ile tevsikı milletimize yeni bir devrei faaliyet ve sükûnet hazırlamıştır. Heyeti Vekile, azimkâr ve fedakâr milletimizin hakkı hayat ve istiklâlini müemmin bir ahitnamenin tanzimindeki mesaiden dolayı başta Zatı Devletleri olduğu halde murahhaslarımız Rıza Nur ve Hasan Beyefendilere ve Heyeti Müşaviremize takdimi tebrikât eyler Efendim.

İcra Vekilleri Heyeti Reisi
Hüseyin Rauf

Rauf Bey Lozan Muahedesini yapan İsmet Paşayı tebrik vesilesile Mondros Mütarekesini yapan kendisini müdafaaya çalışıyor

Efendiler, Rauf Bey, Lozan Muahedesini yapan ve ona imzasını koyan İsmet Paşayı tebrik vesilesile, kendisinin yaptığı ve imzasını koyduğu, Mondros Mütarekenamesinden bahsetmeğe ve onu ne mühim ve âli maksatlarla imza ettiğini söyliyerek kendisini müdafaaya lüzum görüyor.

Mondros Mütarekesi, Osmanlı Devletinin müttefiklerile beraber duçar olduğu acı mağlûbiyetin yüz kızartacak bir neticesidir. O mütarekename ahkâmıdır ki, Türk topraklarını, ecnebilerin işgaline arzetti. O mütarekenamede, kabul edilen mevattır ki, Sevr Muahedesi ahkâmının da sühuletle kabul ettirilebileceği fikrini ecnebilere mümkün ve makul gösterdi.

Rauf Bey, o mütarekenameyi «milletimizin cihan sulhunu tesiste ne büyük bir amil olduğunu bilfiil ispat eylemek maksadile» imzaladığını söylüyorsa da, bu fantaztik cümle ile, kendinden başka kimseyi ikna ve tesliye edemez. Çünkü böyle bir maksat yoktu.

Rauf Beyin telgrafnamesine, Mondros Mütarekenamesile başladığına bakılırsa, bu mütarekenin, Lozan Konferansına mukaddeme teşkil ettiğini ve Lozan sulhu, Rauf Beyin yaptığı Mondros Mütarekesinin neticesi olduğunu ifade etmek temayülü de olduğuna hükmolunabilir.

Rauf Bey muzaffer ordunun başından Lozana giden zata, zaferden zafere yürüyen ordunun hikâyesini anlatıyor

Rauf Bey, telgrafnamesinde, Sevr Ahitnamesinin, Türk milletini maruz kıldığı tecavüzatı ve buna karşı milletin nasıl kıyam ettiğini ve nasıl yılmaz ve yenilmez ordu teşkil ettiğini ve celâdetkâr kumandanlarımızın sevk ve idaresile zaferden zafere yürüdüğünü hikâye ediyor. Rauf Bey, bu hikâyeyi İsmet Paşaya, o muzaffer ordunun başından Lozana gitmiş olan zata anlatıyor. Rauf Bey, bu muvaffakıyat ve muzafferiyatı, hükûmetin istihsal eylediğini ifade edebilmek için de parlak bir cümle bulmuştur: Lozan sulh müzakeratının aylardanberi devam ettiğini de işaret ederek işin uzatıldığını imadan men'i nefsedememiştir. Rauf Bey, «ahitnamenin tanzimindeki mesaiden dolayı» Heyeti Murahhasayı tebrik ederken, Mondros Mütarekenamesinden başlıyarak, bütün inkılâbımızın bir hulâsasını yapmak suretile Heyeti Murahhasaya, tanzim ettikleri ahitnamenin nasıl ve ne olduğunu da anlatmak gayretine düşmüştür. Bir kelimei teşekkürü ihtiva etmiyen, bu yazıların manasını anlamak, dikkat ve tetkik erbabınca elbette güç değildir.

*

* *

Rauf Bey İsmet Paşa ile karşı karşıya gelemem, onun istikbalinde bulunamam diyor

Efendiler, Heyeti Murahhasamız vazifesini ikmal ettikten sora, Ankaraya avdet etmek üzere, yolda bulunuyordu. Herkes Heyeti Murahhasayı yakından takdir etmek için tehalük gösteriyordu. O günlerde idi, Heyeti Vekile Reisi Rauf Bey, Meclis Reisisanisi bulunan Ali Fuat Paşa ile birlikte, Çankayada nezdime geldiler.

Rauf Bey; ben, dedi, İsmet Paşa ile karşı karşıya gelemem. Onun istikbalinde bulunamam, müsaade ederseniz, muvasalatında, Ankarada bulunmamak, dairei intihabiyemde bir devir yapmak üzere, Sıvas istikametinde seyahate çıkayım.

Rauf Beye, bu tarzı hareketine bir sebep olmadığını, burada bulunmak, İsmet Paşayı, bir hükûmet Reisine yaraşır surette kabul etmek ve vazifesini hüsnü ikmal ettiğinden onu şifahen de takdir ve tebrik etmek muvafık olacağını söyledim.

Rauf Bey, kendime hâkim değilim; yapamıyacağım dedi ve seyahate çıkmak hususunda ısrar etti. Heyeti Vekile Riyasetinden istifa eylemesi şartile seyahatine muvafakat ettim.

Ondan sora, Rauf Beyle aramızda, şu mükâleme cereyan etti:

Rauf Bey Devlet Riyaseti makamının takviyesini söylerken ne düşünüyordu

Rauf Bey — Heyeti Vekile Riyasetinden çekilirken, sizden çok rica ederim, dedi, devlet riyaseti makamını takviye ediniz.

Rauf Beye; dediğinizi, yapacağıma kat'iyyen emin olunuz! cevabını verdim.

Rauf Beyin ne demek istediğini, ben, pek güzel, anlamıştım. Rauf Bey, devlet riyaseti makamı olarak, hilâfet makamını düşünüyor ve o makama kuvvet ve salâhiyet teminini benden rica ediyordu.

Rauf Beyin, benim müspet cevabımın medlûlünü anlayıp anlamadığı meşkûktür. Bilâhare, cümhuriyet ilânından sora, kendisile Ankarada vukubulan bir mülâkatımızda, ne için muarız olduğunu, yapılmış olan şeyin, Ankaradan müfarekat ederken, benden yapılmasını rica ettiği ve benim söz verdiğim meseleden başka bir şey olmadığını söylediğim zaman, ben, demişti, devlet riyaseti makamını takviye ediniz derken, asla cümhuriyet ilânını tasavvur ve kastetmemiştim.

Halbuki, Efendiler, benim verdiğim cevabın medlûlü tamamen o idi. Filhakika, bence devlet riyaseti makamile Türkiye Büyük Millet Meclisi makamını memzuç bulundurmak, hükûmeti milliyemizin mahiyeti, hükûmeti cümhuriye olduğu halde, onu kat'î olarak ifade ve ilân etmemek bir zâf teşkil etmekte idi. İlk fırsatta, resmen cümhuriyet ilân etmek ve devlet riyasetini, riyaseticümhur makamında temsil ederek kuvvetli bir vaziyet vücuda getirmek elzem idi. Rauf Beye bunu yapacağıma kat'iyyen söz vermiştim. Eğer maksadıma intikal edememiş ise, zannederim, noksan, bende, değildir.

Ali Fuat Paşa ile de kısa bir müdavelei efkâr yapıldı.

Memlekete ve millete kimler hizmet ederse "apotr„ onlardır

Fuat Paşa, bana, şöyle bir sual tevcih etti:

Senin, şimdi, (apotr) ların kimlerdir; bunu anlıyabilir miyiz?

Ben, bu sualden bir şey anlıyamadığımı söyledim.

Paşa, maksadını izah etti. O zaman, ben de, şu beyanatta bulundum:

Benim, (apotr) ların yoktur. Memleket ve millete kimler hizmet eder ve hizmet liyakat ve kudretini gösterir ise, (apotr) onlardır.

*
. * *

Rauf Beyin Heyeti Vekile Reisliğinden, Ali Fuat Paşanın Büyük Millet Meclisi İkinci Reisliğinden istifaları

Rauf Bey, Heyeti Vekile Riyasetinden istifa etti. Dahiliye Vekili bulunan, Ali Fethi Bey, ayni zamanda Heyeti Vekile Riyasetine intihap olundu *(13 Ağustos 1923)*.

Ali Fuat Paşa da, bir müddet sora, 24 Teşrinievel 1923 tarihinde, Meclis Riyaseti Saniyesinden çekilerek ordu müfettişliğine tayinini rica etti. Fuat Paşaya, unvanı reisi sani olmakla beraber vaziyet ve vazifesinin pek mühim olan Meclis Riyaseti olduğunu, söyliyerek vazifesine devam etmesini tavsiye ettim. Fuat Paşa, politikadan hoşlanmadığını, hayatını askerlik mesleğine hasretmek istediğini dermeyan ederek arzusunun is'afını ricada ısrar etti. Fuat Paşanın, rütbesi mirliva idi. Kumanda edeceği orduda ferik rütbesinde kolordu kumandanları vardı. Hidematı sabıkasını nazarı dikkate alarak kendisini ferikliğe terfi ve karargâhı Konyada bulunan İkinci Ordu Müfettişliğine tayin ettik.

Kâzım Kara Bekir Paşa da, daha evel ayni mülâhazatla, Meclisten ayrılmış ve ordu müfettişi olarak, Birinci Ordunun başına geçmiş bulunuyordu.

Efendiler, Lozan Muahedesinin mütemmimlerinden olan tahliye protokolu tatbik olunduktan sora, kâmilen ecnebi işgalinden kurtulan Türkiyenin, filen tamamiyeti tahakkuk eylemişti. Artık yeni Türkiye Devletinin makarrı idaresini, kanunen tespit eylemek icap ediyordu. Bütün mülâhazat, yeni Türkiyenin makarrı idaresini Anadoluda ve Ankara şehrinde intihap eylemek lüzumunu âmirdi.

Yeni Türkiye Devletinin makarrı idaresi: Ankara

Coğrafî ve sevkulceyşî vaziyet en kat'î ehemmiyeti haizdi. Devletin, makarrı idaresini bir an evel tespit ederek, dahilî ve haricî tereddütlere nihayet vermek elzem idi. Filhakika, malûm olduğu veçhile, makarrı idarenin İstanbul kalacağı veya Ankaraya nakledileceği meselesi üzerinde, evel ve âhir dahil ve hariçte tereddütler izhar olunuyor, matbuatta beyanat ve münakaşata tesadüf ediliyordu. Ezcümle, yeni İstanbul meb'uslarından bazıları; Refet Paşa başta olmak üzere; İstanbulun payitaht kalması lüzumunu, bazı misallere istinaden, ispat etmeğe çalışıyorlardı. Ankaranın, gerek iklim, vesaiti münakale ve kabiliyet ve istidat ve gerek mevcut tesisat ve teşkilât noktai nazarından; hiç te münasip ve müsait olmadığını söylüyorlar ve İstanbulun payitaht olması lâzım ve mukadderdir diyorlardı. Bu ifadeye dikkat olunursa, bizim makarrı idare tabirinden kastettiğimiz mana ile, bu ifadelerde payitaht tabirini kullananların noktai nazarları arasında bir fark görmemek mümkün değildir. Binaenaleyh, bu hususta zaten mukarrer olan noktai nazarımızı resmen ve kanunen teyit ettirerek, payitaht tabirinin de yeni Türkiye Devletinde mana ve mahalli istimali kalmadığını göstermek lâzımgeldi. Hariciye Vekili İsmet Paşa; 9 Teşrinievel 1923 tarihli bir maddei kanuniyeyi Meclise teklif etti. Zirinde daha on dört kadar zatın imzası olan bu teklifi kanunî 13 Teşrinievel 1923 tarihinde uzun müzakere ve münakaşalardan sora ekseriyeti azîme ile kabul edildi. Maddei kanuniye şudur: **«Türkiye Devletinin makarrı idaresi, Ankara şehridir.»**

*
* *

Mecliste Fethi Beyin Riyasetindeki Heyeti Vekileye, Fethi Beyin şahsına tarizler ve tenkitler başladı

Efendiler, çok geçmeden, Mecliste, Fethi Beyin Riyasetindeki Heyeti Vekileye ve bilhassa, Fethi Beyin şahsına tarizat ve tenkidat başladı. Anlaşıldığına göre bazı meb'uslarda vekil olmak arzu ve hevesi çoğalmıştı. İş başında bulunan vekilleri beğenmiyorlardı.

Yeni intihapta, Fırkamız namına meb'uslukları temin edilmiş olan birtakımları da Heyeti Vekile aleyhindeki cereyanları körükliyerek kendi maksatlarına göre istifade zeminleri hazırlamağa çalışıyorlardı. Muhalefete geçecekleri hissolunan meb'usların maksatları, heyeti umumiyeyi iğfal ederek, hükûmete ve Meclise nafiz bir vaziyet almak olduğu istidlâl olunuyordu.

Fethi Bey, dikkat ve mesai kuvvetini, Heyeti Vekile Riyaseti vazifesinde teksif edebilmek için Dahiliye Vekâletinden istifa etti. Ayni tarihte, Meclis Riyaseti Saniyesi de Ali Fuat Paşadan münhal kaldı (24 Teşrinievel 1923).

Bizimle noktai nazar ve faaliyette itilâf ve müşareket aramağa lüzum görmeksizin, müstakillen ve hafi çalışan bir hizip belirdi. Bu hizip saf ve sureti haktan görünerek bütün fırka mensuplarını kendi noktai nazarları lehine imalede muvaffak olmağa başladı. Meselâ; bir fırka içtimaında Dahiliye Vekâletine, Erzincan Meb'usu bulunan, Sabit Beyin ve Meclis Riyaseti Saniyeliğine de İstanbulda bulunan Rauf Beyin, Meclisçe intihabını tahtı karara aldırdı *(25 Teşrinievel 1923).*

Halbuki, ben, Sabit Beyin Dahiliye Vekili olmasını münasip görmemiştim. Sabit Beyin bazı valiliklerde istihdam edilmiş olmasını yeni Türkiyenin yeni şeraitle umuru dahiliyesini tedvir edebileceğine delili kâfi addedemiyordum.

Rauf Beyin de, Meclis Reisi Saniliğine intihabını tecviz etmiyordum. Çünkü, Rauf Bey, daha dün, Heyeti Vekile Reisi idi. O makamı ne gibi hissiyat tahtında hareketinden dolayı terke mecbur edildiği malûm olmuştu. Buna rağmen onu, Meclisin Riyaseti Saniyesine getirtmekle, bütün Meclisin onunla hemfikir olduğunu, yani, bütün Meclisin, Lozan Sulh Muahedesini yapan ve Heyeti Vekilede Hariciye Vekili olarak bulunan İsmet Paşanın aleyhinde olduğunu göstermek maksadı takip olunuyordu.

Efendiler, yeni Meclis; ilk devrinde, muhalefeti hafi bir hizbi kalilin iğfalâtına düşmek vaziyetine maruz bulundu. Fethi Bey ve rüfekası, vezaifi hükûmeti sükûnetle ifa edemiyecek bir hale getirildi. Fethi Bey, bu halden, bana, defaatle şikâyet etti ve şahsan Heyeti Vekileden çekilmek istedi. Diğer vekiller de ayni suretle şikâyetlerde bulunuyorlardı.

Fenalık, hükûmet teşkilinin, Meclis intihabile olmasında idi. Bu hakikati çoktan görmüştüm.

Tatbikı için münasip zaman beklediğim bir fikrin tatbikı anı gelmişti

Ben, Mecliste, hafi ve muhalif bir hizip keşfettikten, Meclisin mesaisinde hissiyatın hakimiyetini gördükten ve hükûmet heyetinin intizamı mesaisinin hergün, esassız birtakım sebeplerle intizamsızlığa duçar edilmekte olduğuna kanaat getirdikten sora, tatbikı için münasip zaman intizarında bulunduğum bir fikrin tatbikı anının geldiğine hükmetmiştim. Bunu, itiraf etmeliyim. Buna nazaran şimdi vereceğim malûmat ve izahatı anlamak daha kolay olacaktır.

Efendiler, Halk Fırkası, Rauf Beyi gıyaben Riyaseti Saniyeye ve Sabit Beyi Dahiliye Vekâletine namzet intihap ettiği tarih 25 Teşrinievel 1923 perşembe günüdür. Ayni günde ve ferdası cuma günü Heyeti Vekile Çankayada nezdimde içtima etti.

Gerek Heyeti Vekile Reisi Fethi Beyin ve gerek diğer vekillerin istifa etmeleri zamanının geldiğini ve bunun lâzım olduğunu dermeyan ettim. Meclisçe yeni Heyeti Vekile intihabında, heyeti hazıraya dahil bulunan vekillerden tekrar intihap edilen olursa onlar, bu intihaptan sora da istifa ederek yeni Heyeti Vekileye dahil olmıyacaklardır, esasını da kabul ettik. Yalnız o zaman vekiller gibi intihap olunan ve Heyeti Vekileye dahil bulunan Erkânıharbiyei Umumiye Reisi Fevzi Paşa bu karardan hariç bırakıldı. Çünkü, ordu idare ve kumandasının tesadüfî bir zata tevdii caiz görülmedi.

Efendiler, bu tarz ve hareketin ve alınan kararın mahiyeti tetkik olunursa şu netice çıkar: Muhteris hizbi, hükûmet teşkilinde tamamen serbest bırakıyoruz. Heyeti hazıraya dahil vekillerden hiçbiri iştirak ettirilmeksizin kâmilen arzu ettikleri zevattan, arzu ettikleri gibi bir Heyeti Vekile teşkil ederek mukadderatı memleketi idare eylemelerinde bir beis görmüyoruz. Fakat, ne hükûmet teşkiline ve ne de teşkil etseler bile, memleketi idareye iktidar göstereceklerine emin bulunuyoruz.

Meclisi iğfale çalışan muhteris hizip, şu veya bu tarzda bir hükûmet teşkiline muvaffak olabildiği takdirde, bu hükûmetin, bir müddet, tarzı idaresini ve idaredeki liyakatini takip ve hatta ona muavenet eylemek muvafık olacağı kanaatinde bulunduk. Fakat, bu suretle teşekkül edecek hükûmet, memleket idaresinde ve yeni gayelerimizi takipte aciz ve inhiraf gösterirse, bunu Mecliste tebarüz ettirerek Meclisi tenvir eylemek şıkkını müreccah mütalea ettik. Hükûmet teşkiline muvaffak olamadıkları halde, hâsıl olacak teşettütün, Meclisçe medarı intibah olacağı tabiî idi. Buhran ve teşettütü idame tecviz edilemiyeceğinden, işte o zaman, bizzat müdahale ederek, tasavvur ettiğim meseleyi vazetmek suretile işi esasından halledebileceğimi düşünmüştüm.

Fethi Beyin Riyasetindeki Heyeti Vekile istifa ediyor

Heyeti Vekile ile, Çankayada, aktettiğimiz içtimaı müteakıp, yazıp, müşterek imza ile bana tevdi ettikleri istifaname şu idi:

Riyaseti Celileye

Türkiye Devletinin, karşısında bulunan dahilî ve haricî vezaifi mühimme ve müşkileyi sühuletle intaca muvaffak olması için gayet kuvvetli ve Meclisin muzahereti tammesine mazhar bir Heyeti Vekileye ihtiyacı kat'î bulunduğu kanaatindeyiz. Binaenaleyh Meclisi Âlinin her suretle itimat ve muzaheretine müstenit bir Heyeti Vekilenin teşekkülüne hizmet etmek maksadile istifa eylediğimizi kemali hürmetle arzeyleriz fendim.

Efendiler, bu istifaname, 27 Teşrinievel 1923 cumartesi günü öğleden sora saat birde tahtı riyasetimde içtima eden Fırka heyeti umumiyesine bildirildikten sora saat beşe doğru küşat olunan Mecliste resmen okunmuştur.

Heyeti Vekile listeleri ve Heyeti Vekile Riyasetine intihabı muhtemel görülen simalar

Heyeti Vekilenin istifası, tahakkuk ettiği dakikadan itibaren, Meclis azası, Meclis odalarında, evlerinde, grup grup toplanarak yeni Heyeti Vekile listeleri tertibine başladılar. Bu hal, teşrinievelin 28 inci günü geç vakte kadar devam etti. Hiçbir grup, umum Meclisçe şayanı kabul olacak ve efkârı umumiyei milletçe hüsnü telâkki edilecek esamiyi muhtevi bir namzet listesi tespit edemiyordu. Bilhassa vekâletlere namzet düşünülürken, o kadar çok hahişker ve taliplerle karşı karşıya kalıyorlardı ki, herhangi birinin diğerlerine tercihi suretile tespit olunacak listeyi kabul ettirmekteki müşkülât, liste tertip etmekle meşgul olanları yeis ve

endişeye düşürdü. Gerçi İstanbulun bazı gazeteleri bazı zevatın fotoğrafilerini dercederek Heyeti Vekile Riyasetine intihabı muhtemel «muhterem sima» lar ihtarile nazarı dikkati celbetmekte kusur etmedi. Gerçi gayretli bazı gazeteciler 28 Teşrinievel günü erkenden, «İstanbulun yüzünü örten sabah sisinin ördüğü gaze henüz sıyrılırken; deniz semadan, sahillerden akseden renklerle boyanmış, hareketsiz duruyorken»; Marmaranın sakin sinesini yararak ilerliyen Seyrisefainin vapurile Kalamış iskelesine çıkıyor.. Yolda, Rauf Beye tesadüf ediyor.. Ondan sora «büyük bir bahçenin içinde, güzel Kalamış köşkünün, mükemmel bir surette mefruş ve müzeyyen salonuna» dahil oluyor ve köşk mukiminin, muhtelif meseleler hakkında aldığı mütaleasını, bilhassa «hakimiyeti milliyemizi her şeye ve her şeye (!) karşı sıyanet edelim...» nasihatini neşir ile efkârı tenvire hizmette tekâsül göstermiyor fakat, bu ihtar ve irşatlar Ankaraya müessir olamıyordu.

Hakimiyeti Milliyemizi her şeye ve her şeye karşı sıyanet edelim diyen zat

Efendiler, her şeye ve her şeye (!) karşı hakimiyeti milliyenin sıyaneti tavsiyesinde bulunan zat halifenin iltifatını «lûtfu ilâhî» telâkki eden zattır!

Bazı gazetelerin, Konyaya memur Fuat Paşanın, 28 de İstanbula muvasalatında, onun, Rauf Bey, Refet Paşa, Adnan Bey ve daha diğer birçok zevat tarafından istikbal edildiğini ilân eden telgrafnameleri ve Rauf Beyle Kâzım Kara Bekir Paşanın resimlerini dercederek Mondros Mütarekesini, Karsın istilâsını hatırlatmak için yazdıkları yazıları dahi kâfi derecede nazarı dikkati celbe medar olamadı.

Fırka İdare Heyeti de kat'î bir Heyeti Vekile listesi hazırlıyamadı

28 Teşrinievel günü geç vakitte, hali içtimada bulunan Fırka Heyeti İdaresi tarafından davet olundum. Fırka Heyeti İdare Reisi Fethi Bey idi. Fethi Bey; Fırka namına Heyeti İdarece bir namzet listesi tertip olunduğundan ve bu hususta Fırka Reisi Umumisi olduğum için benim de noktai nazarımın alınması muvafık görüldüğünden içtimalarına davet ettiklerini bildirdi. Tertip olunan listeye göz gezdirdim. Bence muvafık olduğunu ve fakat bu listede isimleri mevcut olan zevatın da rey ve muvafakatini almak lâzımgeldiğini ifade ettim. Bu teklifim münasip görüldü. Meselâ, Hariciye Vekâleti için ismi mevzuubahs edilen Yusuf Kemal Beyi davet ettik. Yusuf Kemal Bey, bu listeye dahil olamıyacağını bildirdi. Bundan ve buna mümasil bazı vaziyetlerden anladım ki Fırka Heyeti İdaresi dahi şayanı kabul ve kat'î bir namzet listesi tertip edememektedir. Heyeti İdare azasına, icap edenlerle da-

ha ziyade müdavelei efkâr ederek kat'î bir liste tespit etmelerini tavsiye ettikten sora yanlarından ayrıldım. Gece olmuştu. Çankayaya gitmek üzere Meclis binasını terkederken koridorlarda bana intizar etmekte olan, Kemalettin Sami ve Halit Paşalara tesadüf ettim. Ali Fuat Paşa, Ankaradan hareket ederken bunların Ankaraya muvasalat eylediklerini o günkü gazetede «bir teşyi ve bir istikbal» serlevhası altında okumuştum. Henüz kendilerile görüşmemiştim. Benimle mülâkat için geç vakte kadar orada intizarda bulunduklarını anlayınca akşam yemeğine gelmelerini Müdafaai Milliye Vekili Kâzım Paşa vasıtasile tebliğ ettim. İsmet Paşa ile Kâzım Paşaya ve Fethi Beye de Çankayaya benimle beraber gelmelerini söyledim. Çankayaya gittiğim zaman orada, beni görmek üzere gelmiş Rize Meb'usu Fuat, Afyon Karahisar Meb'usu Ruşen Eşref Beylere tesadüf ettim. Onları da yemeğe alıkoydum.

Cümhuriyetin ilânı kararını nerede ve kimlere söyledim

Yemek esnasında; yarın cümhuriyet ilân edeceğiz! dedim. Hazır bulunan arkadaşlar, derhal fikrime iştirak ettiler. Yemeği terkettik. O dakikadan itibaren, sureti hareket hakkında, kısa bir program tespit ve arkadaşları tavzif ettim.

Tespit ettiğim program ve verdiğim talimatın tatbikatını göreceksiniz!

Efendiler, görüyorsunuz ki, cümhuriyet ilânına karar vermek için Ankarada bulunan bütün arkadaşlarımı davete ve onlarla müzakere ve münakaşaya asla lüzum ve ihtiyaç görmedim. Çünkü, onların zaten ve tabiaten benimle bu hususta hemfikir olduklarına şüphe etmiyordum. Halbuki o esnada Ankarada bulunmıyan bazı zevat, salâhiyetleri olmadığı halde, kendilerine haber verilmeden ve rey ve muvafakatleri alınmadan, cümhuriyetin ilân edilmiş olmasını vesilei iğbirar ve iftirak addettiler.

İsmet Paşa ile Cümhuriyetin ilânı kanununa ait lâyihayı hazırladık

O gece birlikte bulunduğumuz arkadaşlar, erkenden beni terkettiler. Yalnız İsmet Paşa, Çankayada misafir idi. Onunla yalnız kaldıktan sora bir kanun lâyihası müsveddesi hazırladık. Bu müsveddede 20 Kânunusani 1921 tarihli Teşkilâtı Esasiye Kanununun şekli devleti tespit eden maddelerini şu suretle tadil etmiştim: Birinci maddenin nihayetine «Türkiye Devletinin şekli hükûmeti cümhuriyettir» cümlesini ilâve ettim. Üçüncü maddeyi şu yolda tadil ettim: «Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur. Meclis, hükûmetin inkısam ettiği şuabatı idareyi İcra Vekilleri vasıtasile idare eder.»

Bundan başka Teşkilâtı Esasiye Kanununun mevaddı esasiyesinin sekiz ve dokuzuncu maddeleri de tadil ve tavzih olunarak şu maddeler yazıldı:

«Madde: — Türkiye Reisicümhuru Türkiye Büyük Millet Meclisi heyeti umumiyesi tarafından ve kendi azası meyanından bir intihap devresi için intihap olunur. Vazifei riyaset, yeni reisicümhurun intihabına kadar devam eder. Tekrar intihap olunmak caizdir.»

«Madde: — Türkiye reisicümhuru devletin reisidir. Bu sıfatla lüzum gördükçe Meclise ve Heyeti Vekileye riyaset eder.»

«Madde: — Başvekil, reisicümhur tarafından ve Meclis azası meyanından intihap olunur. Diğer vekiller başvekil tarafından yine Meclis azası arasından intihap olunduktan sora heyeti umumiyesi reisicümhur tarafından Meclisin tasvibine arzolunur. Meclis hali içtimada değilse, keyfiyeti tasvip Meclisin içtimaına talik olunur.»

Bu maddelere, encümen ve Mecliste, din ve lisana ait malûmunuz olan bir madde de ilâve edilmiştir.

29 Teşrinievel 1923 günü Halk Fırkası grupunda cereyan eden müzakerat

Muhterem Efendiler, şimdi, arzu buyurursanız heyeti aliyenize 29 Teşrinievel 1923 pazartesi günü Ankarada cereyan etmiş olan hâdiseyi, hulâsaten tasvire çalışacağım.

Pazartesi günü, öğleden evel saat onda, Halk Fırkası Grupu, Grup Heyeti İdare Reisi Fethi Beyin riyasetinde içtima etti. Heyeti Vekile intihabı müzakeresine başlandı.

Reis — Heyeti idare, ihzarî mahiyette, heyeti umumiyeye arzedilmek üzere bir Heyeti Vekile listesi tertip etti. Heyeti idare, kat'î bir şey tespit etmiş değildir. Hüküm, heyeti muhteremenizindir. Kabul ederseniz okunsun; sözlerile heyeti umumiyeye, riyasetinde Fuat Paşa bulunan bir liste arzeder. Okunan bu listede İktisat Vekâletine namzet gösterilen Celâl Bey (İzmir) söz alarak; Heyeti Vekilenin ehemmiyetinden bahsetmiş ve kendisinin intihap edilmemesini teklif eylemiş. Bilhassa «bu listede isimleri görülen zevat çekilenlerden daha kuvvetli değildir. Bizden refah ve ıslahat istiyen millet vardır. Her halde yeniler eskilerden kuvvetli olmalıdır. İntihapta acele etmiyelim. Hassaten Heyeti Vekile Reisi intihabı için düşünelim.» mütaleasında bulunmuş..

Saip Bey (Kozan) — Meclis Riyasetine Fethi Bey, Heyeti Vekile Riyasetine İsmet Paşa intihap olunmalıdır, demiş.

Ekrem Bey (Lâzistan) — Yeni heyet, eski heyetin boşluğunu doldurabilecek mi? Bu husustaki fikirlerini Reis Paşa Hazretleri, mümkün ise, beyan buyursunlar. Tenevvür edelim. Mütaleasını dermeyan eylemiş. (Ben, Mecliste henüz hazır bulunmuyordum).

Zülfü Bey (Diyarbekir) — Vazife, Fırka Divanınındır. Bu hak, grup heyeti idaresinin değildir. Divan içtima etsin!.. talebinde bulunmuş..

Mehmet Efendi (Bolu) — İntihap olunacak Heyeti Vekile ancak bir ay devam edebilir. İntihapların böyle sık sık tekerrürü, memleket ve milleti fena ve müşkül bir hale sevkeder. Heyeti Vekile sebebi istifasını vuzuhla anlatmazsa herhangi bir Heyeti Vekile intihabına iştirak etmem. Sebebi anlıyalım. Sora intihap edelim.

Faik Bey (Tekirdağ) — Listede gösterilen isimler evelkilerden kuvvetli değildir. Divan içtima edip bu meseleyi halletsin.

Vasıf Bey (Saruhan) — (İsmet Paşanın hizmetlerinden bahsettikten sora) memleketi, milleti ne için terkediyor. Liderlerimiz bizi tenvir etmemiştir. Muhterem Reisimiz (beni kastetmiş olacak) bizi niçin tenvir etmiyor, demiş ve uzun beyanatta bulunmuş.

Necati Bey (İzmir) — Memleketin istinat ettiği zevatın bizi bırakıp ayrılmalarını kabul edemeyiz. Reisi Muhteremimiz, tenvir ve ikaz etsin. Dahilen ve haricen kuvvetli bir Heyeti Vekileye ihtiyacı kat'îmiz vardır.

Reis Fethi Bey — Heyeti İdarenin yaptığı bu liste, ne Paşanın ve ne de Heyeti İdarenindir. İzahında bulunmağa lüzum görmüş.

Doktor Fikret Bey (Ertuğrul) — Vasıf ve Necati Beylerin fikirlerine iştirak ederim. Memleket sütliman değildir. Lâalettayin yapılacak bir intihaba terketmek olmaz. Kuvvetli zevattan mürekkep bir heyet intihap etmelidir.

Recep Bey (Kütahya) — Rüfeka sözlerini itmam etsinler, sora Gazi Paşa Hazretleri söylesinler. (Henüz içtimada değildim).

İlyas Sami Bey (Muş) — Reisi Muhteremimiz Gazi Paşa Hazretleri fikirlerini beyan buyursunlar. Buhranın, tevellüt ettiği gün halli daha faydalıdır. Talik, teşeddüdünü mucip olur. Bir Heyeti Vekile Reisi intihap edelim. Yirmi dört saat mühlet verelim. Arkadaşlarını bulsun, kuvvetli bir hükûmet vücuda gelsin.

Abdurrahman Şeref Bey (merhum İstanbul Meb'usu) — Bazı arkadaşlar telâş ediyorlar. Bu her memlekette vaki olan bir şeydir. Cümlemizin maksadı, saadeti vatandır. Bir makina kurup tıkır tıkır işletemiyoruz. Bu da doğru. Kuvvetli bir hükûmet nasıl bulmalı, marazı ne suretle keşfetmeli? Teşkilâtı Esasiye Kanunumuzu nazarı dikkate alalım. Hükûmetin vazifesini tayin edelim. Meclis kanaatlerini söylesin. Ondan sora Reis Paşamız da kanaatlerini beyan buyursunlar. Bir netice çıkaralım. Herkes bir işe yarar. Herkesi yaradığı işte kullanmalı. Eşhastan bahsetmiyelim. Makasıdı âliyede müşterekiz. Reis Paşa Hazretleri kanaatlerini beyan buyursunlar.

Eyip Sabri Efendi (Konya) — Behemehal bir intihap karşısındayız. Sabık Heyeti Vekile intihap olunsa bile tekrar kabul etmiyeceklerine karar verdiklerini iştiyoruz. Bu kararı Meclisi Âli feshetmelidir.

Recep Bey (Kütahya) — Üç esaslı noktadan bahsedeceğim. Birincisi şekil, ikincisi noksanii faaliyet, üçüncüsü revabıtı maneviyemizde hâsıl olan rahnedir. Şekillerde noksan olursa hüsnü netice vermez. Eldeki listedeki kıymettar arkadaşlar hangi zamanda hangi şerait altında çalışacaklardır, malûm değil. Kuvvetli bir zatın kendi arkadaşlarını bularak kuvvetli bir hükûmet teşkil etmesi lâzımdır.

Recep Bey bilhassa bu son fikir üzerinde uzun beyanat ve mütaleatta bulunmuş..

Talât Bey (Ardahan) — Recep ve Abdurrahman Şeref Beyler pek güzel izah buyurdular. İcra Vekilleri Reisinin vazifesi nedir? Vazife ve Mes'uliyet Kanununu hâlâ çıkarmadık. Gazi Paşa Hazretleri bizi tenvir buyursunlar, demiş.

Reis, bundan sora müzakerenin kifayetini reye koymuş. Müzakere kâfi görüldükten sora birtakım takrirler okunmuş. Bu takrirlerden Kemalettin Sami Paşanın takriri kabul olunmuş. Bu takrir muhteviyatına göre, ben, reisi umumî sıfatile meselenin halline heyeti umumiye tarafından tevkil ve memur ediliyorum.

Ben, Reisi Umumî sıfatile meselenin halline memur edildim

Müzakerenin cereyanı esnasında Çankayada ikametgâhımda bulunuyordum. Kemalettin Sami Paşanın takririnin kabul edilmesi üzerine, içtimaa davet edildim. İçtima salonuna girer girmez doğru kürsüye çıktım ve şu kısa mütalea ve teklifi dermeyan ettim.

«Efendiler! dedim, Heyeti Vekile intihabında teşettütü efkâr hâsıl olduğu anlaşılmıştır. Bana bir saat kadar müsaade buyurun. Bulacağım sureti halli arzederim.»

Reis Fethi Bey, teklifi reye koydu. Kabul olundu.

Efendiler, bu bir saat zarfında icap eden zevatı Meclisteki odama davet ederek onlara 28/29 Teşrinievel gecesi hazırladığım teklifi kanunî müsveddesini gösterdim ve müdavelei efkâr ettim.

28/29 Teşrinievel gecesi hazırladığım kanun müsveddesini teklif ettim

Zevalden sora saat bir buçukta Fırka heyeti umumiyesi tekrar Fethi Beyin riyasetinde içtima etti. İlk söz bende idi. Kürsüye çıktım ve şu beyanatta bulundum:

«Muhterem arkadaşlar, hallinde müşkülâta duçar olduğunuz meselenin sebep ve illeti, bütün rüfekaca taayyün etmiş olduğu kanaatindeyim. Noksan, kusur, takip etmekte olduğumuz usul ve şekildedir. Filhakika, mevcut Teşkilâtı Esasiye Kanunumuza tevfikan bir Heyeti Vekile teşkiline teşebbüs ettiğimiz zaman bütün rüfekanın herbiri vekiller ve Heyeti Vekile intihabı mecburiyetinde bulunuyor. Heyeti umumiyenizin birden Heyeti Vekile intihabına mecbur olmanızda görülen müşkülâtın halli zamanı gelmiştir. Geçen devrede de, ayni suretle müşkülâta tesadüf ediliyordu. Görülüyor ki bu usul bazan birçok teşevvüşlere bâdi oluyor. Heyeti celileniz bu müşkülün halline beni memur kıldınız. Ben de bu arzettiğim kanaatten mülhem olarak düşündüğüm şekli tespit ettim. Onu teklif edeceğim. Teklifim mazharı kabul olursa kuvvetli ve mütesanit bir hükûmet teşkili kabil olacaktır. Devletimizin şekil ve mahiyetini tespit eden ve hepimiz için gaye olan Teşkilâtı Esasiye Kanunumuzun bazı noktalarını tavzih lâzımdır. Teklif şudur» dedikten sora malûm müsveddeyi okutmak üzere kâtip beylerden birine uzatarak kürsüyü terkettim.

Teklifimin mahiyeti anlaşıldıktan sora münakaşat başladı.

Sabit Bey (Erzincan) — Kabine usulünün lehindeyim. Ancak Teşkilâtı Esasiye Kanununun tadili teklifi ile bugünkü buhranı halletmek kabil değildir. Biz, şimdi, bir Heyeti Vekile reisi intihap edelim. Teşkilâtı Esasiye Kanununun tadilini sora düşünürüz, dedi.

Hazım Bey (Niğde) — Şu mütaleatı dermeyan etti: Teşkilâtı Esasiye Kanununu biz yapabilir miyiz? Zannımca yapamayız. Salâhiyetimiz varsa bu, Fırkada olmaz. Fırkada müzakere edildikten sora alenî celsede kimse söz söyliyemiyor. Milletin haya-

tına müteallik kavaninin burada kat'î surette halline taraftar değilim. Bu gibi kanunlar alenî celsede ve serbestçe görüşülmeli ve her şeyden evel kabine buhranını halledelim.

Yunus Nadi Bey, şu yolda Hazım Beye cevap verdi: Hangi memleket ilk defa kanunu esasî yaparsa onun için meclisi müessisan yapmışlardır. Bizde ise bu gibi mevatta ayrıca meclisi müessisan teessüs edeceği tasrih edilmemiştir. Bizde hervakit bu gibi tadilât olmuştur. Bizden evelki Türkiye Büyük Millet Meclisi de bu zeminde yürümüştür. Buna salâhiyetimiz vardır. Tereddüt buyurulmasın. Şimdi, biz, kabine buhranının hallini, Reis Paşa Hazretlerine bıraktık. O da bize, bu teklifi getirdi. Bu teklifte gösterilen usulü, bütün rüfeka ayrı ayrı düşünmüştür. Şimdi, bunu, tespit lâzımdır. Teklif edilen şekil zaten mevcuttur. Bunu, tavzih ve daha muayyen şekilde tespit edeceğiz.

Vehbi Bey (Karesi) — Biz, şimdiye kadar görüşüldüğü işitilen Teşkilâtı Esasiye Kanunundan haberdar değiliz. Gazetelerde filhakika gördük. Bu, kâfi mi? Binaenaleyh biz, evelemirde, bunu bir kül olarak görüşmek üzere atiye bırakıp buhranı halledelim.

Halil Bey — Teşkilâtı Esasiye Kanununun tadiline ve yeniden yapılmasına salâhiyetimiz vardır. Fakat, bu tadilât, hakikaten vatan ve milletimizin saadeti halini kâfil midir, bunu, söylemek lâzımdır. Bunu, erbabı hukuktan, hukuk ulemasından olan arkadaşlarımız gelsinler, izah etsinler. İzahat verilmedikçe, bunun, derhal, halledilmesine taraftar değilim.

Azadan biri — Teşkilâtı Esasiye Kanunu öyle ceffelkalem tadil edilemez.

Hamdullah Suphi Bey (İstanbul) — Dört sene evel ayrı ayrı intihapların mazarratını söylemiştim. Bugün de, ayni hal baş gösterdi. Gazi Paşanın teklifine gelince, bu, yeni değildir. Dört sene evel yapılan bir kanunun, daha vazıh bir surette ifadesidir. Binaenaleyh bunun hilâfına olarak, söz söyliyecekler gelsin, fikirlerini söylesinler. Fakat, zamanımızın uzunuzadıya intizara tahammülü yoktur.

Ragıp Bey (Kütahya) — Kanunların en iyisi hadisat ve ihtiyaçtan doğanıdır. İhtiyaç ise meydandadır. Teşkilâtı Esasiye Kanununun ikmali lâzımdır. Tavzihi icap eder. Teklifin derhal müzakeresine geçelim.

Adliye Vekili Seyit Bey merhum — Teklif edilen şekil, yeni bir şey değildir. Mevcut Teşkilâtı Esasiye Kanununun, tavzih ve tespitidir. Kanunları ihtiyaç yapar. Nazariyat yapmaz. Zaman, hadisat, her şeye hâkimdir. Kanun tekâmül, değişmez bir düsturu kat'îdir. Teklif edilen şekilde bir yenilik yoktur. Mevcut şekli, daha sarih ve vazıh olarak ifade edersek millet ve memleketimizin menfaatine elbet daha muvafık hareket etmiş oluruz.

Hükûmetimizin şekli behemehal Cümhuriyet olacaktır

Merhum Seyit Beyin mütaleasına Abidin Bey (Saruhan) şu cevabı verdi:

Evvelâ hükûmet buhranını halledelim.

Eyüp Sabri Efendi (Konya) nin mütaleası şu idi: Biz, Gazi Paşa Hazretlerini hakem yaptık. Bizim, Teşkilâtı Esasiye Kanununu tadile salâhiyetimiz yok demek, gayrimeşru olduğumuzu kabul etmek demektir. Meclisin, Teşkilâtı Esasiye Kanununu tadile salâhiyeti derkârdır. Hükûmetimizin şekli, behemehal cümhuriyet olacaktır...

Bundan sora İsmet Paşa söz alarak şu yolda beyanatta bulundu:

Fırka Reisinin teklifini, kabule, ihtiyaç, kat'îdir. Cihan, bizim, bir şekli hükûmet görüştüğümüzü biliyor. Bu müzakeratımızı bir neticeye raptedip ifade etmemek, zâf ve teşettütü idameden başka bir şey değildir. Bir tecrübeden bahsedeyim. Avrupa diplomatları, bu hususta, beni, ikaz ettiler. Devletin reisi, yoktur dediler. Şekli hazırımızdaki reis, Meclis Reisidir. Demek ki, siz, bir başka reis bekliyorsunuz. Avrupa düşüncesi işte budur. Halbuki, biz, böyle düşünmüyoruz. Millet, hakimiyetine, mukadderatına, bilfiil vazıulyettir. O halde, bunun, ifadei hukukıyesini söylemekten neden çekiniyoruz? Reisicümhur olmadan, başvekil intihabı teklifi, kanunsuz olur. Bunda şüpheye mahal yoktur. Başvekilin intihabını, kanunî ve mümkün kılabilmek için, Gazi Paşa Hazretlerinin, teklifinin, kanuniyet kespetmesi lâzımdır. Zâfı umuminin, idamesinde mana yoktur. Fırkanın, bütün millete karşı, deruhde ettiği mes'uliyetin, icabatına, tevfikı hareket zarurîdir.

İsmet Paşadan sora Abdurrahman Şeref Bey merhumun beyanatı meyanında şu sözler vardı:

«Eşkâli hükûmetin tadadına lüzum yok. Hakimiyet bilâkaydüşart milletindir; dedikten sora kime sorarsanız sorunuz, bu,

cümhuriyettir. Doğan çocuğun adıdır. Ama, bu ad, bazılarına hoş gelmezmiş, varsın gelmesin.»

Bundan sora Yusuf Kemal Bey, teklifin kabulü lüzumuna dair uzun malûmat ve mütaleatta bulundu ve derhal onun, merasimi kanuniyesinin itmamını teklif ederim, dedi.

Teklifim Fırkaca ve derakap Meclisçe müzakere ve "Yaşasın Cümhuriyet, sesleri arasında kabul olundu

Abdullah Azmi Efendinin «meselenin ehemmiyeti derkârdır. müzakere devam etsin.» diye yükselen itirazına rağmen müzakerenin kifayeti kabul olundu. Ondan sora teklifimin heyeti umumiyesi ve müteakıben maddeleri birer birer okunarak müzakere ve kabul edildi.

Efendiler, Fırka içtimaına hitam verildi ve derakap Meclis içtimaı küşat edildi. Saat öğleden sora altı idi. Teklifi kanunî, Kanunu Esasî Encümeni tarafından usulen tetkik edilerek, mazbatası hazırlanırken, Meclis, sair bazı mesail ile iştigal etti. Nihayet, makamı riyasette bulunan Reis Vekili İsmet Bey, Meclise, şu malûmatı verdi: «Kanunu Esasî Encümeni, Teşkilâtı Esasiye Kanununun tadilâtına dair lâyihanın müstacelen ve derhal müzakeresini teklif ediyor.» (Kabul sesleri) üzerine, mazbata okundu. Teklif veçhile müzakere edildi. Nihayet, kanun, birçok hatiplerin «Yaşasın Cümhuriyet!» sadalarile alkışlanan hitabelerile kabul edildi.

Türkiye Cümhuriyeti Riyasetine, Türkiye Büyük Millet Meclisi müttefikan beni seçti

Ondan sora, reisicümhur intihabı için Meclisin reyine müracaat olundu. Toplanan âranın neticesini, makamı riyasette bulunan, İsmet Bey, heyeti umumiyeye şu suretle tebliğ eyledi:

«Türkiye Cümhuriyeti Riyaseti için yapılan intihabat ârasına, yüz elli sekiz zat iştirak eylemiş ve cümhuriyet riyasetine yüz elli sekiz aza müttefikan Ankara Meb'usu Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerini intihap eylemişlerdir.»

Efendiler, bunu müteakıp, Meclise vukubulmuş olan maruzatım zabıt ceridelerinde mütalea olunmuştur. Ancak tarihî bir hatıranın ihyası için, müsaade ederseniz, o beyanatımı burada da aynen tekrar edeyim:

«Muhterem Arkadaşlar, mühim ve cihanşümul hadisatı fevkalâde karşısında muhterem milletimizin teyakkuz ve intibahı hakikisine bir vesikai kıymettar olan Teşkilâtı Esasiye Kanunumuzun bazı maddelerini tavzih için encümeni mahsus tarafından heyeti celilenize teklif olunan kanun lâyiha-

sının kabulü münasebetile Türkiye Devletinin; zaten cihanca malûm olan, malûm olması lâzımgelen mahiyeti, beynelmilel maruf unvanile yadedildi. Bunun icabı tabiîsi olmak üzere; bugüne kadar doğrudan doğruya Meclisin riyasetinde bulundurduğunuz arkadaşınıza ifa ettirdiğiniz vazifeyi reisicümhur unvanile yine ayni arkadaşınıza, bu âciz arkadaşınıza tevcih ediyorsunuz. Bu münasebetle, şimdiye kadar hakkımda izhar buyurduğunuz muhabbet ve samimiyet ve itimadı bir defa daha göstermekle yüksek kadirşinaslığınızı ispat etmiş oluyorsunuz. Bundan dolayı heyeti celilenize bütün samimiyeti ruhiyemle arzı teşekkürat ederim.

«Efendiler, asırlardanberi şarkta mağdur ve mazlum olan milletimiz; Türk milleti, hakikatte meftur olduğu hasailden muarra telâkki ediliyordu.

«Son senelerde milletimizin filen gösterdiği kabiliyet, istidat, idrak, kendi hakkında suizanda bulunanların nekadar gafil ve nekadar tetkikten uzak zavahirperest insanlar olduğunu pek güzel ispat etti. Milletimiz haiz olduğu evsaf ve liyakatini hükûmetinin yeni ismile, cihanı medeniyete daha çok sühuletle izhara muvaffak olacaktır. Türkiye Cümhuriyeti, cihanda işgal ettiği mevkie lâyık olduğunu asarile ispat edecektir.

«Arkadaşlar, bu müessesei âliyeyi vücuda getiren Türk milletinin son dört sene zarfında ihraz ettiği zafer, bundan sora da birkaç misli olmak üzere tecelliyatını gösterecektir. Âcizleri mazhar olduğum bu emniyet ve itimada kespi liyakat etmek için pek mühim gördüğüm bir noktadaki ihtiyacı arzetmek mecburiyetindeyim. O ihtiyaç, heyeti aliyenizin şahsım hakkındaki teveccüh ve itimadının ve muzaheretinin devamıdır. Ancak bu sayede ve Allahın inayetile şahsıma tevcih buyurduğunuz ve buyuracağınız vezaifi hüsnü ifaya muvaffak olabileceğimi ümit ederim.

«Daima, muhterem arkadaşlarımın ellerine çok samimî ve sıkı bir surette yapışarak onların şahıslarından kendimi

bir an bile müstağni görmiyerek çalışacağım. Milletin teveccühünü daima noktai istinat telâkki ederek hep beraber ileriye gideceğiz. Türkiye Cümhuriyeti mes'ut, muvaffak ve muzaffer olacaktır.»

Efendiler, Meclisçe cümhuriyet kararı 29/30 Teşrinievel 1923 gecesi saat 8 30 da verildi. On beş dakika sora, yani 8 45 te reisicümhur intihap olundu. Keyfiyet ayni gece bütün memlekete tebliğ ve her tarafta geceyarısından sora, yüz bir pare top endaht edilerek ilân olundu.

İlk kabinenin, İsmet Paşa tarafından teşkil edildiği ve Meclis Riyasetine Fethi Beyin intihap olunduğu malûmdur.

*
* *

Efendiler, cümhuriyetin ilânı, bütün milletçe mucibi sürur oldu. Her tarafta parlak tezahürat ile ilânı şadümanî edildi. Yalnız, İstanbulda, iki, üç gazete ve yalnız İstanbulda toplanan bazı zevat, milletin umumî ve samimî olan sürururuna iştirakte tereddüt etti; endişeye düştü; cümhuriyet ilânına delâlet edenleri tenkide başladı.

Cümhuriyetin ilânından milletin duyduğu umumî ve samimî sürura iştirakte tereddüt ve endişe gösterenler

İşaret ettiğim gazetelerin ve zevatın cümhuriyet ilânını nasıl karşıladıklarını hatırlamak için, o günlerdeki neşriyatı sadece gözden geçirmek kâfidir.

Meselâ «Yaşasın Cümhuriyet» serlevhası altındaki yazılar bile cümhuriyetin tarzı ilân ve tespitinin garip olduğunu, bunda «sıkboğaza getirilmiş gibi bir hal» bulunduğunu ilân ediyordu. Bu yazıların sahibi şu mütalealarda bulunuyordu: «....Şöyle olacağı böyle olacağı söylenip dururken diğer taraftan birdenbire, birkaç saat içinde, Kanunu Esasî tadilâtı yapılıvermesi en munis tabir ile gayritabiî bir harekettir.»

Bizim tarzı hareketimiz «medeniyet dünyasını anlamış, okumuş, tetebbü etmiş, devlet idaresine ehil olmuş dimağlardan çıkacak muhakeme eseri» değilmiş..

Cümhuriyetin ilânını Meclisin alkışlarla kabul etmesi, milletin toplarla tes'it eylemesi tenkit olunuyor. Deniyordu ki: «Cümhuriyet alkış ile, dua ile, şenlik ve şehrayin ile yaşamaz.», «Cüm-

huriyet bir tılsım değildir. Millet Meclisinde bir afsun yapıldı. Bundan sora her iş kendiliğinden düzelecek, her derdin çaresi kendiliğinden bulunacak değildir.»

Ben cümhuriyetçiyim diyenlerin, cümhuriyetin ilânı günü kaleminden çıkacak sözler bunlar mı olmalıydı? En yüksek şekli idare mefkûresinin cümhuriyetten başka bir şey olamıyacağına kani olduğunu iddia edenlerin cümhuriyet kelimesine «bir put gibi tapmam» demesindeki mana ve maksat ne idi?

Meclis hali içtimada bulunmadığı zaman, onun itimadını haiz bir kabinenin ıskat olunacağı gibi mevhum bir fikri, efkârı umumiyede canlandırıp böyle bir hak «padişahlara bile verilmemişti. Şimdi o hak, reisicümhura mı veriliyor?» suali kime ve ne maksatla tevcih olunuyordu?!

Bu yazılar sahibinin maksadı, cümhuriyeti, halka sevdirmek mi? yoksa, bunun put gibi tapılacak bir şey olmadığını anlatmak mı idi? «Cümhuriyet, bize şekli idare tahavvülü ile birlikte zihniyet tahavvülü de getiriyor mu? Heyeti Vekileye girecek zatlara birer devlet adamı kafası hediye ediyor mu?» sözlerile daha ilk anda cümhuriyetin kadir ve kıymetini, ehemmiyetini tenzile kalkışmak cümhuriyetçiyim diyenlerden intizar olunabilir midi?

En hafif bir rüzgârdan bile mahfuz bulundurulması lâzımgelen nevzadın, onu perverde ettiğini söyliyenler tarafından, böyle hırpalanması caiz midi?!

Bu mütalealarıı ihtiva eden, gazetenin, diğer bir sahifesinde «Türkiye Cümhuriyetinin ilânı» serlevhası altında yazılan birçok mütalealar içinde «...Bu yeni merhaleye gelen Türk milleti acaba burada uzunca bir vakfei huzur ile dinlenebilecek, burası onun için bir zindegî ve kuvvet, bir rahat ve saadet membaı olabilecek mi? Bu merhale onun bünyei içtimaiyesini kırıp dökmeden kucaklıyabilecek bir çerçeve hassiyetini haiz midir? Cümhuriyet, acaba zarureti şüun önünde çaresizlikten kaçıp iltica ettiği bir saçak altı mı..» olacak gibi endişe ve naümidî veren sözlerin zamanı mıydı?

Cümhuriyetin ümit, rahat ve saadet vadettiğinde şüphe ve endişesi olan zat; ümit, rahat ve saadeti nereden, hangi membadan bekliyordu? Cümhuriyetin milletimizin bünyei içtimaiyesini kırıp dökmesi ihtimali, cümhuriyet taraftarı olan zevatın dimağında nasıl yer bulabiliyordu?

Diğer bir gazeteci de, «Efendiler, istical ediyorsunuz!» diye bağırmağa başladı.

Bu gazeteci efendi, millete şu yolda jurnal veriyordu: «.. Buhran, alelâde yeni bir Heyeti Vekile intihabı suretinde halledileceği yerde, bilâkis son günlerin bütün gürültülerine rağmen, yine kimsenin karibülvuku olduğuna ihtimal vermediği cümhuriyet meselesinin pek müspet, pek kat'î ve pek müstacel surette ortaya çıkmasına sebep olmuştur.»

«Cümhuriyet ihdasının karibülvuku olduğuna ihtimal vermiyen yalnız efkârı umumiye değildi. Belki Ankarada en mühim ve en salâhiyettar mevkileri işgal eden bazı zevat ta böyle bir ihtimali hatırlarına bile getirmiyorlardı.»

Bu sözlerle, itiraf olunmaktadır ki, son günlerin bütün gürültüleri, cümhuriyetin ilânına mâni olmak içinmiş.. Bu maksadı takip edenlerin «mukarrerat ittihazında istical» görmeleri tabiîdi. Fakat, «efkârı umumiyei memleketin de bu görüşte — kendilerile — beraber olduğuna» zahip olmaları hata idi.

Gazetesini «balonu uçurdular ama, galiba ucunu kaçırıyorlar!» ve «âplar galip gelince dolaplar döndüler ama.... ne istikamette?» gibi çirkin, adi ve hezeliyat ile dolduran gazeteci efendi şu yolda hitap ve itabına devam ediyordu: «Efendiler, devletin adını taktınız, işleri de düzeltebilecek misiniz?»

Bu hitapla başlıyan yazılar, şu satırlarla hitam buluyordu: Yegâne temenni.. «mülk ve millete hadim işlere başlanılmasından ibarettir. Eğer dün ilân edilen cümhuriyetin erkân ve mensubini bunu yapabileceklerinden emin iseler biz de kendilerine — öyle ise cümhuriyetiniz mubarek olsun Efendiler! — deriz.»

Bizi, müstehziyane tebrik eden bu son cümle ile muharrir, cümhuriyeti benimsemiyor, onunla alâkası olmadığını beyan ediyor.

Başka bir gazeteci muharrir de, cümhuriyetin ilânı münasebetile yaptığı tahlil ve tenkitte: «Bizi müteessir eden nokta; millî rehberimizin şahsına aittir. En büyük ruhlu adamlar bile, şahsî kuvvet sahibi olmanın cazibesine mukavemet edememişlerdir.» diyor ve bu noktai nazarını, benim nutuklarımdan aldığı sözlerle takviye ettikten sora, Amerikanın istiklâlini temin eden Vaşingtonun, nasıl, çiftliğine çekildiğini ve Meclisin, hiçbir şahsı nazarı dikkate almıyarak yalnız umumî menfaati düşünerek, altı senede kanunu esasiyi vücuda getirdiğini ve ondan sora nasıl Vaşingtona riyaset tevcih edilmiş olduğunu hikâye ediyor ve Kanunu Esasîmizin, bu şekilde tadilinde benim müteşebbis olduğumu hoş görmüyor..

Bu muharrir ve emsalinin, cümhuriyeti tarzı ilânda, cümhuriyet esasatına müteallik kanunda gördükleri kusur ve noksanları tenkit etmelerini samimî telâkki edebilmek için çok saf olmak lâzımdır. Eğer bu muharrirler, cümhuriyetin ilânı günü yaygara tarzında hücumlara başlamayıp, evvelâ, cümhuriyet ilânını hüsnü telâkki etseler, samimî karşılasalardı.. efkârı umumiyeyi tereddüt ve teşettüte sevkedecek, tarzda değil, fakat cümhuriyetin iyi ve onun ilânının pek musip olduğunu efkârı umumiyeye telkin eder yazılar yazsalardı ondan sora yapacakları her türlü tenkidatın samimiyetini iddiada haklı olabilirlerdi. Fakat, gördüğümüz sureti hareket böyle olmamıştır..

Rauf Beyin Cümhuriyet ilânı dolayısile iki İstanbul gazetesi ile yaptığı mülâkat

Efendiler, Rauf Bey de bu münasebetle, gazetecilerle mülâkatta bulunmuştu. Rauf Beyin cümhuriyet hakkında mütaleasını ve hakimiyeti milliyeden ne anladığını tespit eden mülâkatını 1 Teşrinisani 1923 tarihli Vatan gazetesinde okumuştum. Vatan ve Tevhit sahipleri ve başmuharrirleri ile Rauf Beyin başbaşa vererek tertip ettikleri sual ve cevaplardan bazılarını, tekrar, beraber gözden geçirelim.

Cümhuriyet meselesinde, efkârı umumiyede, ani bir hâdise karşısında kalmış olmak hissi varmış.. Şimdiye kadar işgal ettiği yüksek makamlar itibarile ve İstanbul meb'usu sıfatile Rauf Beyin ne düşündüğünü müntehiplerinin sorup öğrenmek hakları imiş..

Efendiler, bu suali tertip edenlere biz de bir sual soralım!

Evvelâ, efkârı umumiyeye ne vasıta ile muttali olmuşlar.. Saniyen, İstanbul müntehipleri, yalnız, iki gazeteciden mi ibaretti; yoksa, umum müntehipler, iki gazeteciye meb'uslarının mütaleasını sormak için vekâlet mi vermişlerdi? Yoksa Rauf Beye «müntehiplerin bu hakkını kemali hürmetle kabul edenlerden ve onu intihap ederken gösterdikleri yüksek itimada müteşekkir olduğunu ve ona lâyık olmağa çalışacağını, tevdi ettikleri emaneti herzaman ve mekânda sıyanet ve hüsnü idare için kudret ve kifayetinin son derecesine kadar çalışacağına itimat buyurabileceklerini» söylemeğe zemin hazırlamak için mi idi? Gerçi, bir meb'usun müntehipleri hakkında bu yolda idarei kelâm etmesi pek muvafıktır. Ancak, yerinde ve zamanında ve samimî olmak şartile! yoksa, cümhuriyet ilânında, efkârı umumiyenin, ani bir hâdise karşısında bırakılmış olduğu gibi mürettep bir suale müntehiplerin «tevdi ettikleri emaneti herzaman ve mekânda sıyanet ve hüsnü

idare» edeceği hakkında teminat vermeğe kalkışmanın manası nedir?

Halbuki Efendiler, 29/30 gecesi İstanbulda cereyan etmiş olan bir vaziyeti izah edersem bütün millet gibi İstanbul ahalisinin de hissiyatı hakikiyesinin ne olduğunu sühuletle anlarsınız. Cümhuriyet ilânı gecesi İstanbul Kumandanı Şükrü Naili Paşa, İstanbul halkının mümessilleri tarafından Fatih Belediye Dairesinde tertip olunan bir ziyafete med'uv idi. Paşa, ziyafet esnasında Ankaradan bir tebliği resmî aldı ve onu tatbik etmeden evel muhterem İstanbul halkının muhterem mümessillerine okudu. Tebliğ şu idi: Türkiye Büyük Millet Meclisi cümhuriyet ilânını tahtı karara aldı. Bunu yüz bir pare top endahtile ilân ediniz!

İstanbul halkı mümessilleri bu tepşir ve tebliği büyük meserretlerle ve alkışlarla karşıladılar ve derhal bütün İstanbul halkı namına Kumandan Paşayı ve biribirlerini tebrik ettiler. Binaenaleyh İstanbulun muhterem ahalisi namına İstanbul hissiyatı hakikiyesini tağyir ederek beyanat ve tezahüratta bulunmanın nekadar küstahane olduğu meydandadır.

İstanbul halkı mümessilleri Cümhuriyetin ilânını nasıl karşılamışlardı

Rauf Bey, «bence, meseleyi cümhuriyet kelimesi üzerinden mütalea etmek doğru değildir.» sözlerile cümhuriyetten bahis dahi etmek istemiyor.

Rauf Beyin içtihadı: «... Milletimizin refah ve istiklâlinin mahfuziyetini ve aziz vatanımızın tamamiyetini temin eden şeklin, en muvafık şekil olacağı merkezindedir.»

Efendiler, bu sözler, tertip ettikleri sualin cevabı mıdır? Rauf Beye sorulduğu yazılan: «Hangi şekli hükûmet en muvafıktır?» suali midir? Sual; dediğim gibi olsaydı, o zaman, Rauf Beyin bu ifadesi münasip bir cevap olabilirdi. Fakat, ondan sora da, Rauf Beye şöyle bir sual tevcih etmek lâzımdı: Tasavvur ettiğiniz şeklin adı yok mudur? Şekli cümhuriyet, milletin refah ve istiklâlini, vatanın tamamiyetini temin eden en muvafık şekil değil midir? Eğer öyle ise uzun sözleri bir tarafa bırakarak «içtihadım en muvafık şeklin, şekli cümhuriyet olduğu merkezindedir.» deyiver de mugalâtadan kurtulalım. Çünkü mevzuubahs olan, Millet Meclisince taknin ve ilân olunan cümhuriyettir. Maksadınız, bu ilân olunandan daha muvafık bir şekil olduğunu ima ve işaret etmek ise, onu da söyleyiniz! O tercih ettiğiniz şekil ne olabilir?

Rauf Bey, içtihadını sarahaten söylemekten içtinap ediyor, malûm birtakım nazariyattan bahsederek, hükûmetlerin yekdiğe-

rinden ayrılan yalnız iki esas üzerinde müteharrik bulundukla-rına kailim ve bu iki esastan biri mutlakıyet tarzı idaresidir, diyor ve şöyle bir mantık yürütüyor; gûya hükümdar, hak ve salâhiyetini Cenabı Haktan alır ve bu meşruiyete istinat ile icrayi ahkâm eder. Bu tarzı idarenin mahzurları olduğundan milletler ihtilâl ederek hükümdarların salâhiyetini takyit ve meşrut kılmışlar.. Son senelerde milletimiz de meşrutiyet mücadelâtile işe başlayarak kendi işini kendi bilerek, kendi görerek, kendi karar vererek başarmak gayesine doğru yürümüş; İttihat ve Terakki, Meclis istibdadından kurtulmak için «Mehmet Hanı Hamis» e Meclisin feshi hakkını bahşettirmiş; Vahdettin, bu haktan istifade ederek Meclisi feshetmiş; malûm felâketler olmuş; binaenaleyh mutlakiyeti idare ve saltanatı ferdiye taraftarı olmak caiz değilmiş.

Rauf Bey: «Millet, mukadderatını kendisinden başka bir kimseye tevdi etmeği nefsine zillet addetti» dedikten sora milletin, hakimiyeti milliyeyi bilâkaydüşart tatbik eden Büyük Millet Meclisini müessisan şeklinde intihap ettiğini ve bu şeklin bahsettiği şekillerden ikincisi ve kanaatince en salim ve doğru bir tarzı idare olduğunu söylüyor.. Badehu, Rauf Bey; şu mütaleatı dermeyan ediyor:

«İsim tebeddülü, hedefi ve gayeyi ihlâl veya tahvil eder zannında değilim. Bundan başka geçen bir tarzı hükûmetin yerine kaim olan yeni tarzın makbul ve payidar olabilmesi ancak bir şartla kabildir. O da, gideni arattırmıyacak surette halkın ekseriyeti kahiresinin arzularına muvafık, saadetlerini müemmin, şeref ve istiklâli vatanı mahfuz bulundurduğunu göstermek ve ispat eylemekledir. Aksi takdirde isim değiştirmekle veya üst tabakada şekil tebdili ile hakikî ihtiyaçların tatmin edilmiş olacağını zannetmek alelhusus en yakın bir mazide gördüğümüz en acı tecrübelerden sora hatayi fahiş olur.»

Efendiler, Rauf Beyin fikir ve içtihadını izah ve tespit eden bu sözler üzerinde biraz tevakkuf etmek isterim; Rauf Bey, mukayyet ve meşrut olmıyan ve Millet Meclisini feshedebilen ferdî saltanat taraftarı değildir; Rauf Bey, öyle bir şekli hükûmetin taraftarıdır ki, o şekilde Millet Meclisi müessisan mahiyetinde olarak hakimiyeti milliyeyi hiçbir kayit ve şarta tâbi olmaksızın tatbik eder; bu şekli vazıh ifade edelim; Rauf Bey demek istiyor ki cümhuriyet ilânına takaddüm eden şekil en muvafık şekli hükûmettir; filhakika, Rauf Beyin uzun sözlerle tasvire çalıştığı 20 Kânunusani 1921 tarihli Teşkilâtı Esasiye Kanununun üçün-

cü maddesi muhteviyatıdır; o madde şudur: «Türkiye Devleti, Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve hükûmeti (Büyük Millet Meclisi Hükûmeti) unvanını taşır.»

Cümhuriyetin ilânile boşa çıkan ümitler

Malûmdur ki bu Teşkilâtı Esasiye Kanununa göre Meclis reisi Meclis namına imza vaz'ına ve Heyeti Vekile mukarreratını tasdika salâhiyettar ve Vekiller Heyetinin, reisi tabiîsi olmakla beraber devletin reisi olduğuna dair bir kayit ve sarahati kanuniye yoktur. Bu kanunun tespit edildiği günlerdeki şerait ve telâkkiyatı umumiye düşünülürse kanunun mühim ve esaslı bir noktayı mühmel bırakmış olmaktaki zaruret kendiliğinden münfehim olur. Bu ihmal, Meclis ve Meclis hükûmeti mevcut olmakla beraber devlet riyaseti makamının, saltanatı ferdiye lâğvolunduktan sora makamı hilâfette mütecelli olduğu fikir ve kanaatinde bulunanları, cümhuriyet ilânı gününe kadar ümit içinde yaşattı; binaenaleyh Rauf Beyin en doğru olduğunu iddia ettiği hükûmet şeklinde, devlet riyasetini halifenin uhdesinde tasavvur ettiğine şüphe yoktur; işte cümhuriyet ilânı üzerine Rauf Beyi ve kendisile hemfikir olanları telâş ve heyecana saik olan sebebi hakikî, devlet riyaseti makamını, reisicümhurun işgal etmiş olmasıdır. Filhakika, «reisicümhur devletin reisidir» dendikten sora halifeye verilecek sıfat ve salâhiyeti temin etmekle meşgul ve onun teveccüh ve iltifatını lûtfu ilâhî telâkki eylemekle memnun olanların sukutu hayale duçar olmaktan müteessir ve mahzun olmalarını tabiî görmek lâzımdır.

Rauf Beyin, cümhuriyete aleyhtar olduğunu itiraf etmemekle beraber cümhuriyet ilân edilmiş olduğu bir günde onun makbul ve payidar olabilmesi için, birtakım şartların tahakkukunu ispat eylemek lüzumundan bahsetmesi, cümhuriyetin, milletin saadetini müemmin olacağına itimadı olmadığını sarahaten göstermiyor mu?!

Rauf Bey, yapılan işin sadece bir isim değiştirmekten ve üst tabakada şekil tebdilinden ibaret olduğunu söyliyerek cümhuriyet ilânı keyfiyetinin, tıflâne ve aculâne bir hareket eseri olduğunu anlatmağa çalışırken; cümhuriyet idaresile «hakikî ihtiyaçların tatmin edilmiş olacağını zannetmek... hatayi fahiş olur» demekle cümhuriyet tarzı idaresine nekadar bigâne ve ondan nekadar uzak olduğunu ispat etmiyor mu? Rauf Bey son kanaatini teyit için «en yakın bir mazide gördüğümüz en acı tecrübeler» i hatırlatıyor. Efendiler! bu ihtarla efkârı umumiyeye ne anlatılmak iste-

niyor?! Millet neden tahzir edilmek arzu ediliyor?! Bunu anlamak müşkül değildir zannederim. Rauf Bey aklınca devlet riyaseti makamının, orada halifenin oturması temin edilinciye kadar başka unvanla başka biri tarafından işgal edilmemesini ve fakat işgal edilmiş olduğuna nazaran yapılan işten ricati temin için efkârı umumiyeyi irticaa teşvik ediyor. Cümhuriyet şekli idaresinin kabulünde, hatayi fahiş olabileceğini iddia eden zatça hatanın neresinden dönülürse kâr addedilmek tabiîdir. Rauf Bey cümhuriyet şeklinin takarrür ve ilân edilmesi noktasına temas ettiği zaman şu yolda beyanatta bulunuyor: «..... Efkârı dağıttılar. Bilâhare şekli cümhuriyetin bir günde takarrür ettirilerek ilânı halkça gayrimes'ul zevat tarafından tertip edilen bir şeklin emrivaki halinde ihdas edildiği fikri ve endişesi hâsıl oldu. Bu endişe pek tabiî görülmelidir. Ve bundan halkımızın geçen tecarüpten mütenebbih olduğunu ve uyanıklık peyda ettiğini anlıyarak memnun olmalıdır. Ben şahsan memnunum.» Efendiler, şekli cümhuriyeti bir günde taknin ve ilân eden, Rauf Beyin de pek güzel tarif ve tavsif eylediği veçhile «istiklâl mücahedemizin yegâne temeltaşı olan ve hakimiyeti milliyeyi bilâkaydüşart tatbikte yüksek kudret ve kabiliyet gösterdiği, neticei filiyesile sabit olan, Büyük Millet Meclisi» idi. Mevzuubahs ettiği gayrimes'ul zevattan maksadı Meclis efkârını cümhuriyet ilânına imale eden ve Meclise bu hususta teklifatta bulunan ise, o, ben, idim ve onun ben olduğumu, herkesten daha iyi Rauf Beyin anlayabileceğini kabul etmekte hata yoktur. Eğer bunda hata varsa, «senelerdenberi meyanemizde arkadaşlık ve kardeşlik hislerinden başka mütekabil itimat ve bana karşı yüksek hürmet hislerile mütehassis olduğunu» ifade eden Rauf Beyin beni hiç tanımamış olduğuna hükmetmek lâzımgelir.

Benim teşebbüsat ve icraatımı, halkın endişesini mucip olacak mahiyette telâkki ve ilânı şadümanî eden halk namına aksini, fuzuli olarak, beyan etmek, halka bu endişeleri sun'î olarak telkin için teşebbüs etmektir. «Halkın geçen tecarüpten mütenebbih olduğunu ve uyanıklık peyda ettiğini anlıyarak memnun olmalıdır; ben şahsan memnunum.» diyen Rauf Beye, bu vesile ile bir noktayı hatırlatmak mümkündür. Halkta, teyakkuz ve intibah hislerini inkişaf ettirmeğe ömrünü hasretmiş bir adama karşı böyle konuşulmaz ve halkta bu hassasiyetin tecellisini görmekte kendisinin benden ziyade izharı memnuniyete ne hakkı ve ne de salâhiyeti vardı. Rauf Bey, bütün vatanı düşmanlara işgal sahası

yapabilecek Mondros Mütarekenamesinin, sevkulceyş noktasından bahseden maddesini emrivaki halinde kabul ettiği zaman, milletin nekadar dilhun ve endişenak olduğunu hissetti mi? Son zamana kadar; cümhuriyet ilânının ferdasında bile, resminin altına «Mondros Mütarekesini imzalayan, fakat Lozan Muahedenamesile de intikamını alan Rauf Bey» — klişesile — taraftarlarının muntazaman propaganda ettikleri bu zat, Türk milletinin hakikî emellerine, samimî hislerine bizden fazla temas ettiğini, bizden fazla o emeller ve hislerle alâkadar ve münasebettar olduğunu iddiaya kadar ileri varmamalıdır.

Rauf Bey, beyanatının bir tarafında diyor ki: «Ricali mes'ule bu hakayikı (yani cümhuriyet ilânı esbabını) en salâhiyettar mercii müzakere ve karar olan Meclisi Âli vasıtasile milleti tenvir ve ezhanı tatmin edecektir; efkârı umumiyenin bunu bilmesi bir hakkı tabiîsidir.» Efendiler! Bu sözlerde mantık yoktur. Evvelâ Rauf Bey de demiyor mu ki «hakimiyeti milliyeyi bilâkaydüşart tatbik» eden Meclistir; o halde hangi ricali mes'ule, Millet Meclisini pek meşru ve âli bir karar ittihaz ve anı esbabı mucibesile neşrü ilân etmiş olmasından dolayı istizaha çekecektir?! Bir memlekette, bir heyeti içtimaiyede, bir inkılâp yapıldığı zaman elbette onun esbabı vardır. Ancak o inkılâbı yapanlar, inanmak istemiyen anut hasımlarını iknaa mecbur mudur? Cümhuriyetin elbette taraftarları ve aleyhtarları vardı; taraftarlar, ne için ve ne gibi kanaatlere ve mülâhazalara binaen cümhuriyet ilân ettiğini, aleyhtarlara izah ve kanaatlerinde ve icraatlarında isabet olduğunu ispat etmek isteseler de, onların, kastî temerrütlerini izale edebileceği kabul olunur mu? Bittabi taraftarlar muktedir iseler mefkûrelerini herhangi bir suretle; ihtilâlle, inkılâpla veya eşkâli mutebereden geçirerek tatbik ederler; bu, mefkûre inkılâpçılarının vazifesidir. Buna karşı itirazlar, yaygaralar ve irticakârane teşebbüslerde, aleyhtarların yapmaktan geridurmıyacakları hareketlerdir. Cümhuriyet idaremizin ilânında Rauf Bey ve emsalinin yaptıkları gibi.

Cümhuriyetin ilânı üzerine halifeye yaptırılmak istenen rol ve halife lehinde yapılan neşriyat

Efendiler, ayni günlerde, İstanbulda bulunan ordu müfettişlerimiz de, gazetelere mülâkat vererek, muhtelif vesilelerle tertip olunan ziyafetlerde, nutuklar irat eyliyerek izharı hissiyat ediyorlardı. Cümhuriyetin ilânı üzerine İstanbulda bazı zevat ve bazı gazeteciler, halifeye de, bir rol yaptırmak hevesine düştüler. Halifenin istifa ettiği veya edeceği hakkında, gazetelerde rivayetler, tekzipler neşredildi.

Sora dendi ki: «Haber aldığımıza göre mesele böyle bir rivayetten ibaret olmadığı gibi, bir tekziple halledilecek kadar basit te değildir. Muhakkak olan bir cihet vardır ki, o da cümhuriyet ilânının yeniden bir hilâfet meselesi ortaya çıkarmış olmasıdır.»

Halife, «yazıhaneleri başında oturdukları halde (!)» Vatan gazetesi muharririne beyanatta bulunmuştur; diyerek, halifenin bütün müminler tarafından asarı teveccüh gördüğü, Asyanın en ucra köşelerine varıncaya kadar âlemi islâmdan binlerce mektup ve telgraf aldığı ve birçok mahallerden heyetler geldiği tarzında sözlerle hilâfet mevkiinin kolay kolay sarsılır bir mevki olmadığını anlatmağa çalıştıktan sora, âlemi islâmda itiraz vaki olmadıkça halifenin istifa edip çekilmiyeceği ilân olunuyordu. Ayni zamanda «hükûmet birçok dahilî mesaili tanzim etmekle meşgul olduğundan şimdiye kadar, vezaifi hilâfeti tespit ile iştigale imkân bulamamıştır. Hükûmetin dahilî mesail ile çok meşgul olduğunu âlemi islâm da elbette bilir ve şimdiye kadar vezaifi hilâfet ile iştigale imkân bulunmamasını tabiî görür.» cümlelerile, bizi vezaifi hilâfetin tespitine davet ederken, şimdiye kadar, bunu yapmadığımızı mazur gören âlemi islâmın, bundan sora mazur görmiyeceğini de bildirerek, nevama, tehdit ediliyorduk. Bir taraftan da, âlemi islâmın bu hususta, bize tesir yapması için nazarı dikkati celbedilmek isteniyordu. Vatan gazetesinin 9 Teşrinisani 1923 tarihli nüshasında okuduğumuz bu yazıları, 10 Teşrinisani 1923 günkü, Tanin gazetesinde, halifeye yazılan bir açık mektup takip etti. Lûtfi Fikri Beyin olan bu mektupta, halifenin istifasına dair haberlerden, milletin nekadar müellim ve bedbaht kalmakta olduğunu ispat için bir vapur hikâyesi uydurulmuştu. Vapurda oturanların, halifenin istifası haberine muttali olunca çehrelerine hüzün ve endişe çökmüş.. Biribirlerini tanımıyanlar samimî görüşmeğe ve çok görüşmeğe başlamışlar.. Müşterek endişe bunları bir dakikada dost etmiş..

Lûtfi Fikri Bey «gönül istiyor ki bu istifa sözü ebediyen gömülsün kalsın.» diyor, çünkü «dünya için bir musibet olur» muş..

Lûtfi Fikri Bey, millete şunu da telkin ediyordu: «Hayretle ve teessürle görülmelidir ki bugün şu hazinei maneviyeye (yani hilâfete) taarruz etmek istiyenler, hariçten kimseler, mileli islâmiyeden Türkü çekemiyenler değildir. Bizzat, biz, Türkler kendi elimizle bu hazinenin elimizden ebediyen çıkarılmasını intaç edebilecek teşebbüsatta bulunuyoruz!»

Efendiler, ecnebiler, hilâfete taarruz etmiyorlardı. Fakat, Türk milleti taarruzdan kurtulmuyordu. Hilâfete taarruz edenler, mileli islâmiyeden, Türkü çekemiyenler değildi. Fakat, Çanakkalede, Suriyede, Irakta, İngiliz ve Fransız bayrakları altında Türklerle uruşan mileli islâmiye idi. Türk milletine kolaylıkla taarruz etmek için mahfuziyeti tercih olunan hilâfetin, ortadan kaldırılmasını «Türklük için bir intihardır.» diye tavsif eylemek; hilâfeti ortadan kaldırmak için, biz, Türkler teşebbüsatta bulunuyoruz sözlerile cümhuriyetin hedefini tasrih ve ilân etmek, şüphesiz tesirsiz kalmadı.

Lûtfi Fikri Beyin Taninde intişar eden açık mektubundaki noktai nazar, ertesi günü Tanin Başmuharriri tarafından teyit olundu.

11 Teşrinisani 1923 tarihli Taninin «şimdi de hilâfet meselesi» unvanlı başmakalesi okununca, cümhuriyetin ilânına mâni olamıyanların, hilâfet makamını, herçibadabat, tutabilmek gayret ve faaliyetine geçtikleri anlaşılır. Bu makalede, şehzade mektuplarını neşrederek, efkârı, hanedan lehinde perverde etmeğe çalışan Taninin, hanedan hukukuna karşı çirkin taarruz yapılmış ve bunu yapanın, Fırkamızın hasülhas zümresinden bulunmuş olduğu ve hükûmeti cümhuriyeyi millet nazarında fena göstermek için, ne söylemek lâzımsa onlar; yazıldıktan sora, halifenin istifası şayiasına temas edilerek «arkadan arkaya verilmiş bir karar karşısındayız.» deniyor ve «Millet Meclisinin bukadar kayıt altında kaldığını, hariçte verilen kararları tescil mevkiine indirildiğini görmek cidden elîm oluyor.» sözlerile, Meclis, aleyhimize teşvik ediliyor.. Cümhuriyet ilânını kabul eden Meclisin hiç olmazsa hilâfetin ilgasını, emrivaki yapmamasını temine çalışılıyordu.

Tanin başmuharriri, hilâfet hakkındaki noktai nazar ve mütaleasını şu satırlarla tespit ediyordu: «Hilâfet bizden giderse, beş on milyonluk Türkiye Devletinin, âlemi islâm içinde hiç ehemmiyeti kalmıyacağını, Avrupa siyaseti nazarında da, en küçük ve kıymetsiz bir hükûmet mevkiine düşeceğimizi anlıyabilmek için büyük bir dirayete lüzum yoktur. Milliyetperverlik bu mudur? Hakikî milliyet hissini kalbinde duyan her Türk makamı hilâfete dört el ile sarılmak mecburiyetindedir.»

Efendiler, hilâfet hakkındaki mütaleatımı, bundan evel, izah ettiğim için, bu sözleri, burada, tahlile lüzum görmüyorum. Ancak, makamı hilâfete dört el ile sarılmak mecburiyetinde bulunan

bir şekli idarenin, bir şekli cümhuriyet olamıyacağını anlıyabilmek için de, büyük bir dirayete lüzum olmadığını söylemekle iktifa edeceğim.

Taninin başladığımız başmakalesinin daha bir iki noktasına nazarı dikkati celbedeceğim.

Hanedanı Osmanide kabul edilmiş ve binaenaleyh ve ilelebet Türkiyede kalması tahtı temine girmiş hilâfeti elden kaçırmak tehlikesini icat etmek, akıl ve hamiyet ile, hissi milliyet ile zerre kadar kabili telif değilmiş (!..)

Tanin başmuharriri, kendisinin cümhuriyetçi olduğunu ilân etmişti. Fakat öyle bir cümhuriyetçi ki, cümhuriyeti idarenin başında halife olarak osmanlı hanedanı bulunacaktır. Yoksa, yapılan hareket akıl ve hamiyet ile, hissi milliyet ile zerre kadar kabili telif olmazmış.. Hilâfeti, elimizden gitmesine zerre kadar imkân kalmıyacak surette muhafazaya memur imişiz.. Vücudu meydana çıkan tertibat akim kalsın imiş..

Efendiler, bu yazıların manası ve bu mütalealardan maksat ne olduğu bugün sühuletle anlaşılmaktadır. Yarın, daha bariz bir surette anlaşılacaktır. Ensali atiyenin, Türkiyede cümhuriyetin ilânı günü, ona en birahmane bir surette hücum edenlerin başında, cümhuriyetçiyim iddiasında bulunanların ahzi mevki ettiğini görerek mütehayyir kalacağını asla farzetmeyiniz! Bilâkis, Türkiyenin münevver ve cümhuriyetperver evlâdı, böyle cümhuriyetçi geçinmiş olanların hakikî zihniyetlerini tahlil ve tespitte hiç te tereddüde düşmiyeceklerdir.

Onlar, sühuletle anlıyacaklardır ki, çürümüş bir hanedanın, halife unvanile başının üstünden zerre kadar uzaklaşmasına imkân kalmıyacak surette muhafazasını mecburî kılan bir şekli devlette, cümhuriyeti idare ilân olunsa bile, onu yaşatmak kabil değildir.

Efendiler, o günlerin neşriyatı meyanında, daha iki nokta vardı. Biri benim hasta olduğum meselesi.. diğeri de merhum Enver Paşanın, Türkistanda hidematı ve berhayat olduğu.. Enver Paşa, memleket haricinde kaldığı zaman, ittihadı islâm için çalışıyormuş ve «damadı hilâfetpenahî» unvanını kullanırmış.. Hatta Türkistanda kazdırdığı bir mührün bir tarafına bu unvanını da hakettirmiş idi.

Bu iki noktadan da mütemadiyen bahsetmek elbette maksatsız değildi.

Efendiler, işaret ettiğim bu matbuat neşriyatı ve birtakım zevatın vaz'ü tavrı hulâsa olarak şu yolda ifade olunabilir: «Esas olan hakimiyeti milliyedir. Hakimiyeti milliye cümhuriyetin tekâmülüdür. Türk milleti hakimiyeti milliyeyi idrak etti, cümhuriyetin ilânına lüzum yoktur; hatadır. Türkiyede en salim şekil, hakimiyeti milliye esasını muhafaza etmekle beraber, idarei cümhuriye ilân etmeyip, riyaseti devlette halife unvanında Osmanlı hanedanından birini bulunduran meşrutî bir şekildir. Nasıl ki, İngilterede, hakimiyeti milliye mevcut olmakla beraber devlet riyasetinde bir kıral vardır ve o kıral ayni zamanda Hindistan İmparatorudur.»

Efendiler, böyle bir prensip üzerinde birleşmiş olan zevat kendilerini, sözlerile, vaziyetlerile, yazılarile göstermiş gibi idi. Bu zümrenin başına Rauf Beyin intihap edildiğine hükmolunabilirdi. Anasır ve mesaliki muhtelifeden mürekkep zümre, Rauf Beyi maksatlarının ifadesine ve müdafaasına en muvafık bir şahsiyet telâkki etmişlerdi. Ondan büyük ümitlere intizar edilebileceği zehabına düşmüşlerdi. Ondon soradır ki, Rauf Beyin Ankaraya hareketi vaki oldu. Vatan gazetesinin rivayetine göre, bir cemmi gafir, Rauf Beyi Ankaraya teşyi için toplandı. Kâzım Kara Bekir Paşa, Refet Paşa, Ali Fuat Paşa, Adnan Bey bu cemmi gafirin başında gösteriliyordu. Vatan gazetesi bu teşyiden bahsederken, Rauf Beyin Ankarada, Mecliste takip edeceği mesleki siyaseti de millete ilân ediyordu. Rauf Beyin Meclisteki faaliyetinin menfi ve şahsî olmıyacağı; Rauf Beyin faaliyetinin, memleketin iyiliğini ve salâhını ve kanunların hakimiyetini temine matuf bir sây olacağı.. Rauf Beyin Büyük Millet Meclisinde, bir salâh ve intizam unsuru teşkil ve hayırlı prensipleri müdafaa eyliyeceği tasrih ediliyordu.

Vatan gazetesi sahibinin, bu izahat ve teminatı kendiliğinden vermeğe salâhiyettar olduğu elbette kabul edilemezdi. Halbuki, Rauf Bey, Fırkamız namına meb'us olmuştu. Fırkamızın programını takip edecekti. Fırkadan, çıkmaksızın, müstakil bir siyaset takip etmemesi icap ederdi. Rauf Bey, henüz Fırkadan ayrıldığını ilân etmemişti. Bu fikirde olmadığını, bilâhare Fırkadan ayrılmamakta gösterdiği ısrar ile de teyit etmişti. Binaenaleyh, hem Fırkada kalmak ve hem de Fırka dissiplinini ihlâl demek

olan, kendine mahsus, bir siyaseti müstakillen tatbik eylemek kabili izah değildi.

Efendiler, bu yolda hareketle, varılmak istenilen neticeyi keşfetmek geç ve güç olmadı. Arzu ederseniz bu noktanın tavazzuhuna medar olacak, bazı beyanatta bulunayım.

Rauf Beyin Ankaraya gelerek birtakım propagandalarla arkadaşları, Fırkayı aleyhimize teşvik ve tahrike koyulması

Rauf Bey, Ankaraya geldikten sora, Fırka azasile, yakından ve arkadaşça temaslara girdi; fakat, bütün temas ve hasbıhallerinden bir hedef takip ettiği istidlâl olunuyordu.

Rauf Bey; «cümhuriyet ilânında istical edilmiştir. Bu isticale sebebiyet verenler gayrimes'ul zevattır. Bu tarzı hareketin iç yüzünü anlamak lâzımdır. Meclis, hakimiyeti milliyeyi bihakkın muhafaza edebilmelidir. Meçhul maksatlarla sevk ve idare olunmağa ses çıkarılmazsa nereye varılacağı bilinemez. Cümhuriyetin ilânını zarurî kılan sebep ne imiş?! Cümhuriyetin filhakika, bizim için nafi ve lâzım olduğu ispat olunmalıdır.» tarzında birtakım propagandalarla, arkadaşları, Fırkayı, aleyhimizde teşvik ve tahrike koyuldu.

Rauf Bey, İstanbuldaki beyanatının sonunda, demişti ki: «Bu isticalin bir sebebi makul ve meşruu bulunduğunu, Meclis ve hükûmet, millete ibraz ve ispat etmelidir ve edecektir.»

O halde pek güzel anlaşılıyordu ki, Rauf Beyin geceli, gündüzlü devam ettiği temas ve hasbıhallerden maksadı, Fırka ve Meclis azasını, bu noktai nazarına imale eylemekti. Buna muvaffak olduktan sora, cümhuriyet ilânı meselesini, tekrar, Mecliste mevzuubahs ettirmek istiyordu.

Bununla istihdaf ettiği gaye de, Meclis ve hükûmeti, müstacelen cümhuriyetin ilânında makul ve meşru bir sebep olup olmadığını ispata mecbur etmekti. Kendi aklınca ve taraftaranının telâkkisince, makul ve meşru bir sebep ibraz ve ispat etmek güçtü. Makul ve meşru bir sebebe müstenit olamıyan cümhuriyetin ilânında istical ve hata olduğu sabit olacak ve gûya, hata tashih olunacak!

Rauf Beyin vaz'ı sahne etmek istediği oyunu keşfedenler tarafından bir fırka içtimaında Rauf Beyin çekildiği imtihan

Efendiler, Rauf Beyin, faaliyetinin hedefini ve maksadının mahiyetini anlamak için, bir haftalık bir müddet kâfi geldi. Bittabi, kimin tarafından olursa olsun, cümhuriyetçiler, bu tarzda bir faaliyete daha fazla müsaade edemezlerdi. Rauf Beyin vaz'ı sahne etmek istediği oyunu keşfedenler; bir Fırka içtimaında, Rauf Beyi, imtihana çekmeğe karar verdiler. Bu içtimaı hatırlarsınız. Bu içtimada cereyan eden müzakerat ta, aynen intişar

eylemişti. O da mütalea buyurulmuştur. Ben, burada, o içtimaın tafsilâtına girişecek değilim. Yalnız, o vaziyetin, iktiran ettiği neticeyi hakikî mana ve medlûlünde ifadeye medar olacak bazı tahliller yapmağı, efkârı umumiyenin tenevvürü için lüzumlu ve faydalı görüyorum.

Evvelâ, şunu, açıkça arzetmeliyim ki, Rauf Bey, taarruz için henüz hazırlığını ikmal ile meşgul iken, taarruza maruz kalmıştır. Gerçi, bazı gazetelerle menfi neşriyat, halifeye ve bir şehzadeye aldırılan vaziyetler, Rauf, Adnan Beylerin ve bazı kumandanların halifeyi ziyaretleri, halife ve şehzade hakkında söz söyliyenlere, yazı yazanlara bazı taraflardan yaptırılan muhakkirane hücumlar, memlekette tereddütler, efkârda teşevvüşler uyandırmaktan hâli kalmamıştı. Fakat, Mecliste taarruza geçmek için, bu kâfi görülmemiş, Ankarada Meclis azası üzerinde de, çalışmak lüzumlu görülmüş olduğu anlaşılıyordu. İşte, bu son istihzarat yapılırken, Rauf Beye, harekette takaddüm edilmiştir.

Fırka Grupu Riyasetine bir takrir verdirildi. Fırka Grupu Reisi İsmet Paşa idi. Bu takrirde «Rauf Beyin İstanbul gazetelerindeki cümhuriyetin ilânına itiraz yollu beyanatının cümhuriyeti duçarı zâf ettiği ve bu beyanat sahibinin etrafında bir muhalif fırka teşekkül ettiği kanaatinin mevcut olduğu» dermeyan edilerek, keyfiyetin Fırka grupunun müzakeresine arzı teklif olunmuştu.

Fırkanın içtima ettiği 22 Teşrinisani 1923 günü, ben de içtimadan evel, içtima salonuna muttasıl odada bulunuyordum. Rauf Bey yanıma geldi. Benden, müzakereye karışmamaklığımı rica etti. Çünkü bana hitaben söz söyliyemiyeceğini beyan eyledi.

Kat'iyyen, müzakereye müdahale etmiyeceğimi ve hiçbir söz söylemek niyetinde olmadığımı ve fakat, Fırka Reisi sıfatile müzakerenin sureti cereyanını görmek üzere, müzakere salonuna gireceğimi bildirdim. Müzakere salonunda dahi hazır bulunmamaklığımı rica etti. Bunu kabul etmedim.

Rauf Beyin, benim müdahale ve huzurumu, bertaraf etmekte hakikî maksadı ne idi? Huzurumda veya benim muhatabım olarak, beyanat ve müddeayatta bulunmasına mâni olan cidden, bana olan hürmeti mi idi? Buna, inanmak caiz olamaz. Benim anladığıma göre, Rauf Bey, muhatap ve muhasım olarak, İsmet Paşayı almak istiyordu. Benim huzurum olmadığı takdirde Fırka azası meyanından kendine taraftar çıkabileceği zehabında bulunuyordu.

Fırka Grupu, İsmet Paşanın riyasetinde içtima etti. İsmet Paşa, riyaset makamından, mevzu müzakereyi izah ve ehemmiyetini işaret ettikten sora «bugünkü içtimada, benim de, kürsüde söz almam icap edebilir.» diyerek riyaseti başkasına terketti.

Takrir sahibinin izahatından sora, söz alan Rauf Bey uzun beyanatta bulundu.

Rauf Bey, İstanbuldaki beyanatı münasebetile bir suitefehhüm hâsıl olduğunu ve bunu halletmek için arkadaşlarla hasbıhallerde bulunduğunu söyledikten sora «**bizim eğer tenkit etmek istediğimiz bir nokta varsa o da eserdir.**» dedi.

«Çok halis niyetle başlanıp uğrunda canlar feda edilmiş, çok kuvvetli prensiplerin, tatbikatında yapılan hatalar yüzünden, sakatlandığını da; zannederim, hiçbirimiz ceffelkalem reddedemeyiz.» mütaleasını da aynen alıyorum.

Şimdi, bu iki cümle üzerinde, bir an duralım; Rauf Beyin tenkit etmek istediği eser, hangi eserdir? Cümhuriyet mi? yoksa, cümhuriyetin tarzı ilânı mı?

Eser olan cümhuriyettir! Tarzı ilân şöyle veya böyle olabilir.

Rauf Beyin, «kuvvetli prensip» dediği cümhuriyet prensipi midir, tatbikatında yapılan hata yüzünden sakatlanmasından korktuğu cümhuriyet midir?

Efendiler, mevzuubahs olan cümhuriyetin kendisi ve onun memlekette ilânıdır.

Cümhuriyeti idarenin tatbikat safahatının hatalı olduğunu iddia edecek kadar henüz zaman geçmemişti. Rauf Beyin telâşı cümhuriyet ilânının ferdasında başlıyor ve iki üç gün geçmeden beyanatta bulunuyor.

Kâzım Paşaya «Cümhuriyetin ilânına mâni olabilirsen memlekete büyük hizmet etmiş olursun» diyen Rauf Bey asla Cümhuriyet taraftarı olamaz

Rauf Bey, beyanatının delâlet ettiği mana ve fikirleri birer suretle tevil ve tefsir ederek dedi ki: «Duygularım, cümhuriyeti idareden başka hiçbir idarenin taraftarı olmadığım merkezindedir.» Rauf Beyin, bu itirafı azanın mucibi memnuniyeti oldu ve (bravo sesleri) ile karşılandı.

Rauf Bey, «aziz duygularım», «kutsî duygularım» diye söylediği bu sözlerinde, samimî ve ciddî midi?! Ben, bilâtereddüt, hayır; diyorum, Efendiler. Çünkü, Ankaradan mufarekatinde, kendisine cümhuriyetten bahseden Kâzım Paşaya (Meclis Reisi): «Buna mâni olabilirsen memlekete büyük hizmet etmiş olursun!» diyenin Rauf Bey olduğunu biliyorum.

Rauf Bey; cümhuriyeti tertip ve ilân eden gayrimes'ullerden; birtakım müşavir ve mütehassısları kastettiğini de söyliyerek bunda da, suitefehhüm olduğunu anlatmak istedi ve «böyle olunca benim kullandığım ifadeden şu veya bu zat gayrimes'uldür; anlaşılmasın, bunu benden beklemek hata olur.» dedi.

Rauf Bey, bu tevil ile de gösteriyordu ki bugünkü, Fırka içtimaında, Fırkanın suinazarını celbetmeksizin, maksatlarını, söylemeği temin için icap eden noktalarda ricat ve tevil tarikını tutmuştu.

Filhakika, asıl noktai nazarından vazgeçmiş değildi. Meselâ şu sözlere dikkat buyurunuz: «Türkiye Hükûmetinin şekli nedir? diye vaki olan suallere karşı derhatır buyurulur ki, Büyük Reisimiz, bu kürsüden müspet bir cevap olarak ilân buyurdular ki, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti şeklidir. Hangi idareye benziyor dediler. Bize benziyor. Çünkü biz, bize benzeriz. Bize mahsus idaredir, buyurdular. Bu, benim vicdanımı tatmin eden en yüksek bir ifade idi ve buna itiraz etmek çok müşküldür ve zannetmem ki insaf ile itiraz edecek hariçte ve dahilde adam bulunsun. Bu tatminkâr ve büyük sözlerden sora, bunun böyle; kabine buhranı yüzünden idare edilemez bir şekil olarak gösterilip te isim farkı kadar olan cümhuriyet kelimesinin konmasını, eskisine bu kadar itimat ettiğimiz ve halkın itimat ettiği bir şeklin sakat olduğu bir buhran zamanında anlaşıldı ve bir yeni idare geldi.» «Bu his ile mütehassis olanların mürteci olduklarını zannetmiyeceğinizden emin olarak söylüyorum, acaba bu da nakıs görülür de bunu ikmal edecek bir şekil var mıdır? diyenler tereddüt ve endişe ettiler.»

«... Bir ahali ki cümhuriyete taraftardır, bir ahali ki hakimiyeti milliye bilâkaydüşart millette oldukça cümhuriyetten başka bir şey yoktur, bunu istiyor, istiyor ama tatbik edemeyiz de diğer bir şekil suretinde kalırız, diye teessür ve endişe duyarsa.... meyus mu olmak lâzımdır, memnun mu olmak lâzımdır.»

Efendiler, saltanat devrinden, cümhuriyet devrine geçebilmek için, cümlenin malûmu olduğu veçhile, bir intikal devresi yaşadık. Bu devirde, iki fikir ve içtihat, biribirile mütemadiyen mücadele etti. O fikirlerden biri, saltanat devrinin idamesi idi. Bu fikrin taraftarları sarih idi. Diğer fikir, saltanat idaresine hitam vererek idarei cümhuriye tesis eylemekti. Bu bizim fikrimizdi. Biz fikrimizi, sarih söylemekte mahzur görüyorduk. Ancak noktai nazarımızın kabiliyeti tatbikıyesini mahfuz bulundu-

Saltanat devrinden Cümhuriyet devrine intikal devresi ve bu devirde iki fikir ve içtihadın mütemadi mücadelesi

rup zamanı münasibinde tatbik edebilmek için, saltanat taraftarlarının fikirlerini tatbik sahasından uzaklaştırmak mecburiyetinde idik. Yeni kanunlar yapıldıkça, bilhassa Teşkilâtı Esasiye Kanunu yapılırken, saltanat taraftarları, padişah ve halifenin hukuk ve salâhiyetinin tasrihinde ısrar ederlerdi. Biz, bunun zamanı gelmediğini veya lüzum olmadığını beyan ederek o ciheti meskût bırakmakta fayda görüyorduk.

İdarei devleti, cümhuriyetten bahsetmeksizin, hakimiyeti milliye esasatı dairesinde, her an cümhuriyete doğru yürüyen şekilde temerküz ettirmeğe çalışıyorduk.

Büyük Millet Meclisinden daha büyük makam olmadığını telkinde ısrar ederek saltanat ve hilâfet makamları olmaksızın, devleti idare etmek mümkün olduğunu ispat etmek lüzumlu idi.

Devlet reisliğinden bahsetmeksizin, onun vazifesini filen Meclis reisine gördürüyorduk.

Filiyatta, Meclisin reisi, reisisani idi. Hükûmet vardı. Fakat «Büyük Millet Meclisi Hükûmeti» unvanını taşırdı. Kabine sistemine geçmekten içtinap ediyorduk; çünkü derakap saltanatçılar, padişahın istimali salâhiyeti lüzumunu ortaya atacaklardı.

İşte, intikal devresinin, bu mücadele safhalarında, bizim, kabul ettirmek mecburiyetinde bulunduğumuz, mütevassıt şekli, Büyük Millet Meclisi Hükûmeti sistemini, haklı olarak natamam bulan, meşrutiyet şeklinin sarahaten ifadesini temine çalışan muhasımlarımız, bize itiraz ediyorlar, diyorlardı ki, bu yapmak istediğiniz şekli hükûmet neye, hangi idareye benzer? Maksat ve hedefimizi söyletmek için tevcih olunan bu nevi suallere, bizde, zamanın icabına göre cevaplar vererek saltanatçıları iskât etmek zaruretinde idik.

Rauf Bey, bu kabîlden verdiğimiz bir cevabı, vicdanını tatmin eden gayrikabili ret ve itiraz mahiyette bulduğunu söylüyor ve bütün içtihat ve iddiasını benim o ifademe istinat ettiriyor.

«Bu tatminkâr ve büyük sözlerden sora», Büyük Millet Meclisi Hükûmeti şeklinin sakat olacağını kabul etmek istemiyor, bu sakat ise, bu sakat şekli, vaktile bize kabul ettirenlerin bu defa kabul ettirdikleri cümhuriyet şeklinin de, bir gün nakıs görülüp, başka bir şekli ortaya atmalarından endişe edilmek lâzımgeleceği tarzında, bir mantık yürütüyor. Bu mantıkın nekadar çürük bir safsatadan ibaret olduğu meydandadır. «Kutsî duyguları, cümhuriyeti idareden başka hiçbir idarenin taraftarı olmadığı mer-

kezinde» olan bir zat, intikal devrinin zaruriyatından olduğunu pek âlâ bildiği Büyük Millet Meclisi Hükûmeti şekline saplanıp kalarak, cümhuriyet şeklinin de nakıs görüleceği ve başka bir şekil araştırılacağı endişesine düşmesine mahal var mıdır? Rauf Beyin, burada, cümhuriyetten sora, başka şekil diye ifade etmek istediğinin manası vardır. Rauf Bey demek istiyor ki, cümhuriyeti ilân edenler, bu suretle Osmanlı hanedanını saltanattan uzaklaştırdıktan sora, acaba, cümhuriyetten tekrar saltanat devrine geçerek, saltanat makamını işgal etmiyecekler mi? Bunun tarihte emsali yok mu? diyenler tereddüt ve endişe ettiler.

Rauf Bey, aynen aldığımız sözlerinin sonunda, ahalinin cümhuriyeti istediğini kaydederken, «istiyor ama tatbik edemeyiz de...» tarzındaki garip ifadesile, benim işaret ettiğim noktayı pek âlâ tavzih etmektedir.

Efendiler, Rauf Beyle muhatabada bulunan ve şayanı istifade mütaleat dermeyan eden hatipler çoktu. Bu meyanda, İsmet Paşa da, uzun ve kıymetli beyanatta bulundu. İsmet Paşanın, herzaman mütaleası istifadeli olan bazı sözlerini de nakledeceğim.

İsmet Paşanın Mecliste Rauf Beye cevapları

İsmet Paşa, «esaslı bir şekli devlet mevzuubahs olduğu vakit mütaleat ve hissiyat kendi aramızda kalmaz. Müşahede eden bütün bir dünya vardır.» dedikten, biraz sora, «cümhuriyet ilânı, bir milletin mukaddes bir ideali, bir ateşi, bir mefkûresi gibi ortalığa saldırır. Cümhuriyet ilân olunduğu zaman, o milletin bütün hararetini gösteren her türlü tezahürat meydana çıkar. Eğer bir memlekette cümhuriyetin ilân olunduğu günlerin üçüncüsünde, beşincisinde hukuku ilga edilmiş şehzade meydana çıkar, vaziyet alırsa... dünya, mütefekkirini âlem bu cümhuriyetin kuvvetinden şüphe eder.» sözlerile, başlıyarak cümhuriyetin ilânı üzerine, İstanbulda alınan vaziyetin zararını izah etti.

İsmet Paşa, Rauf Beyin beyanatını tahlil sırasında «hakimiyeti milliye esastır demekle izharı tereddüt, izharı endişe ettiklerini kelimelerin lisanından ve manasından ihraç edemeyiz.» mütaleasında bulundu. Ondan sora, İsmet Paşa, Rauf Beye hitaben: «Rauf Bey! siyaset yapıyoruz. Hataları bir bir, ihtar etmeliyiz. Hatta basit bir teşebbüsü iktisadî sahibi gördünüz mü ki, başlarken sermayesini tehlikeye koyduğu kanaatindedir ve muvaffak olmıyacağını diye sermayesini tehlikeye atmıştır. Bir işe başlayan adam, daima nihayetinin selâmet olacağını temin eder, baş-

lar. Bahusus böyle inkılâp zamanlarında ricali hükûmet, bir recülü siyasî herhangi bir şüphe gösteremez. Hatadır. Hata ettiniz Rauf Beyefendi!» dedi. Bundan sora, İsmet Paşa, Rauf Beyin «üst tabakada şekil değiştirerek menafii devleti temin, umumî ihtiyacı tatmin etmeği düşünmek hatayi fahiştir.» tarzındaki sözlerine cevap verirken «hatayi fahiş olan, bukadar hassas günlerde bir nokta üzerinde temerküz etmesi lâzım olan kuvayi maneviyeyi, kuvayi inkılâbiyeyi şu noktada veya bu noktada tereddüde sevketmektir. Bilerek veya bilmiyerek, istiyerek veya istemiyerek, hatayi fahiş odur.» dedi.

İsmet Paşa, Rauf Beyden şunu da sordu: «... Riyaseti devlet meselesini halletmek istiyordunuz. Nasıl halledecektiniz. Kaç ihtimal vardı?»

İsmet Paşa, istical iddiasına karşı verdiği cevapta: «Arkadaşlar — dedi — tabiî addolunan bir neticede istical mevzuubahs olmaz, hata telâkkisi mücaz olan noktalarda istical mevzuubahs olur.»

«Cümhuriyet müstacelen ilân edildi demekle o gün ilân edilmeyip te altı ay soraya kalsaydı belki başka bir şekil hâsıl olurdu, manasına yol açılıyor ve ancak bu mana ile istical edilmiştir.»

Rauf Bey, beyanatında, bizim cümhuriyet ilânındaki hareketimizi, sabık merkezi umumî işleri gibi göstermek istedi.

İsmet Paşa, bu noktaya cevap verirken, dedi ki: «Merkezi umumî hayatını, bu memlekette yaşatmış ve senelerce müdafaa etmiş mümessiller ve gazeteler de, kendi noktai nazarını müdafaa ediyorlar. Rauf Beyin noktai nazarını, ellerinde silâh olarak kullanıyorlar. Bu, bedbahtlıktır!»

Rauf Bey, muahhar beyanatında bu sözlere şu yolda cevap verdi: «Merkezi umumî ifadesile imalarını, Tanin silâh gibi kullanmıştır; vallahi Efendiler, Tanin kullanmış, Tevhidiefkâr kullanmış, ben bilmiyorum.»

İsmet Paşa, Rauf Bey ve rüfekasının halifeyi ziyaretleri noktasına temasta şu mütaleatta bulundu:

«Halifeyi ziyaret meselesi, halife meselesidir.»

«Devlet adamı olarak, hiçbir zaman hatırımızdan çıkaramayız ki hilâfet orduları bu memleketi baştanbaşa harabeye çevirmişlerdir. Hilâfet orduları vücuda getirmek ihtimalini daima nazardan dur tutmıyacağız.... Türk milleti en elîm ıstıraplarını halife ordusundan çekmiştir. Bir daha çekmiyecektir.»

«Bir hilâfet fetvasının, Harbi Umumî badiresine, bizi attığını hiçbir vakit unutmıyacağız. Bir hilâfet fetvasının millet ayağa kalkmak istediği zaman, ona düşmanlardan daha eşna bir surette hücum ettiğini unutmıyacağız.»

«Tarihin herhangi bir devrinde, bir halife, zihninden bu memleketin mukadderatına karışmak arzusunu geçirirse **o kafayı behemehal koparacağız!**»

İsmet Paşa, bravo sesleri ve alkışlarla karşılanan bu sözlerine, şunları da ilâve etti:

«Herhangi bir halife, an'aneten, fikren ve şeklen, usulen, zımnen ve sarahaten, Türkiye mukadderatında alâkadarmış gibi vaziyet almak isterse, Türkiye ricalini taltif edermiş, iltifat edermiş gibi bir zihniyet ile düşünürse, bunları memleketin hayatile ve mevcudiyetile zıddı tam addedeceğiz; hareketlerini hıyaneti vataniye addedeceğiz.»

İsmet Paşa, beyanatının sonunda, şu meseleyi mevzuubahs etti: «Rauf Bey, beyanatlarında, bizim zıddı tam olarak gördüğümüz noktaları geri alarak bu Fırka içinde yürümek kararında mıdırlar? yoksa, beyanatı siyasiyelerinde, bizimle zıddı tam olan nikatı muhafaza ederek Fırkamızın haricinde ve Mecliste, bizimle karşı karşıya çalışmak kararı mı verecekler? karar kendilerine aittir.»

Rauf Bey, tekrar, uzunuzadıya, kendini müdafaa ve fırka yapmıyacağını, Fırkadan çıkmıyacağını, beyan ettikten sora, heyeti umumiyenin rikkat ve ulüvvü cenabını tahrik edecek mahviyetkârane sözlerile beyanatına hitam vererek, müzakere salonunu terketti.

Hatipler, muhatapsız kaldılar. Rauf Bey; hata ettiğini itiraf ve cümhuriyetçi olduğunu ifade etmiş olduğu cihetle müzakere kâfi addedildi ve gazetelerde başkalarının zihinlerine iras edilmiş şüpheleri izale edecek tebligat yapılmak ve ayrıca müzakerenin zaptı da tabı ve neşredilmek kararile iktifa olundu.

Şimdi Efendiler, bu karar, neyi ifade eder?

Rauf Beyin muğlâk ve iki manalı beyanatı, filhakika, onun cümhuriyetçi olduğu hakkında Fırkayı tatmin etti mi? Rauf Be-

yin Fırka dahilinde, bizimle ayni his ve içtihat sahibi olarak çalışabileceği kanaati tahassul etti mi?

Fırkanın, bu kararı, müzakerenin hakikî neticesinin istilzam eylediği karar mıydı? bittabi hayır..!

O halde, bu noksan kararla, iktifanın amil ve müessiri ne idi?!

Bu noktayı, birkaç kelime ile, izah edeyim. Rauf Bey, beyanatının başından nihayetine kadar, aldığı tavır ve kullandığı tarzı beyanla, Fırka azasının, ulüvvü cenap ve ahlâkına iltica etmiş gibi idi; bundan başka, Rauf Bey, beyanatında, okadar, mugalâta ve safsata yapıyordu ki, sözlerinin ciddiyet ve samimiyet ile nispet ve alâkasını derakap ölçmek umum için sehil değildi. Bu esbabın fevkında, en mühim amili derunî, itiraf olunmak lâzımdır ki, gayrimes'ul, emrivaki, cümhuriyetten sora da şekil, kelimeleri, üzerinde yapılan menfi propaganda, efkâr ve hissiyatı tereddüde ve gevşekliğe sevketmişti.

Vaziyeti, cümhuriyet meselesi haricinde, İsmet Paşa ve Rauf Bey münazaası gibi alanların haleti zihniyeleri de, manasız bir kararla iktifaya saik olduğu muhakkaktır.

Efendiler, bu karar yüzünden, Rauf Bey ve arkadaşlarına, bir müddet daha, Fırkanın içinde, Fırkayı yıkmak için, çalışmak fırsatı verilmiş oldu.

İstanbuldaki bazı gazetelerin memleket ve cümhuriyet menafii âliyesini ihlâl eder tarzda devam eden neşriyatı da, orada öyle bir hava yarattı ki, Meclis, İstanbula bir İstiklâl Mahkemesi göndermeği zarurî addetti.

Hilâfetin lâğvı zamanı da gelmişti

Muhterem Efendiler, her meselede ve her safhai icraatta, kendinden bahsettirmiş olan halifeye ve hilâfete bir defa daha temas edeceğim.

1924 senesi iptidasında, büyük mikyasta, bir ordu harp oyunu yapmak takarrür etmişti. Bu harp oyununu İzmirde yapacaktık. Bu münasebetle 1924 senesi kânunusani iptidasında, İzmire gittim. Orada iki ay kadar kaldım.

Hilâfetin lâğvı zamanının geldiğine orada iken hüküm vermiştim. Meselenin, sureti cereyanını, olduğu gibi hulâsa etmeğe çalışacağım.

Başvekil İsmet Paşadan 22 Kânunusani 1924 tarihli bir şifre aldım. Onu aynen arzedeyim:

Şifre

Türkiye Reisicümhuru Huzuru Riyasetpenahilerine

Bir müddettenberi gazetelerde makamı hilâfetin vaziyeti ve Halifenin şahısları hakkında suitelâkkiyata müsait neşriyata tesadüf edilmekte olduğundan ve bilâsebep vaki olan neşriyatı hürmetşikenaneden ve hassaten arasıra İstanbula giden erkânı hükûmetin ve resmî heyetin kendisile temastan mütebait ve müçtenip bulunmalarından Halifenin büyük bir teessür duyduğu cihetle serkarinlerinin Ankaraya izamile veya şayanı itimat bir zatın İstanbula nezdine gönderilmesini rica suretile hissiyat ve temenniyatını iblağ etmeği teemmül etmiş ise de suitefsire uğraması ihtimaline karşı bundan da sarfınazar ettiğini beyan eyledikleri başkâtip bey tarafından iş'ar kılınmakta ve tahsisat meselesi uzunuzadıya tafsil edilerek hazinei hilâfetin istitaatı fevkinde ve mükellefiyeti haricindeki masarif için hazinei maliyece muavenette bulunulacağı hakkında hükûmetçe 15 nisan 1923 tarihinde vaki iş'arın tetkikı ve temini icabı ilâve edilmektedir. Keyfiyet Heyeti Vekilece tezekkür edilecektir. Neticeyi ayrıca arzederim Efendim.

İsmet

Bu telgrafa cevaben makina başında yazdığım telgrafname aynen şudur:

Makine başında İzmir

Ankarada Başvekil İsmet Paşa Hazretlerine

C. 22/1/1923 şifreye:

Makamı hilâfetin ve Halifenin şahısları hakkında suitelâkkiyat ve suitefsirat zemini, Halifenin kendi tarz ve tavru hareketinden neş'et etmektedir. Halife, hayatı dahiliye ve bilhassa hayatı hariciyesile ecdadı padişahların mesleğini muakkip görünmektedir. Cuma alayları, ecnebi mümessilleri nezdine memurlar izamı suretile münasebat, tantanalı gezintiler, saray hayatı, sarayında ihtiyat zabitlerine varıncaya kadar kabul ve onların iştikâlarını istima ve onlarla beraber ağlamak gibi hareketler bu kabîldendir. Halife, Türkiye Cümhuriyeti ve Türkiye halkı ile, karşı karşıya, vaziyetini mütalea ettiği zaman, İngiltere Krallığı ile Hindistan ahalii islâmiyesine veya Efgan Devleti ile Efgan halkına karşı, hilâfetin ve halifenin vaziyetini vâhidi kıyasî olarak nazarı dikkatte tutmalıdır. Halife ve bütün cihan, kat'î olarak bilmek lâzımdır ki, mevcut ve mahfuz olan halife ve halife makamının, hakikatte, ne dinen ve ne de siyaseten hiçbir mana ve hikmeti mevcudiyeti yoktur. Türkiye Cümhuriyeti safsatalarla mevcudiyetini, istiklâlini tehlikeye maruz bırakamaz. Hilâfet makamı, bizce en nihayet, tarihî bir hatıra olmaktan fazla bir ehemmiyeti haiz olamaz. Türkiye Cümhuriyeti ricalinin veya resmî heyetlerin, kendisile temasını talep etmesi dahi Cümhuriyetin istiklâline sarih tecavüzdür. Serkarinini Ankaraya göndermek veya şayanı itimat bir zatın nezdine izamı suretiyle; hükûmete iblağı hissiyat ve temenniyat talebinde bulunması dahi Hükûmeti Cümhuriye ile karşı karşıya vaziyet alması demektir. Buna da salâhiyettar değildir. Kendisile Hükûmeti Cümhuriye arasında başkâtibi muhabereye tavsit etmesi de fazladır. Başkâtip beyin böyle küstahlıktan mücanebeti lüzumu kendisine ihtar olunmalıdır. Halifenin temini hayat ve maişeti için Türkiye Reisicümhurunun tahsisatından mutlaka dun bir tahsisat kâfi gelir. Maksat; debdebe ve darat değil, insanca hayat ve maişet temininden ibarettir. Hazinei hilâfetten maksat ne olduğunu anlıyamadım. Hilâfetin hazinesi yoktur ve olamaz. Böyle bir hazineye ecdadından tevarüs etmişse resmen ve vazıhan malûmat istihsal ve ita buyurulmasını rica ederim. Halifenin aldığı muhassasatla gayrikabili temin olan tekâlif neler imiş ve 15 Nisan 1923 tarihinde hükûmet ne gibi mevait ve iş'aratta bulunmuştur? Bunu da lûtfen iş'ar buyurunuz. Halifenin ikametgâhını tasrih ve tespit etmek, hükûmetin şimdiye kadar yapmış olması lâzımgelen bir vazife idi. İstanbulda, milletin boğazından kesilmiş paralarla yapılma birçok saraylar ve bu sarayların içindeki birçok kıymetli eşya ve levazımat, hükûmetin vaziyeti ademi tespiti yüzünden mahıv ve heder oluyor. Halife mensupları, sarayların en kıymetli levazımatını Beyoğlunda, şurada, burada satıyorlar diye rivayetler vardır. Hükûmet bunlara bir an evel vazıyet etmelidir. Satılmak lâzım ise hükûmet satmalıdır. Hilâfet kadrosu ciddî tetkik ve tensik olunmak lâzımdır ki, serkarinler, serkâtipler mevcudiyeti, halifeyi hâlâ saltanat hulyası içinde uyutmasın! Fransızların kıral, hanedan ve mensubinini Fransaya sokmakta, istiklâl ve hakimiyetleri için yüz sene sora, bugün dahi mahzur gö-

rüp dururken hergün ufuktan saltanat güneşinin tulûuna duacı bir hanedan ve mensubini hakkındaki muamelemizde, Türkiye Cümhuriyetini, nezaket ve safsata kurbanı edemeyiz. Halife, kendinin ve makamının ne olduğunu sarih olarak bilmeli ve bununla iktifa etmelidir. Hükûmetçe ciddî, esaslı tedabir ittihaz ile iş'arını rica ederim Efendim.

Türkiye Reisicümhuru
Gazi Mustafa Kemal

Hilâfetin, Şeriye ve Evkaf Vekâletlerinin lâğvı ve tedrisatın tevhidi kararı

Bu muhabereden sora harp oyunu münasebetile İsmet Paşa ve Müdafaai Milliye Vekili bulunan Kâzım Paşa da İzmire gelmişlerdi. Erkânıharbiyei Umumiye Reisi Fevzi Paşa da zaten orada bulunuyordu. Hilâfetin ilgası lüzumunda, kanaatlerimiz mutabık idi. Ayni zamanda Şer'iye ve Evkaf Vekâletini de ilga ve tedrisatı tevhit eylemek kararında idik.

1924 senesi martının birinci günü Meclisin tarafımdan küşadı icap ediyordu.

23 Şubat 1924 günü Ankaraya avdet etmiş idik. Orada da icap eden zevatı, kararımdan haberdar ettim.

Mecliste, bütçe müzakeresi devam ediyordu. Hanedan tahsisatı ve Şer'iye ve Evkaf Vekâleti bütçeleri üzerinde, tevakkuf edilmek lâzımdı. Arkadaşlar, maksada müteveccih beyanat ve tenkidata başladılar; müzakere ve münakaşa idame ettirildi. 1 Mart günü, Büyük Millet Meclisinin beşinci mesai senesi münasebetile verdiğim nutukta, şu üç noktaya sureti mahsusada işaret ettim:

«1 — Millet, cümhuriyetin halen ve atiyen bilcümle taarruzattan kat'iyyen ve ebediyen masun bulundurulmasını talep etmektedir. Milletin talebi, cümhuriyetin mücerrep ve müspet olan kâffei esasata bir an evel ve tamamen iptina ettirilemsi suretinde ifade olunabilir.»

«2 — Milletin ârayi umumiyesinde tespit olunan terbiye ve tedrisatın tevhidi umdesinin bilâifatei an tatbikı lüzumunu müşahede ediyoruz.»

«3 — ... Diyaneti islâmiyeyi, asırlardanberi müteamil olduğu veçhile bir vasıtai siyaset mevkiinden tenzih ve ilâ etmek elzem olduğu hakikatini de müşahede ediyoruz.»

2 Mart günü, Fırka Grupu içtima ettirildi. İşaret ettiğim, bu üç mesele, mevzuubahs ve müzakere edildi. Esaslar üzerinde anlaşıldı. 3 Mart günü, Meclisin birinci celsesinde, evrakı varide meyanında şu takrirler okundu:

1 — Hilâfetin ilgasına ve hanedanı osmaninin Türkiye haricine çıkarılmasına dair Şeyh Saffet Efendi ile elli refikının teklifi kanunisi.

2 — Şer'iye ve Evkaf, Erkânıharbiye Vekâletlerinin ilgasına dair Siirt Meb'usu Halil Hulki Efendi ve elli refikının teklifi kanunisi.

3 — Tevhidi tedrisat hakkında Saruhan Meb'usu Vasıf Bey ve elli refikının takrirleri varit olmuştur.

Makamı riyasette bulunan Fethi Bey — Efendim! müteaddit imzalarla gelen bu teklifi kanunilerin, derhal müzakeresine dair teklifler vardır. Reyi âlinize vazedeceğim, dedi ve encümenlere gitmeden, derhal müzakeresini reye koydu ve kabul edildiğini beyan etti.

İlk itiraz, Kastamonu Meb'usu Halit Bey tarafından vaki oldu. Müzakerenin cereyanı esnasında, Halit Beye bir iki zat daha iltihak etti. Tekliflerin lehinde, uzun beyanatta bulunan birçok kıymetli hatipler kürsüye çıktılar. Takrir sahiplerinden başka, merhum Seyit Beyin ve İsmet Paşanın ilmî ve mukni hitabeleri herzaman için mütaleaya şayandır. Müzakere ve münakaşa beş saat kadar devam etti. Saat 6 45 te müzakere hitam bulduğu zaman, Türkiye Büyük Millet Meclisi, 429, 430 ve 431 inci kanunlarını çıkarmış bulunuyordu.

Bu kanunlara nazaran «Türkiye Cümhuriyetinde, muamelâtı nasa dair olan ahkâmın teşri ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği hükûmete ait» ve «Şer'iye ve Evkaf Vekâleti mülga» oldu.

Türkiye dahilindeki bütün müessesatı ilmiye ve tedrisiye.. bilcümle medreseler Maarif Vekâletine devir ve raptedildi.

Halife hali ve hilâfet makamı lâğvolundu ve mahlû halife ve Osmanlı saltanatı münderisesi hanedanının bilcümle azası, Türkiye Cümhuriyeti memaliki dahilinde ikamet etmek hakkından ebediyen memnu kılındı.

Hilâfet makamının muhafazasında, dinî ve siyasî menfaat ve zaruret bulunduğu zehabında olanlara verdiğim cevap

Efendiler, hilâfet makamının muhafazasında, dinî ve siyasî menfaat ve zaruret bulunduğu zehabında bulunan bazı zevat, arzettiğim kararların alınmakta olduğu, son dakikalarda, hilâfetin, tarafımdan deruhde edilmesi teklifinde bulundular.

Bu gibilere, icabı gibi, derhal ret cevabı vermiştim.

Bilvesile, diğer bir noktayı da arzedeyim. Büyük Millet Meclisi, hilâfeti lâğvettiği zaman, Antalya Meb'usu, ulemadan Rasih

Efendi, Hilâliahmer namına, Hindistanda bulunan bir heyetin riyasetinde idi. Rasih Efendi, Mısıra uğrayarak Ankaraya avdet etti. Benden mülâkat talep ederek şu beyanatta bulundu: «Seyahat ettiği memleketlerde, ehli islâm, benim halife olmamı istiyormuş.. Sahibi salâhiyet islâm heyetleri, Rasih Efendiyi, bana bu hususu tebliğ etmek için tevkil etmiş..» Rasih Efendiye verdiğim cevapta, islâmların bana olan teveccüh ve muhabbetlerine teşekkür ettikten sora, dedim ki: Zatı âliniz ulemayı dindensiniz! Halifenin reisi devlet demek olduğunu bilirsiniz. Başlarında, kralları, imparatorları bulunan tebaanın, bana isal ettiğiniz arzu ve tekliflerini ben, nasıl kabul edebilirim. Kabul ettim desem, buna, o tebaanın, metbuları razı olur mu?! Halifenin emir ve nehyi ifa olunur. Beni halife yapmak istiyenler, emirlerimi infaza muktedir midirler? Binaenaleyh mevzuu, medlûlü olmıyan mevhum bir sıfatı takınmak gülünç olmaz mı?

Ehli islâmı bir halife heyulâsile hâlâ işgal ve iğfal gayretinde bulunanlar bilhassa Türkiyenin düşmanlarıdır

Efendiler, açık ve kat'î söylemeliyim ki, ehli islâmı bir halife heyulâsile hâlâ işgal ve iğfal gayretinde bulunanlar, yalnız ve ancak ehli islâmın ve bilhassa Türkiyenin düşmanlarıdır. Böyle bir oyuna raptı hayal eylemek te, ancak ve ancak cehil ve gaflet eseri olabilir.

Rauf Beylerin, Vehip Paşaların, Çerkez Etem ve Reşitlerin bütün yüz ellilikleri, mülga hilâfet ve saltanat hanedanı mensuplarının, bütün Türkiye düşmanlarının, elele vererek aleyhimizdeki hararetli sâyü gayretleri, din gayretile mi vukubulmaktadır? Hudutlarımıza, yapışık, merkezlerle hâlâ Türkiyeyi mahvetmek için *Mukaddes İhtilâl* namı altında haydut çeteleri, suikast tertipleri ile çılgınca aleyhimizde çalışanların hakikaten maksatları mukaddes midir? Buna inanmak için cidden, kara cahil ve koyu gafil olmak lâzımdır.

Ümemi islâmiyeyi ve Türk milletini bu derekede farzetmek ve islâm âleminin nezaheti vicdaniyesinden, nezaketi hulkiyesinden sefil ve caniyane maksatlar için istifade yolunda devam eylemek artık, okadar kolay olmıyacaktır. Küstahlığın da bir derecesi vardır.

*

* *

Akim bıraktırılan büyük bir komplo

Şimdi, muhterem Efendiler, arzu ederseniz, size, büyük bir «komplo» hakkında malûmat vereyim.

1924 senesi Teşrinievelinin 26 ncı günü, geç vakit, Birinci Ordu Müfettişinin, Müfettişlikten istifa ettiğinden haberdar edildim. Müfettiş Paşanın, Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetine verdiği, istifanamesi aynen şudur:

Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetine

Bir senelik ordu müfettişliğim zamanında gerek teftişlerim neticesi verdiğim raporlarımın ve gerekse ordumuzun teali ve takviyesi için takdim ettiğim lâyihalarımın nazarı dikkate alınmadığını görmekle teessür ve yesim fevkalâdedir. Uhdeme düşen vazifemi meb'usluk sıfatile daha müsterihülvicdan yapacağıma kanaati tamme hâsıl ettiğimden ordu müfettişliğinden istifa ettiğimi arzeylerim Efendim.

Müdafaai Milliye Vekâletine de arzolunmuştur. 26 Teşrinievel 1934.

Kâzım Kara Bekir

Bu istifanamenin altında, renkli kalemle, şunlar yazılıdır: «İstifaya muvafakat etmediğimi bildirdim. Fikrinde ısrar etti. Yarın vazifei teşriiyesine avdet edeceğini bildirdi.» Bu satırların altında, imza yoktur. Fakat, Erkânıharbiyei Umumiye Reisi tarafından yazıldığı anlaşılıyor. Bu satırların altında da, kırmızı mürekkeple yazılmış, şu notlar vardır: «— Verilen rapor ve lâyihaların kâffesini göreyim. — Bunların hangi mevaddı hakkında neler yapılmış ve hangi mevaddı yapılmamış, onları da dosyalarile göreyim.» Bu notların altındaki tarih 28 Teşrinieveldir.

Efendiler, Kâzım Kara Bekir Paşanın raporları ve lâyihaları Erkânıharbiyede ait olduğu şubelerce tetkik olunmuş, muhteviyatından şayanı kabul ve kabili tatbik olanlar, nazarı dikkate alınmış ve tatbik edilmiş idi. Ancak tatbikı, devletin istitaati haricinde bulunan veya bir kıymeti ilmiyeyi haiz olmayıp hayalî ve indî olan teklifleri bittabi nazarı dikkate alınmamıştı. Kâzım Kara Bekir Paşaya raporlar ve lâyihalar verdiğinden dolayı bir takdirname de verilmeğe lüzum görülmemişti.

30 Teşrinievel günü de, İkinci Ordu Müfettişi Ali Fuat Paşanın, Konyadan geldiği bildirildi. Kendisini, akşam yemeğine, Çankayaya davet ettim. Geç vakte kadar, beklediğim halde, Paşa gelmedi. Kendisini, aratırken, muttali oldum ki, Fuat Paşa, Ankaraya muvasalatında Rauf Bey tarafından istasiyonda istikbal olunmuş, Müdafaai Milliye Vekâletine ve bazı rüfeka ile kısa temaslardan sora, Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetine gitmiş, bir

müddet Fevzi Paşa ile mülâkatta bulunmuş, çıkarken, Fevzi Paşanın yaverine, şu kâğıdı bırakmış:

30/10/1934

Erkânıharbiyei Umumiye Riyaseti Aliyesine

Meb'usluk vazifei teşriiyesine başlıyacağımdan İkinci Ordu Müfettişliğinden affimi arz ve istirham eylerim Efendim.

Ankara Meb'usu
Ali Fuat

Efendiler, meb'usluktan istifa ettiğini, Meclis Riyasetine bildirmiş olan, Refet Paşanın da, istifanamesinin Rauf Bey tarafından geri aldırıldığını öğrenmiştim.

Dumlupınar merasimini müteakıp, Bursa ve Karadeniz sevahili ile Erzurum havalisinde devam eden bir buçuk aylık bir seyahatten sora teşrinievelin 18 inci günü Ankaraya avdet etmiştim. Birçok meb'us arkadaşlar ve saire tarafından istikbal olunmuştum. Bu meyanda Ankarada bulunan Rauf, Adnan Beyleri görmemiştim. Halbuki, izharı iğbirar gibi telâkkisi pek mümkün olan bu tarzı hareketlerine intizar etmiyordum.

Efendiler, bir komplo, karşısında bulunduğumuzda, bir saniye dahi tereddüt etmedim.

Bu vaziyet ve manzara, şöyle tahlil ve mütalea olunabilirdi: Bir sene evelden, Rauf Beyin Heyeti Vekile Riyasetinden çekildiğindenberi, Rauf Bey, Kâzım Kara Bekir Paşa, Ali Fuat Paşa, Refet Paşa ve saire arasında bir tertip düşünülmüştür. Bunda muvaffak olabilmek için orduyu ele almak lüzumlu görülmüştür. Bu maksatla, Kâzım Kara Bekir Paşa Birinci Ordu Müfettişliğine tayin olunduktan sora, sabık kumandanlığı mıntakası olan, şark vilâyetlerinde dolaşırken, Ali Fuat Paşa da politikadan hazzetmediğini ve hayatını askerlik mesleğine hasreylemek istediğini ileri sürerek terfian İkinci Ordu Müfettişliğine gitti. Üçüncü Ordu Müfettişi olan Cevat Paşanın ve bu müfettişlik dahilindeki kolordunun kumandanı olan Cafer Tayyar Paşanın da ayni tertibe dahil olabileceklerini kabul ettiler. Bir sene, ordular üzerinde, kendi noktai nazarlarına göre çalıştılar ve orduları kendi lehlerinde kazandıklarına zahip oldular. İstifalarından evel, bazı kumandanları kendilerile beraber harekete imale için çalıştılar.. Bu bir sene zarfında, cümhuriyetin ilânı, hilâfetin lâğvı gibi icraatımız, müşterek tertip sahiplerini daha ziyade biribirine takrip ederek

müşterek harekete saik oldu. Harekete, politika yolundan geçeceklerdi. Bunun için, münasip an ve fırsata müterakkıp idiler. Siyasî sahada ve orduda hazırlıklarını kâfi addediyorlardı. Filhakika, Rauf Bey ve emsali, Fırka içinde muhafazasına muvaffak oldukları vaziyetleri ile Meclisin tatil devrine tesadüf eden aylarda, aza üzerinde ve yeni intihapta muvaffak olamıyan, ikinci grup mensupları vasıtasile, bütün memlekette, milleti aleyhimizde ifsat için çalışmak fırsatına malik oldular. Memleket dahilinde bazı hafi teşkilât ve teşebbüsata da geçtiler. İstanbulda, Vatan, Tanin, Tevhidiefkâr ve Sontelgraf ve Adanada Abdülkadir Kemali Bey tarafından çıkarılan Toksöz gibi gazetelerle birleştiler. Bu gazetelerle aleyhimize bir anonim taarruza geçtiler. Memlekette umumî bir teşettütü efkâr hâsıl ettiler. Hakâri mıntakasında, ordumuzla Nesturî tedibatı yapmakta olduğumuz bir sırada, İngiltere dahi hükûmete bir ültimatom verdi. Meclisi fevkalâde olarak içtimaa davet ettim.

İngilterenin, ültimatomuna, malûm olduğu veçhile cevap verdik. Harp ihtimalini göze aldık. İşte, bahsettiğimiz zevat, bu müşkül anda, bir ecnebi devletin bize hücum edebileceği zamanda, kendilerinin de, bize, taarruz ve hücum ederek hedeflerine sühuletle vâsıl olabileceklerini tahayyül ettiler. Muharebeye hazır ve amade bulundurmağa mecbur oldukları ordularını başsız bırakıp, vaktile hazzetmediklerini ifade eyledikleri, politika sahasına şitap ettiler.

İçtima etmiş olan Mecliste, ortaya atılan bir meselede, bu şitabı tacil edecek mahiyette idi. Filhakika, meb'uslardan Hoca Esat Efendi, 20 Teşrinievel 1924 tarihli takririle, mübadele ve iskânı muhacirine ait ve leylî mekteplere nekadar meccanî talebe alındığına ve nerelerde iptidaî mektepler açıldığına dair birtakım sualleri ait oldukları vekillerden soruyordu. Bu suallerin, şamil olduğu hususat, cidden milleti alâkadar eden mesail idi. Bu meseleler, vekilleri tenkit etmek için pek müsait idi. Bilhassa, mübadele ve iskân işlerinde herkesi meşgul eden noktalar bariz idi. Bizzat ben dahi seyahatim esnasındaki meşhudatımla, mübadele ve iskân işlerinin sureti cereyanından şikâyet etmiş ve Ankaraya avdetimde bu vekâletin lâğvile, bütün hükûmet vesaitinin bu hususta alâka ve faaliyetini temin edecek bir şekli, hükûmete teklif etmiş idim; bunda mutabık kalmıştık. Bu husus dahi, taarruza geçeceklerin bu zeminde, çok taraftar kazanmaları ihtimalini takviye etmekte idi.

Efendiler, komployu keşfettikten sora, tedbirini bulmakta müşkülât olmadı. Bıraktığımız noktadan itibaren vaziyeti safha safha arzedeyim.

Komploya karşı sureti hareketimiz

Hoca Esat Efendinin, sual takriri 27 de yani Kara Bekir Paşanın istifasının ferdasında istizaha kalbedilmişti. Fuat Paşanın istifanamesinin tarihi olan 30 Teşrinievel günü Mecliste istizah başlamıştı.

Bu günün akşamı, yemeğe intizar ettiğim Fuat Paşa gelmedi. Fakat, Başvekil İsmet ve Müdafaai Milliye Vekili Kâzım Paşalar geldi.

Çok kısa bir müdavelei efkâr kompolya karşı sureti hareketi takarrür ettirdi.

Derhal telefonla, meb'us bulunan, Erkânıharbiyei Umumiye Reisi Fevzi Paşa Hazretlerinden, meb'usluktan istifa ettiğini, Meclis Riyasetine bildirmesini rica ettim. Bu fikrini evelce Müdafaai Milliye Vekiline bildirdiğine zaten muttali olduğum Paşa, ricamı derakap is'af etti. Meb'us olan kumandanlara da şu şifre telgrafı çektim:

Üçüncü Ordu Müfettişi Cevat Paşa Hazretlerine

K. O. 1	K. İzzettin	»	»
K. O. 2	K. Ali Hikmet	»	»
K. O. 3	K. Şükrü Naili	»	»
K. O. 5	Fahrettin	»	»
K. O. 7	Cafer Tayyar	»	»

Şifre makine başındadır.

1 — Bana olan itimat ve muhabbetinize istinaden gördüğüm ciddî lüzum üzerine derhal meb'usluktan istifanamenizi, telgrafla Meclis Riyasetine bildirmenizi teklif ederim. Mühim olan vazifei askeriyenize bilâkaydü şart hasrı mevcudiyet etmek, sebebi, şayanı kayıttır.

2 — Erkânıharbiyei Umumiye Reisi Müşür Fevzi Paşa Hazretleri ayni lüzuma mebni teklifim üzerine istifanamesini vermiştir.

3 — Üçüncü Ordu Müfettişi Cevat, K. O. 1 İzzettin, K. O. 2 Ali Hikmet, K. O. 3 Şükrü Naili, K. O. 5 Fahrettin, K. O. 7 Cafer Tayyar Paşalar hazeratına yazılmıştır.

4 — Telgraf başında keyfiyetten haberdar etmenize muntazırım.

30/10/1924 Reisicümhur

Gazi. M. Kemal

Efendiler, 30/31 Teşrinievel sabahına kadar, Birinci Kolordu Kumandanı İzzettin Paşadan İzmirden; İkinci Kolordu Kumandanı Ali Hikmet Paşadan Karesiden; Üçüncü Kolordu Kumandanı Şükrü Naili Paşadan Pangaltıdan; Beşinci Kolordu Kumandanı Fahrettin Paşadan Adanadan; makina başında aldığım cevaplarda, teklifimin harfiyen ve derakap tatbik olunduğu bildirildi.

Efendiler, bu güzide kumandanların, bu vesile ile de, hakkımda gösterdikleri büyük emniyet ve itimada burada teşekkür etmeği bir vazife addederim.

Üçüncü Ordu Müfettişi ile, Yedinci Kolordu Kumandanının Diyarbekirden verdikleri cevaplar aynen şunlar idi:

Müfettiş Paşanın cevabı:

Diyarbekir, 30/10/1924

Ankarada Reisicümhur Gazi Paşa Hazretlerine

Zatı fahimanelerine karşı olan itimat ve muhabbetimden emin bulunmalarını arzeyler ve ancak böyle bir vazifei vataniyeden müstacelen feragatle millet ve dairei intihabiyem nazarında mes'ul ve muatep tutulmamaklığım için emir buyurulan istifayı icap ettiren esbabın tavzihine müsaadei devletlerini hürmetle istirham eylerim.

Üçüncü Ordu Müfettişi
Cevat

Kolordu kumandanının cevabı:

Diyarbekir, 30/10/1924

Reisicümhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

1 — Zatı Samii Riyasetpenahilerine karşı perverde eylediğim hürmet ve muhabbete itimat buyurulmasını rica ederim.

2 — Bu dakikada dairei intihabiyemle hiçbir istişarede bulunmadan teklifi fahimanelerini kabul etmekliğim nazarı millette mes'ul olmaklığımı mucip olabilir.

3 —Menafii vatan ve millet meb'usluktan derhal istifamı icap ettiriyorsa kararı kat'i verebilmekliğim için vaziyetten tenvir buyurulmaklığımı arz ve istirham ederim Efendim.

K. O. 7 Kumandanı
Cafer Tayyar

Her iki telgrafta, hakkımdaki itimat ve muhabbet temin olunduktan sora, dairei intihabiyelerine karşı vaziyetlerinden bahsolunmakta ve teklifimin sebebi sorulmaktadır.

Verdiğim cevabı aynen arzedeyim:

Makine başında şifre: 31/10/1924

Üçüncü Ordu Müfettişi Cevat Paşa Hazretlerine

K. O. 7 K. Cafer Tayyar Paşa Hazretlerine

Kumandanların meb'us bulunmaları orduda ve emri kumandada matlup inzıbat ile gayrikabili telif olduğuna kanaat hâsıl olmuştur. Birinci ve İkinci Ordu Müfettişlerinin vazifelerinden istifa ederek meclise avdetle orduları münasip görülmiyen bir zamanda başsız bırakmış olmaları bu mütaleayı teyit eder. Dairei intihabiyeniz halkı ordunun selâmeti inzıbatı için ita buyuracağınız karardan elbette memnun olur. Sabık iş'arıma nazaran kararınızın bildirilmesini rica ederim.

Reisicümhur
Gazi M. Kemal

Bu iş'arıma Cevat Paşanın cevabı şudur:

Makine başında Diyarbekir, 31/10/1924

Reisicümhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Emir ve kumandada matlup inzıbat ile gayrikabili telif olduğundan kumandanların meb'us bulunmamaları hakkındaki kanaati Riyasetpenahilerine bütün kalbimle iştirak eder ve hini intihapta affımı hakipayi fahimanelerinden istirhamımın da bu kanaate matuf idüğünü arzeylerim. Ancak bugün makamı fahimanelerinden verilen bir emir ile meb'usluktan istifanın tahmini devletleri veçhile millet ve dairei intihabiyemce iyi görülmiyeceğine kaniim ve bu kanaatle hiç te münasip görmediğim şu mühim zamanda ordudan ayrılmıya muztar kalacağımı düşünerek müteellim olduğumu arzeylerim.

Üçüncü Ordu Müfettişi
Cevat

Cevat Paşa, Ankaraya geldikten sora, vaziyeti anlamış ve teklifimin lâzimüttatbik olduğuna kani olarak, derhal, meb'usluktan istifa eylemiştir. Müşarileyhin, ihdas edilmek istenilen vaziyetlerle hiçbir temas ve alâkası olmadığı bizce de tahakkuk etmiştir. Gerçi, Kâzım Kara Bekir Paşa, istifa ettiğini filân gün ve filân saatte gibi tasrihatla birçok kumandanlara ve bu meyanda

Cevat Paşaya da bildirmiş ise de, bu iş'ar Diyarbekirde iken teklifimin sebebi hakikisini anlamakta tereddüdü mucip olmaktan başka bir tesir yapmamıştır.

Cafer Tayyar Paşa da bu cevabı verdi:

Makine başında Diyarbekir, 31/10/1924

Ankarada: Reisicümhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Meb'usluk ve kumandanlık sıfatlarından birinin şahsımızdan nez'i lüzumu tensip buyurulduğu takdirde vezaifi milliyenin en muhteremi addeylediğim vazifei teşriiyeyi ifayı tercih eylemekte olduğumu hürmetlerimle arzeylerim Efendim.

K. O. 7 Kumandanı Mirliva
Cafer Tayyar

Komplo tertip edenlerin meclise ve efkârı umumiyeye karşı ordu ile yapmak istedikleri blöf meydana çıkarıldı

Efendiler, meb'us olan Erkânıharbiyei Umumiye Reisi ve kumandanlar, orduda siyasetle alâkadar unsur bulunmasındaki mahzuru takdir ederek, bu baptaki teklifimi hüsnü telâkki ve bana filen itimatlarını izhar ettikten sora Cevat ve Cafer Tayyar Paşaların müfettişlik ve kumandanlıkta kalmaları caiz görülemezdi. Binaenaleyh derhal askerî vazifelerine hitam verildi. Yerlerine icap edenler tayin ve keyfiyet Müdafaai Milliye Vekâletince umum orduya tamimen tebliğ olundu.

Kâzım Kara Bekir ve Ali Fuat Paşalara, Müdafaai Milliye Vekâleti tarafından bir emir tebliğ olunarak, yerlerine tayin olunan zevata vezaifi askeriyelerini alelûsul devrü teslim ve imba ettikten sora Meclise dahil ve vazifei teşriiyelerini ifaya mezun olabilecekleri bildirildi. Bu husus Başvekil tarafından Meclis Riyasetine de resmen bildirildi.

Meclise girmiş olan, Kâzım Kara Bekir ve Fuat Paşalar, Meclisten çıkarıldı. Fuat Paşa vazifei askeriyesini hitama erdirmek üzere, tekrar Konyaya gitti. Kâzım Kara Bekir Paşa, Sarıkamıştan gelecek olan halefine intizaren Meclis haricinde kalmağa mecbur edildi. Meb'usluklarını muhafaza etmek istiyen iki kumandanın ordu ile alâkası kat'olundu. Bu suretle komplo tertip edenlerin Meclise ve efkârı umumiyeye karşı, ordu ile yapmak istedikleri, blöf, meydana çıkarıldı.

Efendiler, 1 Teşrinisani 1924 günü Meclisin ikinci içtima senesi idi.

Bu münasebetle, celseyi, ben küşat ettim. Mutat nutkumu irat eyledim. Ben, riyaset kürsüsünü terkettikten sora; Fevzi, Fahrettin, İzzettin, Ali Hikmet, Şükrü Naili Paşaların istifanameleri ve Başvekil Paşanın, orduda kumanda tebeddülüne ait 31/10/1924 tarihli tezkeresi sıra ile okundu. Meclis, 5 Teşrinisani günü içtima etmek üzere, celse tatil edildi.

Efendiler, Kâzım Kara Bekir Paşa, 1 Teşrinisani 1924 tarihli bir tezkere ile Meclis Riyasetine müracaat ederek, Müdafaai Milliye Vekâletinin, kendisini Meclise iltihaktan menettiğinden şikâyet etti. 5 Teşrinisani günü, Mecliste okunan bu tezkerede, Kâzım Kara Bekir Paşa, diyordu ki: «İstifamdan beş gün sora [30/10/1924 cuma günü akşamı geceleyin] Müdafaai Milliye Vekilinin Sarıkamıştan gelecek olan asilin vüruduna kadar beni Meclise iltihaktan alıkoymak istiyen bir tebliğini aldım.» Tezkere, şu cümle ile hitam buluyordu: «Maamafih bu hususta, salâhiyettar olan Meclisi Âlinin kararına intizar eylediğimi arzeylerim.»

Kâzım Kara Bekir Paşa, Müdafaai Milliye Vekâletine de ayni tarihte bir tezkere yazarak, «devir ve teslim vesilesile gayrimuayyen bir müddet için vazifei teşriiyeye devam etmemekliğim tebliğ buyuruluyor.» «istifa ettiğim gün, asile intizar bahsi ileri sürülmemişti». «Beş gün sora bilmem neden böyle bir vesile ihdas buyuruldu.», «Meclise iltihak ettikten sora velev muvakkat bir surette olsun tekrar bir vazifeyi kabul, hem arzuma, hem de Büyük Millet Meclisinin kararına mütevakkıf olduğundan keyfiyeti mezkûr Meclis Riyasetine yazdığımı arzeylerim..»

Efendiler, «ordumuzun teali ve takviyesi için» lâyihalar takdim ettiğinden bahseden ve onlar nazarı dikkate alınmadığından «teessür ve yesim fevkalâdedir» diyen sabık müfettiş paşa, memleketin üçte birine şamil koskoca bir orduyu, keyfinin istediği anda, beş satırlık bir kâğıtla başsız bırakmanın nekadar hafif ve ordunun teali ve takviyesi noktai nazarından esas olan inzıbatı ne derece muhil bir hareket olduğunun farikı görünmüyor. Nazarı dikkate alınmadığını iddia ettiği raporları ve lâyihalarile yapamadığı işi devletin bir ültimatom aldığı ve ondan dolayı fevkalâde olarak topladığı Mecliste yapmağa kalkıştığını dermeyan eden müfettiş paşa, kendisi gibi hareket eden arkadaşlarile beraber pek namünasip bir zamanda, orduya ne fena bir anarşi nümunesi gösterdiğini anlamak istemiyor..

Ordumuzun, tealisi için, fikir ve mütalealarının takdir görmediğinden muğber olan zat; vezaifi askeriyenin devrü teslimi-

nin kanunî bir vazife olduğunu, ordunun selâmeti idare ve inzıbatı için onu yapmağa mecbur bulunduğunu bilmez gibi görünüyor..

Uhdesindeki vazifei askeriyenin hitam bulduğunu, Meclise resmen bildirecek makamın, ona vazifei askeriye vermiş olan makam olmak tabiî bulunduğunu nazarı dikkate almıyor..

Efendiler, Kâzım Kara Bekir Paşanın Meclis Riyasetine olan tezkeresini müteakıp Başvekilin bir tezkeresi ve iki melfufu da okundu.

Başvekil Paşa; Kara Bekir Paşanın, Müdafaai Milliye Vekâletine olan müracaatini ve Vekâletin ona verdiği cevabı aynen Meclise arzediyordu.

Müdafaai Milliye Vekili, Kâzım Kara Bekir Paşanın, bütün müddeayat ve mütaleatının doğru olmadığını izah ettikten sora ona «ordu müfettişliğine ait vezaif ve mahrem vesaikın bizzat» halefine devrü teslim ve imbasını tekrar teyit ve emrediyordu.

Acaba, bu son ihtardan sora, sabık müfettiş paşa, anlamış mıdır ki, vatanın müdafaası için ordusuna müteallik mühim vazifeyi, mahrem vesaikı devlet onun şahsına emniyet ve teslim etmiştir. Onları, devlete, şahsan mes'ul olacak, halefi gösterilmeden, kendiliğinden, istediğine terk ve teslim etmesi büyük bir hatadır; ağır muamelei kanuniyeyi müstelzimdir. Bunları anlamış mıdır?

Kâzım Kara Bekir Paşayı Meclise bir an evel iltihak ettirmekte istical edenler, yaptığımız muameleyi iptale çalışıyorlardı

Efendiler, Kâzım Kara Bekir Paşayı, Meclise bir an evel iltihak ettirmekte, istical edenler, yaptığımız muameleyi iptale çalışmakta kusur etmediler. Feridun Fikri Bey (Dersim Meb'usu) ilk olarak ortaya atıldı. Vehbi Bey (Karesi Meb'usu): «Meclise iltihak eden bir arkadaşı, bir azayı müzakereye iştirakten, herhangi bir kuvvet alıkoyabilir mi? böyle şey olur mu?» diye hitap ve itaba başladı.

Muhterem meb'us, fikir arkadaşını bir an evel Mecliste faaliyete geçirebilmek için, kanun kuvvetini, onun kahhar kudretini ve o kuvvet ve kudreti istimal için, Meclisi Âlinin ve milletin emniyet ve itimadına mazhar olmuş insanların azim ve kararlarında ne derece kat'î olduklarını unutmuş gibi görünüyordu.

İsmet Paşanın beyanatı, bu yaygaraları susturdu. Buna dair olan müzakere kapandı. Paşalara; verilen evamir harfiyen tatbik ettirildi.

Meclis, umumî müzakeresine geçti. Mevzuubahs mesele (Mübadele, İmar, İskân Vekâletinden) istizah idi.

Hükûmet musademeyi açıktan ve cepheden kabul etti

Başvekil İsmet Paşa, kürsüye çıkarak şu teklifte bulundu: «Birçok hatiplerin imar ve iskân işleri üzerinde değil, muhtelif vesilelerle muhtelif vekâletlere ait işlere temas ettiklerini gördüm. Hatta bazı hatipler, Başvekilin, devletin siyaseti dahiliye ve hariciyesi hakkında ariz ve amik tafsilât vermesi arzusunu izhar buyurmuşlardır. Bu arzulara tamamen ve maalmemnuniye iktıfa ediyorum. Mübadele vekili, Meclisi Âlinin âra ve tensibile Reis Vekilliğine intihap edilmiştir. Fakat bu münasebetle istizahın ehemmiyet ve şümulünün hiçbir suretle inkıta etmemesini teklif ederim. Ben, güzel (taktik) i severim.»

Bu suretle, hükûmet, sahnenin perdesini kaldırdı ve oyun hazırlığı yapanların oyunlarını tatbik etmesini tacil etti. Hükûmet, musademeyi açıktan ve cepheden kabul etmiş bulunuyordu.

Efendiler, lehte ve aleyhte olmak üzere otuz kadar hatip söz söyledi. Adliye ve Maarif Vekilleri de beyanatta bulundular. Münakaşa beş saat neticesiz devam etti. İstizah müzakeresi ertesi güne talik edildi.

Ertesi günü, öğlenden sora saat 2 30 da müzakereye başlandı. İlk, kürsüye çıkan, Dahiliye Vekili ve Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti Vekili Recep Bey oldu. Uzun izahat ve bayanatta bulundu. Muhalifler, yerlerinden, Recep Beye kısa tarizler yapıyorlardı.

Recep Bey, bir noktada, dedi ki: «Bazı gazeteler ve bazı zevat, diyorlar ki Ankarada bir hükûmet varmış, Meclisin bütün tatil zamanında, memleketi, nekadar kanunsuzluklar, nekadar usulsüzlükler varsa, hep bunlarla idare etmiş.. Rivayete göre, bazı arkadaşların birtakım gizli defterleri de varmış, orada vekillerin yaptıkları kanunsuz hareketler mukayyet imiş.. bir gün gelecekmiş; Meclis toplanacak ve orada hükûmeti hesaba çekeceklermiş. O zaman o gizli defterler muhteviyatı muvacehei millette hükûmetten sorulacakmış. İşte; o gün gelmiştir! O defterler muhteviyatını, huzuru millete döksünler!

Feridun Fikri Bey, arkadaşları namına cemi sigasile cevap verdi: «Sırasında dökeceğiz!» dedi.

Recep Bey mukabele etti: «Dökünüz Efendim; bekliyoruz. Hükûmet, huzuru millette, sinei mes'uliyeti daima küşade olarak karşınızdadır» dedi ve şu sözleri ilâve etti: «Memleketin iphama, iğlâka, vuzuhsuzluğa, tereddüde tahammülü yoktur. Açık vazifei tenkit yapılmaksızın, afakta, birtakım şüphe bulutlarının, hergün dolaştığını, fısıldıyarak, Türkiye Cümhuriyetinin, bu taze vücudun, hayatında muzır teşevvüşler varmış gibi göstermek, bu memlekete hıyanettir.» «Herkesin köşede, bucakta, koridorlarda, şurada burada, birtakım mevhum zununu batıla ile efkârı iğlâk etmektense, bu herkese mütesaviyen küşade olan millet kürsüsünde gelip hakikati söylemesi lâzımdır. Hakikat söylenmez ve yine bu mevhum telkinata devam edilirse, bu memleketin akıbeti ile kuvvetli ve samimî bir alâka olmadığına alâmet addedeceğim. Ben şahsan böyle addedeceğim ve zannederim, millet te böyle addedecektir. Bu kürsüye davet ediyorum.... Ta ki millet bilsin; hakikat ne taraftadır. Zan, vehim, isnat, itham ne taraftadır.»

Recep Beyden sora, aleyhte beyanatta bulunan birtakım zevat dinlendi. Onlara da Ticaret Vekili Hasan Bey (Trabzon Meb'usu) ve Müdafaai Milliye Vekili Kâzım Paşa cevap verdiler.

Aleyhte söz alanlar meyanında Rauf Bey de vardı. Ona da söz sırası geldi.

Rauf Bey, İmar ve İskân Vekâletinden olan sual ve istizahın, hükûmetin heyeti umumiyesine teşmilini muvafık bulmamakla beraber, Başvekil Paşanın bu hareketini civanmerdane buldu ve sözlerinin başında «Meclis, bir kast karşısında bulunan hükûmete hücum vaziyeti almıştır.» dedi.

Yunus Nadi Bey; «anlamadık!» dedi. Rauf Bey izah etti; dedi ki: «Münekkitler, hükûmete hitap ederken, kasten bir iş yapmışlar ve ona hücum ediyorlar vaziyetini görüyorum.»

Rauf Bey, hatiplerin, ağır kelime kullanmamaları, hükûmeti küçük düşürecek şekilde ifadatta bulunulmaması gibi nasıhane ve mülâyimane bir tavır ve tarz ile Feridun Fikri Beyin teklifine temas ve onu müdafaa etti. Dersim Meb'usunun teklifi, bir «anket parlımanter» idi; «Meclis tahkikatı» heyeti teşkilinin müstacelen tahtı karara alınması isteniyordu. Feridun Fikri Beyin buna dair bir takriri ve bu takririn tayini esami ile reye vaz'ı için de Feridun Fikri Beyle beraber daha 16 arkadaşının diğer bir takriri vardı.

Rauf Bey dedi ki: «Tetkik heyeti diye tercüme ettiğim bir heyetten bahis buyuruldu.» — Bahis buyuran Feridun Fikri Beydir — Rauf Bey sözüne şöyle devam etti:

«.... Vekiller böyle bir heyetin kabulünü, bu ane kadar güzide olan hissiyatı vataniye ve milliyeye karşı bir şaibe ve bir zillet diye telâkki ettiler.»

Yunus Nadi Bey, Rauf Beyin sözünü kesti. «Biraz öyle» dedi. Rauf Bey tekrar devam etti.. «Hepimizin lâyuhti olmadığını kabul ederek arzediyorum ve bunun lâzım olduğunu, (. . .) ben de alâkadar olduğum için herkesten evel, ben talep ediyorum.» dedi.

"Cümhuriyet,, sözünü söylemeğe Rauf Beyin ağzı varmıyordu

Rauf Bey, söz söylerken, Meclise karşı çok hürmetkâr olduğunu göstermek için de vesile aramağa ehemmiyet veriyordu. Bir münasebet getirerek dedi ki: «Bu Meclisi Âlinin vazettiği kanunlara, bazı sıfat tevcih edilmiştir. (Koridor Kanunları) denilmiştir.»

Rauf Bey, Meclisi Âliye hürmet talep ediyordu.

Rauf Bey, Meclisi Âlinin cümhuriyeti ilân eden kanunu üzerine aldığı saygısız vaziyetin unutulduğunu zannetmiş olacak!

Mazhar Müfit Bey (Denizli Meb'usu): «Onu ilk önce, refikı muhtereminiz Muhtar Beyefendi söylemiştir.» dedi. Bu söz, Rauf Beye istikameti kelâmını değiştirtti. Fakat, Muhtar Bey alındı.

Saip Bey (Kozan) söze karıştı. Nihayet, makamı riyasetin müdahale ve ihtarile Rauf Bey sözüne devam ettirildi.

Rauf Bey, döndü dolaştı, nihayet, prensip meselesine dayandı. «Şiarımız, mesleğimiz, bilâkaydüşart, hakimiyeti milliye esasıdır.» dedi.

Yunus Nadi Beyin sadası işitildi: «Cümhuriyet!...»

Rauf Bey cevap vermedi. Başladığı cümleyi şu suretle ikmal etti: «Hakimiyeti milliyenin, yegâne tecelligâhı olan Büyük Millet Meclisidir.»

(Cümhuriyet sesleri) bütün Meclis salonunu doldurdu.

Ali Saip Bey (Kozan): «Cümhuriyet!...» dedi.

Rauf Bey, Ali Saip Beyle konuşmağa başladı. İhsan Bey müdahale etti: «İfadei âliniz sarih değildir Rauf Beyefendi.» dedi.

Rauf Bey: «Sarihtir. Çok rica ederim İhsan Beyefendi.» İhsan Bey: «Okadar sarih değildir. Uzun zamandanberi zatı âli-

nizle anlaşamadık!» Rauf Bey, İhsan Beyin yüksek adalet hissile mütehassis bulunduğundan, hâkimlik etmiş olduğundan bahsederek ona dedi ki: «Beraeti zimmet asıldır. Aksini ispat edemedikçe, bir tarafı suizan altında bulundurmak ve böyle ifade etmek doğru değildir.» İhsan Bey cevap verdi: **«Hakikati ifade etmiyen maznundan şüphe etmekte hâkim haklıdır.»** dedi.

Rauf Beyle, İhsan Bey arasındaki bu muhavere biraz uzadı. Reis müdahale etti. Rauf Bey devam etti ve: «Teşkilâtı Esasiye Kanununda, vekillerin vazife ve salâhiyeti hakkında bir kanun tedvini mevzuubahs idi. Bu tedvin edildi mi? Bunu sual ederim.» dedi.

Efendiler, kanunların Meclis tarafından tedvin olunması tabiî bulunduğuna nazaran, Rauf Bey, hükûmetten değil, kendisinin de aza olarak dahil bulunduğu Meclisten sual soruyordu.

Rauf Bey, Şûrayi Devlet teşkilâtına temas ettikten sora, «Men'i Şekavet Kanunu tatbik edilmiş midir? Köy Kanunu tatbik edilmiş midir?» tarzında, Dahiliye Vekilinden başlıyarak, Nafıa, Ticaret, Ziraat, Müdafaai Milliye, Adliye, Maarif Vekillerine müteaddit sualler tevcih etti. Bütün, bu suallerle, Rauf Beyin; millet ve ordunun nazarı dikkatini celbetmek istediği anlaşılıyordu. Mesela, Karadere ormanları hakkında bir muamele olduğunu matbuatta görmüş; o iş nasıl olmuş? ve «fedakâr ve kahraman ordumuzun, İstiklâl Harbini müteakıp, hali seferden, hazara intikalinde, büyük bir intizam ve mekânet gösterdiğini işittik ve iftihar ettik. Fakat ondan sora ibate, iaşe noktai nazarından, vaziyeti ayni derecede kuvvetle kabul ve muhakeme edebilir miyiz? Bu cihetten bizi tenvir buyurmalarını rica ederiz.» dedi.

Rauf Beyin, bu sualinin, müşterek bir sual olduğu, kendi ifadesinden anlaşılıyor «rica ederiz» diyor. Filhakika, bu sualin, o güne kadar, orduların başında bulunan, iki ordu müfettişinin de iştirakile tertip edilmiş olduğuna hükmetmemek için bir sebep yoktur.

Rauf Bey, adliyede, teşkilâtın tahavvülü dolayısile vaki olan, tatbikatın, adaleti temin için en münasip şekil ve suret olup olmadığını öğrenmek istiyordu.

Maarif vekilinden de, tahsili iptidaî müddetinin kanuna mugayir olarak niçin azaltıldığının izahını talep etti.

Rauf Bey, İstanbul valisinin gece manevrasından, İstanbulun emanetle idaresinin, halkın hukukuna tecavüz olduğundan da bahsettikten sora;

Maarif Vekili Vasıf Bey ile matbuat arasında tekevvün eden bir hâdiseden ve bu münasebetle muallimlerden bahsederek dedi ki: «Muallim ordusunun, münevver ordunun şu veya bu tarafı tercih eder, takviye eder tarzda neşriyatta bulunmaları, doğru mudur?»

Rauf Bey, bunun doğru olmadığını söyliyerek nutkunu şu cümle ile bitirdi: **«Allah vatanımı, milletimi ve hepimizi muhafaza buyursun.»**

Bu cümlenin, karşılandığı, alkışlardan sora, Dahiliye Vekili kürsüye çıktı. Gümüşane Meb'usu Zeki Bey ona takaddüm etmek daiyesinde bulundu. Vehbi Bey: «Efendim bu mesele vekillerin Meclisten istizahı oldu.» dedi. Riyaset, vekillerin hakkı kelâmına dair, nizamnamei dahiliyi hatırlattı. Recep Bey de, gayet vâsi bir istizaha maruz bulunan vekillerin, nizamname ile müeyyet olan, söz söylemek haklarına, müsaade edilmediği takdirde, hakikatin tavazzuhuna yardım edilmemiş olacağını beyan ettikten sora, tevcih olunan suallerden kendine ait bulunanlarına birer, birer cevap verdi. Beyanatı sırasında: «Rauf Beyin kürsüye bir vaz'ı nasıhane ile çıktığını işaretle; bu Meclis, hiçbir vakit sükûnu tam ile hareket etmeğe mecbur ne bir mektep ve ne de bir fen akademisidir.» dedi. Rauf Beyin kürsüde, bugün dahi vazıh olmadığına, anket ismini telâffuz etmiyerek Feridun Fikri Beyin bir senelik mesaiye ait ve üç vekâlete şamil olan manasız, haksız, mantıksız ve kanunsuz ve muvazenei hükûmeti yıkan bir şekildeki «anket parlmanter» teklifini talep ettiğine, heyeti umumiyenin nazarı dikkatini celbetti. Feridun Fikri Bey — yerinden, Recep Beyin «mantıksızdır» dediğine itiraz etti. Bu sözü geriye almasını istedi. Recep Bey: «Geriye almıyorum Efendim; mantıksızdır, hakikat olduğu gibi ifade edilir; dedi.» Feridun Fikri Beyin — «Mantıksız sözünü kabul etmiyorum» sözüne, Recep Bey cevap verdi: «Feridun Fikri Bey — dedi — siz daha ağır şeyleri kabul etmeğe alışkınsınız..»

Daha ağır şeyler, Adliye Vekili Necati Bey tarafından tevcih edilmiş.. Feridun Fikri Bey, «adliye vekili sözlerini geri aldılar» dedi. Necati Bey, yerinden fırlayarak: «Sözlerimi geri almadım..» dedi. Biraz gürültü oldu. Nihayet, reis: «Rica ederim gürültüyü keselim!» dedi. Recep Bey, devam ettiği izahatında: «.. Birçok zevatta, defterler varmış, demiştim. Şimdi Rauf Beyin sözlerine göre, hazırlanmış suallerden on, on beş tanesinin, tarhedilmesi

fırsatını bulacağız. İşte, Efendiler, — dedi — defterlerin yavaş yavaş mebadisi çıkıyor.»

Recep Bey, Rauf Beyin beyanatında kullandığı (Taktik) e işaret ederek, dedi ki, Rauf Bey hem bütün bu sualleri soruyorlar ve hem de: «Asla bir mes'uliyeti veyahut ıskat gibi bir şeyi istihdaf etmiyorum» diyorlar. Bir istizah günü, millet kürsüsüne çıkan zat, ya lehte veya aleyhtedir. Lehte ise hükûmeti tutmasını ister. Aleyhte ise ıskatını ister ve bunu açık ve sarahatle söylemek lâzımdır. «Yoksa Rauf Beyefendinin sözleri malâyaniden ibarettir.»

Recep Beyin bu cümlesi, Rauf Beyle aralarında kısa bir muhavereye yol açtı; «fakat tecavüz ediyorsunuz»; «siz de müdahale ediyorsunuz..» gibi sözler teati edildi. Nihayet Recep Bey, beyanatına devam ederek dedi ki: «Muhterem Efendiler, birtakım sualler soruyorlar.. Ahmet gelmiş midir? Kanun tatbik olunmuş mudur?

«Türkiye Büyük Millet Meclisi kürsüsü — böyle istizah yapılırken — hedefsiz olarak sorulacak ve söylenecek şeylere bir makam olamaz.» Buraya çıkıyorlar, söylüyorlar, söylüyorlar, neticede söylüyorum, söylüyorum ama bir şey yoktur diyorlar. Böyle olunca malâyanidir ve gayesizdir. Vaziyetin tarifi budur.» Recep Bey sözlerine şu yolda devam etti: Çok dikkat ettim, Rauf Bey «Buraya çıktılar, sırası geldi, icap etti, başka bir tarif yaptılar, cümhuriyet kelimesini telâffuz edemediler.» «Muhterem, arkadaşlar — dedi — lâtife etmiyoruz. Büyük bir inkılâptan çıktık, münevver bir istikbale gidiyoruz. Bütün ahkâmı, bütün şeraiti, bütün vuzuhile bir hedefe yürüyoruz.» Rauf Bey de: «Nedir bu küskünlük ki, sırası gelmiş ve arkadaşlar bilvesile fırsat vermiş iken, bu mukaddes ismi, telâffuz etmemekte inat ve ısrar etmişlerdir.» «Fakat şayanı dikkattir, bu zat, İstanbulda, kıyametleri kopardı.» «Elinden gelen her kuvveti sarfetti.» ve «huzurunuza çıktığı zaman, bütün onlardan ricat etti ve yemin ederek dedi ki, ben cümhuriyetçiyim.» Bugün kendisinden şüphe ediyorum.

Bu kanaatin yanlış olduğuna, ikna etmeği, kendileri için, bir mesele addederlerse, çıksınlar, kürsüden veya başka bir mahalden söylesinler ki! böyle bir tereddüde mahal yoktur. Aksi takdirde, Rauf Beyin cümhuriyete olan merbutiyetinden, şüphem vardır ve bu şüphem devam edecektir. Hakikat budur.»

Recep Bey, izahatını bitirirken: «Muhterem arkadaşlar — dedi — bugüne kadar boğazımıza kadar kan içinde yuğrularak bu

davayı — bu mukaddes vatanın itilâyi kat'îsini temin edecek olan — bu davayı bugünkü mertebeye kadar getirdik. Bugünden sora en büyük hata, tereddütler, şüpheler, vuzuhsuzluklardır. Bunların nereye vardıklarını kimse bilemez.»

Recep Bey kürsüden inerken, makamı riyaset, talebi üzerine kendini müdafaa etmek için Rauf Beye söz verdi.

Rauf Bey — Sizin hervakit ve her tereddüt ettiğiniz zamanda, ben tekrar yemin ve kasem etmeğe mecbur muyum? dedi. (Mecbursun) sesleri yükseldi. Rauf Bey bu seslere: «Hayır Efendiler, kimsenin kimseden şüphe etmeğe hakkı yoktur.» cümlesile cevap verdi.

Buna, Karahisarı Sahip Meb'usu Ali Bey, yerinden mukabelede bulundu: «Sen de o vakit, bu toprakta oturamazsın. Ecdadırın, babanın ve dedenin geldiği yere gidersin. Bu toprak bunu istiyor.» dedi.

Bunun üzerine, Rauf Bey muhalif olduğu noktayı izah yollu beyanatta bulunarak dedi ki: «Bilâkaydüşart hakimiyeti milliye esasına müstenit bir idareyi, demokrasi denilen halk idaresi esaslarını tesis etmek için ve bu esaslar üzerine milletten vekâlet aldık». «Birtakım arkadaşlarımız, milletin bu hakkını Meclisten alıp şu veya bu makama, Meclisi fesih ve kanunları ret hakkını vermek zihniyet ve istikametini gösterdiler. İşte ben buna muhalifim.»

Recep Bey, bu sözlere cevap verdi ve izah etti ki, Rauf Bey itiraz ve muhalefet ettiği zaman henüz Teşkilâtı Esasiye Kanunu ve böyle birtakım hakların kimseye verilmesi veya verilmemesi mevzuubahs dahi değildi. Bu mesailden, ancak aylarca sora bahsolunlu. Recep Bey: «Efendiler, bu mugalâtadır» dedi.

Rauf Bey, sebebi muhalefetini iyi anlatabilmek için, şöyle bir izahta bulunmağa lüzum gördü; dedi ki: «Efendiler, değil halifeci ve sultancı, bu makamın hukukunu almak istidadında olan, herhangi bir makamın aleyhindeyim.»

Rauf Bey, halifeci ve sultancı olmadığını ifade ederken riyaseticümhur makamının, reisicümhurun aleyhinde olduğunu izah ve ilân ediyordu. Daha evel, bilmünasibe beyan ettiğim veçhile, Rauf Bey, «Türkiye Büyük Millet Meclisi» hükûmeti şeklinde musır idi.. İsmin tebeddülile, yani cümhuriyet unvanı alınmış olmakla beraber, teşkilâtın o mahiyetinin mahfuziyetini temin etmek istiyordu.

Ne için? Çünkü; riyaseticümhur makamı, hilâfet ve saltanat makamlarının hukukunu almak istidadında imiş..

Efendiler, içtihat diye ortaya atılan bu sözler, Recep Beyin dediği gibi «malâyani» değil de nedir? Bu gibi sözlerle kurulan mantık «mugalâta» değil de nedir?

Bu içtihadın ve bu mantıkın mana ve medlûlünü, Rauf Beyin bugünkü mesai ve faaliyeti pek güzel göstermektedir. **Fakat, biz bunu anlamak için, bugünlere kadar, intizar gafletinde kalamazdık. Bundan dolayı bizi mazur görsünler.**

Mecliste yapılan müzakerelerin muhalif matbuatta akisleri

Efendiler, bugün de istizah neticelenmedi. Müzakere ertesi güne talik edildi. 8 Teşrinisani günü cereyan edecek müzakereye intizaren, biraz da, o günlerdeki bazı neşriyatı gözden geçirelim.

Vatan gazetesinin 5 Teşrinisani 1924 tarihli nüshasındaki, başmakalede, hükûmeti tenkit edenler ve muhalif cephe gösterenler methü sena ve hükûmet taraftarları takbih olunmaktadır. Başmuharrir «henüz ağzını açmıyan, münekkit namzetlerine karşı, hergün kulaktan kulağa yeni bir tecavüzkâr söz fısıldanıyor. Hükûmetçi hizbe mensup kime tesadüf ederseniz o günün hafi emri yevmisinde mevcut sözleri aynen işitirsiniz.» dedikten sora sözlerini teyit için birtakım misaller sayıyor ve: «Körkörüne emre uymayan, hakikati gören ve söylemek istiyen şahsiyetleri, iptidadan susturmak için her vasıtaya müracaat» ediyorlar ve: «Keyfî irade, hali tabiînin ve istikrarın fevkında, bir amil mahiyetini muhafaza edecektir.» diyor.

Efendiler, muharrir «hafi emri yevmî» ve «keyfî irade» tabirlerile, millete neyi haber vermek istiyordu? Hafi emri yevmiler veren, keyfî iradesini amil kılan kimdi? Bu iphamlı tabirleri kullanan sahibi makale, nihayet, bize, «iki tarafı, bitarafane, bir hakem halile çağırıp dinlemek, riyaseticümhurun en nazik ve mühim vazifesidir» nasihatini veriyor. Bu vazifenin hemen yapılmasını istiyor ve çünkü «yarın pek geç olabilir!» diye tehdit ediyor.

Bir gün sora, benim sene başı nutkumdan bahseden ayni muharrir, «tenkit meyli gösteren en müstakil fikirli vatandaşları, zaman zaman, bertaraf etmeğe çalışan inhisarcı bir siyasî sistem, inkişaf ve terakki için, kahredici, bir cehennem makamındadır.» cümlesile takip ettiğimiz sistem hakkında, pek haksız ve insafsız

bir iftirada bulunuyor ve «meş'um gidişin muayyen bir noktada tevkif edilmesi, yeni bir çığır açılması lâzımdır» diyerek, bize, tekrar vazifemizi ihtar ediyordu.

Vatan muharriri, bir gün sora yazdığı «sokaktaki adam» serlevhalı başmakalesini «inşallah iyi olur; demekten başka yapacak şey kalmamış gibi görünüyor.» cümlesile bitiriyordu.

8 Teşrinisani 1924 tarihli Vatan gazetesinde intişar eden, bir Ankara telgrafında: «Meclis, yüksek mevkide bulunanların tasvibi olmaksızın, kabineyi ıskat edemiyecektir» tarzında, büyük harflerle yazılmış intıbalar ve «Rauf Bey, dünkü nutkunda, istizah haricinde ehemmiyetsiz şeylerden bahsetmekle, istizah taraftarlarının mevkiini ve istizah davasını zâfa düşürdüğü söylenmektedir.» gibi haberler vardır.

Vatan gazetesinin, istizah davasını takip için sureti mahsusada gönderdiği muhabiri, intıbalarında pek isabet gösteremiyorsa da, istizah davasının, sebebi zâfı hakkında verdiği haberde aldanmış görünmüyordu.

Efendiler, Tevhidiefkârın başmuharriri de, bir sürü başmakaleler ile, muhalefeti takviye ve teşci ediyor ve kendini müdafaa eden hükûmetin ve muvafık meb'usların, kendini müdafaa etmelerini ve söz söylemelerini dahi istemiyordu. Bu başmuharrir diyordu ki: «Mecliste, muvafık meb'uslar böyle, her mühim işi, gürültüye boğmak eğlencesinde devam ederek münekkitleri susturdukça, İsmet Paşa hükûmeti hiç şüphesiz itimat reyi alacaktır. Fakat bu itimat reyinin mahiyeti hakikiyesi, nihayet, bir sandukçanın içine fazla miktarda beyaz kâğıt atılmış olmasından ibaret kalacaktır.»

Bu safsatalar üzerinde, tevakkufa lüzum yoktur. Biraz da, Tanin gazetesine bakalım! Taninin, «Siyasî Tahammürat» unvanlı bir başmakalesinde «hareketi milliye mücahedesinde büyük hizmetlerile temeyyüz etmiş şayanı hürmet ve itimat bazı simalar arasında bir teşriki hareket mukaddematı başladığı» haber alındığından ve «Halk Fırkasile ve hükûmetle samimî münasebatı olan matbuatın» «bu haberleri pek nahoş bir şekilde karşılamalarından ve tefsir etmelerinden» ve «daha şimdiden müstakbel fırkayı gözden düşürecek surette mütaleat serdine kıyam» edilmesinden bahsolunmaktadır. Makalede, program meselesine temas edilerek, Halk Fırkasının programı olmadığına işaret edildikten sora «biz Halk Fırkasından hiç memnun değiliz. Fakat Halk Fırkasının prensipleri namına söylenen ve görülen şeylere tamamen tarafta-

rız.» deniliyor ve Halk Fırkası prensiplerinden ne anlaşıldığı izah olunarak «fakat, acaba, hakikatte de böyle midir?» suali ortaya atılıyor. Muharrir, bu suale menfi cevap veriyor ve «karşımızda böyle bir fırkai teceddüt ve ıslahat görmeği gönlümüz istediği için, Halk Fırkasını bu dediğimiz şekilde hulya eyliyoruz.» diyor. Ondan sora, muharrir, şunları söylüyor: «Halk Fırkasının programı ve sözleri başkadır, tuttuğu yol başkadır. Halk Fırkasının, demokratlığı dudaklarındadır.»

Bu mütaleanın sahibi, birinci cümlesile, kastediyorsa, ki Halk Fırkası, cümhuriyet ilân edeceğini, hilâfeti lâğveyliyeceğini programına yazıp ilân etmedi ve söylemedi; fakat filen yaptı; doğrudur! Ancak, ikinci cümle ile Halk Fırkasına isnat ettiği doğru değildir.

Makale sahibi, muhalif zevatın, mevkii iktidara geçmek istemelerinin meşruiyetini ispat için, sarfettiği birçok sözlere şunu da lâve ediyor: «Vatan düşüncesile hareket etmek, yalnız mevkii iktidardaki zatlara mı — mintarafillâh — inhisar şeklinde bahşolunur bir fazilettir.»

Tanin başmuharriri 4 Teşrinisani 1924 tarihinde, yazdığı Ordu ve Siyaset unvanlı bir başmakalede, şu mütaleatta bulunuyor: «Şekli hükûmet cümhuriyettir. Fakat, hükûmetin yalnız adını değiştirmek hiçbir fayda temin etmez. Asıl tebdil edilmesi icap eden nokta işin ruhudur, prensipleridir. Bugün Müttehidei Amerika istisna edilirse Amerikada yirmi kadar memleket vardır ki hepsinin ismi de cümhuriyettir. Hatta hep zencilerden terekküp eden Hayti bile bir cümhuriyet idi. Fakat buralarda cümhuriyetin hükûmeti mutlakadan farkı pek azdır. İrsî bir hükümdar yerine, zorla riyaseticümhura çıkmış bir mütegallibe görürüz. İşte bukadar! Reisicümhur namını taşıyan müstebit, keyfemayeşa idarei hükûmet eder. Bir hükümdarı mutlak gibi keyif ve hevesinden başka bir kanun tanımaz.»

Tanin başmuharriri, bu Amerika cümhuriyetlerinden Şiliyi istisna ederek diğerleri için diyor ki: «Hiçbirisi, bugün, hakikî cümhuriyet namını taşımağa lâyık değildir. Çünkü demokrasiye.... istinat etmiyorlar.»; «cümhuriyet namı altında hükûmeti mutlakaların, hükümferma olması, askerî rüesa yüzündendir.»

Burada, bir an tevakkuf etmek isterim. Efendiler, bu makale, meb'us olan kumandanların, meb'usluktan istifaları üzerine ve o münasebetle yazılıyor. Fakat, öyle bir zamanda yazılıyor ki, ordularımızın müfettişleri, orduları terkedip hükûmeti ıs-

kat için Meclise gelmişlerdir ve bu muharrir, onların mevkii iktidara geçmek istemelerinin meşruiyetini ispat için, daha bir gün evel, sütunlarca yazı yazmıştır. Cümhuriyetin hükûmeti mutlakadan farksız olabileceğine misaller getiren ve buna sebep, demokrasiye istinat etmemek olduğunu söyliyen muharrir, «hükûmet fırkasının demokratlığı dudaklarındadır.» diyen zattır. Bunun böyle olması «askerî rüesa yüzündendir.» diyen zat, Türkiye Reisicümhurunun da rüesayi askeriyeden biri olduğunu bilen zattır. Bu zattır ki, rüesayi askeriyeden filân ve filânları; rüesayi askeriyeden olan Türk Reisicümhuru ve rüesayi askeriyeden olan Türk Başvekili ile karşı karşıya cephe aldırmak için hararetle çalışıyor ve sora sevmediği tarafın yıkılmasını, millete lüzumlu gösterebilmek için, gûya, şayanı tetkik ve ibret misaller söylüyor ve «hangi jeneral maiyetine daha çok asi toplayabilirse, riyaseticümhura o geçer.» ve «ordu kumandanları, eşkıya reisleri biribirlerile çarpışarak, riyaseticümhur mevkiini gaspediyorlar.» diyor.

Efendiler, bu ve buna mümasil sözlerin, ne maksatla ve ne his ile yazıldığını, farketmemek ve bu gibi neşriyatın Meclis azasında ve efkârı umumiyede bırakacağı menfi ve muzır tesirleri anlamamak, mümkün değildi. Filhakika, bu ifsatkâr tesirat maatteessüf filî akislerini göstermiştir.

Refet, Kâzım Kara Bekir ve Ali Fuat Paşaların, Müdafaai Milliye Encümenine intihap edilmemiş olduklarından müteessir olan ayni cümhuriyetçi muharrir, bu defa da, ordu kumandanlarının, ordulara müessir olabilecek bir heyete intihap edilmemiş olduğunu iyi bulmuyor. Bu noktada, pek sevdiğini anlatmak istediği demokrasiye imtisalden dahi vazgeçiyor. Bu fikirleri ihtiva eden cümleleri, hep beraber mütalea edelim.

«Siyasiyat» serlevhası altında yazılmış yazılar arasında «Müdafaai Milliye Encümeni, Millet Meclisinin hemen hemen en az siyasî olan, hatta siyasiyatla hiç alâkası bulunmıyan bir sahai faaliyettir.» cümlesi okunur. Muharrir, bu cümle ile, Meclise dahil olan, ordu müfettişlerinin, siyasetle alâkası bulunmıyan sahada çalışmalarına neden ve ne için meydan verilmedi; demek istiyor. Buna, şu yolda, cevap vermek mümkündür. Çünkü, hakikaten, Müdafaai Milliye Encümeni siyasiyatla alâkası bulunmamak lâzımgelen, bir sahai faaliyet ise, oraya, mahza, siyasiyatla iştigal eylemek üzere Meclise gelmiş olanları ithal eylemekte mahzur olduğu için!

Muharrir, bu cümleden sora devam ederek diyor ki: «Burada, vatanın namus ve istiklâlini müdafaa edecek orduyu, idare, ıslah, tensik etmeğe ve daha müterakki bir hale sokmağa hadim kanunlar tanzim olunacaktır. Politikacılık ihtirasatına kendilerini kaptırmayıp ta, yalnız vatanı düşünenler için bu vazife, erkânı askeriye arasında, en muktedir zatlara tevdi edilmek bir vecibei hamiyettir.»

Bu cümleler üzerinde de biraz tevakkuf edeceğim.

Ordunun, idare, ıslah, tensikı ve onun daha müterakki bir hale getirilmesi meselesi çok mühimdir. Bu hususta muvazzaf ve meşgul makam «Erkânıharbiyei Umumiye» dir. Bu makamda muharririn de dediği gibi en mümtaz erkânı askeriyemiz bulunmaktadır. Ordunun idaresi, ıslahı, tensikı hususatını deruhde eden bu büyük erkânıharbiye, bu hususlarda, lüzum gördükçe hükûmete teklifatta bulunur.

Erkânıharbiyenin ve hükûmete dahil Müdafaai Milliyenin ariz ve amik düşünüp tespit eyledikleri mesail, her sene, içtima eden «Âli Askerî Şûra» tarafından tetkik ve müzakere olunur. Âli Askerî Şûrayı, Erkânıharbiyei Umumiye Reisi, Müdafaa ve Bahriye Vekilleri ve ordu müfettişleri teşkil eder. Âli Askerî Şûranın, tetkikından geçen ve tatbikı muvafık görülen hususattan icap edenler, hükûmete teklif olunur. Bu tekliflerden, tatbikı için, kespi kanuniyet eylemesi lâzım olanlar varsa, işte onlar Meclise arzolunur. Mecliste, usulen Müdafaai Milliye Encümeninden ve taallûku olursa başka encümenlerden de geçtikten sora, Meclis heyeti umumiyesinde müzakere ve taknin olunur.

Müdafaai Milliye Encümenindeki azanın askerlikten anlaması lâzımdır. Fakat, yalnız askerlikten anlaması kâfi değildir. Devletin maliyesinden, siyasetinden ve daha çok şeylerden de anlaması lüzumludur. Yalnız askerlikten anlamak, orduya müteallik kanun lâyihaları yapmak için kâfi gelseydi, Erkânıharbiyei Umumiyenin tespit ve Âli Şûrayi Askerinin de tasvibinden sora ayrıca bir encümende veya encümenlerde tetkika hacet kalmazdı. Zira, politika ile iştigal eden zevat, askerlikten dahi gelmiş olsalar, hayatını, ulûm ve fünun ve hergünkü terakkiyatı askeriyeyi takip ve tatbik etmekle imrar eden zevattan daha mütehassıs ve daha sahibi salâhiyet olamaz.

Ordunun idare, ıslah ve tensikı için musip efkâr ve büyük tecrübelere malik olduğunu zanneden ve Âli Şûrayi Askeride kanunen aza bulunan ordu müfettişleri için en müsait sahai faaliyet

ordularm başında ve Âli Şûrayi Askerî içindeki mevkileri idi. [Ciddiyet talep eden bu mevkiin kıymet ve ehemmiyetini takdir etmeyip, hükûmeti, Müdafaai Milliye Vekâletini, Erkânıharbiyei Umumiyeyi beğenmeyip; onları, kendi mütaleat ve tasavvuratı askeriyesini takdirden uzak görerek, siyasî sahada çalışmağı tercih eden kumandanların, Müdafaai Milliye Encümenine ithaline çalışmak; onların; orduya müteallik, hükûmetten Meclise gelen, her nevi tekliflerin intacını müşkülleştirmek ve bunları vesile ittihaz ederek hükûmeti düşürmek ve Erkânıharbiyei Umumiye Reisini değiştirmek gibi menfi heveslerini tatmin etmek gayesine matuf olabilir.] Tanin başmuharririnin de, bu noktadaki gayesinin başka bir şey olduğunu zannetmek abestir.

Gayesinin, ademi husulünden «müteellim ve meyus» olan muharrir, «kadîm Atina Cümhuriyetinde demokrasi esasatına okadar ifrat ile merbut idiler ki şuabatı idarenin hiçbirinde vukuf ve ihtısas itibarile bile bir temeyyüz esası kabul edememişlerdi.» Demokrasideki bu ifrata rağmen «Atina, demokrasisinde jeneraller bu usulden müstesna idiler.»

Halk Fırkasının demokratlığı dudaklarında olduğundan cümhuriyetin mutlakıyetten farksız olduğunu millete anlatmağa çalışan, bir zatın, bu safsatasının henüz okunmakta bulunduğu günlerde, mevkii iktidara geçirmek gayretinde bulunduğu jenerallerin, demokrasiden dahi istisnaları caiz olabileceği fikrini dermeyan etmesi, zannederim, dürüst insanlardan vaki olabilecek hareketlerden değildir.

Efendiler, kin ve ihtiras, bir insanın dimağını ve vicdanını kararttığı zaman nasıl konuşur, buna bir misal ister misiniz?

İşte, buyurunuz, ayni muharririn, şu sözlerini dinleyiniz: «Halk Fırkasının, İsmet Paşa Hükûmetinin, memlekete arzettiği çirkin çehre! İhtirasatı şahsiye peşinde bukadar esir olan zimamdarlar, millî bir fırka vücuda getirmek, milleti temsil etmek iddiasına kalkamazlar.»

«Ümidi istikbal ile pürgaleyan gençler, taze ve temiz canlarını feda ettiler: Memleketi kurtarmak için! Memleketi; şahıslarından ve ihtiraslarından başka bir şey düşünmiyen politikacılar elinde oyuncak yapmak için değil.»

Hakikatin zıddı kâmilini ifade eden bu, mugalâta ve safsata sahibi, bizim teşkil ettiğimiz fırkayı ve bizim hükûmet teşkiline memur eylediğimiz İsmet Paşanın ve hükûmetinin, çehresini çirkin görüyor ve gösteriyor.

Efendiler, bizim çehremiz, herzaman, temiz ve pak idi ve daima temiz ve pak kalacaktır. Çehresi çirkin, vicdanı çirkinliklerle dolu olanlar, bizim, vatanperverane, vicdanperverane ve namuskârane harekâtımızı hasis ve çirkin ihtirasları yüzünden, çirkin göstermeğe kalkışanlardır.

Mecliste umumî istizahın son günü

Efendiler, 8 Teşrinisani günü, Mecliste, umumî istizahın müzakeresine devam olundu.

Feridun Fikri Beyin (anket parlımanter) in kabulü hakkındaki uzun beyanatı, muhtelif hatiplerin, sözlerile karışarak hayli devam etti. Ondan sora, Yunus Nadi Bey kürsüye çıkarak: «Efendiler — dedi — memleketin rejimi mevzuubahstir. Cümhuriyet idaresi mevzuubahstir. Her şeyden evel, bu meseleyi görüşmek lâzımdır.» Yunus Nadi Bey, Rauf Beyin bir gün evelki beyanatına temas ederek, hakimiyeti milliye mi cümhuriyetin tekâmülüdür; cümhuriyet mi hakimiyeti milliyenin tekâmülüdür? gibi bir nazariyenin mevzuu münakaşa olmasına mahal olmadığını izah etti.

Rauf Beyin, değil halifenin, sultanın; bu makamın hukukunu almak istidadında olan, herhangi bir makamın aleyhindeyim; tarzındaki sözlerini, Yunus Nadi Bey şu suretle izah etti: «Bu makamın Rauf Beyce hukuku vardır; sarihtir ifade; mahfuz hukuku vardır. Sakın kimse almasın. Günün birinde belki lâzım olacaktır.» «Halbuki Teşkilâtı Esasiye çıkmıştır. Bütün makamlar tespit olunmuştur. Bütün vaziyetler kanun haline konulmuştur. Hâlâ efsaneden, safsatadan bahseder.»

Bundan sora, Yunus Nadi Bey, şu sözleri söyledi: «.. Cümhuriyeti beğenmiyen adamlar vardır. İtiraf etmedikleri şeyi fikrinde besliyen mahlûkat vardır ve içimizdedirler.» «.. Öyle adamların kafası ezilir, Efendiler!»

Yunus Nadi Bey, Rauf Bey ve arkadaşlarının, nümayişkâr vaziyetlerinden, müfettiş paşaların istifalarından ve Meclisin içinde oyun oynanılamıyacağından bahsettikten sora dedi ki: «Hususî ve gizli tertibat ile bazı makasıdı istihsal ederiz zumunda bulunmak ve Türkiye Büyük Millet Meclisinin köşesinde oturarak bu şeylerde bulunmak hürmetsizliktir. Kabul edemeyiz Efendim.»

Yunus Nadi Bey, Refet Paşaya ilişerek şu beyanatta bulundu: «Refet Paşa Hazretleri, malûmu âliniz olduğu veçhile, altı, yedi ay mukaddem mutantan ve manasız.. bazı ilânat ve beyanat ile meb'usluktan istifa buyurmuşlardır. Garip bir hâdisedir. Esbabı mucibe olarak ilâve etmişlerdi ki, meb'usluktan sebebi istifa, karanlık odada, yaran arasında bir ahdi millî mi? ne, bir şey varmış. Orada toplanan arkadaşları iş başına getirecekmiş. Efendim, çok merak ettim bu işe.»

Karahisar Meb'usu Ali Bey, yerinden söze karıştı ve: «Yani jeneraller hükûmeti.» dedi. Yunus Nadi Bey: «Çok merak ettim bu işe» diyerek sözüne devam etti ve dedi ki: «..Teşkilâtı Esasiye vardır. Cümhuriyet teessüs etmiştir. Hükûmet nasıl yapılacaktır, orada, yazılıdır. Bütün bunları idare eden bir Türkiye Büyük Millet Meclisi vardır. Hayır, bunlar kâfi değildir; Refet Paşa meb'usluktan istifa etsin, lâzımdır ve gitsin hükûmet yapsın, yaran toplasın, ne kanaattir bu?»

«.. Efendim dağ başında mıyız? Demirci Efeyi alıp gelip te, hükûmet mi yapacaktı. Meclis yok mudur? Teşkilâtı Esasiye yok mudur? Bu, ne mantıksızca harekettir.»

Refet Paşa, Yunus Nadi Beye cevap vermek üzere, kürsüye çıktı. Kendini müdafaaya çalışırken, Rauf Beyle aralarında mevcut fikir birliğinden ve Rauf Beyin söylediği her şeyin onun hesabına da kaydedilmesi icap edeceğinden bahsettikten sora: «İki asker meb'usun Meclise avdet etmesini arzu etmişsem, acaba Çinde olduğu gibi bir cümhuriyet mi yapmak istemiş olurum?» dedi. Refet Paşanın beyanatına, muhtelif zevat, yerlerinden, kısa cevaplar vermeğe başladılar, adeta münakaşalı bir muhavere cereyan etti. Nihayet, kürsü başka bir muhalif hatibe terkolundu. Bundan sora kürsüye çıkan Mahmut Esat Bey (İzmir): «.. Günlerdenberi devam etmekte olan münakaşata ve henüz neticesi gelmiyen müzakerata, ne inkılâbın ve ne de milletin tahammülü vardır.» dedikten sora izah etti ki, vaziyet «inkılâp namına, inkılâbı ileri götürmek namına ıskat» tan ibaret değildir.

Mahmut Esat Bey, her şeyden evel gidilecek yolları tayin etmek lüzumunu ve o takdirde daha samimî ve daha kat'î yürünebileceğini beyan etti ve Rauf Beyin nazariyesine temasla, şu tahlilâtta bulundu: «Hakimiyeti milliye başka bir meseledir. Cümhuriyet, meşrutiyet, mutlakıyeti idare, istibdat, yine başka birer meseledir. Bir kısmı eşkâli hükûmettir. Diğeri milletin iradesinin infaz ve tatbikıdır. Bu dört şekil içinde, muhtelif şekilde, hakimi-

yeti milliyenin, tatbik edildiğini görmekteyiz. Hatta istibdatta bile bir parça vardır. Meşrutiyette biraz daha fazla, cümhuriyette daha fazla, binaenaleyh bu noktadan bu iki şeyi karıştırmamak lâzımdır. Hakimiyeti milliye cümhuriyetin tekâmülü demek değildir. Çünkü hakimiyeti milliye şekil değildir. Ruh ve esas meselesidir.»

Mahmut Esat Bey, Rauf Beyin içtihat diye ortaya attığı sözler üzerinde lüzumu kadar tevakkuftan sora: «Türk inkılâbı yükseliyor». «Ancak, bu inkılâbı süratle, hedefine, milletçe beklenilen hedefine isal etmek için, bir an evel hakikî vaziyetin tavazzuh etmesi lâzımdır. Türk milleti, ortada, demokrasi namına çekilmiş, bir kılıç gibi, bunu beklemektedir.» sözlerile beyanatına hitam verdi.

Bundan sora Adliye Vekili Necati ve Maarif Vekili Vasıf Beyler, muhalif hatiplerin istizahlarına uzun beyanatta bulunarak cevap verdiler.

Rıza Nur Beyin Arnavutları Türklük aleyhine isyana teşvik edenlerden biri olduğu anlaşıldı

Maliye Vekili Mustafa Abdülhalik Bey, izahatına başlamadan evel, Rıza Nur Beyden, zabıttaki sözlerinden bazılarının izahını istedi. Rıza Nur Bey, Yanyalıların Türklüğünü meşkûk gösterecek tarzda ifadelerde bulunmuştu. Abdülhalik Bey, Rıza Nur Beyin, zehabını şu suretle tashih etti: Doktor bey, «altı yüz sene evel, Arnavutluğun bir kısmından olan Yanyaya giden ecdadımızın orada, bıraktıkları ensali başka bir töhmetle itham ediyor. Hem kim? Maalesef öyle muhterem bir arkadaşım ki, altı senedenberi mutaassıp bir milliyetçi olmuştur. Daha evel değildi. Kendileri daha iyi bilirler. Ben, o Yanyalı dedikleri adam, Türklük için silâhla mücadele ederken, kendileri bilâkis (Türklük aleyhine) isyana teşvik etmiştir.»

Filhakika Rıza Nur Beyin siyasî hayatında, birçok mücadelâta iştirak ettiği malûm idi. Bu iştirakleri, milliyetperver olarak Büyük Millet Meclisi devrinde ona hizmet ve faaliyet sahaları gösterilmesine, mâni telâkki edilmemişti. Fakat, Türklerin Rumeliden çıkarılması gibi, her Türkün kalbinde ebedî ve elîm bir hicran yaşatan büyük felâket hâdisesinde müfrit milliyetperver Rıza Nur Beyin Arnavut asileri ile beraber, Türkler aleyhinde, faaliyette bulunduğunu bilmiyorduk. Buna ıttıla hâsıl olunca, Büyük Millet Meclisini, hakikî bir hayret ve dehşet istilâ etti.

Bu bahisten sora Maliye Vekili, diğer izahatını verdi. Onu Ziraat Vekili Şükrü Kaya Bey takip etti. Şükrü Kaya Bey, bil-

hassa Ziraat Vekâletini tenkit eden bir hatibe cevap verdi ve ziraat işlerinin güzel cümleler, güzel ifadeler, güzel mantıklarla gizlenecek bir şey olmadığını izahtan sora: «Bu, toprağa yazılan bir eserdir. Onun sahifeleri açık ve herkes tarafından okunmaktadır» dedi ve ilâve etti: «Kalkıp ta Meclisi Âlinin huzurunda, şöyle yapıldı, böyle yapıldı gibi mugalâta yapılabilir mi? Bu ne cür'ettir?»

Ticaret Vekili Hasan Bey ve Nafıa Vekili merhum Süleyman Sırrı Beyden sora izahat vermek sırası Hariciyeye ve Başvekâlete geldi.

Efendiler, Başvekil İsmet Paşa, istizahın umumî olmasını teklif ettiği günden sora, müzakerata iştirak edemiyecek derecede hastalanmış, yatıyordu. Müdafaai Milliye Vekili Kâzım Paşa, İsmet Paşaya vekâleten kürsüye çıkarak icap eden beyanat ve izahatta bulundu.

Artık istizah müzakeresine hitam vermek zamanı gelmişti. Müzakere kâfi görüldükten sora, Feridun Fikri Beyin «anket parlımanter» takriri reddolundu.

19 reye karşı 148 rey ile İsmet Paşa Hükûmetine itimat edildi. Bir rey de müstenkif idi.

Büyük Millet Meclisinin İsmet Paşa Kabinesine itimat etmesi muhalif kalem sahiplerine daha neler yazdırdı

Efendiler, Mecliste mağlûp olanların, gazeteci arkadaşları, bu neticeden, bittabi, hiç memnun olmadılar. Daha küskün ve anut bir surette hücumlara geçtiler.

9 Teşrinisani tarihli Vatan gazetesinin başmakalesi: «Mevcut idare şekli, lâfız itibarile, millî hakimiyetin en yüksek derecesi olmuştur. Fakat, hükûmetçilerin zihniyeti, biraz kazılsa, hemen hiç değişmemiş olduğu görülür.» ve:

«Bugün, mürteci kelimesi yeniden revaç bulmuştur.» tarzında tenkitlerle malidir.

10 Teşrinisani tarihli Vatanın «Meydan Muharebesinin Neticesi» serlevhalı başmakalesi, Timurlengin fil hikâyesini tekrardan sora hükûmeti ıskata çalışanların, iyi hareket edemediklerinden şikâyeti tazammun eden, şu mütalealları ihtiva ediyordu: «Ankarada ilk istizah başladığı zaman, ortada münekkit, azimkâr bir ekseriyet vardı.» «Münekkitler bu vaziyeti idare edemediler. Teşkilâtsız fertler halinde, münferit tenkitlerde bulundular.» Münferit tenkitler bile, esaslı bir surette idame edilemedi. İstizah umumileşince, tatil zamanındaki not defterlerini açan olmadı. En şiddetli münekkitler bile, dillerinin altındakini söylemekten çekindiler.»

Sahibi makale vaziyete, politikacılık noktai nazarından bakarak, diyor ki: «Hükûmetçilerin mükemmel bir sevk ve idare ve iptidadan sonuna kadar düşünülmüş bir plânla hareket ettikleri görülür.»

Burada; insanın sahibi makaleye, şöyle bir sual soracağı geliyor!

Milletin mukadderatı mes'uliyetini, ellerine aldırmak istediğiniz zevat, aylarca ve aylarca hazırlandıktan ve İstanbuldaki refiklerile dahi uzunboylu görüştükten sora, sizin de izah ettiğiniz gibi, dillerinin altındakini söylemekten çekinecek kadar, kendilerine itimat edemezlerse, en nihayet, on dokuz buçuk kişinin, Mecliste hareketini tevhit edemiyecek kadar âciz olurlarsa, bu zevat, devletin resikârına geçmek liyakatinde farzolunabilir mi?

Efendiler, Taninin «Mirsadı İbret» sütunundan da birkaç cümle okuyacağım. Bu sütunu dolduran muharrir, bütün memlekete Meclis manzarasını seyrettiriyor ve ona: «Eyvah! Bu da ötekiler gibi çıktı.» dedirtiyor.

Pusuya yatan, bu muharrir, kulağına şu sözlerin fısıldandığını da işitiyor: «... Eski enkazla yapılan bir binadan ne umarsın ki!..»

Acaba, bu yazıları yazmış olan zat, hakikaten o gün, böyle mi mütehassis idi? Yoksa, bu manasız sözleri, milleti aleyhimize tahrik için bililtizam mı yazıyordu? İster öyle ve ister böyle olsun, her ikisi de doğru değildi. Bu nevi, kalem erbabı, cümhuriyete fenalık etmişlerdir.

Efendiler, Tevhidiefkârın da, bermutat «faydasız ve kıymetsiz bir zafer» diye faydasız ve kıymetsiz yazıları devam ediyordu.

Terakkiperver Cümhuriyet Fırkası ve en hain dimağların mahsulü olan programı

Muhterem Efendiler, (komplo) bahsini izahta ve komplonun Meclis dahilindeki safhasını tasvirde, ehemmiyetsiz gibi telâkki olunabilecek bazı teferruata temas ettim. Bunda beni mazur göreceğinizi ümit ederim.

Hatıra gelir ki, her hükûmetten, herzaman istizah yapılır; bir istizaha bukadar ehemmiyet vermek caiz midir? Arzetmeliyim ki, mevzuubahs olan istizah, normal bir istizah değildi. Komplonun bir safhai mahsusası idi. Bu istizah sahnesinden soradır ki, muhalifler maskelerini atmağa mecbur edildiler. Malûm olduğu veçhile «Terakkiperver Cümhuriyet Fırkası» diye bir fırka teşkil ettiler. Bu fırkanın, gizli eller tarafından, çizilen programını da ortaya attılar.

(Cümhuriyet) kelimesini telâffuzdan dahi içtinap edenlerin, cümhuriyeti, doğduğu gün, boğmak istiyenlerin, teşkil ettikleri fırkaya (Cümhuriyet) ve hem de (Terakkiperver Cümhuriyet) unvanını vermeleri, nasıl ciddî ve ne dereceye kadar samimî telâkki olunabilir?

Rauf Bey ve arkadaşlarının teşkil ettikleri fırka, muhafazakâr unvanı altında meydana çıksaydı, belki manası olurdu. Fakat, bizden daha ziyade cümhuriyetçi ve bizden daha ziyade terakkiperver olduklarını iddiaya kalkışmaları, bittabi doğru değildi.

«Fırka efkâr ve itikadatı diniyeye hürmetkârdır.» düsturunu bayrak olarak eline alan zevattan, hüsnüniyete intizar olunabilir midi? Bu bayrak, asırlardanberi, cahil ve mutaassıpları, hurafeperestleri iğfal ederek hususî maksatlar teminine kalkışmış olanların taşıdıkları bayrak değil midi? Türk milleti, asırlardanberi, nihayetsiz felâketlere, içinden çıkabilmek için, büyük fedakârlıklar istilzam eden, mülevves bataklıklara, hep bu bayrak gösterilerek sevkolunmamış mıydı?

Cümhuriyetçi ve terakkiperver olduklarını zannettirmek istiyenlerin; ayni bayrakla ortaya atılmaları, dinî taassubu galeyana getirerek, milleti, cümhuriyetin, terakki ve teceddüdün tamamen aleyhine teşvik etmek değil midi? Yeni fırka, efkâr ve itikadatı diniyeye hürmetkârlık perdesi altında; biz hilâfeti tekrar isteriz; biz yeni kanunlar istemeyiz; bizce mecelle kâfidir; medreseler, tekkeler, cahil softalar, şeyhler, müritler, biz sizi himaye edeceğiz; bizimle beraber olunuz. Çünkü Mustafa Kemalin fırkası hilâfeti lâğvetti. İslâmiyeti rahnedar ediyor. Sizi gâvur yapacak, size şapka giydirecektir diye bağırmıyor mıydı! Yeni fırkanın kullandığı formül, bu irticakârane feryatlarla dolu değildir denilebilir mi?

Bakınız Efendiler, bu formül taraftarlarından birinin daha çok evel [10 Mart 1923 tarihinde] maslup Cebranlı Kürt Halit Beye yazdığı mektuptaki şu cümlelere: «Âlemi islâmın mabihilbekası olan esasata hücum» ediyorlar. «Bu husustaki teşrihatınızı arkadaşlara da okudum. Hepsinde tezyidi gayreti mucip oldu.» «Garba temessül etmek, tarihimizi, medeniyetimizi kaybeylemek» i zarurî kılar. «... Hilâfet müessesesini yıkmak, lâdinî bir hükûmet tesisini düşünmek, hep istikbali islâmı tehdit edecek amilleri vücuda getirmekten başka bir netice veremez.»

Efendiler, vakayi ve hadisat dahi izhar ve ispat etti ki, «Terakkiperver Cümhuriyet Fırkası» programı en hain dimağların mah-

sulüdür; bu fırka, memlekette suikastçilerin; mürtecilerin tahassungâhı, ümidi istinadı oldu; haricî düşmanların, yeni Türk Devletini, taze Türk Cümhuriyetini mahvetmeğe matuf plânlarının sühuleti tatbikatına hizmete çalıştı. Tarih; (mürettep, umumî, irticaî) olan Şark İsyanı, esbabını tetkik ve taharri ettiği zaman, onun mühim ve bariz sebepleri meyanında «Terakkiperver Cümhuriyet Fırka» sının dinî mevaidini ve şarka gönderdikleri kâtibi mes'ullerinin teşkilât ve tahrikâtını bulacaktır.

Hatırat defterini [nafile ve teheccüt namazlarının] sevabından bâhis hadislerle dolduran, bu kâtibi mes'ul, şark vilâyetlerimizde tahrikâtı diniyede bulunurken, fırkasının programını tatbik etmiyor muydu? Masum halka, beş vakit namazdan maada, geceleri de fazla namaz kılmağı vaız ve nasihat etmek, belki de ömründe namaz kılmamış olan bir politikacı tarafından vaki olursa, bu hareketin hedefi anlaşılmaz, olur mu?

Efendiler, yaptığımız inkılâbın vüs'at ve azameti karşısında, eski hurafat ve müessesatın birer birer sukutunu gören mutaassıp ve irticakâr anasır, «efkâr ve itikadatı diniyeye hürmetkâr» olduğunu ilân eden bir fırkaya ve bahusus bu fırkanın içinde isimleri şöhret bulmuş zevata dört el ile sarılmaz mı? Yeni fırka yapan zevat bu hakikati müdrik değil midirler? O halde, ellerine aldıkları, din bayrağı ile, millet ve memleketi nereye götürmek istiyorlardı? Böyle bir suale verilmesi lâzımgelen cevap ta, hüsnüniyet, gaflet, kayıtsızlık gibi sözler; memleketi terakkiye isal edeceğim diye ortaya atılan bir fırka rüesası için mazeret teşkil edemez!

Efendiler, yeni fırka, unvan ittihaz ettiği «terakki» ve «cümhuriyet» namlarının zıddı tamlarile inkişaf etmiştir. Bu fırkanın rüesası, hakikaten mürtecilere ümit ve kuvvet vermiştir. Buna misal olarak arzedeyim; Erganide, usatın valiliğini kabul eden maslup Kadri, Şeyh Saide yazdığı bir mektupta: «Millet Meclisinde, Kâzım Kara Bekir Paşanın fırkası, ahkâmı şer'iyeye riayetkâr ve dindardır. Bize muzaheret edeceklerine şüphe etmem. Hatta Şeyh Eyip [*] nezdinde bulunan kâtibi mes'ulleri, fırkanın nizamnamesini getirmiştir..» diyor. Şeyh Eyip te, muhakemesi sırasında: «Dini kurtaracak yegâne fırkanın, Kâzım Kara Bekir Paşanın teşkil ettiği fırka olup, ahkâmı şer'iyeye riayet edileceğinin, fırka nizamnamesinde ilân edildiğini» söylemiştir.

Efendiler, «terakkiperver» ve «cümhuriyet» kelimelerini kullanarak, bize ve münevveranı millete karşı din bayrağını gizlemek

[*] Rüesayı usattan olup idam edilmiştir.

tedbirinde bulunanlar, memlekette umumî irtica ve isyan yapmak için, dahil ve hariçte, tertipler ve teşvikler yapmakla meşgul olanların mevcudiyetinden bihaber farzolunabilirler mi? Yeni fırkaya dahil olanların, tekmil azası mevzuubahs olmasa bile, dinî mevaidi, muvaffakıyet için, müessiri amil kabul eden ve buna dair formülü nizamnamelerine ithal eden kimseler, memlekete müteveccih, şahıslarımıza müteveccih suikastlerden bihaber kabul edilemezler!

İsyanın vukuundan aylarca mukaddem, memleketin şurasında burasında, yapılan hafi içtimalardan ve «Cemiyeti Hafiyei İslâmiye» teşkilâtından, İstanbulda nakşıbendî meşayihinin yaptığı içtimada, ihzar edilecek kıyama muzaheret vadedildiğinden ve nihayet millî hudutlarımızın haricinde bulunup, Şark İsyanını tahrik edenlerin beyannamelerinde Kâzım Kara Bekir Paşanın fırkasından ümit ile bahsolunduğundan [*] haberdar olmadıklarını farzedelim. Fakat, Fethi Bey hükûmeti zamanında, bizzat Fethi Bey vasıtasile, kendilerine, fırkalarının muzır ve isyan ve irticaa müşevvik vazı ve mahiyetinde olduğu bildirildiği zaman olsun, hakikati mütalea ve müşahede etmeleri lâzımgelmez midi? Hükûmetin ve benim, pek halisane olarak bu ihtaratımızdan sora olsun hakikati anlamaları ve ona göre hareket eylemeleri icap ederdi. Onlar, bilâkis, bu defa da «efkâr ve itikadatı diniyeye riayetkârız, klişesini, büsbütün aksi manada tefsire kalkıştılar. Gûya, malûm formül ile, nazarlarında, her dinin ve her din salikinin efkâr ve itikadatına riayetkâr olduğunu ifade etmek.. geniş hürriyetperver olduklarını anlatmak istiyorlarmış.. Efendiler, bu tarzı harekete dürüst, samimî denemez!

Politika âleminde, birçok oyunlar görülür. Fakat, mukaddes bir mefkûrenin, tecellisi olan cümhuriyeti idareye, asrî harekete karşı cehil ve taassup ve her nevi husumet ayağa kalktığı zaman bilhassa terakkiperver ve cümhuriyetçi olanların yeri, hakikî terakki ve cümhuriyetçi olanların yanıdır; yoksa mürtecilerin ümit ve faaliyet membaı olan saf değil...

Ne oldu Efendiler?! Hükûmet ve Meclis, fevkalâde tedbirler almağa lüzum gördü. Takriri Sükûn Kanununu çıkardı. İstiklâl Mahkemelerini faaliyete geçirdi. Ordunun sekiz, dokuz, seferber fırkasını, uzun müddet tedibata hasretti. «Terakkiperver Cümhuriyet Fırkası» denilen muzır teşekkülü siyasiyi seddetti.

[*] Halepte tab'olunarak Kürdistana tevzi olunan Şahin Paşazadelerin beyannamesi.

Cümhuriyet düşmanlarının son namerdane teşebbüsleri

Netice, bittabi, cümhuriyetin muvaffakıyetile tecelli etti. Asiler imha edildi. Fakat, cümhuriyet düşmanları, büyük komplonun safahatı hitam bulduğunu kabul etmediler. Namerdane, son teşebbüse giriştiler. Bu teşebbüs İzmir suikasti suretinde tezahür etti. Cümhuriyet mahkemelerinin kahhar pençesi, bu defa da, cümhuriyeti, suikastçilerin elinden kurtarmağa muvaffak oldu.

*
* *

Memlekette sükûn ve asayişi tesis için tatbik edilen fevkalâde tedbirlerin iyi neticeleri

Muhterem Efendiler, ciddî icabat üzerine, hükûmetçe fevkalâde tedbirler alınması lüzumuna dair ilk izharı kanaat ettiğimiz zaman, bunu hüsnü telâkki etmiyenler vardı.

Takriri Sükûn Kanununu ve İstiklâl Mahkemelerini, vasıtai istibdat olarak kullanacağımız fikrini ortaya atanlar ve bu fikri telkine çalışanlar oldu.

Şüphe yok ki, zaman ve vakayi, bu şayanı nefret fikri telkine çalışanları, elbette hacil mevkie düşürmüştür.

Biz, fevkalâde ittihaz olunan ve fakat kanunî olan tedbirleri, hiçbir vakit ve hiçbir suretle, kanunun fevkıne çıkmak için, vasıta olarak kullanmadık; bilâkis, memlekette sükûn ve asayiş tesisi için tatbik ettik; devletin hayat ve istiklâlini, temin için kullandık. Biz, o tedbirleri, milletin medenî ve içtimaî inkişafında istifadeli kıldık.

Efendiler, aldığımız fevkalâde tedbirlerin tatbikına lüzum kalmadığı görüldükçe, onların tatbikından sarfınazar edilmekte, tereddüt gösterilmemiştir. Nitekim, İstiklâl Mahkemeleri, zamanında tatili faaliyet eyledikleri gibi, Takriri Sükûn Kanunu da, müddeti mer'iyeti hitamında, tekrar Büyük Millet Meclisinin huzuru tetkikıne arzolundu. Meclis, kanunun bir müddet daha idamei mer'iyetini lüzumlu görmüş ise, elbette, bu; millet ve cümhuriyetin âli menfaatleri icabı olduğundandır; Meclisi Âlinin bu kararı, bize, vasıtai istibdat vermek maksadına matuf tasavvur olunabilir mi?

Efendiler, Takriri Sükûn Kanununun cari ve İstiklâl Mahkemelerinin hali faaliyette bulunduğu müddet zarfında, yapılan işleri, göz önüne getirecek olursanız; Meclisin ve milletin emniyet ve itimadının, tamamen mahalline masruf olduğu kendiliğinden anlaşılır.

Memlekette ika edilen, büyük isyan ve suikastler bertaraf edilerek, temin olunan asayiş ve huzur, elbette, umumca mucibi memnuniyet olmuştur.

Efendiler, milletimizin başında, cehil, gaflet ve taassubun ve terakki ve temeddün düşmanlığının, alâmeti farikası gibi telâkki olunan fesi atarak onun yerine bütün medenî âlemce serpuş olarak kullanılan şapkayı giymek ve bu suretle, Türk milletinin, medenî heyatı içtimaiyeden, zihniyet itibarile de, hiçbir farkı olmadığını göstermek bir lâzime idi. Bunu, Takriri Sükûn Kanunu, cari olduğu zamanda yaptık. Bu kanun cari olmasaydı, yine yapacaktık. Fakat, bunda, kanunun mer'iyeti de, sühuletbahş oldu denirse, bu, çok doğrudur. Filhakika, Takriri Sükûn Kanununun mer'iyeti, bazı mürtecilerin, milleti vâsi mikyasta tesmim etmesine meydan bırakmamıştır. Gerçi, bir Bursa meb'usu, bütün hayatı teşriiyesinde, hiçbir vakit kürsüye çıkmamış ve hiçbir vakit Mecliste, millet ve cümhuriyet menfaatlerini müdafaa için, bir tek kelime dahi telâffuz etmemiş olan Bursa Meb'usu, Nurettin Paşa, yalnız şapka iksası aleyhinde, uzun bir takrir vermiş ve bunu müdafaa için kürsüye çıkmıştır. Şapka iktisasının «hukuku esasiye ve hakimiyeti milliye ve masuniyeti şahsiye hilâfında muamele» olduğunu iddia etmiş ve bunun «halka ademi tatbikının temin ve teyit» olunmasına çalışmıştır. Fakat, Nurettin Paşanın, Millet kürsüsünden galeyana getirmeğe muvaffak olduğu taassup ve irtica hisleri, nihayet birkaç yerde, yalnız birkaç mürteciin, İstiklâl Mahkemelerinde, hesap vermelerile söndü.

Efendiler, tekke ve zaviyelerle, türbelerin seddi ve alelûmum tarikatlerle şeyhlik, dervişlik, müritlik, çelebilik, falcılık, büyücülük ve türbedarlık ve ilâ... gibi birtakım unvanların men ve ilgası da Takriri Sükûn Kanunu devrinde yapılmıştır. Bu husustaki icraat ve tatbikat, heyeti içtimaiyemizin, hurafeperest, iptidaî bir kavm olmadığını göstermek noktai nazarından, nekadar elzem idi; bu, takdir olunur.

Birtakım şeyhlerin, dedelerin, seyitlerin, çelebilerin, babaların, emîrlerin arkasından sürüklenen ve falcılara, büyücülere, üfürükçülere, nüshacılara tali ve hayatlarını emniyet eden insanlardan mürekkep bir kütleye, medenî bir millet nazarile bakılabilir mi? Milletimizin hakikî mahiyetini, yanlış manada gösterebilen ve asırlarca göstermiş olan bu gibi anasır ve müessesat, yeni Türkiye Devletinde, Türk Cümhuriyetinde idame edilmeli midi? Buna atfı ehemmiyet etmemek, terakki ve teceddüt namına, en büyük

ve gayrikabili telâfi hata olmaz mıydı? İşte, biz, Takriri Sükûn Kanununun mer'iyetinden istifade ettik ise, bu tarihî hatayı irtikâp etmemek için; milletimizin nasiyesini olduğu gibi açık ve pak göstermek için; milletimizin mutaassıp ve Kurunu Vustaî zihniyette olmadığını ispat etmek için istifade ettik.

Efendiler, milletimizin içtimaî, iktisadî, hulâsa bilcümle medenî muamelât ve münasebatında feyizli neticelerin zamini olan yeni kanunlarımız da.. Hürriyeti nisvanı temin ve hayatı aileyi tarsin eden Kanunu Medenî de bu bahsettiğimiz devrede vücuda getirilmiştir. **Binaenaleyh, biz her vasıtadan, yalnız ve ancak, bir noktai nazardan istifade ederiz. O noktai nazar şudur: Türk milletini, medenî cihanda, lâyık olduğu mevkie is'at etmek ve Türk Cümhuriyetini sarsılmaz temelleri üzerinde, hergün, daha ziyade takviye etmek.. ve bunun için de, istibdat fikrini öldürmek..**

*

* *

Türk gençliğine bıraktığım emanet

Muhterem Efendiler, sizi, günlerce işgal eden, uzun ve teferruatlı beyanatım, en nihayet, mazi olmuş bir devrin hikâyesidir. Bunda, milletim için ve müstakbel evlâtlarımız için dikkat ve teyakkuzu davet edebilecek, bazı noktalar, tebarüz ettirebilmiş isem, kendimi bahtiyar addedeceğim.

Efendiler, bu beyanatımla, millî hayatı hitam bulmuş farzedilen büyük bir milletin; istiklâlini nasıl kazandığını ve ilim ve fennin en son esaslarına müstenit, millî ve asrî bir devleti, nasıl kurduğunu ifadeye çalıştım.

Bugün vâsıl olduğumuz netice, asırlardanberi çekilen millî musibetlerin intibahı ve bu aziz vatanın, her köşesini sulayan kanların bedelidir.

Bu neticeyi, Türk gençliğine emanet ediyorum.

Ey Türk gençliği! Birinci vazifen, Türk istiklâlini, Türk cümhuriyetini, ilelebet, muhafaza ve müdafaa etmektir.

Mevcudiyetinin ve istikbalinin yegâne temeli budur. Bu temel, senin, en kıymetli hazinendir. İstikbalde dahi, seni, bu hazineden, mahrum etmek istiyecek, dahilî ve haricî, bedhahların olacaktır. Bir gün, istiklâl ve cümhuriyeti müdafaa mecburiyetine düşersen, vazifeye atılmak için, içinde bulunacağın vaziyetin imkân ve şeraitini düşünmiyeceksin! Bu imkân ve şerait, çok namüsait bir mahiyette tezahür edebilir. İstiklâl ve cümhuriyetine kastedecek düşmanlar, bütün dünyada emsali görülmemiş bir galibiyetin mümessili olabilirler. Cebren ve hile ile aziz vatanın, bütün kaleleri zaptedilmiş, bütün tersanelerine girilmiş, bütün orduları dağıtılmış ve memleketin her köşesi bilfiil işgal edilmiş olabilir. Bütün bu şeraitten daha elîm ve daha vahim olmak üzere, memleketin dahilinde, iktidara sahip olanlar gaflet ve dalâlet ve hatta hıyanet içinde bulunabilirler. Hatta bu iktidar sahipleri şahsî menfaatlerini, müstevlilerin siyasî emellerile tevhit edebilirler. Millet, fakrü zaruret içinde harap ve bitap düşmüş olabilir.

Ey Türk istikbalinin evlâdı! İşte; bu ahval ve şerait içinde dahi, vazifen; Türk istiklâl ve cümhuriyetini kurtarmaktır! Muhtaç olduğun kudret, damarlarındaki asil kanda, mevcuttur!